

Wydział Filozoficzno – Historyczny Uniwersytetu Łódzkiego

Instytut Archeologii

Adam Jakub Jarych

***Ornamenta urbis et publica magnificentia. Wykorzystanie zdobytych
dzieł sztuki w przestrzeni republikańskiego Rzymu
w okresie od IV do I wieku p.n.e.***

Praca doktorska

napisana pod

kierunkiem

prof. Ilony Skupińskiej – Løvset

Łódź 2017

Spis Treści

Wykaz skrótów umieszczonych w tekście i bibliografii.....	s.4
Uwagi terminologiczne i podziękowania.....	s.10
Wprowadzenie.....	s.12
1. Źródła.....	s.20
1.1. Archeologiczne.....	s.20
1.2. Numizmatyczne.....	s.25
1.3. Epigraficzne.....	s.26
1.4. Literackie	s.28
2. Określenia rzymskich łupów. Analiza terminologiczna.....	s.34
2.1. Definicje antyczne.....	s.36
2.2. Nowożytnie interpretacje terminów związanych z grabieżą wojenną.....	s.41
2.3. Analiza.....	s.47
3. <i>De signis et tabulis</i> – Marek Porcjusz Katon i jego pogląd na temat zdobytych przez Rzymian dzieł sztuki	s.55
4. <i>Graecia capta ferum victorem cepit</i> – grabież i eksponowanie dzieł sztuki w okresie Republiki.....	s.64
4.1. Początek grabieży dzieł sztuki na Półwyspie Apenińskim, w okresie 396 – 241 p.n.e.....	s.65
4.2. Od Syrakuz do Koryntu – plądrowanie dzieł sztuki w latach 212 – 146 p.n.e.....	s.78
4.3. Grabież dzieł sztuki w okresie schyłku Republiki i wojen domowych.....	s.133
5. Sposoby wykorzystania zdobytej broni w przestrzeni publicznej i prywatnej Rzymu.....	s.159
6. <i>Hostilis exuvias aut exundantis opes ornatum ad urbis</i> – wpływ <i>manubiae</i> na działalność budowlaną	s.175
6.1. Świątynie.....	s.179

6.2. Akwedukty.....	s.255
6.3. Forniksy.....	s.257
6.4. Portyki.....	s.264
6.5. Teatry/ Amfiteatr.....	s.272
6.6. Fora.....	s.277
Zakończenie	s.286
Aneksy	s.292
a) Katalogi budowli wzniesionych z wykorzystaniem łupów wojennych.....	s.292
b) Katalog zagrabionych podczas kampanii wojennych dzieł sztuki.....	s.298
Zdjęcia	s.303
Bibliografia	s.332

- Wykaz skrótów umieszczonych w tekście i bibliografii -

Źródła antyczne:

Amm. Marc. – Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum* (Ammianus Marcellinus, Dzieje rzymskie).

Ampelius, - Lucius Ampelius, *Liber Memorialis* (Ampeliusz, Repozytorium czyli co mały Rzymianin powinien wiedzieć o świecie).

App. – Appianus, *Historia Romana* (Appian z Aleksandrii, Historia rzymska).

B.C. (wojna domowa).

Hann. (wojna z Hanibalem).

Iber. (wojny w Hiszpanii).

Ill. (wojna w Ilirii).

Mac. (wojny macedońskie).

Mith. (wojny z Mitrydatesem).

Pun. (wojny z Kartaginą).

Syr. (wojny syryjskie).

Arr., *Anab.* – Arrian, *Anabasis* (Arrian, Wyprawa Aleksandra Wielkiego).

Ath. – Athenaeus Naucratis, *Deipnosophistae* (Atenajos, Uczta mędrków).

Caes., *Civ.* – Gaius Iulius Caesar, *Commentarii de bello civili* (Gajusz Juliusz Cezar, Pamiętniki o wojnie domowej).

Gall. – *Commentarii de bello Gallico* (Pamiętniki o wojnie galijskiej).

Cass. Dio – Cassius Dio, *Historia Romana* (Kasjusz Dion, Historia rzymska).

Cic., *Att.* – Cicero, *Epistulae ad Atticus* (Cyceron, Listy do Attyka).

De orat. – *De oratore* (O mówcy).

Div. – *De Divinatione* (O wróżbiarstwie).

Dom. – *De domo sua ad pontifices* (O domu swoim).

Fam. – *Epistulae ad familiares* (Listy do przyjaciół).

Invent. – *Inventione* (O inwencji retoryczne).

Leg. Agr. – *De lege agraria* (O prawie rolnym).

Man., - *Pro lege Manilia (de imperio Gnaei Pompei)* (Maniliana/ O nadzwyczajnej władzy wojskowej G. Pompejusza).

Nat. Deo. - *Natura Deorum* (O naturze bogów).

Off. - *De officiis* (O powinnościach).

Prov. - *De provinciis consularibus* (O prowincjach konsularnych).

Pro Mur. - *Pro Murena* (W obronie Mureny).

Pro Arch. - *Pro Archia* (W obronie poety Archiasza).

Pro Font. - *Pro Fonteio* (W obronie Marka Fontejusza).

Rep. - *De re publica* (O państwie).

Tusc. - *Tusculanae Disputationes* (Rozprawy tuskulańskie).

Verr. - *Orationes in C. Verrem* (Mowy przeciwko Gajuszowi Werresowi).

Corp. Gloss. Lat. - *Corpus Glossariorum Latinorum*.

Diod. Sic. - *Diodorus, Bibliotheca historica* (Diodor Sycylijski, Biblioteka).

Dion. Hal., Ant. Rom., - *Dionysius Halicarnassensis, Antiquitates Romanae* (Dionizjusz z Halikarnasu, Dawne dzieje Rzymu).

Dio Chrys., Or., - *Dio Chrysostomus, Orationes* (Dion Chryzostom, Mowy).

Enn. - *Ennius, Annales* (Kwintus Ennius, Roczniki).

Eutr. - *Eutropius, Breviarium ab urbe condita* (Eutropius, Breviarium od założenia miasta).

Eumen., Penegry. - *Eumenius, Panegyric* (Eumenius, Panegiryk).

Ezra. - *Esdras* (Ezdrasz, Księga).

Fest. - *Festus, De verborum significatu* (Sekstus Pompejusz Festus, O znaczeniu wyrazów).

FGrHist. - *Fragmente der griechischen Historiker*.

Flor., Epit. - *Florus, Epitome Rerum Romanorum* (Florus, Zarys dziejów rzymskich).

Front., Strat., - *Frontinus, Strategmata*, (Frontyn, O podstępach wojennych).

Aq., - *De aquis urbis Romae* (O akweduktach miasta Rzymu).

Gai., Inst., - *Gaius, Institutes* (Instytucje).

Gel., NA. - *Aulus Gellius, Noctes Atticae* (Geliusz, Noce Attyckie).

Gramm. Rom. Frag. - *Grammaticae Romanae Fragmenta*.

Hor., *Carm.* – Horatius, *Carmina* (Horacy, Pieśni).

Ep. – *Epistules* (Listy).

Ioseph. Flav., *Ant. Iud.* – Iosephus Flavius, *Antiquitates Iudaicae* (Józef Flawiusz, Dawne dzieje Izraela).

Bell. Iud. – (Wojna żydowska).

Iuv., *Sat.* – Iuvenalis, *Saturae* (Juwenalis, Satyry).

Just., *Epit.*, – M. Iuniani Iustini *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi* (Justynus, Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Trogusa).

Liv. – Livius, *Ab urbe condita libri* (Tytus Liwiusz, Dzieje Rzymu od założenia miasta).

Per. – *Periochae* (Streszczenia).

Luc. – Marcus Lucanus, *Pharsalia* (Lukan, Farsalia/ Wojna domowa).

Luc., *Zeux.* – Lucian, *Zeuxis* (Lukian, Zeuksis).

Macrobr., *Sat.* – Macrobius, *Saturnalia* (Makrobiusz, Saturnalia).

Mart., *Ep.* – Martialis, *Epigrammaton Libri* (Marcjalis, Epigramy).

Min. Fel., *Oct.* – Marcus Minucius Felix, *Octavius* (Marek Minucjusz Feliks, Oktawiusz).

Mon. Anc. – *Monumentum Ancyranum*.

Nep. – Nepos, *De viris illustribus* (Nepos, Żywoty wybitnych mężów).

Obs. – Iulius Obsequens, *Prodigiorum liber* (Juliusz Obsekwens, Księga cudownych zjawisk).

Onos. – Onosander, *Strategikos* (Onosander, Strategikon).

Oros. – Orosius, *Historiarum libri VII adversus paganos* (Orozjusz, Siedem ksiąg historii przeciwko poganom).

ORF – *Oratorium Romanorum Fragment*.

Ov., *Fast.* – Ovidius, *Fasti* (Kalendarz poetycki).

Tr. – *Tristia* (Żale).

Ars. Am. – *Ars Amatoria* (Sztuka kochania).

Paus. – Pausanias, *Graeciae descripto* (Pauzaniusz, Wędrówki po Helladzie).

Plaut. – Titus Plautus, *Comediae* (Plaut, Komедie).

Plin., *NH.* – Plinius Maior, *Naturalis Historia* (Pliniusz Starszy, Historia naturalna).

Plut. – Plutarchus, *Vitae parallelae* (Plutarch, Żywoty równoległe).

Polyb. – Polybius, *Historiae* (Polibiusz, Dzieje).

Procop., *Aed.* – Procopius, *De aedificiis* (Prokopiusz, O budowlach).

Goth. – *Bellum Gothicum* (O wojnie z Gotami).

Prop. – Sextus Propertius, *Elegies* (Sekstus Propercjusz, Elegie).

Sall., *Hist.* – Sallustius, *Historiae* (Sallustiusz, Dzieje).

Cat. – *De coniuratione Catilinae* (Sprzysiężenie Katyliny).

Iug. – *Bellum Iugurthinum* (Wojna z Jugurta).

Schol. Bob., *Cic., pro Mil* – Bobiensia, *Scholia in Ciceronis Orationes, Pro Milone* (Bobbio Scholastyk, Komentarze do mów Cyserona, W obronie Milona).

Serv., *Aen.* – Servius, *In Vergilii Aeneidos libros* (Serwiusz, Komentarze do Eneidy).

Georg. – *In Vergilii Georgicon libros* (Komentarze do Georgik).

Sen., *Nat. Quaesta.* – Seneca, *Natural Questions* (Seneka, Zagadnienia przyrodnicze).

Sil. – Silius Italicus, *Punica* (Sylwiusz Italikus, Opowieść o wojnie punickiej).

Sm., *Ep.*, – Symmachus, *Epistulae* (Symmachus, Listy).

Stat., *Silv.* – Publius Statius, *Silvae* (Publiusz Stacjusz, Sylwy).

Strab. – Strabo, *Geographia* (Strabon, Geografia).

Suet. – Suetonius, *De vita Caesarum* (Swetoniusz, Żywoty cesarzy).

Gram. – *De Grammaticis* (O słynnych mówcach).

Tib., *Ele.*, – Tibullus, *Elegiae* (Tibullus, Elegie Miłosne).

Tac., *Ann.* – Tacitus, *Annales* (Tacyt, Roczniki).

Hist. – *Historiae* (Dzieje).

Tatianus, *Ad. Gr.* – Tatianus, *Oratore ad Graecos* (Tacjan, Mowy do Greków).

Val. Max. – Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium* (Waleriusz Maximus, Czyny i słowa godne pamięci).

Varro, *L.L.* – Varro, *De Lingua Latina* (Warron, O języku łacińskim).

R.R. – *Rerum Rusticarum* (O gospodarstwie wiejskim).

Vell. Pat. – Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* (Wellejusz Paterkulus, Historia rzymska).

Veg. – Vegetius, *Epitoma rei militaris* (Wegecjusz, O sztuce wojskowej).

Verg., *A.* – Vergilius, *Aeneis* (Wergiliusz, Eneida).

Vitr. – Vitruvius, *De Architectura* (Witruwiusz, O architekturze ksiąg dziesięć).

Vir. ill. – *De viris illustribus urbis Romae* (Żywoty wybitnych mężów miasta Rzymu).

Katalogi inskrypcji:

CIG – *Corpus Inscriptionum Graecarum*.

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

IG – *Inscriptiones Graecae*.

ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*.

ILLRP – *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae*.

Inscr. Ital., 13 – *Inscriptiones Italiae* 13.

SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*.

Katalogi monet:

RRC – *Roman Republican Coinage*.

RIC – *The Roman Imperial Coins*.

BMCRR – *Coins of the Roman Republic in British Museum*.

Czasopisma i serie wydawnicze:

AE – *L'Année épigraphique*.

ANRW – *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*.

AHR – *American Historical Review*.

AJA – *American Journal of Archeology*.

AJAH – *American Journal of Ancient History*.

AJPH – *American Journal of Philology*.

ASCSA – *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*.

BEFAR – *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*.

Bull. Comm. – *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*.

CAH 7 – *The Cambridge Ancient History*. vol. 7.

CAH 8 – *The Cambridge Ancient History. Rome and the Mediterranean to 133 BC*, vol. 8.

CA – *Classical Antiquity*.

CJ – *Classical Journal*.

CIMed – *Classica et Mediaevalia*.

CP – *Classical Philology*.

CQ – *Classical Quartely*.

Etr. St. – *Etruscan Studies*.

ERA 1 – *The Encyclopedia of Roman Army*.

FUR – *Forma Urbis Romae*.

GRBS – *Greek Roman and Byzantine Studies*

HSCP – *Harvard Studies in Classical Philology*.

JBL – *Journal of Biblical Literature*.

JRA – *Journal of Roman Archaeology*.

JRS – *Journal of Roman Studies*.

JSHA – *Journal of the Society of Architectural Historians*.

LTUR – *Lexicon Topographicum Urbis Romae*.

MAR – *Digital Augustan Rome*.

MAAR – *Memoirs of the American Academy in Rome*.

MEFRA – *Melanges d'archeologie et d'histoire de l'Ecole française Rome*.

MRR – *The Magistrates of the Roman Republic*.

OJA – *Oxford Journal of Archaeology*.

PBSR – *Papers of the British School at Rome*.

PM – *La pianta marmorea di Roma antica. Forma urbis Romae*.

RE – *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft*.

RE' L – *Revue des études latines*.

QuadTopAnt – *Studia di topografia antica*.

SCI – *Scripta Classica Israelica*.

SDHI – *Studia et Documenta Historiae et Iuris*.

TAPA – *Transaction and Proceedings of the American Philological Association*.

ZSS – *Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung*.

- Uwagi terminologiczne i podziękowania -

W pracy posługuję się umownie takim określeniem jak „dzieło sztuki”. W odniesieniu do starożytności termin ten jednak może być uznawany za anachroniczny, bowiem ani w antycznej grece, ani tym bardziej w łacinie wyrażenie to nie występuje, dlatego wymaga ono dokładnego sprecyzowania. Zwroty τέχνη i *ars* mogą naturalnie określać poszczególne posagi i obrazy, ale odnosić się także do umiejętności czysto technicznych czy rzemieślniczych tj. obróbka danego materiału, a co za tym idzie również funkcjonalności poszczególnych przedmiotów. Na tej podstawie pod te pojęcia możemy podciągnąć również obiekty, które nie są bezpośrednio sztuką figuratywną, tj. np. kolumny, naczynia czy meble¹. Wszystkim tym przedmiotom poświęcam uwagę w niniejszej rozprawie, klasyfikując je jako „dzieła sztuki”.

Podzielam przy tym stwierdzenie Mogensa Hansena, że stosowanie przez badaczy zajmujących się antykiem terminów nowożytnych jest nieuniknione².

Wobec braku jednolitej zasady zapisu imion oraz nazw własnych w dysertacji przyjąłem formę całkowitego ich spolszczenia. Czasem jednak, aby uniknąć powtórzeń podaję także formy oryginalne.

Wszelkie skróty imion autorów antycznych oraz tytułów ich dzieł są zgodne z normami przyjętymi przez Oxford Classical Dictionary. Z kolei w przypadku badaczy nowożytnych, gdy odwołuję się do nich po raz pierwszy wymieniam ich z imienia i nazwiska, następnie zaś podaję jedynie nazwisko danego autora.

Jeśli nie zaznaczono inaczej przekłady tekstów antycznych, są autorstwa Justyny Dworniak oraz autora niniejszego tekstu.

¹ Holz 2009: 188.

² Hansen 1999: 12.

Pewne partie rozprawy zostały już opublikowane (w podobnej bądź zmodyfikowanej formie) w artykułach, których dane bibliograficzne przedstawiam w wykazie literatury³.

Niniejsza dysertacja nie powstałaby, gdyby nie pomoc wielu osób, którym w tym miejscu chciałbym podziękować. W pierwszej kolejności słowa wdzięczności pragnę przekazać promotorowi niniejszej pracy prof. Ilonie Skupińskiej – Løvset, dzięki której mogłem uczestniczyć w seminarium doktoranckim prowadzonym na Uniwersytecie Łódzkim w Instytucie Archeologii. Następnie składam podziękowania prof. dr. hab. Pawłowi Sawińskiemu za wskazówki udzielone podczas pisania pracy.

Słowa wdzięczności kieruję także w stronę mgr Justyny Dworniak, która jako pierwsza zapoznała się z niniejszą rozprawą, sugerując liczne niedociągnięcia oraz uwagi edytorskie, a także za pomoc w przekładzie tekstów antycznych. Za korektę językową dziękuję natomiast Izabeli Rott.

Szczególne podziękowania pragnę złożyć także Rodzicom oraz Bratu, bez wsparcia i cierpliwości których praca ta nie mogłaby powstać.

³ Jarych 2015a, Jarych 2015b, Jarych 2016.

- Wprowadzenie -

Łupy wojenne od początku historii Rzymu były istotnym elementem kampanii militarnych⁴. Zdobyta ziemia, bydło, niewolnicy czy nawet drzewa stanowiły ważny czynnik rosnącej potęgi Miasta nad Tybrem⁵. Wraz ze wzrostem zamożności *Imperium Romanum* zmieniało się zainteresowanie obywateli (głównie *nobilitas*) poszczególnymi dobrami, w tym także dziełami sztuki, których spora ilość trafiła do Rzymu w wyniku grabieży⁶. Zanim jednak potomkowie Romulusa rozpoczęli plądrowanie prowincji z posągów, obrazów czy innych luksusowych przedmiotów proceder ten był znany w świecie antycznym już od setek lat. Co poświadczają pozostałości archeologiczne oraz źródła narracyjne⁷.

W niniejszej rozprawie skupiam się jednak tylko na grabieży i sposobach eksponowania dzieł sztuki, które trafiły do Rzymu w wyniku działań militarnych w okresie Republiki. W związku z tym w pracy podejmuję następujące problemy badawcze:

- a) Analizuję terminologię związaną z grabieżą, aby przybliżyć podejście Rzymian do kwestii podziału zdobytych dzieł sztuki, skupiając się przy tym na „prawie” wodzów, co do swobodnego nimi dysponowania.
- b) Omawiam różnicę w mechanizmach grabieży w okresie średniej i później Republiki. Zaznaczając przy tym, że o wartości zgromadzonych dzieł

⁴ Shatzman 1975: 63 – 67, Harris 1979: 74 – 93, Kay 2014: 29 – 35.

⁵ Plin., *NH.*, 12. 9, 15. 30, Östenberg 2009: 184 – 189, drzewa zostały zaprezentowane podczas triumfów m. in. Lukullusa i Pompejusza. Pierwszy z wodzów przywiózł ze Wschodu drzewka wiśni, drugi hebanu. W I w. n.e. z kolei podczas *pompa triumphalis* Wespazjana i Tytusa pokazano drzewa balsamowe, których uprawa została przez pierwszego cesarza z dynastii flawijskiej opodatkowana.

⁶ Pape 1975.

⁷ Miles 2008: 16 – 19, wystarczy wspomnieć tu kilka przykładów m. in. grabież naczyń rytualnych, elementów architektonicznych i kruszcu ze świątyni Salomona w Jerozolimie, której dopuścił się Nabuchodonozor II w roku 586 p.n.e. Z kolei świadectwem niszczenia wielu posągów podczas kampanii wojennych jest tzw. „rumowisko perskie” w Atenach, z których to wojska Kserksesa wywiozły m. in. grupę Tyranobójców, odzyskaną po latach przez Aleksandra Wielkiego, zob., *FgrHist.*, 239A 54. 477, Cic., *Rep.*, 3. 14, Val. Max., 2. 10, Plin., *NH.*, 34. 70, Arr., *Anab.*, 3. 16. 7.

nie świadczył kunszt artystyczny, tylko materiał z którego zostały one wykonane.

- c) Przedstawiam jak zagrabione łupy wpływały na *magnificentia publica*, a także na pozycję poszczególnych rodów i ich przedstawicieli.
- d) Analizuję, w jaki sposób fundacje *ex manubiis* kształtowały przestrzeń Rzymu.

Rozprawa została podzielona na sześć rozdziałów. W pierwszym z nich przedstawiam i charakteryzuję źródła, które wykorzystałem w dysertacji, uwzględniając podział na przekazy archeologiczne, numizmatyczne, epigraficzne oraz literackie.

Drugi rozdział poświęcony został analizie terminów związanych z rzymską grabieżą. Podstawowym problemem, z którym musi borykać się każdy badacz zajmujący się materiałem dotyczącym plądrowania łupów w tym także dzieł sztuki, jest fakt, iż zwrotów *manubiae*, *praedae* czy *spolia*, autorzy antyczni używali w wielu przypadkach z dużą elastycznością, nie do końca oddając ich właściwy sens. Rozdział ten jest podzielony na trzy części. W pierwszej z nich zostały omówione definicje wyżej wymienionych terminów, autorstwa Aulusa Gelliusza, Pseudo – Askoniusza czy Placidusa, które w wielu elementach znacznie się różnią. W drugiej przedstawiam rozważania badaczy nowożytnych, którzy analizując nie do końca jednoznaczne przekazy antyczne, prowadzą do dnia dzisiejszego dyskusje na temat znaczenia terminów *manubiae* i *praedae*. Ostatnia część poświęcona została natomiast na polemikę z tezami Jamesa Bradforda – Churchilla.

Trzeci rozdział stanowi kontynuację badań przedstawionych w poprzednim punkcie. Jednak w tym miejscu głos oddaję jednemu z najważniejszych rzymskich polityków doby Republiki Markowi Porcjuszowi Katonowi, którego bogate doświadczenie wojskowe znalazło odzwierciedlenie na kartach jego mów⁸. Cenzor poświęcił bowiem wiele uwagi kwestiom związanym z podziałem zdobyczy

⁸ MRR 1: 339, poszczególne szczeble kariery wojskowej Katona przedstawia m. in. Broughton, a także Astin w biografii cenzora, zob., Astin 1978: 11 – 27.

wojennej. Drugim czynnikiem rzutującym na wybór tematu tego rozdziału jest fakt, iż *orationes* cenzora są praktycznie jedynym (oprócz Polibiusza) zachowanym źródłem do rzymskiej ekspansji śródziemnomorskiej w okresie pomiędzy II i III wojną punicką, które w tak bezpośredni sposób odnoszą się do kwestii związanych z grabieżą i dystrybucją zdobytych dzieł sztuki⁹.

To właśnie temu zagadnieniu poświęcony został czwarty rozdział pracy. W miejscu tym skupiam się na gromadzeniu posągów, obrazów i innej zdobyczy, która trafiła do Rzymu w wyniku działań wojennych. Stąd pomijam m. in. kolekcję Gajusza Werresa, gdyż nie została ona zdobyta prawem wojny, a przez pospolitą kradzież, wymuszenia bądź zakup po zaniżonych cenach¹⁰.

Rozdział ten został podzielony na trzy części, w których dokładnie omawiam proceder grabieży i dystrybucji zdobytych dzieł sztuki. W pierwszej kolejności zwracam uwagę na przenoszenie posągów w wyniku *evocatio*, analizując czy w każdym wzmiankowanym przez źródła przypadku rytuał ten faktycznie miał miejsce. Następnie skupiam się na zmianach w podejściu do dzieł sztuki, które są zauważalne po grabieży Syrakuz (212 r. p.n.e.). Od tego czasu bowiem zdobyte przez Rzymian *signa* i *tabulae* zaczęły być określane mianem *ornamenta urbis*, za sprawą, których kształtował się tzw. przepych publiczny (*publica magnificentia*). W ostatnim zaś podrozdziale prezentuję, jak podczas rzymskich wojen domowych posągi i wota świątynne wykorzystywane były w sposób utylitarny, tak aby za pośrednictwem ich sprzedaży sfinansować potrzeby armii.

W tym miejscu zaznaczam również, iż pomimo tego, że dzieła sztuki przywożone do Rzymu były traktowane głównie jako łup wojenny, to ustawione w przestrzeni

⁹ Większość zachowanych do dnia dzisiejszego dzieł, wzmiankujących na temat rzymskiej grabieży pisanych było bowiem w ostatnich latach Republiki (Salustiusz, Cyceon) bądź w czasach Pryncypatu (Liwiusz, Appian, Plutarch).

¹⁰ Na temat kolekcji Werresa oraz innych prywatnych zbiorów Rzymian, zob., Woźniak 1983: 147 – 157, 1994: 97 – 114, Miles 2008: 105 – 143, Lazzeretti 2015: 91 – 101.

miasta miały reprezentować poszczególne wartości, tak istotne dla *nobilitas* jak *virtus*, *dignitas* czy *honor*¹¹.

W rozdziale piątym poruszam natomiast kwestie związane z wykorzystaniem zdobytej broni w obszarze samego Rzymu. Przedmioty te, podobnie jak posągi i obrazy wpływały na wizualną zmianę przestrzeni miasta, będąc swoistą ozdobą wszelkich monumentów publicznych. W pierwszej kolejności omawiam tradycję związaną z dedykacją *spolia opima*, następnie przedstawiam w jaki sposób broń i elementy uzbrojenia stawały się dekoracją budowli publicznych. Rozważania na ten temat kończę prezentacją sposobów deponowania tych przedmiotów w domach wodzów i legionistów.

Rozdział szósty z kolei poświęcam poszczególnym fundacjom *ex manubiis*, wzniesionym w Rzymie w okresie Republiki. Został on podzielony na kilka podrozdziałów. W pierwszym z nich dokładnie omawiam wszelkie świątynie, na których budowę (całościową bądź częściową) wykorzystano łupy. Zarówno w formie pieniędzy¹², jak i dzieł sztuki, które użyto do ich dekoracji¹³. W kolejnych podrozdziałach skupiam się natomiast na pozostałych fundacjach *ex manubiis*, tj. akwedukty, portyki, forniksy, teatry czy też fora.

Ostatnia część dysertacji poświęcona została na podsumowanie i weryfikację problemów badawczych przedstawionych we wstępie. Pracę uzupełnia również aneks składający się z trzech tabel. W dwóch pierwszych zostały wyszczególnione budowle ufundowane *ex manubiis* (tab. 1 – świątynie), (tab. 2. – pozostałe monumenty). W trzeciej z kolei dzieła sztuki przewiezione do Rzymu w wyniku grabieży.

Ramy chronologiczne przyjęte w rozprawie zamykają się w okresie 396 – 2 p.n.e. Te dwie daty mimo, że wybrane z różnych powodów, nie są przypadkowe. Pierwsza z nich odnosi się do wydarzeń związanych z początkiem rzymskiej

¹¹ Jucker 1950, Hölscher 2011, Bravi 2014.

¹² Shatzman 1975: 90 – 91, Pietilä – Castrén 1987, Ziolkowski 1992: 241.

¹³ Orlin 2002: 139.

ekspansji na Półwyspie Apenińskim, a mianowicie zdobyciem Wejów, z których w wyniku *evocatio* zabrano kultowy posąg Junony. Jest to pierwszy udokumentowany w źródłach przypadek wywiezienia przez Rzymian z podbitego miasta posagu bóstwa. W późniejszym okresie proceder ten narastał odpowiednio do ilości odnoszonych przez wodzów sukcesów militarnych, aby od końca III wieku p.n.e. stać się wręcz zjawiskiem masowym.

Data końcowa odnosi się z kolei do osoby Augusta¹⁴, który zdobyte podczas wojny z Kleopatrami dzieła sztuki rozdysponował w całym niemal mieście, w tym także na konsekrowanym w 2 roku p.n.e. *Forum Augusti*, którego centralną częścią była świątynia Marsa Ultora. Fundacja tego monumentalnego kompleksu spina swoistą klamrą wszystkie republikańskie budowle wzniesione *ex manubiis*, stając się jednocześnie symbolem hegemonii imperium nad pokonanymi prowincjami, z których co cenniejsze dzieła wywieziono i eksponowano już w Rzymie (*Repräsentationkunst*).

Zasięg geograficzny przyjęty w dysertacji wynika głównie z dostępnej bazy źródłowej, wzmiankującej o poszczególnych konfliktach prowadzonych przez Republikę. I tak o ile w przypadku grabieży dzieł sztuki znajdziemy znacznie więcej wiadomości, gdy legiony plądrują m. in. Półwysep Apeniński, Grecję czy Azję, to w przypadku północnych prowincji tego rodzaju informacje są raczej marginalne¹⁵. Należy jednak pamiętać, że także podczas tych kampanii Rzymianie zgromadzili liczne łupy (kruszec i pieniądze), które później były wykorzystywane, gdy wznoszono poszczególne fundacje *ex manubiis*. W związku z tym tereny te nie mogą zostać pominięte. Dlatego ramy geograficzne przyjęte w niniejszej pracy pokrywają się z prowadzonymi przez wodzów konfliktami militarnymi.

Jak do tej pory kwestie związane z grabieżą dzieł sztuki były poruszane głównie pod kątem źródeł narracyjnych. Zainteresowanie tym tematem można zauważyć już

¹⁴ W pracy stosuję zasadę, że odwołując się do osoby Augusta przed rokiem 27 p.n.e. nazywam go zamiennie Oktawianem bądź młodym Cezarem. Czynię tak, aby uniknąć powtórzeń.

¹⁵ Liv., 36. 40. 11, wyjątek stanowi tu łup Publisza Scypiona Nazyki, który na początku II wieku p.n.e. zdobył walcząc z Bojami tzw. *vasa Gallica*.

pod koniec XVIII wieku, gdy w Paryżu zaprezentowano zdobyte w Italii przez Napoleona posągi i obrazy. Efektem tych fascynacji są prace Ludwiga Völkela, a także Friedricha Sicklera, które powstały na kanwie antykwarycznych zainteresowań starożytnością obu badaczy¹⁶.

W XX wieku z kolei, kwestie związane z plądrowaniem dzieł sztuki, a także ich dystrybucją i prawem do ich posiadania, poddała analizie Margrit Pape¹⁷. Badaczka ta skupiła się na okresie od zdobycia przez Rzymian Syrakuz w 212 r. p.n.e., aż do czasów Augusta. A więc częściowo jej rozważania pokrywają się z ramami chronologicznymi przyjętymi w niniejszej dysertacji. Podobnie jak w przypadku dwóch poprzednich prac, Pape poddała analizie źródła narracyjne, a jej głównym tematem badań były poszczególne miejsca, w których prezentowano zagrabione dzieła sztuki. Badaczka zwróciła ponadto uwagę, iż 2/3 wystawionych w mieście dzieł greckich pochodziło z IV wieku p.n.e. a więc z okresu klasycznego, którego to artyści cieszyli się w Rzymie największym splendorem.

Książka ta jest cytowana niemal przez każdego badacza zajmującego się tą bądź podobną tematyką. Zupełnie niezrozumiałe jest natomiast pomijanie przez część naukowców artykułu Götza Wauricka, który badał temat wykorzystania zdobytych dzieł sztuki w oparciu o przekazy epigraficzne¹⁸.

Obecnie za pośrednictwem prac m. in. Mary Beard, Idy Östenberg, Margaret Miles, Stevena Rutledga czy Alessandry Bravi¹⁹, możemy przeanalizować temat grabieży dzieł sztuki w zależności od stawianych problemów badawczych. Dwie pierwsze publikacje podejmują m. in. istotny aspekt prezentowania zdobytych posągów i obrazów podczas *pompae triumphales*.

Badania Rutledga skupiają się natomiast na szeroko rozumianym gromadzeniu dzieł sztuki oraz kolekcjonerstwie, które to szczególnie w drugiej połowie I wieku p.n.e. cieszyło się dużą popularnością. Badacz ten analizuje również, w jaki

¹⁶ Völkel 1798, Sickler 1803.

¹⁷ Pape 1975.

¹⁸ Waurick 1975: 1 – 46.

¹⁹ Beard 2007, Miles 2008, Östenberg 2009: Rutledge 2012, Bravi 2014.

sposób zgromadzone łupy wpływały na kształtowanie się oraz rywalizację *nobilitas*. Podobnie jak Pape zwraca on uwagę na przestrzeń i poszczególne monumenty publiczne, w których zdobyte dzieła były prezentowane, aby jak najlepiej reprezentować ideologiczne wartości (m. in. zdeponowanie łupów w świątyni Marsa Ultora miało podkreślać, że zostały one zdobyte podczas *bellum iustum*).

Miles z kolei zwróciła uwagę na kwestie prawne związane z grabieżą. W swoich rozważaniach sporo uwagi poświęciła sprawie procesu Gajusza Werresa i jego prywatnej kolekcji. Porównując tym samym plądrowanie dzieł sztuki, do którego dochodziło prawem wojny (*ius ad bellum*) z pospolitą kradzieżą namiestnika Sycylii. Badaczka przeanalizowała również jak na przestrzeni wieków (I – IV n.e.) zmieniał się status sztuki.

Na szczególną uwagę zasługuje ostatnia praca Bravi, która podobnie jak m. in. Tonio Hölscher analizuje wartość semantyczną zagrabionych dzieł sztuki. Badaczka łączy poszczególne monumenty publiczne z poświęconymi w ich wnętrzach posągami i obrazami, które wspólnie miały wyrażać zwarty system wartości, reprezentowany przez poszczególne rody.

Temat grabieży oraz eksponowania zdobytej sztuki został poruszony również w szeregu artykułów, które wydano m. in. w tomie *Praeda. Butin de guerre et société dans la Rome républicaine*. Susann Holz w jednym z umieszczonych tekstów zaznaczyła m. in. w jaki sposób zagarnięte dzieła podkreślały prestiż poszczególnych wodzów²⁰. Z kolei Michael Humm przeanalizował tradycję eksponowania w przestrzeni publicznej zdobytej broni i elementów uzbrojenia²¹.

Jeśli chodzi zaś o monumenty ufundowane *ex manubiis*, to należy w tym miejscu wspomnieć o pracach Izraela Shatzmana, Leeni Pietili – Castrén czy Adama Ziółkowskiego²². Shatzman w swojej publikacji o majątkach rzymskich senatorów poświęcił jeden z rozdziałów na przeanalizowanie problemu fundacji publicznych,

²⁰ Holz 2009: 187 – 206.

²¹ Humm 2009: 117 – 152.

²² Shatzman 1972, 1975, Pietilä – Castrén 1987, Ziółkowski 1992.

na których budowę wykorzystano łupy wojenne. Izraelski badacz poruszył również niezwykle istotną kwestię związaną z posiadaniem zdobyczy przez rzymskich wodzów.

Pietilä – Castrén natomiast skupiła się na poszczególnych budowlach wzniesionych przez *duces* w okresie wojen punickich. Analizując dokładnie wszystkie formy wykorzystania zdobyczy na ten cel.

Z kolei Ziółkowski poświęcił najwięcej uwagi świątyniom ufundowanym w okresie tzw. średniej Republiki, analizując – na ile to możliwe – lokalizację poszczególnych monumentów oraz wszelkie problemy związane z budową i konsekracją przybytków.

Należy zaznaczyć również, iż w pracy korzystam także z dorobku polskich badaczy m. in. wspomnianego już Ziółkowskiego, który w swojej nieopublikowanej rozprawie doktorskiej poruszył kwestie związane z łupami wojennymi. Jednak głównym tematem rozważań historyka nie były dzieła sztuki, a pozostała zdobycz tj. pieniądze, ziemia czy niewolnicy²³. W dysertacji wykorzystuję także badania Elżbiety Woźniak, która skupiła się głównie na kolekcjonerstwie oraz sposobach eksponowania posągów i obrazów w przestrzeni Rzymu²⁴.

Na koniec chciałbym zaznaczyć, że rozprawa ma charakter interdyscyplinarny bowiem opieram się w niej zarówno na materiale archeologicznym jak i narracyjnym, który stanowi podstawową część bazy źródłowej. Tym samym w pracy odwołuję się do takich dyscyplin naukowych jak: historia, archeologia oraz filologia.

²³ Ziółkowski 1980.

²⁴ Woźniak 1983: 147 – 157, 1994: 97 – 114, 2010: 149 – 171.

- Rozdział 1 -

Źródła

1. 1. Archeologiczne

Zabytki archeologiczne obok przekazów narracyjnych stanowią najważniejszą kategorię źródeł, za sprawą których możemy przeanalizować temat rzymskiej grabieży, a co za tym idzie również sposoby wykorzystania zdobytych dzieł sztuki. Materiał ten należy podzielić na kilka grup. Pierwszą z nich stanowią pozostałości struktury architektonicznej wszelkich budowli ufundowanych za pośrednictwem łupów (*ex manubiis*)²⁵, które na przestrzeni lat zostały zidentyfikowane w Rzymie przez wielu wybitnych archeologów. Mam tu na myśli m. in. badania Rodolfo Lancianiego²⁶ bądź późniejsze Guglielmo Gattiego, a także prowadzone przez uczniów Ranuccio Bandinello²⁷, tj. Andrea Carandini, Filippo Coarelli, Mario Torelli, Fausto Zevi²⁸ czy też badaczy młodszego pokolenia jak Pier Luigi Tucci²⁹, z których dorobku w dużej mierze korzystam w niniejszej dysertacji. Do prac tych odwołuję się dokładnie w rozdziale szóstym dlatego w tym miejscu przejdę do omawiania pozostałych źródeł archeologicznych.

Niestety tylko nieliczne ze zdobytych przez *duces* dzieł zachowało się do naszych czasów. Wyjątek stanowić może tu znajdujący się obecnie w kolekcji Musei Capitolini brązowy krater (0. 70 m wysokości), który trafił do Rzymu w wyniku kampanii Lucjusza Korneliusza Sulli bądź Gnejusza Pompejusza przeciwko Mitrydatesowi VI³⁰. Naczynie to w całości zostało wykonane z brązu. Stylizowane liście lotosu znajdujące się na wylewie, są natomiast inkrustowane srebrem. Forma imadeł i stopki jest zaś wynikiem nowożytnych rekonstrukcji. Na krawędzi krateru zachowała się inskrypcja z imieniem pontyjskiego władcy, który przekazał je do

²⁵ Na temat interpretacji terminu *manubiae*, zob., Rozdział 2, o fundacjach *ex manubiis*, zob., Rozdział 6.

²⁶ Lanciani 1897.

²⁷ Bandinelli 1988.

²⁸ Carandini 2012, Coarelli 2008, Torelli 1995, Zevi 2007, w miejscu tym podaję tylko ostatnie prace tych badaczy. Pełne zestawienie literatury zostało umieszczone w bibliografii na końcu dysertacji.

²⁹ Tucci 1997.

³⁰ Beard 2007: 10.

gimnazjonu Eupatoristae. Przedmiot ten już w antyku musiał robić duże wrażenie, gdyż cesarz Neron przeniósł go do swojej willi w Ancjum, gdzie został odnaleziony w 1742 roku³¹.

Według części badaczy również inne dzieła znajdujące się obecnie w zbiorach muzealnych trafiły do Rzymu w wyniku grabieży. Eugenio La Rocca sugeruje m. in., że grupa marmurowych rzeźb przedstawiających Amazonomachię, która zdobiła przyczółek świątyni Apollina przy Cyrku Flaminiusza, zostały wywiezione z greckiego sanktuarium Apollina Dephnephorosa, jako łup wojenny młodego Cezara³².

Inni naukowcy z kolei sądzą, że odnaleziony nieopodal Term Dioklecjana, odlany z brązu posąg przedstawiający wyidealizowaną męską postać opierającą się o włócznię, może stanowić łup zdobyty przez Rzymian na jednym z hellenistycznych monarchów w II bądź I wieku p.n.e.³³ Jednak w obu przypadkach żadne antyczne przekazy tego nie potwierdzają. Stąd informacje te należy traktować jako spekulacje.

Kolejną kategorię źródeł archeologicznych stanowią pozostałości, odnalezione (*in situ*) w miastach, w których rzymska armia dokonała *direptio*³⁴. Najbardziej reprezentacyjnymi przykładami są m. in. Ateny zdobyte przez Sullę oraz splądrowany za sprawą Lucjusza Mummiusza Korynt. Jak zauważył Matteo Cadario w mieście tym odnaleziono fragmenty baz, na których stały klasyczne i hellenistyczne posągi, zdemontowane prawdopodobnie w wyniku rzymskiej

³¹ La Rocca, Tittoni 1984: 69, Beard 2007: 11, nie jest ostatecznie rozstrzygnięta kwestia czy krater był łupem zdobytym przez Sullę czy Pompejusza. Beard uważa jednak, że naczynie to mogło być pokazane w pochodzie triumfalnym Pompejusza z roku 61 p.n.e. Krater został przekazany do Muzeum przez Benedykta XIV.

³² La Rocca 1985, Miles 2008: 250, wiemy skądinąd, że Oktawian konfiskował dzieła sztuki z greckich miast, które podczas wojny domowej wspierały Marka Antoniusza. Świątynię tę przebudował pod koniec I wieku p.n.e. Gajusz Sozjanus. Posągi znajdują się obecnie w zbiorach Muzeum Kapitolińskiego (numer inwentarzowy 3529).

³³ Welch 2006: 150, posąg ten znajduje się obecnie w zbiorach Museo Nazionale Romana (numer inwentarzowy 1049). Według innej interpretacji statua ta przedstawia rzymskiego wodza, zob., Zanker 1999: 15.

³⁴ Na temat znaczenia zwrotów *direptio* i *depopulatio*, zob., Ziółkowski 1988a: 87 – 116.

grabieży są fascynującym *exemplum* – *archaeology of spoliation*³⁵. Na potwierdzenie tezy Cadario należy przedstawić tu kilka przykładów.

Podczas prac archeologicznych prowadzonych w Koryncie pod kierownictwem Charlesa Williamsa (wiosną roku 1969) odnaleziona została przy południowej stronie hellenistycznego toru wyścigowego baza ze śladami wgłębień po znajdujących się na niej ongiś posągach. Warstwa ziemi, z której wydobyto podstawę sugeruje, że monument ten dedykowano na długo przed wytyczeniem toru, gdyż datuje się go na początek IV wieku p.n.e.³⁶ Na wykonanej z kamienia paryjskiego prostokątnej bazie o wymiarach 4. 15 x 2. 94 m ustawiona była odlana z brązu grupa przedstawiająca kwadrygę, przed którą znajdował się posąg jeźdźcy. Rozstaw statui możemy przybliżyć tylko dzięki zachowanym na podstawie śladom po ołowianych czopach, którymi mocowano do niej dzieła. Monument ten umieszczony był na cokole, wykonanym prawdopodobnie z marmuru, bądź czarnego kamienia pozyskiwanego w Argos. Część ta została zniszczona podobnie zresztą jak południowo – zachodni narożnik bazy. Dzięki badaniom stratygrafii możemy przybliżyć okres, w którym uszkodzono podstawę. Fakt, że zaraz nad nią znajdowała się warstwa miękkiej ziemi z dużą ilością późno – hellenistycznej drobnej ceramiki naczyniowej (m. in. naczyń megaryjskich) świadczy o tym, że mogła ona ulec zniszczeniu podczas grabieży miasta przez Rzymian w roku 146 p.n.e., kiedy to splądrowano bądź zdewastowano także posągi³⁷. Niestety późniejszy los tych dzieł nie jest znany.

Efekty rzymskiej grabieży są jeszcze dokładniej poświadczone w przypadku Aten, gdzie praktycznie w każdym rumowisku na Agorze znajdowane są elementy architektoniczne, zniszczone przez wojska Sulli w latach 87 – 86 p.n.e.³⁸ Na szczególną uwagę zasługuje jednak odnaleziona podczas prac kanalizacyjnych w porcie w Pireusie skrytka (5. 70 x 2 x 30 m), w której znajdowało się wiele dzieł

³⁵ Cadario 2014: 87.

³⁶ Williams 1970: 6 – 7.

³⁷ Williams 1970: 9, na temat splądrowania Koryntu przez legionistów Lucjusza Mummiusza, zob., Rozdział 4.

³⁸ Miles 2008: 24, dokładnie kwestie szturmu na Ateny przedstawiam w kolejnych rozdziałach.

sztuki. W skład depozytu odkrytego podczas układania rurociągu na głębokości 1. 50 m, wchodziła grupa posągów datowana na okres VI – IV wieku p.n.e., do której należały odlane z brązu statuy Apollina, Ateny, Artemidy (Muzy). Również dzieła z marmuru m. in. dwie Hermy oraz rzeźba Artemidy, a także spora ilość monet, za sprawą których datuje się znalezisko na lata 87 – 86 p.n.e.³⁹

Od czasu odkrycia owej skrytki archeolodzy i historycy spierają się w kwestiach interpretacji znaleziska. Pomimo tego, że badacze są raczej zgodni, iż odnalezione dzieła zgromadzono w Pireusie jako zdobycz wojenną, to kwestię sporną stanowi przynależność tych przedmiotów do poszczególnego wodza. Christian Habicht uważa bowiem, że statuy te nie były częścią łupu Sulli, a zostały zgromadzone przez dowódcę Mitrydatesa VI Archelaosa, który zagrabił je z Delos w 88 roku p.n.e.⁴⁰ Następnie z wyspy zostały przetransportowane przez wspierającego pontyjskiego władcę tyrana Aristiona do Aten, by z tego miasta trafić po kampanii do Pontu⁴¹.

Jednak Olga Palagia odrzuciła tę koncepcję. Jak zauważyła marmur, z którego wykonano posągi (pentelicki) był niezwykle rzadko stosowany na Delos, dlatego jest mało prawdopodobne, że dzieła te zdobyto na wyspie. Według badaczki posągi pochodziły z całej Attyki i zgromadzono je na rozkaz tyrana Aten Aristiona, aby sfinansować kampanię przeciwko Rzymianom. Palagia uważa ponadto, że dzieła te miały zostać sprzedane, dlatego zmagazynowano je w porcie w skrzyniach, które uległy zniszczeniu, podobnie jak sam magazyn w czasie szturm Sulli na miasto⁴².

Według trzeciej koncepcji zaproponowanej przez Eugena Vanderpoola grupa ta stanowić miała jednak łup zdobyty przez rzymskiego wodza⁴³. Hipoteza ta wydaje się równie prawdopodobna, co pogląd reprezentowany przez Palagię, gdyż posągi

³⁹ Vanderpool 1960: 265, Habicht 1997: 310, dzieła te szczegółowo omawiam w rozdziale 4.

⁴⁰ App., *Mith.*, 28.

⁴¹ Habicht 1997: 310, Mitrydates VI uchodził za kolekcjonera sztuki. Wystarczy wspomnieć, że przejmując na Kos egipski skarbiec wysłał co cenniejsze dzieła sztuki do Pontu, zob., App., *Mith.*, 23.

⁴² Palagia 1997: 189 – 191.

⁴³ Vanderpool 1960: 265, kwestie dyskusyjne, związane ze znalezionymi posągami omawia również Steinhauer, zob., Steinhauer 2007: 327.

mają ślady grabieży. Są mianowicie uszkodzone w miejscach, w których były przymocowane do baz (m. in. statua Ateny, której lewa stopa być może została zniszczona w wyniku pośpiesznego zdemontowania rzeźby z postumentu). Podzielam tą ostatnią koncepcję i uważam, że depozyt zgromadzono w porcie podczas *direptio* miasta, jednak na skutek dalszych walk i zniszczenia magazynu został zapomniany aż do roku 1959.

Kilka słów należy poświęcić jeszcze dwóm wrakom statków handlowych, których ładunek przez wielu badaczy utożsamiany jest ze zdobytymi przez Rzymian łupami⁴⁴. Kwestie związane z depozytami odkrytymi u wybrzeży Mahdia oraz Antykithiry, są jednak szeroko dyskutowane i niejednoznaczne. Choć część uczonych – m. in. Attilio Mastrocinque – przekonuje, że odnaleziony nieopodal Krety mechanizm, jest wspominanym w źródłach tzw. globem (sferą) Billarosa, który podczas wojny z Mitrydatesem VI zdobył Lucjusz Licyniusz Lukullus, to należy podchodzić do tego materiału z dużą dozą ostrożności⁴⁵. Podobnie zresztą jak do ładunku z wraku odkrytego u wybrzeży Tunezji, który z jednej strony może pochodzić ze zdobytých przez Rzymian Aten, z drugiej zaś stanowić tylko materiał przeznaczony na handel w całym basenie Morza Śródziemnego⁴⁶. Poszczególne przedmioty odnalezione we wrakach omawiam dokładniej w następnych rozdziałach. W tym miejscu należy zaznaczyć tylko, że zarówno w pierwszym jak i drugim przypadku ładunek jest datowany na okres 80 – 60 p.n.e., a więc na czas rzymskich wojen z Mitrydatesem VI⁴⁷. Dlatego koncepcja, iż odnalezione dzieła stanowią część łupu wojennego jest zasadna⁴⁸. Tym bardziej, że podobnie jak w przypadku posągów odkrytych w porcie w Pireusie również i statuy

⁴⁴ Merlin 1956: 59 – 125, Himmelman 1994: 849 – 855, Mastrocinque 2009: 313 – 317.

⁴⁵ Cic., *Man.*, 21, Strab., 12. 3. 11, Plut., *Luc.*, 23. 2, App., *Mith.*, 83, Mastrocinque 2009: 313 – 317.

⁴⁶ Fant 1997: 184.

⁴⁷ Himmelman 1994: 849 – 855, Mastrocinque 2009: 314, datowanie to zostało określone w oparciu o odnalezioną we wrakach ceramikę m. in. dużą ilość amfor typu Dressel 1A/Will 4A oraz 1B/4B.

⁴⁸ Hölscher 1994: 887 – 888.

z wraku z Mahdia mają ślady po mocujących je czopach, co może świadczyć o tym, że zanim trafiły na statek były eksponowane w innych miejscach⁴⁹.

1. 2. Numizmatyczne

Kolejną kategorię źródeł stanowią monety, za sprawą których możemy przybliżyć wygląd zagrabionych posągów czy budowli publicznych wzniesionych *ex manubiis*. Należy jednak zaznaczyć, że przedstawienia te mają z reguły charakter symboliczny, w związku z czym wszelkie dywagacje na temat rzeczywistego wyglądu różnych monumentów są wyłącznie spekulacjami. Wynika to m. in. z małego rozmiaru monet, które uniemożliwiają dokładne przedstawienie obiektów⁵⁰.

Na szczególną uwagę zasługuje tu m. in. seria denarów wybitych przez Kwintusa Pomponiusza Musę w połowie I wieku p.n.e., na której ukazano zdobyte w Ambrakii przez Marka Fulwiusza Nobiliora posągi⁵¹. Na rewersie tych monet umieszczono wizerunek herosa, a także każdej z dziewięciu Muz, które rozpoznawane są dzięki poszczególnym atrybutom. Wokół statui wybite zostały z kolei dwa rodzaje legend: a) *Herculis Musarum*, b) *Q. Pomponi Musa*. Pierwszy z tekstów jest wyraźnym nawiązaniem do miejsca ustawienia dzieł, które według Cyncerona Nobilior poświęcił Muzom⁵². Drugi zaś informuje, że to Musa należący w roku 66 p.n.e. do kolegium *tresviri monetales* był odpowiedzialny za wybór właśnie tego, a nie innego motywu znajdującego się na wspomnianych wyżej denarach⁵³.

Z kolei na wybitym w roku 16 p.n.e. denarze, została przedstawiona statua Apollina grającego na kitarze autorstwa Skopasa, którą ustawiono na monumentalnej bazie ozdobionej dziobami okrętów, zdobytych w czasie bitwy pod

⁴⁹ Fant 1997: 184.

⁵⁰ RRC, 519/1, przykładem takiego uproszczonego przedstawienia jest m. in. świątynia Neptuna, która na monecie została ukazana jako tetrastylos, podczas gdy ostatnie badania archeologiczne wykazały, iż przybytek ten był większą budowlą z sześcioma kolumnami od frontu, zob., Senseney 2011: 438.

⁵¹ Platner, Ashby 1929: 255, Richardson jr. 1992: 187.

⁵² Cic., *Pro Arch.*, 27, posągi zostały zdeponowane bowiem w świątyni Herkulesa przewodnika Muz na Polu Marsowym.

⁵³ RRC, 410/ 3, 410/ 7c.

Akcjum⁵⁴. Według Jerome Pollitta posąg ten został wywieziony z jednego z greckich miast, które w 31 r. p.n.e. wspierało w wojnie domowej Marka Antoniusza⁵⁵.

Za sprawą prowincjonalnych emisji możemy natomiast przybliżyć jak wyglądał posąg Apollina przywieziony do Rzymu przez Marka Terencjusza Warrona Lukullusa, po zdobyciu Apolloni⁵⁶. Zbiór monet przedstawiający zagrabione dzieła sztuki czy inne monumenty publiczne (m. in. świątynię Neptuna), nie jest niestety bogaty, a wszystkie znane mi źródła tego typu omawiam dokładnie w następnych rozdziałach.

1. 3. Epigraficzne

O tym, w jaki sposób w przestrzeni miasta wykorzystane były łupy – w tym także zdobyte podczas kampanii dzieła sztuki – informują również przekazy epigraficzne, za sprawą których wiemy np. jakie miasta zostały splądrowane przez Rzymian. Napisy te umieszczano najczęściej na bazach, gdzie stały zagrabione posągi⁵⁷. Treść tych inskrypcji często była bardzo lakoniczna i ograniczała się głównie do imienia donatora (w nominatiwie), następnie nazwy zdobytego miasta (w ablatiwie) oraz czasownika – *capere* – (w perfekcie)⁵⁸. Jednym z przykładów jest m. in. napis poświadczający grabież Ambrakii przez Nobiliora o następującej treści⁵⁹:

*M. Fulvius M. f. Ser. n. Nobilior cos. Ambracia cepit*⁶⁰

Marek Fulwiusz, syn Marka, wnuk Serwiusza, Nobilior, konsul, zdobył Ambrakię

⁵⁴ RIC, 1. 366.

⁵⁵ Plin., *NH.*, 36. 25, Pollitt 1990: 95.

⁵⁶ Topalov, Apollonia: 98.

⁵⁷ Waurick 1975: 13 – 15, Bloy 1998/1999: 50 – 51.

⁵⁸ CIL, 12. 608, czasem zdarzały się także dłuższe inskrypcje umieszczane np. na ścianach świątyń tj. w przypadku Lucjusza Mumiusza, jednak ich ogólne przesłanie zawsze było podobne, zob., CIL, 12. 626.

⁵⁹ MRR 1: 360.

⁶⁰ CIL, 12. 615 = ILLRP, 124.

Tekst ten wyryto na bazie z tufu (*lepidi Albano*) o wymiarach 1. 04 x 0. 54 m, która została odnaleziona w 1867 roku przy via S. Ambrogio, w miejscu gdzie odkryto (pod kościołem S. Ambrogio della Messima) również pozostałości ufundowanej przez tego wodza świątyni Herkulesa przewodnika Muz (*Herculis Musarum*)⁶¹.

Przekaz ten nie jest oczywiście jedyny, który w tak bezpośredni sposób wspomina o splądrowaniu danego miasta. W samym Rzymie zachowało się jeszcze kilka tego typu inskrypcji, m. in. na donarium Marka Fulwiusza Flakkusa, który w roku 264 p.n.e. wywiózł wiele posągów z etruskiego Volsinii⁶².

Duces chętnie deponowali zdobyte podczas kampanii dzieła sztuki także poza Miastem nad Tybrem. Dysponujemy szeregiem przekazów epigraficznych potwierdzających taką praktykę m. in. w Luni, Parmie, Praeneste czy hiszpańskiej Italice⁶³. Wszystkie te przypadki dokładnie omawiam w czwartym rozdziale niniejszej pracy.

Analizując przekazy epigraficzne wzmiankujące o efektach rzymskiej grabieży, nie można pominąć *Res gestae divi Augusti*. Dokument ten został wystawiony na widok publiczny przed Mauzoleum Augusta – oraz w wielu miastach całego imperium – po śmierci princepsa⁶⁴. Jedna z jego kopii zachowała się w tureckiej Ankarze (*Ancyra*), gdzie znajdowała się na ścianach przybytku dedykowanego Romie i Augustowi. Stąd w literaturze dokument ten często jest określany również jako *Monumentum Ancyranum*. Składał się on z trzydziestu pięciu paragrafów, podzielonych na cztery segmenty, informujące o poszczególnych czynach Augusta. W kontekście niniejszej pracy na szczególną uwagę zasługuje druga część tego dokumentu (15 – 24), w której princeps wspominał o dystrybucji pieniędzy publicznych, w tym także zdobytych podczas kampanii wojennych łupów (*manubiae*). Środki te cesarz wykorzystał w rozmaity sposób przekazując je m. in. legionistom w formie pieniędzy, bądź deponując część zagrabionych dzieł

⁶¹ LTUR 3: 18 – 19, kwestie dyskusyjne na temat budowy świątyni poruszam w rozdziale 6.

⁶² CIL, 6. 40895, MRR 1: 202 – 203.

⁶³ Waurick 1975: 13 – 15, Yarrow 2006: 69 – 70.

⁶⁴ Suet., *Aug.*, 101.

(prawdopodobnie z Egiptu)⁶⁵ – podobnie jak republikańscy wodzowie – w najważniejszych rzymskich świątyniach. Ich wartość jak sam zaznaczył wynosiła blisko 100.000.000 sestercji⁶⁶.

Reasumując materiał archeologiczny nie jest zbyt okazały pod kątem ilościowym, jednak uzupełnia on wiele istotnych informacji zawartych w przekazach źródłowych na temat grabieży i wykorzystania łupów. Za sprawą tych pozostałości możemy m. in. określić miejsca, w których zagrabione podczas kampanii wojennej dzieła sztuki były eksponowane, a także prześledzić w jaki sposób zmieniała się przestrzeń republikańskiego Rzymu, gdzie z każdym kolejnym rokiem powstawały nowe fundacje sfinansowane *ex manubiis*.

1. 4. Literackie

Zważywszy na ograniczony korpus źródeł archeologicznych, dających świadectwo grabieży dzieł sztuki i ich wykorzystania, materiał ten należy uzupełnić przekazami literackimi. Na szczególną uwagę zasługują tu wszystkie testimonia, które opisują rzymską ekspansję oraz ceremonię triumfu.

Jednym z najważniejszych źródeł na temat zbrojnego podboju i wykorzystania poszczególnych zdobyczy są niewątpliwie *Dzieje (Historiae)* autorstwa Polibiusza. Historyk ten bowiem osobiście przekonał się jak swe kampanie prowadzili republikańscy wodzowie, gdyż trafił do Miasta nad Tybrem jako jeden z achajskich zakładników po zwycięstwie Lucjusza Emiliusza Paulusa pod Pydną⁶⁷. W swoim dziele Polibiusz dostarcza nam istotnych informacji na temat mechanizmów rzymskiej grabieży (*direptio*)⁶⁸, sposobów dystrybucji zdobyczy,

⁶⁵ Cass. Dio., 51. 22. 1 – 3.

⁶⁶ Mon. Anc., 15. 1, 21. 2, Shatzman 1972: 181, szerzej kwestie związane z *manubiae* Augusta omawiam w rozdziale 2 oraz 4.

⁶⁷ W późniejszym okresie towarzyszył on m. in. Scypionowi Emiliuszowi podczas kampanii w Kartaginie.

⁶⁸ Ziółkowski 1988a: 90 – 92.

a także pochodów triumfalnych⁶⁹. Prezentując przy tym *stricte* grecki punkt widzenia, krytykując Rzymian m. in. za plądrowanie posągów i obrazów⁷⁰. Autor ten niestety nie konkretyzuje jak zagrabione dzieła wyglądały oraz, kto był ich autorem. W swojej relacji ogranicza się on wyłącznie do lakonicznych stwierdzeń, iż: τὰ δ' ἀγάλματα καὶ τοὺς ἀνδριάντας καὶ τὰς γραφὰς ἀπήγαγεν ἐκ τῆς πόλεως⁷¹.

Z dorobku greckiego historyka korzystał piszący na przełomie er Tytus Liwiusz, którego *Ab urbe condita* jest podstawowym źródłem wykorzystywanym w niniejszej pracy. Niestety z tego liczącego sto czterdzieści dwa tomy dzieła zachowały się tylko księgi 1 – 10, 21 – 45. Przybliżona treść całej pracy Liwiusza jest jednak znana dzięki pochodzącym z IV wieku n.e. greckim streszczeniom (*periochae*).

Mimo tego, że rzymskie sukcesy militarne zajmują w dziele historyka z Patavium jedną z głównych osi narracji, co widać m. in. po ilości prezentowanych parad triumfalnych⁷², to podobnie jak w przypadku Polibiusza, na temat konkretnych dzieł sztuki znajdziemy w nim tylko lakoniczne przekazy. O ile Liwiusz wspomina jeszcze o poszczególnych posągach, przenoszonych do Rzymu w wyniku *evocatio* (np. statua Junony z Wejów)⁷³, to gdy informuje o zdobyczy prezentowanej m. in. podczas triumfów, charakteryzuje ją już jako zwartą masę: *signa tabulasque*, bądź *ornamenta urbis*⁷⁴.

Takie podejście do zagrabionych posągów i obrazów nie może dziwić, gdyż dla antycznych historyków przedmioty te nie były rozpatrywane w kategoriach dzieł

⁶⁹ Polyb., 6. 15. 8, 10. 15. 3 – 5.

⁷⁰ Polyb., 9. 10. 1 – 3.

⁷¹ Polyb., 21. 30. 9 (*A z miasta kazał zabrać posągi bogów i inne, poza tym obrazy*) (przeł. S. Hammer, M. Brożek).

⁷² Östenberg 2008: 15 – 16, w okresie od 753 – 293 p.n.e. Liwiusz opisuje sześćdziesiąt siedem. Z kolei pomiędzy latami 219 – 167 p.n.e. trzydzieści osiem parad triumfalnych, do których zaliczyć należy również *ovatio*. Sceptycznie do prezentacji *pompae triumphales* w dziele historyka z Patavium podchodzi m. in. Itgenshort oraz Beard. Ta ostatnia badaczka zwraca uwagę na wiele anachronizmów w przekazie Liwiusza. Jednym z przykładów może być opis parady Glabryona z roku 190 p.n.e. podczas, której według autora *Ab urbe condita* niesiono kistofory. Wiemy jednak, że tego rodzaju monety zaczęto wybijać w Pergamonie około trzydziestu lat później, zob., Itgenshort 2005: 148 – 175, Beard 2007: 168.

⁷³ Liv., 5. 21. 1 – 3.

⁷⁴ Liv., 25. 40. 1 – 2.

sztuki, tylko łupu wojennego, który miał uświetnić triumf, by po samej uroczystości trafić do świątyń bądź na place publiczne⁷⁵. Stąd równie ogólnikowe wzmianki o *signa tabulasque* w pracach m. in. Wellejusza Paterkulusa, Lucjusza Florusa, Appiana z Aleksandrii czy Kasjusza Diona. Autorzy ci dostarczają nam jednak sporo informacji na temat wykorzystania zdobyczy w przestrzeni miasta, dlatego ich prace są idealnym uzupełnieniem relacji Liwiusza.

Podobnie zresztą jak biografie wielu wybitnych wodzów pióra Plutarcha, za sprawą którego możemy prześledzić kampanie m. in. Kwintusa Fabiusza Maksimusa Kunktatora czy Marka Klaudiusza Marcellusa, a także *duces* których działania wojenne zostały przedstawione w niezachowanych księgach *Ab urbe condita* Liwiusza. Plutarch dostarcza nam bowiem sporo informacji na temat podejścia do zdobytych posągów i obrazów m. in. Lucjusza Korneliusza Sulli, Gnejusza Pompejusza, Lucjusza Licyniusza Lukullusa czy Juliusza Cezara. Należy pamiętać jednak, że *Żywoty* zostały ułożone w taki sposób, aby na pierwszym miejscu przedstawić cechy charakteru danej osoby, następnie z kolei jego czyny. Stąd w dziele tym chronologia często schodzi na drugi plan, ustępując pola moralizatorskim anegdotom z życia poszczególnych wodzów.

Oprócz dzieł *stricte* historycznych oraz biograficznych na szczególną uwagę zasługują także mowy. Warto w tym miejscu przytoczyć znane tylko z nielicznych fragmentów *orationes* Marka Porcjusza Katona, których już same tytuły są niezwykle wymowne⁷⁶. W mowie *Uti praeda in publicus referatur* Katon w krytyczny sposób wypowiadał się m. in. o obywatelach, którzy niewłaściwie wykorzystywali zdobyte podczas kampanii dzieła sztuki⁷⁷. W tym samym tonie musiała być również utrzymana *Ne spolia figerentur nisi de hosta capta*. Dzięki jednemu z zachowanych

⁷⁵ Flaig 2013: 33.

⁷⁶ Shatzman 1972: 190, 198, 201 – 202.

⁷⁷ ORF, fr., 98.

fragmentów możemy poznać także w jaki sposób do podziału łupów podchodził sam Katon, który jak zaznaczył zdobycz przekazywał swym legionistom⁷⁸.

Temat grabieży i dystrybucji łupów poruszał również Marek Tulliusz Ciceron⁷⁹. Najwięcej informacji na temat poszczególnych dzieł sztuki znajdziemy w serii *orationes* przeciwko Gajuszowi Werresowi. W mowach tych Arpinata zestawia bowiem zachowanie poszczególnych wodzów okresu Republiki z nieuczciwym namiestnikiem prowincji Sycylii, który zgromadził swoją kolekcję dzięki wymuszeniom czy pospolitej kradzieży. Podczas gdy m. in. Publiusz Korneliusz Scypion Emilianus pomimo tego, że zdobył w Kartaginie dzieła prawem wojny, to zwrócił je mieszkańcom sycylijskich miast, zamiast ozdobić nimi Rzym czy swój własny dom⁸⁰.

W *De Imperio Cn. Pompei* Ciceron z kolei starał się podkreślić wstrzemięźliwość i opanowanie Gnejusza Pompejusza, co do poszczególnej zdobyczy. Stwierdził bowiem że:

*postremo signa et tabulas ceteraque ornamenta Graecorum oppidorum, quae ceteri tollenda esse arbitrantur, ea sibi ille ne visenda quidem existimavit [...]*⁸¹

wystarczy powiedzieć, że posągów, obrazów i innych dzieł sztuki, zdobiących miasta greckie, rzeczy które inni uważali za swój obowiązek zabrać, on nie pozwolił sobie nawet oglądać [...]
(przeł. D. Turkowska)

Choć w świetle innych źródeł passus ten nie znajduje potwierdzenia – czego wyraz daje m. in. Gajusz Pliniusz Starszy⁸² – to należy mieć na uwadze, że

⁷⁸ ORF, fr., 203, szerzej kwestie związane z podejściem Katona do dzieł sztuki i innych łupów wojennych omawiam w kolejnych rozdziałach.

⁷⁹ Cic., *Att.*, 5. 20. 5.

⁸⁰ Cic., *Verr.*, 2. 4. 84.

⁸¹ Cic., *Man.*, 40.

⁸² Plin., *NH.*, 37. 6. 13 – 14, Pliniusz wylicza i opisuje poszczególne dzieła sztuki, które zostały zaprezentowane w Rzymie podczas trzeciego triumfu wodza, zob., Rozdział 4.

poszczególne mowy Cicerona motywowane były potrzebą chwili. I to zarówno w przypadku *In Verrem* jak i *De Imperio Cn. Pompei*.

Na zakończenie kilka słów należy poświęcić wspomnianej wyżej *Historia Naturalis* Pliniusza, z którego trzydziesto siedmio tomowego dzieła na szczególną uwagę zasługują księgi 34 i 36, gdzie autor wyszczególnia posągi z brązu i marmuru, zwracając głównie uwagę na materiał, z którego zostały one wykonane, a nie na ich wartość artystyczną. Z kolei w księdze 35 encyklopedysta skupił się na obrazach, stanowiących – podobnie jak *signa* – popularne obiekty rzymskiej grabieży. Co warte odnotowania, relacje Pliniusza niejednokrotnie można uzupełnić pozostałościami archeologicznymi. Przykładem takiej korelacji źródeł może być *passus* dotyczący grabieży Volsinii z roku 264 p.n.e., o której autor *Historia Naturalis* pisał następująco:

*Deorum tantum putarem ea fuisse, ni Metrodorus Scepsius, cui cognomen a Romani nominis odio inditum est, propter MM staturarum Volsinios expugnatos obiceret [...]*⁸³

Byłbym skłonny uważać je [posągi – A. J.] za wyobrażenia wyłącznie bogów, gdyby Metrodor ze Skepsis (ten, który otrzymał przydomek od nienawiści w stosunku do imienia nawet rzymskiego), nie zarzucił nam żeśmy zdobyli Volsinii dla znajdujących się tam dwóch tysięcy posągów [...] (przeł. I. i T. Zawadzcy)

Przekaz ten przez długie lata uważany był za ahistoryczny. Jednak po odkryciu w roku 1960 donarium z inskrypcją Marka Fulwiusza Flakkusa, poświadczającą grabież tego etruskiego miasta podgląd ten został odrzucony. O ile jednak liczba wspomnianych przez Metrodora posągów jest podejrzanie wysoka i należy ją

⁸³ Plin., *NH.*, 34. 33.

traktować po prostu jako synonim masowej grabieży, to przekaz Pliniusza świadczy o bogactwie zagrabionym przez Rzymian z Volsinii⁸⁴.

Szczątkowo o poszczególnych łupach wspominają także m. in. Diodor Sycylijski, Strabon oraz Waleriusz Maksimus, których dzieła również wykorzystuję w niniejszej pracy.

⁸⁴ Torelli 1986: 60, prawdopodobnie w okresie tym zostały wywiezione z sanktuarium Vertumnusa, także grawerowane brązy, które w XIX w. odnaleziono w grobowcach w Perugii (Peruzji), której to mieszkańcy wspierali Rzymian podczas szturmu na Volsinii, zob., Bonfante, Bonfante 2002: 144.

- Rozdział 2 -

Określenia rzymskich łupów. Analiza terminologiczna

Wszelkie rozważania na temat grabieży dzieł sztuki należy rozpocząć od przybliżenia znaczenia terminów, które autorzy antyczni używali do określenia poszczególnych kategorii zdobyczy. Zdefiniowanie w sposób dokładny zwrotów *manubiae*, *praedae* i *spolia* jest zadaniem niezwykle trudnym, gdyż w wielu źródłach wyrazy te stosowane są jako synonimy bądź występują zestawione razem, utrudniając interpretację analizowanego tekstu⁸⁵. W innym wypadku pełnią natomiast funkcję przenośni literackich, nie mając nic wspólnego z łupami wojennymi⁸⁶.

Zasadniczym problemem, na który zwróciło uwagę wielu badaczy, jest również fakt, że najważniejsze antyczne definicje terminów *manubiae* i *praedae*, autorstwa chociażby Faworinusa czy Pseudo – Askoniusza, nie pochodzą z okresu wcześniejszego niż czasy dynastii Antoninów⁸⁷. Nie można zatem jednoznacznie stwierdzić, że w taki sam sposób podchodzono do zdobyczy wojennych w Republice. Analizując bowiem przekaz piszącego w I wieku p.n.e. Dionizjusza z Halikarnasu dotyczący procesu Gnejusza Marcjusza Koriolana, widać wyraźnie, że jego podejście do kwestii podziału łupów znacznie odbiegało od poglądów zaproponowanych przez Faworinusa czy Pseudo – Askoniusza, których rozważania są podstawowymi źródłami do poznania tematu⁸⁸. Drugim problemem jest znikoma

⁸⁵ Shatzman 1972: 179 – 188, Tarpin 2009: 81 – 83, greckie zwroty na określenie zdobyczy wojennych takie jak ἡ λεία czy τα λαφυρά, nie oddają dokładnego sensu terminu *manubiae*, dlatego nie należy ich traktować jako synonimów.

⁸⁶ Sen., *Nat. Quaesta.*, 2. 41, Amm. Marc., 17. 7. 3 – 4, Tarpin 2009: 82, chociażby *manubiae Iouis*, w kontekście siły Jowisza.

⁸⁷ Shatzman 1972: 179, Orlin 2002: 117 – 118, Tarpin 2009: 81.

⁸⁸ Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 7. 63. 2, według Dionizjusza w V w. p.n.e. wódz nie miał prawa do łupów wojennych. Musiały one przypaść w całości ludowi. Przekaz historyka z Halikarnasu może być jednak zabiegiem retorycznym, mającym na celu pokazanie aspiracji walczących z patrycjuszami plebejuszy.

ilość przekazów, w których autorzy antyczni używaliby zwrotu *manubiae*, zastępując go częściej terminami *praeda* i *spolia*.

Wśród uczonych do dziś trwa ożywiona dyskusja na temat problemów związanych z dystrybucją łupów oraz prawem wodzów do ich posiadania. Wielu badaczy wciąż uważa, posiłkując się głównie tezami Theodora Mommsena, że za niewłaściwe wykorzystanie zdobyczy dowódcy byli ścigani i oskarżani o *peculatus*. Pogląd ten na przestrzeni lat zaakceptowali m. in. Ferdinando Bona czy Bradford – Churchill. Na drugim biegunie znajdują się z kolei rozważania Karla Hansa Vogela, Shatzmana czy Ziółkowskiego, dla których dowódcy mogli bez większych obaw dysponować łupami, określanymi terminem *manubiae*. Pośrednie stanowisko zaproponował natomiast Michel Tarpin.

Na koniec chciałbym zaznaczyć, że w niniejszym rozdziale koncentruję się głównie na kwestiach związanych z łupami wodzów, którzy na mocy posiadanego *imperium* prowadzili kampanie oraz odpowiadali za zgromadzoną zdobycz. Choć wielu z nich po złożeniu dowództwa było oskarżanych o *peculatus*⁸⁹ to, jak wykażę w niniejszym tekście, procesy te w większości wypadków były bezpodstawne i nie miały nic wspólnego z podziałem łupów. Ograniczenie tematu tylko do rzymskich *duces* wynika głównie z braku źródeł, które wzmiankowałyby w jaki sposób szeregowi legionieści wykorzystali zagarnięte *spolia* (nie licząc ich sprzedaży)⁹⁰.

Aby zrozumieć problem, w pierwszej kolejności przedstawię znaczenie antycznych terminów, którymi określano grabież i poszczególne łupy, a następnie ich nowożytnie interpretacje, by ostatecznie poddać analizie dwie jakże odmienne koncepcje na temat *manubiae*.

⁸⁹ Znaczenie *peculatus* oraz *crimen de residuis* zob., Berger 1953: 623–624.

⁹⁰ W źródłach pojawiają się głównie lakoniczne wzmianki na temat wykorzystania zdobyczy wojennej przez szeregowych legionistów, która była najczęściej sprzedawana kupcom znajdującym się w pobliżu pola walki, zob., Sall., *Iug.*, 44.

2. 1. Definicje antyczne

Najobszerniejsze rozważania na temat etymologii zwrotów *manubiae* i *praeda*⁹¹, zaprezentował żyjący w II wieku n.e., Faworinus. Obecnie znamy je dzięki Aulusowi Gelliuszowi, który towarzyszył retorowi podczas dyskusji na temat znaczenia inskrypcji z pomników umieszczonych na Forum Trajana⁹². Z rozmowy, która wywiązała się między Faworinusem i jego towarzyszami wynikało początkowo, że *manubiae enim dicuntur praeda, quae manu capta est*⁹³. Faworinus starał się jednak zanegować ten pogląd, proponując własną definicję. Powołując się na Cyncerona, który według niego poprawnie używał terminów *manubiae* i *praeda*⁹⁴, stwierdza on:

*sed aliud omnino 'praeda' est, ut in libris rerum verborumque veterum scriptum est, aliud 'manubiae'. Nam praeda dicitur corpora ipsa rerum, quae captae sunt, manubiae vero appellatae sunt pecunia a quaestore ex venditione praedae redacta [...]*⁹⁵

Lecz dowiadujemy się ze starych ksiąg o słowach, które są napisane, że *manubiae* oznaczają zupełnie coś innego niż *praeda*. Bowiem mówi się, że *praeda* to łupy które są zdobyte, *manubiae* z kolei są pieniędzmi zarobionymi przez kwestora ze sprzedaży zdobyczy wojennej [...]

⁹¹ Skiles 1942: 298, badacz wyjaśnia w swoim artykule etymologię zwrotu *manubiae* odnosząc się do wcześniejszych ustaleń Walde i Vaničeka, dla których termin ten wywodził się od rzeczownika *manus* i czasownika *habeo*. Zarazem dyskredytując tezę Prellwitza jakoby *manu-dh-iae* miały oznaczać: *to co zostało umieszczone w ręku i dostarczone*. Skiles uważa, że termin ten należy interpretować jako *manu-due-iae*, czyli: *to co zostało zgarnięte do dłoni*.

⁹² Gel., NA., 13. 25. 2.

⁹³ Gel., NA., 13. 25. 3 – 4, (Jak mówią - *manubiae* to nic innego jak łup wojenny (*praeda*) zdobyty własną ręką). W podobnym tonie swą definicję łupów zaproponował Izidor z Sewilli, który stwierdził, że *manubiae* to nic innego jak łup wojenny zob. Isidor., *Etymol.*, 18. 2. 8.

⁹⁴ Gel., NA., 13. 25. 32, *Sed enim, qui proprie atque signate locuti sunt, sicut hoc in loco M. Tullius, manubias pecuniam dixerunt* (Jednak ci, którzy mówią poprawnie, podobnie jak Marek Tulliusz w tym miejscu interpretowali *manubiae* jako pieniądze).

⁹⁵ Gel., NA., 13. 25. 26.

Analizując jednak dokładnie przekazy Cyserona, na których oparł się Faworinus, należy uznać jego tezy za błędne. W przytoczonym przez Aulusa Gelliusza fragmencie mowy *De lege agraria contra Servilium Rullum*, mówca stwierdza bowiem jednoznacznie: *Praedam, manubias, sectionem, castra denique Cn. Pompei sedente imperatore viri vendunt*⁹⁶. Byłoby zatem nierozsądnie uważać, że decemwirowie będą sprzedawać *manubiae*, które według definicji Faworinusa są pieniędzmi. Drugi z fragmentów tej samej mowy także odbiega od interpretacji zaproponowanej przez retora:

*Aurum, argentum ex praeda, ex manubiis, ex coronario ad quoscumque pervenit neque relatum est in publicum neque in monumento consumptum" id profiteri apud decemviros et ad eos referri iubet [...]*⁹⁷

Złoto, srebro ze zdobyczy, z łupów, ze złota ofiarowanego na korony, którekolwiek [z tego – A. J.] przypadło, i nie zostało wniesione do skarbca publicznego, ani nie zostało wykorzystane na pomniki, winno być oddane pod pieczę decemwirów i przez nich przyniesione [do skarbca – A. J.].

Aurum i *argentum* w tym wypadku określone jako *manubiae* nie muszą być jednoznaczne z *pecunia* sugerowanymi przez Faworinusa. W tym kontekście mogą one oznaczać metal jako kruszec bądź złote i srebrne naczynia, ale nie pieniądze⁹⁸.

Kolejny przykład zaczerpnięty z mowy Cyserona *Pro A. Licinio Archia*, również nie potwierdza interpretacji zaproponowanej przez retora. Pisząc chociażby o łupach z Ambrakii, w skład których wchodziła spora ilość posągów, umieszczonych przez Marka Fulwiusza Nobiliora w świątyni Herkulesa

⁹⁶ Gel., NA., 13. 25. 6, (Decemwirowie będą sprzedawać łupy, *manubiae*, zrabowany majątek, wreszcie obóz Gnejusza Pompejusza, podczas gdy wódz będzie spokojnie siedział).

⁹⁷ Cic., Leg. Agr., 2. 59.

⁹⁸ Bona 1960: 167 – 170, Shatzman 1972: 181 i 199 – 200.

przewodnika Muz, Cyceron określił zdobycz jako *manubiae*, a nie *praeda*⁹⁹. Odnosząc zapewne pierwszy termin do zagrabionych dzieł sztuki, a nie jak sugerował Faworinus do pieniędzy¹⁰⁰. W podobny sposób brązowe wazy zdobyte przez Lucjusza Mummiusza w Koryncie określił Witruwiusz¹⁰¹. Florus z kolei terminem *manubiae* nazwał broń zdobytą przez mieszkańców Numancji w starciu z Gajuszem Manciniuszem¹⁰².

Najczęściej jednak te dwa terminy są używane przez Liwiusza, który często stosował je w swej narracji wymiennie. Wspominając o dystrybucji pieniędzy po pochodzie triumfalnym, określał on przekazane legionistom sumy jako *ex praeda*, a nie *manubiae*¹⁰³. Wzmiankując o grabieży miasta Pometia historyk ten stwierdza, że Tarkwiniusz Pyszny, zdobył *manubiae*, które wykorzystał na budowę świątyni Jowisza. Z kolei, pisząc o tych samych łupach i ich donacji, Pliniusz określił je jako *praeda*¹⁰⁴.

Przekazy epigraficzne również nie oddają sensu definicji zaproponowanej przez Faworinusa. Na tablicy upamiętniającej kampanię morską Gajusza Duiliusza, który

⁹⁹ Cic., *Pro Arch.*, 27, również na bazie posągu Herkulesa, który był częścią łupu zdobytego przez Lukullusa, widniała inskrypcja z napisem *de manubiis*, a nie *praeda*, co potwierdza tylko brak słuszności wyводу Faworinusa, zob., Plin., *NH.*, 34. 93, Karłowa 1901: 5 – 8, niemiecki badacz również zanegował definicję Faworinusa zauważając, że termin *manubiae* może określać szerszą kategorię zdobyczy, niekoniecznie pieniądze.

¹⁰⁰ Orlin 2002: 132, postawił tezę, że świątynie nie były w tak dużym stopniu wznoszone *ex manubiis*, a tylko dekorowane łupami wojennymi, tak jak w przypadku fundacji Nobiliora, w której wódz umieścił posągi Herkulesa i Muz zagrabione z Ambrakii.

¹⁰¹ Vit., 5. 5. 8, *Etiamque auctorem habemus Lucium Mummius qui diruto theatro Corinthiorum ea aenea Romam deportavit et de manubiis ad aedem Lunae dedicavit [...]*

¹⁰² Flor., *Epit.*, 2. 18, *Tamen cum hoc quoque foedus maluerit, contenti armorum manubiis, cum ad internecionem saevire potuissent [...]*

¹⁰³ Liv., 30. 45. 3, 31. 20. 7, 34. 46. 3, 39. 5. 17, 40. 43. 7, Liwiusz zasadniczo tylko raz używa terminów *manubiae* i *praeda* zgodnie z definicją zaproponowaną przez Faworinusa. Gdy wspomina o fundacji akweduktu w roku 170 p.n.e. przez Lukrecjusza Gallusa, twierdzi że była to konstrukcja wzniesiona *ex manubiis*, z kolei w przypadku udekorowania świątyni Eskulapa obrazami uważa, iż jest to łup *ex praeda*, zob., Liv., 43. 4. 6 – 7.

¹⁰⁴ Liv., 1. 55. 7, Plin., *NH.*, 3. 70, Bradford – Churchill 1999: 90, obecnie uważa się, że wspomniana przez Liwiusza Pometia i Apiolae, o którym pisał Pliniusz to jedno i to samo miasto.

w roku 260 p.n.e. rozgromił kartagińską flotę pod Mylae, zdobyte przez wodza sumy są określone jako *praeda*, a nie *manubiae*¹⁰⁵.

W *Res gestae divi Augusti*, czterokrotnie łupy wzmiankowane są jako *manubiae*. Dwukrotnie jako sumy przekazane plebsowi i legionistom, raz jako pieniądze wykorzystane na fundację budowli oraz jako zdobycz (dzieła sztuki) złożoną w świątyniach, która gdyby trzymać się Faworinusa, powinna zostać określona jako *praeda*¹⁰⁶. Jak widać definicja przedstawiona przez retora nie ma mocnego oparcia w materiale źródłowym i być może należy ją interpretować w inny sposób, podążając za uwagami pochodzącymi od Pseudo – Askoniusza.

W odkrytym w 1416 roku w San Gallen manuskrypcie z komentarzami do dzieł Cyserona, znajduje się kilka wzmianek na temat etymologii pojęć *manubiae* i *praeda*. Początkowo sądzono, że autorem tych komentarzy jest gramatyk rzymski żyjący w I wieku n.e. Askoniusz Pedianus. Obecnie jednak uważa się, że uwagi te są dziełem anonimowego pisarza (żyjącego prawdopodobnie w V wieku n.e.) określanego jako Pseudo – Askoniusz¹⁰⁷. Komentator mowy przeciw Werresowi, napisał następująco:

*Manubiae sunt praeda imperatoris pro portione de hostibus capta [...]*¹⁰⁸

Manubiae to łupy [w określonej – A. J.] części należące do wodza, zdobyte na wrogach [...]

oraz

*Spolia quaesita de vivo hoste nobili per deditionem manubias veteres dicebant; et erat imperatorum haec praeda, ex qua quod vellent facerem [...]*¹⁰⁹

¹⁰⁵ CIL, 1². 25, [aur]om captom numei / [arcen]tom captom praeda numei (milia)/ [omne] captom aes (milia).

¹⁰⁶ Mon. Anc., 15. 1, 15. 3, 21. 1, 21. 2, Brunt, Moore 1983: 62 – 63.

¹⁰⁷ Stangl 1909, Miles 2008: 147 – 148.

¹⁰⁸ Ps – Asc., *schol. ad Cic. Verr.*, 2. 1. 154, Stangl 1909: 224 – 225.

¹⁰⁹ Ps – Asc., *schol. ad Cic. Verr.*, 2. 1. 157.

Starożytni nazwali manubiami łupy zdobyte na żywych szlachetnie urodzonych przeciwnikach w wyniku ich poddania się; i zdobycz ta należy do wodzów, którzy robili z nią co chcieli [...]

Powyższe wyjaśnienia się nie wykluczają, przeciwnie – uzupełniają i w pewnym sensie również dopełniają. Elementem wiążącym dwa fragmenty zaproponowane przez Pseudo-Askoniusza jest przynależność łupów do wodza, który wykorzystywał je w dowolny sposób. Być może, w tym samym duchu należy interpretować fragment mowy *De sumptu suo* Marka Porcjusza Katona:

*Numquam ego praedam neque quod de hostibus captum esset neque manubias inter pauculos amicos meos divisi, ut illis eriperem qui cepissent [...]*¹¹⁰

Nigdy nie podzieliłem łupów – ani tych, które zostały zdobyte na wrogach, ani manubiów – pomiędzy moich nielicznych przyjaciół [w taki sposób – A. J.], aby zabrać tym, którzy je zdobyli [...]

Jak zasugerował Shatzman, dowódca w tym wypadku oddał należny mu udział (*manubiae*) legionistom, podkreślając przy tym własną cnotę (*virtus*) i wyższe standardy etyczne, którymi niekoniecznie musieli kierować się inni wodzowie, zatrzymując całą zdobycz dla siebie¹¹¹.

Przynależność łupów do zwierzchnika armii podkreślił w swojej definicji również gramatyk Placidus, który w podobnym tonie co Pseudo – Askoniusz, stwierdził że:

¹¹⁰ ORF., fr., 203, Polyb., 18. 35, z kolei według Polibiusza w podobny sposób zachowali się Emiliusz Paulus oraz Scypion Emiliusz po zdobyciu łupów w Macedonii i Kartaginie.

¹¹¹ Shatzman 1972: 184, Welch 2009: 104 *contra* Orlin 2002: 118 – 119, Orlin postrzega ten passus jako definicję zaproponowaną przez Faworinusa, czyli interpretuje *manubiae* jako pieniądze, a nie osobisty udział wodza.

*manubiae dicuntur spolia hostium quae a rege aut duce eiusdem manibus deportantur, ut exuviae et induviae dicuntur [...]*¹¹²

Powiadają, że *manubiae* to łupy [zdobyte na – A. J.] wrogach, ściągnięte własnymi rękami i przywiezione przez króla lub wodza, jak zbroje i szaty [...]

Spolia w tym wypadku odnoszą się do szerszej kategorii łupów. Z kolei termin *exuviae* dotyczy uzbrojenia ściągniętego z pokonanych wrogów i określa jeden z wielu elementów zdobyczy należącej do wodza¹¹³, ujętej pod ogólnym terminem *manubiae*¹¹⁴.

Przytoczone opinie antycznych autorów odnośnie określeń poszczególnych łupów nie są jednoznaczne, co sprawia, że do dziś trwa ożywiona dyskusja nad interpretacją cytowanych wyżej fragmentów. Stąd spora liczba stawianych pytań przez badaczy, którzy na przestrzeni lat podzielili się na zwolenników i przeciwników teorii na temat swobodnego bądź ograniczonego dysponowania zdobyczą przez wodzów.

2. 2. Nowożytnie interpretacje terminów związanych z grabieżą wojenną

Śród nowożytnych badaczy jako pierwszy analizy terminów *manubiae* i *praeda* dokonał Theodor Mommsen. Na podstawie przekazu Aulusa Gelliusza stwierdził, że *praeda* to nic innego jak pojedynczy łup, który miał zasilić po kampanii *aerarium*. W skład *manubiae* z kolei miały wchodzić pieniądze uzyskane ze sprzedaży zdobyczy wojennych. Wódz musiał je przeznaczyć na działalność publiczną np. organizację igrzysk, fundowanie budowli czy wypłatę żołdu dla legionistów. Niewykorzystane środki powinny trafić, podobnie jak *praeda*, do skarbca. Jeżeli

¹¹² Corp. Gloss. Lat., 5. 32.

¹¹³ Szerzej temat zabierania pancerzy z pokonanych wrogów przedstawiła Flower, która w swym artykule przeanalizowała kwestie związane ze *spolia opima*, zob., Flower 2000: 34 – 64,

¹¹⁴ Shatzman 1972: 180, *contra* Bona 1960: 120 – 122.

dowódca tego nie uczynił, musiał liczyć się z konsekwencjami i oskarżeniami o *peculatus*, czyli defraudację pieniędzy/środków publicznych¹¹⁵.

Drobną modyfikację poglądów Mommsena zaproponował Otto Karlowa, który odrzucił tezę, że *manubiae* to zdobycz wyłącznie pieniężna. Do tej kategorii łupów włączył on większą liczbę przedmiotów - m. in. dzieła sztuki. Według jego koncepcji, *manubiae* to wydarta wrogom w wyniku działań militarnych część zdobyczy, która po bitwie znajdowała się pod bezpośrednią kuratelą wodza. Łup ten nie stanowił jednak prywatnego zysku dowódcy, gdyż mógł on nim dysponować tylko wtedy, gdy wykorzystał go na działalność publiczną¹¹⁶.

Francuski archeolog Philip Fabia, podobnie jak Karlowa, starał się zmodyfikować poglądy przedstawione przez Mommsena. Swoją analizę oparł na passusie zaproponowanym przez Pseudo – Askoniusza stwierdzając, że terminem *manubiae* określano część łupów należącą bezpośrednio do wodza, której wielkość mogła zostać zakwestionowana. Sumy wchodzące w skład *manubiae* w tym wypadku miały pochodzić głównie ze sprzedaży jeńców wojennych¹¹⁷. Jak zaznaczył francuski badacz, wodzowie byli zwyczajowo zobowiązani, by część tej zdobyczy przeznaczyć na działalność publiczną¹¹⁸. Teza zaproponowana przez tego archeologa nie znalazła jednak zbyt wielu zwolenników.

Znacznie większym powodzeniem przez długie lata cieszyły się argumenty wysunięte przez Mommsena. Polemizował z nimi jednak Vogel. O ile zgodził się ze

¹¹⁵ Mommsen 1879: 241 – 242.

¹¹⁶ Karlowa 1901: 5 – 8, Ziółkowski 1980: 308, na temat szerszego postrzegania zwrotu *manubiae*, zob., Aberson 1994: 55 – 102, który podobnie jak Karlowa sądzi, że termin ten może określać nie tylko pieniądze zarobione ze sprzedaży łupów, ale również inne wartościowe przedmioty zdobyte w czasie kampanii i wykorzystane podczas dekorowania świątyni.

¹¹⁷ Onos., 35. 1, ERA 1: 110, taki model postępowania przedstawił w dziele *Strategikos* Onosander, który zasugerował, że wódz odpowiadał za pieniądze zarobione ze sprzedaży jeńców wojennych, resztę zdobyczy mógł oddać wojsku.

¹¹⁸ Fabia 1904: 1583 – 1584, opierając swe rozważania na jednym z passusów z dzieła Cyncerona *Pro Roscio Amerino*, w którym wyzwoleniec Sulli Chryzogonos miał otrzymać od Roscjusza Kapitona łupy (*manubiae*) jako gratyfikację za pomoc w oskarżeniu Sekstusa Roscjusza, Fabia stwierdził, że inni uczestnicy kampanii wojennych tj. oficerowie i legioniści również dostawali swoją część *manubiae*. Jednak z braku źródeł nie można jednoznacznie stwierdzić w jaki sposób wykorzystywali oni swą część zdobyczy, zob. Cic., *S. Rosc.*, 108.

swoim poprzednikiem, że *manubiae* to pieniądze pochodzące ze sprzedaży łupów, to odrzucił argumenty Mommsena, jakoby istniały jakiekolwiek podstawy do oskarżania wodzów o sprzeniewierzenie uzyskanych środków. Vogel podzielił łupy na dwie kategorie: znajdujące się pod opieką wodza (*Großbeute*) oraz należne legionistom (*Plünderungsbeute*)¹¹⁹. Jego zdaniem, dowódca mógł swobodnie dysponować swoją częścią, a żadne prawo nie krępowało go w kwestii wydawania *manubiae*. Wszelkie fundacje publiczne były w tym wypadku tylko dobrą wolą donatora oraz zwyczajem, który w przyszłości mógł zaowocować większą przychylnością ze strony ludu.

Bona również nie do końca zaakceptował rozważania Aulusa Gelliusza (Faworinusa), na których swoje wywody oparł Mommsen, określając *manubiae* jako całość *pecunia praedatica*. Według włoskiego badacza, o ile *praeda* odnosiła się do łupu, który po kampanii automatycznie stawał się własnością *res publica populi Romani*, o tyle termin *manubiae* miał zdecydowanie szersze znaczenie, niż chciał tego niemiecki historyk¹²⁰. Bona stwierdził, formułując swoją tezę na podstawie fragmentów dzieł Cyserona i Liwiusza (dla których w przeciwieństwie do Mommsena również *praeda* oznacza sumy zarobione ze sprzedaży łupów)¹²¹, że *manubiae* to tylko część zdobytych pieniędzy, tzw. *pecunia residua*. Miał to być ten odsetek kwoty, która pozostała po uiszczeniu wcześniejszych wypłat dla wojska i *aerarium*. *Pecunia* te dowódca powinien przeznaczyć na działalność publiczną np. budowę świątyń bądź organizację igrzysk.

Opierając się raz jeszcze na przekazie Liwiusza odnoszącym się do organizacji *ludi* przez Publiusza Korneliusza Scypiona Nazykę¹²², włoski badacz stwierdził, że wodzowie mogli dysponować zdobyczą przez pięć lat. Z biegiem czasu *duces* przywykli jednak do przetrzymywania owych środków przez dłuższy okres,

¹¹⁹ Tac., *Hist.*, 3. 19, Vogel 1948: 394 – 423, niemiecki badacz wspominał niemal o “prawie” legionistów do przywłaszczenia sobie zdobyczy z wrogich miast (*Plunderungsrecht*).

¹²⁰ Bona 1960 : 113 – 118.

¹²¹ Cic., *Att.*, 5. 20. 5, *De Off.*, 2.76; Liv., 10. 30. 10, 30. 45. 3, 33. 27. 3.

¹²² Liv., 35. 1. 9.

zastaniając się chęcią ewentualnych przyszłych fundacji. Niewykorzystanie tych sum groziło oskarżeniami o *crimen de residuis*, i jeśli sam wódz nie mógł ich zdeponować to powinien dokonać tego członek jego rodziny¹²³. Bona zaznaczył również, że w okresie cesarstwa takie podejście do *manubiae* miało coraz mniejsze znaczenie, gdyż princeps był dysponentem wszystkich finansów państwa. Konkludując, włoski badacz stwierdził, że z biegiem czasu różnica między *manubiae* a *praeda* nie była poprawnie rozumiana i to zapoczątkowało przede wszystkim powstanie błędnej interpretacji Aulusa Gelliusza, a następnie nowych i pospolitych odpowiedników Pseudo-Askoniusza i Placidusa, którzy z *manubiae* uczynili powierzchowny synonim *spolia* i *exuviae*¹²⁴.

Koncepcję tę skrytykował Shatzman. Zgadzając się z poglądami Vogela i posiłkując się przekazem Pseudo – Askoniusza stwierdził, że *manubiae* to część łupów należąca bezpośrednio do wodza, którą mógł dysponować w dowolny sposób. Swoje rozważania izraelski badacz oparł na kilku passusach Cyserona, Waleriusza Maksimusa oraz Frontyna. Ich zdaniem wodzowie rezygnowali dobrowolnie z łupów wojennych i ofiarowali je na cele publiczne¹²⁵. Shatzman zauważył, że gdyby prawo ograniczało dowódcę posiadanie zdobyczy, to wymienieni autorzy z taką pieczołowitością nie podkreślaliby tych godnych czynów. Historyk odrzucił również pogląd Fabii na temat ingerencji w wielkość łupów przypadającą dowódcy. Zasugerował on, że w Rzymie nie istniała żadna prawna regulacja, która mogłaby ograniczyć dowódcę swobodę dysponowania zdobyczą. Zaznaczył przy tym, że tylko wódz dokonywał podziału łupów i od niego zależało, ile przekaże do *aerarium*, a ile legionistom lub na późniejsze ewentualne fundacje.

¹²³ Cic., *Pro Clue.*, 94, Plut., *Pomp.*, 4. 1 – 6, za rzekome uchybienia ojców w kwestii przekazania łupów na użytek publiczny starano się oskarżyć Gnejusza Pompejusza i Faustusa Sullę.

¹²⁴ Bona 1960 : 174.

¹²⁵ Val. Max., 4. 3. 13, Frontin., *Strat.*, 4. 3. 15, Cic., *Verr.*, 2. 1. 55.

Oczywiście, spora część przypadała również oficerom oraz samemu zwierzchnikowi armii¹²⁶.

W związku z powyższym, łupy te nie mogły być prezentowane podczas pochodu triumfalnego, ponieważ już wcześniej zostały rozdysponowane na inne cele. Badacze zwrócili uwagę, że w źródłach termin *manubiae* połączony jest z działalnością budowlaną, która miała najczęściej charakter publiczny, co mogłoby świadczyć o drobnych ograniczeniach ciążących na wodzach w kwestii wykorzystania zdobyczy. Nic bardziej mylnego. Według Shatzmana, taki mariaż *manubiae* z fundacją świątyni czy portyków miał na celu tylko podkreślenie chwały ich fundatora¹²⁷. Z poglądami izraelskiego badacza zgodził się w swej nieopublikowanej rozprawie doktorskiej Ziółkowski, który kwestii posiadania przez wodzów łupów wojennych poświęcił jeden z rozdziałów pracy¹²⁸.

Tezy Shatzmana zanegował natomiast Bradford – Churchill, który powrócił do pierwotnej interpretacji definicji w tonie rozważań Mommsena. Odnosząc się do przykładów zaproponowanych przez Shatzmana, w których autor starał się obalić argumenty na temat oskarżeń wodzów o *peculatus*, Bradford – Churchill stwierdził, że wszelkie próby przywłaszczenia zdobyczy przez dowódców kończyły się oskarżeniami o defraudację. Według amerykańskiego badacza, łupy wojenne były własnością ludu rzymskiego, którą wodzowie mogli dysponować w określony sposób, skupiając się głównie na finansowaniu prac publicznych lub wypłat nagród dla legionistów¹²⁹.

¹²⁶ Emiliusz Paulus przekazał srebrne talerze zdobyte w Macedonii swojemu zięciowi, który prawdopodobnie był legatem w jego armii zob., Val. Max., 4. 4. 1, Plut., *Aemil.*, 27. 1. Po splądrowaniu Jerozolimy Pompejusz, pewną partię zdobyczy przekazał Faustusowi Sulli, zob., Joseph., *BJ.*, 1. 7. 6. Nawet zachłanny Sulpicjusz Galba przekazał część łupów swoim przyjaciołom, zob., App., *Iber.*, 60. Również Tytus Flamininus mógł ofiarować swojemu bratu pewną partię zdobyczy, którą zdeponował później w Praeneste, zob., CIL, 1². 613, Demma 2011: 39.

¹²⁷ Shatzman 1972: 204, Veyne 1990: 235, francuski historyk, również podkreślił, że wodzowie chętnie wykorzystywali łupy wojenne w kontekście fundacji publicznych, ponieważ nie tracili przy tym własnego patrymonium.

¹²⁸ Ziółkowski 1980: 306 – 315.

¹²⁹ Bradford – Churchill 1999: 85 – 116.

Na zakończenie chciałbym jeszcze zaprezentować tezę, którą przedstawił w swoim artykule Michel Tarpin¹³⁰. O ile francuski badacz uważa, że *praeda* to zdobycz, która w całości była przekazywana do *aerarium* lub wypłacana legionistom, o tyle interpretacja *manubiae* i *spolia* jest zdecydowanie bardziej problematyczna. Posiłkując się przekazem Lucjusza Cyncjusza z dzieła *De re militari*, Tarpin zauważył, że przedmioty mogące przypaść legionistom nie zostały określone w tym testimonium jako *spolia*, ponieważ ta kategoria zdobyczy była zarezerwowana dla wodzów¹³¹. Tarpin stwierdził, że brak tego terminu w źródłach rejestrujących łupy po powrocie z kampanii jest wynikiem symbolicznego przekształcenia (*la transformation*) dokonującego się jeszcze na polu walki. *Spolia* stawały się *manubiae* być może w wyniku rytuału, podczas którego dowódca kładąc rękę na stosie oręża, przejmował je pod własną pieczę¹³².

Podsumowując jego wywód, w momencie zdobycia łupy były określane jako *praeda* i *spolia*. Następnie po powrocie do Rzymu nieliczne *spolia* są wymieniane tylko jako zdobycz poświęcona w świątyniach, reszta zaś jest określana jako *praeda* i *manubiae*. Stąd wywodzą się późniejsze fundacje *ex praeda* i *ex manubiis*, ale nigdy *ex spoliis*. *Manubiae* mogły być zachowane przez wodzów, ale jak zauważył Tarpin, na podstawie pracy Michaela Abersona, dowódcy aspirujący do urzędu cenzora chętnie przekazywali łupy do skarbcza. Mieli bowiem świadomość, że po pomyślnych wyborach senat wypłaci zdeponowane wcześniej pieniądze (*manubiae*) na fundacje, których realizacji podejmą się już jako cenzorzy.

¹³⁰ Tarpin 2009: 81 – 101.

¹³¹ Gel., NA., 16. 4. 2, Nicolet 1980: 102 – 105, dzieło to znane jest tylko za pośrednictwem Aulusa Gelliusza. Cyncjusz przybliży przysięgę składaną przez wojsko konsulów Gajusza Leliusza i Lucjusza Korneliusza (190 p.n.e.). Legioniści byli zobowiązani, aby nie dopuszczać się kradzieży w obrębie obozu i 10 mil wokół niego. Dalej Cyncjusz wylicza jakie przedmioty mogli zagarnąć dla siebie żołnierze podczas kampanii. Były to: włócznia, drzewiec włóczni, drewno, owoce, pasza, buklak i torba na wodę. Jednak wartość tych przedmiotów nie mogła przekraczać jednej sestercji, w innym wypadku przedmioty te powinny zostać oddane konsulom. Jednak jak zauważył Nicolet rzeczy te nie mogły zostać określone jako (*spolia*), gdyż były one zasobami pierwszej potrzeby.

¹³² Tarpin 2009: 94 – 95.

Teza francuskiego badacza nie znalazła jednak do tej pory uznania wśród naukowców¹³³. Uważam, że pod kątem *stricte* etymologicznym kwestie przedstawione przez Tarpina są zasadne. Trudno jednak nie odnieść wrażenia, że *la transformation* nie ma głębszego sensu, ponieważ wódz jako głównodowodzący armią, posiadający *imperium* i pod którego auspicjami prowadzone były działania miał wszelkie prawo do zdobyczy wojennej, swobodnie ją rozdzielając między wojsko, bądź do *aerarium*, co analizuję w następnym podrozdziale.

2. 3. Analiza

Antyczne definicje oraz nowożytnie rozważania w wielu aspektach różnią się od siebie. Jedno jest jednak pewne – wodzowie jako zwierzchnicy armii dokonywali podziału łupów, i żadne prawo nie ograniczało ich w tej kwestii¹³⁴ (nawet na początku pryncypatu). Jak pisali Swetoniusz i Kasjusz Dion, apel Augusta z 27 r. p.n.e. do wodzów w sprawie finansowania remontu dróg publicznych z *manubiae*, został zbagatelizowany i część prac cesarz musiał pokryć z sum zdeponowanych w *aerarium*¹³⁵. Z kolei w wypadku przebudowy świątyń, o których wspominał Swetoniusz, należy stwierdzić, że ich renowację finansowali głównie nowi stronnicy princepsa m.in. Lucjusz Munacjusz Plankus, Azyniusz Pollion czy Lucjusz Marcjusz Filippus¹³⁶. Prośby te nie były jednak w żadnym stopniu usankcjonowane prawnie i dowódcy bez większych konsekwencji mogli odmówić cesarzowi finansowania publicznych inicjatyw.

¹³³ Aberson 1994: 193 – 198, Tarpin 2009: 94 – 95, w taki sposób miała zostać zrealizowana budowa akweduktu *Anio Vetus* przez pogromcę Pyrrusa Kuriusza Dentatusa.

¹³⁴ Polyb., 10. 15. 3 – 5, klasycznym przykładem podziału zdobyczy jest przypadek splądrowanej przez wojska Scypiona Nowej Kartaginy, zob., Ziółkowski 1993: 69 – 91.

¹³⁵ Suet., *Aug.*, 30. 4, Cass. Dio., 53. 22. 1 – 2, Swetoniusz informuje tylko o prośbie Augusta skierowanej do dowódców. Uzupełnieniem tej relacji może być przekaz Kasjusza Diona, który zaznaczył, że *manubiae* nie zostały wykorzystane na remont dróg, ponieważ wodzowie z niechęcią odnieśli się do inicjatywy princepsa.

¹³⁶ Suet., *Aug.*, 29. 4 – 5, Ov., *Tr.*, 3. 1. 75, Plin., *NH.*, 7. 30. 115, 35. 2. 10; Isid., *Etym.*, 6.5.1 ILLRP, 431.

W takim wypadku należy zastanowić się, jakimi zasadami kierowali się senatorowie w okresie Republiki, gdy oskarżali niektórych *duces* o *peculatus*. Żeby odpowiedzieć na to pytanie, posłużę się wybranymi procesami o defraudację mienia. Po ich pobieżnej analizie można odnieść wrażenie, że są to sprawy o przywłaszczenie przez wodzów łupów wojennych. Jednakże charakter tych rozpraw miał zupełnie inne podłoże.

Mommsen zauważył, że do procesu Lucjusza Korneliusza Scypiona¹³⁷ wszystkie oskarżenia o *peculatus* są ahistoryczne i były tylko elementem moralizatorskiego zacięcia rzymskich historyków¹³⁸. Rozpatrzone zatem zostaną sprawy o defraudację, głównie z II i I wieku p.n.e., na których podstawie Bradford – Churchill stwierdził, że wodzowie słusznie byli oskarżani o przywłaszczenie dóbr publicznych. W moim przekonaniu, teza ta jest dyskusyjna.

Pierwszym procesem, na który uwagę zwrócił amerykański badacz jest rozprawa Maniusza Acyliusza Glabriona z roku 189 p.n.e. Według relacji Liwiusza, ubiegający się o cenzurę pogromca Antiocha III, zyskał spore poparcie wśród ludu¹³⁹. Nie spotkało się to z przychylnością części *nobilitas*, ponieważ Glabrion był *homo novus* i jako pierwszy ze swej rodziny sprawował konsulat¹⁴⁰. Trybuni ludowi postanowili więc oskarżyć wodza o defraudację części środków zdobytych w Grecji, których rzekomo nie przekazał do *aerarium*. Powołany na świadka Katon (trybun wojskowy w armii Glabriona) miał stwierdzić, że w pochodzie triumfalnym wodza nie widział zdobytych w obozie króla, złotych i srebrnych naczyń, które zapewne przywłaszczył sobie konsul. Według Bradforda – Churchilla, sam proces potwierdzał, że łupy były własnością państwa i za ich sprzeniewierzenie groziła kara¹⁴¹. Jednakże trzymając się

¹³⁷ Proces L. Scypiona w wyczerpujący sposób omówił Flaig stwierdzając przy tym, że nie dotyczył on defraudacji zdobyczy wojennych, a miał czysto polityczny charakter, zob., Flaig 2013: 40 – 47.

¹³⁸ Mommsen 1879: 87 – 88.

¹³⁹ Liv., 37. 57. 12 – 14.

¹⁴⁰ MRR 1: 352, Veyne 1990: 236, jak zasugerował francuski historyk M. Glabrion, miał rozdawać ludowi oliwę. Od czasów Glabriona do Mariusza tylko dwóch *homo novus* zostało konsulami, co świadczy o hermetyczności *nobilitas*, broniącej przez długie lata dostępu do najwyższych godności. zob., Alföldy 1991: 73.

¹⁴¹ Bradford – Churchill 1999: 101 – 105.

dokładnie przekazu Liwiusza i opisu pochodu triumfalnego¹⁴², trzeba postawić pytanie: czy jest możliwe, aby wśród takiego bogactwa łupów Katon mógł dostrzec brak kilku drobnych naczyń? Jest to raczej mało prawdopodobne. Po drugie jeśli wódz postanowił rozdać część zdobyczy swoim towarzyszom jeszcze w Grecji, to nie mógł później pokazać ich podczas pochodu. Nie można też wykluczyć, że konsul zarezerwował część naczyń dla świątyni *Pietas*, której fundację ślubował przed bitwą z Antiochem III¹⁴³. Katherine Welch zaś zasugerowała, że brakujące naczynia mogły trafić do domu triumfatora¹⁴⁴. Nie było w tym nic nadzwyczajnego, gdyż taka praktyka jest potwierdzona w źródłach. Przykładowo nikt nie ścigał Marka Klaudiusza Marcellusa za to, że w murach swej posiadłości trzymał glob Archimedes, zdobyty jako łup wojenny w Syrakuzach w roku 212 p.n.e.¹⁴⁵

W tym kontekście proces Glabriona miał czysto polityczny charakter i został wytoczony głównie po to, by zdyskredytować wodza starającego się o urząd cenzora, gdyż po wycofaniu jego kandydatury wszelkie oskarżenia zostały wstrzymane. Cenzorami zostali wybrani zaś rywalizujący z nim *nobiles*: Marcellus, syn zdobywcy Syrakuz i Tytus Kwinkcjusz Flamininus, pogromca Filipa V. Zgrabione natomiast w Grecji łupy Glabrion przekazał do Luni, gdzie prawdopodobnie osadzono weteranów z jego legionów. Donację tę poświadczają inskrypcje odkryte w latach 50. i 80. ubiegłego wieku¹⁴⁶.

Z kolei jeśli chodzi o oskarżenia Kwintusa Serwiliusza Cepiona, to interpretację zaproponowaną przez Bradforda – Churchilla również można poddać w wątpliwość. Według przekazów Strabona oraz Aulusa Gelliusza, wódz miał ograbić w roku 106 p.n.e. jeziora znajdujące się nieopodal Tolosy, w których Galowie zatopili złoto

¹⁴² Liv., 37. 46. 1 – 2, *pompa triumphalis* Glabriona odbyła się w roku 190 p.n.e. Wówczas to wódz celebrował swe zwycięstwo nad Antiochem III i Etolami. W pochodzie pokazano 230 znaków wojskowych, 3 tys. funtów srebra nieobrobionego, 130 tys. srebra bitego w tetradrachmach attyckich, 249 tys. w kistoforach i wiele srebrnych naczyń rzeźbionych dużej wagi. Niesiono także srebrną zastawę królewską, złote wieniec, szaty króla oraz uzbrojenie.

¹⁴³ Liv., 40. 34. 4 – 6, Bloy 1998/1999: 49 – 61, świątynia powstała w roku 181 p.n.e. Na temat jej fundacji, zob., Rozdział 6.

¹⁴⁴ Welch 2006: 91 – 146.

¹⁴⁵ Cic., *Rep.*, 1. 21.

¹⁴⁶ ILLRP, 321a, Inv no. 82622.

i srebro¹⁴⁷. Za ten czyn według amerykańskiego badacza, słusznie został oskarżony o przywłaszczenie zdobyczy i *peculatus*¹⁴⁸.

Jednakże co do tej grabieży mamy niejasne informacje, gdyż zagarnięte łupy nie trafiły do Rzymu, ponieważ podczas transportu zaginęły. Wobec czego nie możemy jednoznacznie stwierdzić, na jakie cele dowódca chciał przeznaczyć zdobyte dobra, i czy w ogóle miał coś wspólnego z tą kradzieżą. Kasjusz Dion sugeruje bowiem, że to legioniści przywłaszczyli sobie większość zdobyczy¹⁴⁹. Na skutek poniesionej rok później klęski z Cymbrami Cepion stał się jednak głównym oskarżonym, o niewłaściwe prowadzenie kampanii, a także defraudację łupów, za co został zkazany na wygnanie z miasta. Ziółkowski zauważył jednak, że oskarżenie wodza o grabież było tylko jednym z pretekstów. Ekwici wykorzystali bowiem sytuację, aby zemścić się na Cepionie za to, że podczas swojego konsulatu przeforsował on ustawę, która częściowo przywracała senatowi kontrolę nad działalnością trybunału *de rebus repetundis*¹⁵⁰. Proces wodza miał więc charakter *maiestas populi Romani imminuta*, utracone zaś łupy nie były w tym wypadku najważniejszym powodem sformułowanego oskarżenia. Gdyby sprawa dotyczyła tylko sprzeniewierzenia zdobyczy wojennych, kara wymierzona Cepionowi byłaby nieadekwatna do popełnionego czynu, gdyż we wszystkich innych procesach o rzekome przywłaszczenie łupów żaden dowódca nie został ukarany tak dotkliwie¹⁵¹.

Bradford – Churchill przedstawił również proces Gnejusza Pompejusza, który został postawiony przed sądem za przewinienia swego ojca Pompejusza Strabona.

¹⁴⁷ Strab., 4. 1. 13, Gel., NA., 3. 9. 7, Just., Epit., 32. 3, MRR 1: 553, kruszec ten miał zostać zabrany przez Galów ze świątyni Apollina w Delfach, zob., Cic., Pro Font., 30.

¹⁴⁸ Oros., 5. 15. 25, Bradford – Churchill 1999: 106.

¹⁴⁹ Cass. Dio., 27. 90.

¹⁵⁰ Ziółkowski 1980: 314. Historyk ten zaznaczył również, że to ekwici mieli największy interes w akcji wydobywania z jezior zatopionego złota i srebra. Na temat ich osuszania, zob., Strab., 4. 1. 13, Just., Epit., 33. 3.

¹⁵¹ Cic., Balb., 28, Vir. Ill., 73. 5, Shatzman 1975: 286, uzyskane ze sprzedaży dóbr Cepiona pieniądze, Saturninus, chciał przeznaczyć na kupienie ziemi pod utworzenie koloni w Azji, Macedonii i na Sycylii.

Po śmierci wodza, jego syn został oskarżony o posiadanie księzek, które otrzymał po zdobyciu Askulum. Według Plutarcha:

ἄμα δὲ τῷ τελευτῆσαι τὸν Στράβωνα, δίκην κλοπῆς ἔσχεν ὑπὲρ αὐτοῦ δημοσίων χρημάτων ὁ Πομπήϊος, καὶ τὰ μὲν πλεῖστα φωράσας ἓνα τῶν ἀπελευθέρων ὁ Πομπήϊος νενοσφισμένον Ἀλέξανδρον, ἀπέδειξε τοῖς ἄρχουσιν, αὐτὸς δὲ λίνα θηρατικὰ καὶ βιβλία τῶν ἐν Ἀσκλῷ ληφθέντων ἔχειν κατηγορεῖτο. ταῦτα δὲ ἔλαβε μὲν παρὰ τοῦ πατρὸς ἐλόντος τὸ Ἀσκλον [...]¹⁵²

Zaraz po śmierci Strabona Pompejusz miał proces o jego nadużycia finansowe na szkodę publiczną. Po wielu jednak dochodzeniach wykazał przed władzami winę jednego z wyzwoleńców, Aleksandra, jako sprzeniewiercy. Sam też został oskarżony o posiadanie sznurów myśliwskich i ksiąg wśród przedmiotów zabranych z Askulum; otrzymał je od ojca po zdobyciu tego miasta, ale gdy ojciec się wycofywał, stronnicy Cynny wpadli do jego domu i rozgrabili go [...] (przeł. M. Brożek)

Shatzman zauważył jednak, że oskarżenia, które spadły na Pompejusza, podobnie jak w wypadku procesu Glabriona, były bezpodstawne, ponieważ jako uczestnik kampanii prowadzonej przez ojca przeciwko „sprzymierzeńcom” w roku 89 p.n.e.¹⁵³ mógł on legalnie otrzymać część zdobyczy przydzieloną przez dowódcę¹⁵⁴. Bradford – Churchill uważa jednak, że oskarżenia o *pecuniis residuis* były słuszne, a książki i otrzymane sieci myśliwskie powinny być traktowane jako dobra publiczne¹⁵⁵. Polemizując z tezami amerykańskiego badacza, należy zwrócić uwagę, że nikt nie oskarżył Emiliusza Paulusa za ofiarowanie swoim potomkom biblioteki

¹⁵² Plut., *Pomp.*, 4. 1.

¹⁵³ ILLRP, 515, Seager 2002: 21, o udziale młodego Pompejusza w kampanii ojca, informuje, tzw. brązowa tablica z Askulum, według której Pompejusz Strabon w towarzystwie sześćdziesięciu oficerów, wśród których znajdował się jego syn, nadał obywatelstwo oraz ofiarował nagrody trzydziestu kawalerzystom hiszpańskim, którzy wykazali się męstwem podczas oblężenia Askulum.

¹⁵⁴ Shatzman 1972: 195.

¹⁵⁵ Bradford – Churchill 1999: 106 – 107.

macedońskiego króla Perseusza¹⁵⁶. Wytoczone przeciwko Pompejuszowi oskarżenia dotyczyły raczej nieprzekazania przez jego ojca pewnej części łupu do *aerarium*, a nie posiadania ksiąg¹⁵⁷. Jak wykazał w swych badaniach Shatzman, wodzowie nie musieli całości zdobyczy przekazywać do skarbcza¹⁵⁸. Sam proces był zaś na tyle niezrozumiały, że przewodniczący jego obradom Publiusz Antystiusz nie skazał młodego Pompejusza, zaproponował mu natomiast małżeństwo z własną córką.

Reasumując, należy stwierdzić, że przedstawione procesy oraz tezy zaproponowane przez Bradforda – Churchilla, są nieprzekonujące. Oczywiście, mimo tego, że w republikańskim Rzymie, starano się ograniczyć wodzom możliwość posiadania łupów, czego przykładem może być chociażby przytoczona przez Cyserona ustawa Serwiliusza Rullusa¹⁵⁹ czy oskarżenia ze strony Katona, który bezpośrednio atakował posiadaczy zagrabionych łupów słowami *Fures privatorum furtorum in nervo atque in compedibus aetatem agunt, fures publici in auro atque in purpura*¹⁶⁰, to i tak wielu wodzów cieszyło się łupami zdobytymi podczas kampanii w domowym zaciszu. Przykładowo Emiliusz Paulus książki i inne dobra przekazał swym najbliższym, Lukullus na posagu Herkulesa umieścił okazałą inskrypcję, że są to jego *manubiae*¹⁶¹ a Sulpicjusz Galba w willi Marcellusa podziwiał jeden z globów Archimedesza¹⁶². Znamienne w tym miejscu mogą być słowa Waleriusza Maksimusa, który pisząc o Scypionie Emiliuszu stwierdził następująco:

*Et puto Karthaginis ac Numantiae spoliis comparare plures potuera [Scipio Aemilianus – A. J.] nisi operum suorum ad se laudem, manubias ad patriam redundare maluisset [...]*¹⁶³

¹⁵⁶ Cic., *Leg. Man.*, 28, Vell. Pat. 2.29. 5.

¹⁵⁷ Oros., 5. 18. 26.

¹⁵⁸ Shatzman 1972: 202 – 205.

¹⁵⁹ Cic., *Leg. Agr.*, 2. 59.

¹⁶⁰ ORF., fr., 224, Gel., NA., 9. 18. 8, fragment mowy *De praeda militibus dividenda* (Złodzieje winni prywatnych kradzieży spędzają życie w kajdanach i więzieniu, złodzieje publicznych w złocie i purpurze).

¹⁶¹ Plin., *NH.*, 34. 93, L. *Luculli imperatoris de manubiis*, spór na temat inskrypcji z posagu Herkulesa zob. Shatzman 1972: 188, Bradford – Churchill 1999: 108.

¹⁶² Cic., *Rep.*, 1. 21.

¹⁶³ Val. Max., 4. 3. 13.

I sędzę, że Scypion Emiliusz mógłby zdobyć więcej niż łupy z Kartaginy i Numancji, gdyby nie wolał, żeby okryła go sława jego osiągnięć, a manubiae trafiły do ojczyzny [...]

Zapewne zdobywca Kartaginy w znacznie większym stopniu uczestniczyłby w podziale zagrabionych przez wojsko łupów, gdyby nie był dziedzicem majątków Emiliusza Paulusa i Scypiona Afrykańskiego, posiadających *manubiae* z Grecji, Hiszpanii i Afryki¹⁶⁴. I mimo że Polibiusz starał się podkreślać skromne życie wodza, to jak zauważył Ziółkowski: *nawet „niezamożny” Scypion Emiliusz posiadał majątek równy 1/3 dochodów, jakie Ateny ściągaly ze Związku Morskiego w czasie swojej największej potęgi*¹⁶⁵.

Należy więc stwierdzić, że *manubiae* powinno interpretować się w kategorii zdobyczy znajdującej się pod kuratelą wodza. Łupy te były istotnym elementem majątków rzymskich dowódców, którzy nie tracąc własnego *patrimonium* zdobywali, dzięki finansowaniu poszczególnych inicjatyw z *manubiae*, politycznych stronników czy przychylność plebsu. Lud oraz klienci oczekiwali od wodza bowiem gestów szczodroblewości, a jeśli na te cele można było wykorzystać zysk zdobyty podczas kampanii, to dowódcy chętnie sięgali do takiej formy finansowania nowych świątyń, organizacji igrzysk oraz wszelkich innych fundacji. Jednak użycie przez *duces*, *manubiae* w przestrzeni publicznej nie wynikało z żadnej regulacji prawnej, która ograniczałaby posiadanie ich zdobyczy, a było raczej dobrze widzianym zwyczajem, wykorzystywanym przez *nobilitas* oraz *homines novi* do autoprezentacji własnych osiągnięć. W takim wypadku również zagrabione podczas kampanii dzieła sztuki, stawały się własnością wodzów, którzy prezentowali efekty swej politycznej

¹⁶⁴ Polyb., 32. 12 - 14, Plut., *Aem.*, 28.11, Shatzman 1975: 247, Kay 2014: 36 - 37, majątek Scypiona Emiliusza odziedziczony po swej przybranej babce Emilii, wdowie po Scypionie Afrykańskim Starszym, przekraczał 60 talentów. Ojciec zaś przekazał młodzieńcowi bibliotekę króla Perseusza, a także spadek w wysokości 60 talentów, które oddał bratu. Według Kaya prywatny majątek Scypiona Afrykańskiego Starszego po bitwie pod Zamą zasiliło 100 talentów, co stanowiło tylko 5% wartości zdobytych łupów, szacowanych na 2000 talentów.

¹⁶⁵ Ziółkowski 2010: 249, na temat majątku Scypiona Emiliusza, zob., Suet., *Terent.*, 1, Shatzman 1975: 250.

działalności w przestrzeni Rzymu, ale także we własnych willach przepełnionych posągami, obrazami oraz zdobytą na wrogach bronią¹⁶⁶.

¹⁶⁶ Suet., *Nero*, 38, Wiseman 1987: 394 – 395, Welch 2006: 143 – 145, wystawienie broni nad drzwiami, bądź w przedsionku *domus*, było niezwykle istotnym elementem prestiżu dla każdego Rzymianina. W wymiarze symbolicznym akt ten podkreślał gotowość obywatela do działania na rzecz Republiki.

- Rozdział 3 -

***De signis et tabulis* – Marek Porcjusz Katon i jego pogląd na temat zdobytych przez Rzymian dzieł sztuki**

W poprzednim rozdziale zasygnalizowałem kilka najważniejszych uwag Marka Porcjusza Katona dotyczących kwestii podziału zdobyczy. W tym miejscu przeanalizuję fragmenty zachowanych mów cenzora, aby udzielić odpowiedzi na pytanie, czy jego krytyka względem zagrabionych przez Rzymian dzieł sztuki, wynikała z niechęci do obcej (greckiej) kultury czy też dotyczyła tylko niewłaściwego sposobu ich dystrybucji. Wyjaśnienie słów Katona jest istotne, aby zrozumieć z jakimi nastrojami części senatorów musieli zmagać się *duces* dokonując takiego, a nie innego podziału zdobytych *signa i tabulae*.

Poglądy przedstawione w źródłach na temat podejścia cenzora do pojawiających się w Rzymie dzieł sztuki, nie odbiegały znacznie od jego spostrzeżeń na temat innych nurtów zaczerpniętych przez Rzymian ze świata greckiego. Surowy moralista, paradoksalnie korzystający z dorobku intelektualnego Wschodu (poprzez znajomość filozofii i literatury), krytykował w swoich testimoniach oratorów, poetów oraz filozofów¹⁶⁷. Stwierdzał bezpośrednio, że greccy myśliciele i ich słowa są jak *mortualia* (lament pogrzebowy dla zmarłych)¹⁶⁸. Z podobną gorliwością Katon piętnował pojawiający się równolegle ze wzrostem rzymskiego imperializmu przepych, którym jego rodacy zachłysnęli się w niepokojący sposób, wystawiając chociażby swym greckim kucharzom drogie posągi¹⁶⁹.

Taki obraz Katona w przekazach narracyjnych, a co za tym idzie jego krytyka zbytku dały podwaliny pod wykształcenie się koncepcji, którą zaprezentował w swoim artykule Jerome Pollitt. Amerykański uczony zasugerował, że

¹⁶⁷ Plut., *Cato.*, 2. 4, Gruen 1992: 57, Henrichs 1995 : 245.

¹⁶⁸ Plin., *NH.*, 29. 14., Plut., *Cato.*, 23. 3 – 4, Gel., *NA.*, 18. 7. 3.

¹⁶⁹ ORF., fr., 96, posągami o wartości czterech talentów każdy miał uhonorować swoich kucharzy Marek Lepidus, co spotkało się z dezaprobatą Katona. Fundacja posągów dla dwóch greckich niewolników była równoznaczna dla cenzora z brakiem należytego szacunku dla rzymskich nobilów.

w antycznym Rzymie zarysowały się dwa różne nurty dotyczące podejścia do sztuki, które przez cały okres Republiki i początek Pryncypatu cieszyły się większą bądź mniejszą popularnością. Według tej koncepcji pierwszy z nich został określony umownie jako „konserwatywny” – *Catonian attitude*, drugi skupiający „koneserów” – *Connoisseur's attitude*¹⁷⁰. Kwestią, wokół której rozwijały się te postawy był fakt przenoszenia do Rzymu zagrabionych z prowincji posągów i obrazów, a głównym przedstawicielem *Catonian attitude* był, według Pollitta Katon, którego rzekome poglądy na temat obrony ustawy *lex Oppia* przedstawił na kartach *Ab urbe condita* Liwiusz:

*Saepe me querentem de feminarum, saepe de uirorum nec de priuatorum modo sed etiam magistratuum sumptibus audistis, diuersisque duobus uitis, auaritia et luxuria, ciuitatem laborare, quae pestes omnia magna imperia euerterunt. haec ego, quo melior laetiorque in dies fortuna rei publicae est, quo magis imperium crescit iam in Graeciam Asiamque transcendimus omnibus libidinum inlecebris repletas et regias etiam adtrectamus gazas, eo plus horreo, ne illae magis res nos ceperint quam nos illas [...]*¹⁷¹

Nieraz słyszeliście, jak występowałem przeciw wydatkom kobiet, wydatkom mężczyzn, i to nie tylko ludzi prywatnych, ale także ludzi na urzędach. Mówiłem, że społeczeństwo nasze choruje na dwie wielkie, kłócące się ze sobą wady, zachłanność i rozrzutność, a te zarazy wywracają wszystkie wielkie państwa. Tego ja, im lepszy i z każdym dniem pomyślniejszy jest los rzeczypospolitej i rośnie nasze państwo - przechodzimy przecież już do Grecji i Azji i sięgamy po pełne wielkich pokus i nawet królewskie skarby - tym bardziej się boję, by te rzeczy nie zawładnęły nami więcej niż my nimi [...] (przeł. M. Brożek).

¹⁷⁰ Pollitt 1978: 158, Gros 1979: 92 – 97, *contra* Gruen 1992: 101 – 102, McDonnell 2006: 82, pierwsza postawa miała krystalizować się według konserwatywnego frontu reprezentowanego przez Katona, druga określała natomiast zwolenników pojawiających się w Rzymie nowych dzieł sztuki, określonych umownie „koneserami”.

¹⁷¹ Liv., 34. 4. 1 – 3, Plut., *Marc.*, 21, w podobnym tonie swoją relację na temat znajdujących się w Rzymie dzieł sztuki przedstawił Plutarch, który stwierdził, że w początkowej fazie rozwoju miasta znajdowały się w nim tylko łupy związane bezpośrednio z wojną.

Uważam jednak, że przedstawiona przez amerykańskiego badacza koncepcja na temat kreowania cenzora jako najważniejszego przedstawiciela pierwszego nurtu nie jest zasadna. Postaram się wykazać, że Katon nigdy w bezpośredni sposób nie krytykował wpływów obcych dzieł sztuki, a tylko niewłaściwy sposób ich wykorzystania. Zdobyte bowiem podczas działań militarnych posągi i obrazy traktowane były jako część łupu, który prawem wojny należał się zwycięzcy, podkreślając tym samym osobisty sukces danego wodza, jego legionistów, a co za tym idzie również całego Rzymu¹⁷².

W pierwszej kolejności przeanalizuję fragmenty z dzieła *Ab urbe condita*, aby wykazać, iż negatywne podejście Katona do sztuki jest wynikiem anachronizmów powielanych przez Liwiusza¹⁷³. Jak zaznaczyłem już w poprzednim rozdziale, Katon często wspominał o zdobytych podczas kampanii dziełach, gdy oskarżał nieuczciwych wodzów o ich defraudację, czego przykład zademonstrował podczas procesu Glabriona. W tym miejscu chciałbym jednak powołać się na przedstawioną już wyżej ustawę *lex Oppia* z roku 215 p.n.e., do której według Liwiusza Katon odniósł się ponownie w roku 195 p.n.e.:

*infesta, mihi credite, signa ab Syracusis inlata sunt huic urbi. iam nimis multos audio Corinthi et Athenarum ornamenta laudantes mirantesque et antefixa fictilia deorum Romanorum ridentes. ego hos malo propitios deos et ita spero futuros, si in suis manere sedibus patiemur [...]*¹⁷⁴

ku naszemu zagrożeniu, wiercie mi, dopuszczono do najazdu posągów z Syrakuz na to nasze miasto. Za dużo już słyszę takich, co wychwalają ozdoby Koryntu i Aten i śmieją się ze zdobiących domy figurek bogów rzymskich, z gliny lepionych. Ja tam wolę tych naszych

¹⁷² Flaig 2013: 33.

¹⁷³ Gruen 1992: 69 – 70, na temat nieautentyczności mowy Katona zob., Astin 1978: 25 – 26, Culham 1982: 788, Bravi 2014: 24 – 25, Russell 2016: 131 – 132.

¹⁷⁴ Liv., 34. 4. 4, o łupach z Syrakuz Liwiusz wspomina jeszcze kilka razy, zob., Liv., 25. 40. 1 – 2, 27. 21. Historyk w każdym z tych passusów podkreślał negatywny wpływ greckich dzieł sztuki na moralność rzymskich obywateli, zachwycających się greckim luksusem.

życzliwych nam bogów. I wierzę, że takimi pozostaną, jeśli im pozwolimy pozostać nadal na swoich miejscach [...] (przeł. M. Brożek)

O ile można zgodzić się z faktem, że Katon doskonale wiedział o zdobyciu przez Rzymian Syrakuz w roku 212 p.n.e., to już o splądrowaniu Koryntu oraz Aten, nie mógł wspominać w roku 195 p.n.e., gdyż miasta te złupiono kolejno w 146 i 86 r. p.n.e.¹⁷⁵ Cenzor w okresie, w którym jego przemówienie umieścił Liwiusz nie mógł również wiedzieć o podporządkowaniu sobie przez Rzym Azji, gdyż proces ten następował dopiero w kolejnych latach, a jego punktem przełomowym była klęska Antiocha III pod Magnezją w roku 190 p.n.e.

Jak widać, przytoczone przykłady są wyraźnym świadectwem na brak autentyczności poglądów cenzora na temat zgromadzonych w mieście dzieł sztuki. Uważam, w tym miejscu za Erichem Gruenem, że negatywna opinia Katona na temat posągów i obrazów, jest faktycznie toposem literackim autorstwa Liwiusza, który chciał wykreować jak najlepszy obraz dawnych norm moralnych (*mos maiorum*), do których starał się nawiązać w większym lub mniejszym stopniu August¹⁷⁶.

Jednak argumenty przedstawione w *Ab urbe condita*, nie są jedynym świadectwem wzmiankującym o poglądach cenzora w kwestii zagrabionych *signa* i *tabulae*. W poprzednim rozdziale przytoczone zostały już fragmenty mów *De sumptu suo* czy *De praeda militibus dividenda*. W pierwszej z nich Katon podkreślił swoje wyższe standardy moralne w sprawie podziału zdobytych łupów. Według niego to właśnie legioniści zasługiwali na zdobycz, gdyż w największym stopniu narażali się podczas działań wojennych. W takim wypadku cenzor wołał przekazać łupy żołnierzom,

¹⁷⁵ Polyb., 39. 3. 10, Strab., 8. 6. 23, App., *Mith.*, 39, Paus., 10. 21. 6, Hoff 1997: 33 – 51, Cadario 2014: 83 – 99.

¹⁷⁶ Pape 1975: 83 – 85, Gruen 1992: 113, Bravi 2014: 25, podkreślenie *mos maiorum* było niezwykle istotne dla kształtującej się po latach wojen domowych polityki Augusta, który sprawnie wykorzystywał poetów, historyków i sztukę do podkreślenia dawnych wartości.

którym zawdzięczał zwycięstwo niż swoim przyjaciołom¹⁷⁷. Zachowanie to nie było jednak praktykowane przez wszystkich wodzów, czego świadectwem jest druga ze wspomnianych już mów, w której autor ubolewa nad faktem, że dowódcy wzbogacali się kosztem swoich legionistów, chodząc w złocie czy purpurze i nie ponosząc za ten czyn żadnej konsekwencji. Co charakterystyczne, zarówno w *De sumptu suo* czy *De praeda militibus dividenda* nie znajdziemy żadnej wzmianki na temat szkodliwego wpływu dzieł sztuki. Przekazy te podkreślają tylko wyższe standardy moralne, którymi kierował się Katon w kwestii podziału zdobyczy¹⁷⁸. W podobnym tonie utrzymany jest również fragment mowy przytoczony przez Festusa. Według gramatyka podczas procesu wspomnianego już Glabriona cenzor miał wygłosić następujące słowa:

*Postquam nativitas ex navibus eduxi, non ex militibus atque nautis piscatores panatores feci, sed dedi [...]*¹⁷⁹

Następnie wyprowadziłem żeglarzy z okrętów, nie uczyniłem żołnierzy i żeglarzy rybakami oraz dostawcami żywności, lecz dałem [...] (przeł. S. Szczygieł)

Badacze nie są jednak zgodni, co do kwestii przedmiotów, które mógł przekazać legionistom Katon. Według koncepcji zaproponowanej przez Andre Daciera, cenzor rozdał żołnierzom złoto (*aurum*). Mommsen z kolei uważał, że otrzymali oni broń (*arma*). Natomiast Luigi Alfonsi jest zdania, że wódz ofiarował legionistom ziemię (*arvum*). Bradford – Churchill z kolei analizując te trzy koncepcje opowiedział się za pierwszą z propozycji, rozszerzając jednocześnie tezy Daciera. Stwierdził on

¹⁷⁷ Z drugiej strony odebranie legionistom możliwości wzbogacenia się podczas kampanii mogło prowadzić do wybuchu fali niezadowolenia oraz buntów, czego doświadczyli chociażby Waleriusz Flakkus i Lukullus podczas kampanii w Azji, czy jeszcze wcześniej Scypion Afrykański, zob., Liv. 29. 19, Diod. Sic., 38. 8., Plut., *Luc.*, 33. 3.

¹⁷⁸ ORF., fr., 203, ORF., fr., 224, zob., Rozdział 2.

¹⁷⁹ Fest., 268, 22 L, Szczygieł 2011: 61 – 62.

bowiem, że pod rzeczownikiem *aurum*, który pierwotnie określał złoto należy rozumieć szerszą kategorię dóbr, w skład których wchodzić mogły także łupy wojenne¹⁸⁰. Uważam, że jest to interpretacja jak najbardziej przekonująca, gdyż słowa te zostały wypowiedziane podczas procesu Glabriona, który według cenzora miał przywłaszczyć dla siebie część zdobyczy¹⁸¹. W takim wypadku Katon starał się podkreślić własne zachowanie w stosunku do legionistów, które znamy już z *De sumptu suo*. Według standardów cenzora rzymski polityk/wódz w sprawach publicznych zawsze powinien mieć na uwadze *gravitas*¹⁸², którą zaprezentował m. in. podczas kampanii w Hiszpanii, rozdając swoim legionistom łupy¹⁸³.

W mowie *Uti praeda in publicus referatur* cenzor odniósł się już w bardziej bezpośredni sposób do zdobytych dzieł sztuki stwierdzając następująco:

*miror audere atque religionem non tenere, statuas deorum, exempla earum facierum, signa domi pro supellectile statuere [...]*¹⁸⁴

Zdumiewa mnie, że ludzie, nie szanując tradycji religijnych ośmielają się umieszczać w domach rzeźby i obrazy bogów, jak gdyby były one sprzętami domowymi [...]

Niniejszy passus, jest doskonałym przykładem na podtrzymanie tezy, że łupy wojenne stawały się również częścią wyposażenia rzymskich domów. Tak jak chociażby brązowy posąg Heraklesa siedzącego na lwiej skórze z kielichem wina w prawej dłoni, który w rodzinie Windeksa znalazł się prawdopodobnie dzięki

¹⁸⁰ Bradford – Churchill 2000: 554, Szczygieł 2011: 62, w świetle tego passusu widać wyraźnie podejście wodza do swoich legionistów, których po kampanii wojennej nie zostawił bez zysków.

¹⁸¹ Na temat procesu Glabriona, zob., Rozdział 2.

¹⁸² Plut., *Cato.*, 12. 4, Gruen 1992: 73.

¹⁸³ Plut., *Cato.*, 10. 4, według Plutarcha Katon po rozdaniu łupów legionistom, miał stwierdzić, że ze zdobyczy nie należy mu się nic więcej, niż to co zjadł i wypił podczas kampanii.

¹⁸⁴ ORF., fr., 98.

Sulli¹⁸⁵. We fragmencie tym Katon nie krytykuje w żadnym stopniu sztuki samej w sobie, a tylko niewłaściwy sposób jej eksponowania. Cenzor był oburzony faktem, że Rzymianie zapomnieli o *mos maiorum* i zdobyte dzieła, które powinny zostać przekazane do świątyń, zaczęły w jego czasach upiększać przestrzeń prywatnych domów najwybitniejszych Rzymian. Według Katona, zagarnięte posągi czy obrazy powinny zostać poświęcone bogom, pod których auspicjami prowadzone były zwycięskie kampanie¹⁸⁶.

W podobnym tonie utrzymana jest następna mowa cenzora *Ne spolia figerentur nisi de hosta capta*¹⁸⁷, w której uwaga skupia się na zdobywaniu przez wodzów łupów bez walki. Prawdopodobnym jest, że przekaz ten mógł dotyczyć sprawy Nobiliora, który został oskarżony przez Lepidusa o bezprawne ogołocenie ze sporej ilości posągów epirockiej Ambrakii, z której część dzieł trafiła do świątyni Herkulesa przewodnika Muz (*Herculis Musarum*)¹⁸⁸. Również i w tym testimonium cenzor nie musiał krytykować sztuki, a tylko niewłaściwy sposób jej zdobycia, prowadzący często do zemsty ze strony bogów, tak jak w przypadku Nobiliora oskarżonego przez wysłanników z Epiru o świętokradztwo. Jak zauważył Jorg Rüpke mowa ta oraz *Uti praeda in publicus referatur*, były wyrazem dezaprobaty wobec wodza, który również zagrabione dzieła sztuki i broń umieścił w swojej willi¹⁸⁹.

Według Elizabeth Rawson traktat *Ne spolia figerentur nisi de hosta capta*, nie musiał być atakiem wymierzonym w konkretną osobę, a raczej oburzeniem związanym z faktem, że część Rzymian wobec braku sukcesów na polu walki, kupowała

¹⁸⁵ Stat., *Silv.*, 4. 6, Mart., *Ep.*, 9. 43, Welch 2006: 105 – 124, Miles 2008: 266, Stacjusz opisuje losy posągu, który znajdował się w posiadaniu trzech wybitnych wodzów Aleksandra Wielkiego, Hannibala oraz Sulli, by ostatecznie zasilić kolekcję Windeksa.

¹⁸⁶ Beard, North, Price 1998: 88.

¹⁸⁷ ORF., fr., 97, Serv., *Aen.*, 4. 244, Fest., 352, 4 L, (*sed tum, ubi ii dimissi sunt, revertantur resignatis vectigalibus*), zob., Rawson 1990: 158 - 173, Gruen 1992: 112, Rutledge 2012: 44.

¹⁸⁸ Liv., 38. 44, Cic., *Pro Arch.*, 27, Flower 1995: 186, La Rocca 2012: 60, amerykańska badaczka zasugerowała, że część *Fabulae Praetextae* Enniusza – *Ambracia* była odpowiedzią na zarzuty postawione przez Katona.

¹⁸⁹ Rüpke 2012: 153, niemiecki badacz nie powołuje się na żadne antyczne testimonium, które wspominałoby o ustawieniu przez Nobiliora posągów we własnym domu. Jedynym przekazem, w którym taka praktyka była przedstawiona jest Liwiusz, zob. Liv., 38. 44. 10, Welch 2006: 149, przypis 28.

broń tylko dla zaspokojenia własnej próżności, aby podkreślić tym samym swoje rzekome zasługi dla Republiki. Ponieważ tego rodzaju przedmioty przysługiwały zaprawionym w walce wodzom czy legionistom, którzy po kampaniach zdobyli swoje domy zagrabionymi łupami¹⁹⁰.

W jeszcze jednej mowie Katon pochylił się nad tematem związanym z dziełami sztuki. W *De signis et tabulis*, cenzor prawdopodobnie oskarżał nieuczciwych obywateli, którzy swe zaszczyty i urzędy chcieli uzyskać tylko i wyłącznie za pośrednictwem przekazanych dzieł sztuki¹⁹¹. Jednak hipotezę tę jak i treść całej mowy należy traktować z dużą dozą ostrożności, gdyż nie zachowały się z niej żadne obszerniejsze fragmenty.

Podsumowując podejście cenzora do sztuki należy stwierdzić, że w żadnej ze swych mów, nie krytykował samego zwyczaju grabieży posągów i obrazów, a jedynie niewłaściwy sposób ich eksponowania. Mimo starań Katona aby dzieła były wyeksponowane tylko w miejscach publicznych, wielu wybitnych nobilów bagatelizowało jego oskarżenia, ciesząc się w swoich domach zdobytymi podczas wojny łupami. W takim wypadku można stwierdzić, że na podstawie zachowanych fragmentów, nie należy wnioskować, że cenzor był w jakikolwiek sposób uprzedzony do zdobytych przez Rzymian posągów czy innych wartościowych przedmiotów. Taki obraz Katona został wykreowany przez późniejszych historyków, m. in. Liwiusza, który otoczony w każdym niemal miejscu Rzymu wspaniałymi monumentami, upamiętniającymi czyny Augusta, wspominał z rozrzewnieniem o *mos maiorum* – zapomnianym przez Rzymian jego czasów¹⁹².

Na podkreślenie zasługuje również fakt, że cenzor nie starał się podważyć znaczenia zdobytej przez jego rodaków sztuki, gdyż ta w przestrzeni publicznej stawała się elementem podkreślającym rzymską hegemonię w świecie

¹⁹⁰ Rawson 1990: 160.

¹⁹¹ ORF., fr., 94. *honorem emptitavere, malefacta benefactis non redemptitavere* [...] (często kupowali honory, źle czyniąc i nie odpłacali [tych czynów – A.] dobrodziejstwami [...]).

¹⁹² Zob., Gruen 1992: 52 – 83.

śródziemnomorskim¹⁹³. Na koniec należy zaznaczyć, że próba ograniczenia wodzów, co do posiadania przez nich łupów wojennych, miała miejsce o kilka pokoleń za późno, bowiem tradycje tych wodzowskich prerogatyw były już zbyt zakorzenione, a interes rzymskich elit, a także ogółu obywateli w ich podtrzymaniu był zbyt silny¹⁹⁴. W konsekwencji dawało to *duces* swobodę w dysponowaniu zdobyczą.

¹⁹³ Edwards 2006: 49 – 57, Rutledge 2012: 123 – 157.

¹⁹⁴ Ziółkowski 2010: 296.

- Rozdział 4 -

*Graecia capta ferum victorem cepit*¹⁹⁵ – grabież i eksponowanie dzieł sztuki w okresie Republiki

Po przeanalizowaniu najważniejszych definicji z zakresu rzymskiej grabieży oraz sposobów dystrybucji poszczególnych łupów w niniejszym rozdziale skupię się na głównym temacie pracy, a mianowicie gromadzeniu dzieł sztuki w wyniku kampanii wojennych. W trzech chronologicznych podrozdziałach przedstawię proces plądrowania *signa* i *tabulae*, które w pierwszej fazie stanowiły głównie posągi bogów, przenoszone do Rzymu w wyniku religijnego rytuału *evocatio*¹⁹⁶.

W drugim punkcie przeanalizuję grabież dzieł sztuki od schyłku III wieku p.n.e. do połowy II wieku p.n.e. Okres ten jest najlepiej udokumentowany źródłowo, gdyż praktycznie w całości zachowała się relacja Liwiusza (218 – 168 r. p.n.e.). Punktem wyjścia w tym podrozdziale jest *casus* splądrowania Syrakuz (212 r. p.n.e.), który przez długie lata uchodził za moment przełomowy w kwestii gromadzenia posągów czy obrazów. W podrozdziale tym skupię się również na grabieży epirockich, macedońskich oraz greckich miast, z których Rzymianie wywieźli najwspanialsze *ornamenta*. Punkt ten zwieńczony zostanie analizą splądrowania Koryntu i Kartaginy (146 r. p.n.e.), z których to wodzowie zagrabili tak wiele dzieł sztuki, że po kampaniach zdeponowali je nie tylko w samym Rzymie, ale i w wielu lokalnych *civēs*¹⁹⁷.

Ostatni podrozdział zostanie poświęcony okresowi najbardziej burzliwemu w dziejach Republiki, a mianowicie I wiekowi p.n.e., kiedy Rzymianie byli uwikłani w bratobójcze walki między zwaśnionymi wodzami, co odbiło się również niekorzystnie na kwestiach związanych z gromadzeniem dzieł sztuki. W tym

¹⁹⁵ Hor., *Ep.*, 2. 1. 156.

¹⁹⁶ Bruun 1972: 109 – 120, Rüpke 1990: 162 – 164, Ferri 2006: 205 – 244, Popławski 2011: 91, na temat ewolucji rytuału *evocatio*, zob., Gustafsson 2000.

¹⁹⁷ Yarrow 2006: 68, Lapatin 2010.

stuleciu sporo posągów zostało wykorzystanych głównie w utylitarny sposób, jako źródło kruszcu, tak istotnego dla sfinansowania potrzeb armii¹⁹⁸.

4. 1. Początek grabieży dzieł sztuki na Półwyspie Apenińskim w latach 396 – 241 p.n.e.

Rzymska ekspansja w Italii była procesem stopniowym, a jej charakter kształtował się już od czasów królewskich. Efektem tych wydarzeń były liczne łupy reprezentowane głównie przez „zakrwawioną broń”, tak barwnie opisywaną przez Syliusza Italikusa, Juwenalisa czy Plutarcha¹⁹⁹. Z tego okresu nie dysponujemy żadnymi źródłami na temat grabieży poszczególnych dzieł sztuki, co nie pozwala nam na omówienie tego zagadnienia szerzej. Jednak pomimo *argumentum ex silentio* nie należy zakładać, że do takiego procederu nie dochodziło w tym okresie. Zważywszy bowiem na ilość splądrowanych przez Rzymian miast jest to bardzo prawdopodobne²⁰⁰.

Nieco lepiej udokumentowany jest początek IV wieku p.n.e., kiedy to Marek Furiusz Kamillus i dowodzona przez niego armia zdobyła w Wejach kultowy posąg Junony (*Iuno Regina*)²⁰¹. Splądrowanie tego etruskiego miasta po dziesięcioletniej kampanii przez rzymską tradycję często porównywane było do upadku Troi, która

¹⁹⁸ Plut., *Luc.*, 2, *Sull.*, 12, Duncan – Jones 2006: 9, w taki sposób z rozkazu Sulli przetopiono depozyty świątynne z sanktuariów w Epidauros, Delfach i Olimpii. Piszząc o konfiskacie dzieł sztuki mam tu na myśli wykorzystanie ich na działalność *stricte* publiczną tj. uczynił to chociażby Gajusz Kasjusz, który sprzedał zagrabione z Rodos posągi, aby sfinansować kampanie przeciwko młodemu Cezarowi i Markowi Antoniuszowi w latach 44 – 42 p.n.e., zob., Val. Max., 1. 5. 8. Na temat depozytów świątynnych i ich ewentualnego wykorzystania podczas kampanii wspominał również Lukan. Według niego po klęsce Pompejusza pod Farsalos, mieszkańcy Mityleny zaproponowali wodzowi wszelkie bogactwa świątyn oraz zgromadzone w nich złoto, których jednak nie przyjął, zob., *Luc.*, 8. 120 – 121. Jego syn z kolei po klęsce poniesionej pod Naulochos nie miał oporów, aby ograbić z depozytów świątynię Juturny znajdującą się nieopodal Krotonu, zob., App., *B. C.*, 5. 133.

¹⁹⁹ Sil., 1. 617 – 629, Iuv., *Sat.*, 10. 133 – 137, Plut., *Marc.*, 21, Flower 2006b: 328.

²⁰⁰ Waurick 1975: 5, wystarczy wspomnieć, że Rzymianie do samej tylko I wojny punickiej zdobyli sześćdziesiąt sześć miast, w tym tak bogate w sztukę grecką, jak Kapua czy Neapol. Z miast tych pochodzić mogło wiele dzieł sztuki, jednak zważywszy na ograniczony korpus źródeł, kwestie te muszą pozostać nierozstrzygnięte.

²⁰¹ Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 13. 3, Val. Max., 1. 8. 3, Plut., *Cam.*, 6, MRR 1: 87 – 88.

uległa kiedy z jej cytadeli Odyseusz ukraść Palladium²⁰². Jednak te dwa przypadki nie powinny być traktowane jednakowo, ponieważ posąg Junony nie był klasyfikowany *sensu stricto* jako łup wojenny, gdyż trafił on do Rzymu w wyniku *evocatio*²⁰³. Co implikowało jednak „dobrowolną zgodę” bóstwa na przeniesienie swojego kultu²⁰⁴.

W przekazie Liwiusza dyktator Kamillus, przed ostatecznym szturmem na Weje miał wypowiedzieć następującą formułę (*carmen*):

*Pythice Apollo, tuoque numine instinctus pergo ad delendam urbem Veios, tibiue hinc decimam partem praedae voveo. Te simul, Iuno regina, quae nunc Veios colis, precor, ut nos victores in nostram tuamque mox futuram urbem sequare, ubi te dignum amplitudine tua templum accipiat [...]*²⁰⁵

Apollinie Pytyjski! Pod twoją wodzą i przez ciebie natchniony przystępuję do zburzenia miasta Wej i ślubuję tobie z tego dziesiątą część łupów. Ciebie również, królowo Junono, która mieszkasz teraz w Wejach, proszę, abyś z nami zwycięstwami szła do naszego, a wkrótce i twego miasta, gdzie przyjmie Cię świątynia godna twego dostojęstwa [...] (przeł. M. Brożek)

²⁰² Liv., 5. 4. 11, Ogilvie 1965: 669 – 670, spór o Palladium został przedstawiony chociażby na czerwonofigurowym kyliksie tzw. Malarza Hierona (V wiek p.n.e.). Obecnie w zbiorach Ermitażu w Petersburgu (numer inwentarzowy 649).

²⁰³ Plin., NH., 28. 18, Fest., 268 L, Gruen 1992: 86, *Verrius Flaccus auctores ponit, quibus credat in obpugnationibus ante omnia solitum a Romanis sacerdotibus evocari deum, cuius in tutela id oppidum esset, promittique illi eundem aut ampliorem apud Romanos cultum. et durat in pontificum disciplina id sacrum [...]* (V. Flakkus przytacza autorów, którym on daje wiarę [mówiąc że *evocatio* – A. J.] był to zwyczaj przy oblężeniu miasta, aby wywołać przede wszystkim przez rzymskich kapłanów, boga pod którego opieką byłoby to miasto; oraz obiecana jest mu ta sama, albo bardziej wspaniała cześć wśród ludu rzymskiego. I pozostaje [do dziś – A. J.] ta świętość jako zasada postępowania pontyfików [...]).

²⁰⁴ Beard, North, Price 1998: 34.

²⁰⁵ Liv., 5. 21. 1 – 3, MRR 1: 88, dziesięcina z łupów wojennych została również dedykowana Apollinowi w Delfach.

W zamian za pomoc przy zdobywaniu miasta Kamillus obiecał bogini wprowadzenie do Rzymu jej kultu oraz fundację nowej świątyni, której konsekracja nastąpiła cztery lata po kampanii (392 r. p.n.e.)²⁰⁶.

Relacje autorów antycznych, co do samego sposobu przeniesienia posągu różnią się między sobą. Liwiusz podaje, że Rzymianie po splądrowaniu miasta i sprzedaniu jeńców, wybrali kilku młodych legionistów, którzy z zachowaniem wszelkich norm religijnych mieli przenieść posąg bogini. Według legendy jeden z żołnierzy zawołał: *Visne Romam ire, Iuno?* Bogini wyraziła swą aprobatę, po czym została wyniesiona ze świątyni i w procesji przeniesiona na Awentyn²⁰⁷. Plutarch zasugerował zaś, że to sam Kamillus podczas modlitwy miał usłyszeć głos bogini, która zgodziła się na przeniesienie swego kultu do Rzymu²⁰⁸. Jeszcze inaczej owe wydarzenie przedstawił Dionizjusz z Halikarnasu, który zaznaczył, że do przeniesienia posągu wyznaczony został jeden z najwybitniejszych ekwitów. Historyk ten jako jedyny podaje również informację jak statua bogini mogła wyglądać sugerując, że była ona wykonana z drewna²⁰⁹.

Posąg Junony nie uświetnił jednak triumfu wodza, gdyż symbolizowałoby to hańbę i uległość bóstwa, które dobrowolnie zgodziło się na przeniesienie do Rzymu. Niestety nie dysponujemy świadectwem potwierdzającym w jaki sposób *signum* zostało przetransportowane i poświęcone na Awentynie. Uważam jednak, że procesja mogła przypominać tę, która odbyła się ku czci Junony w roku 207 p.n.e., gdzie podczas zorganizowanej wzdłuż *vicus Tuscus* i *Forum Boarium* ceremonii niesiono w asyście dwudziestu siedmiu kobiet oraz decemwirów – cedrowe posągi bogini. Korowód uzupełniały zwierzęta ofiarne, które poświęcono Junonie, po czym statuy

²⁰⁶ Liv., 5. 31. 3, Ziółkowski 1992: 76, LTUR 3: 125 – 126, świątynia znajdowała się nieopodal współczesnej Basilica di Santa Sabina all' Aventino, co poświadczają dwie znalezione na tym obszarze inskrypcje, zob., CIL, 6. 364 – 365.

²⁰⁷ Liv., 5. 22. 3, Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 13. 3, Kloppenborg 2005: 435.

²⁰⁸ Plut., *Cam.*, 5. 4 – 6. 2.

²⁰⁹ Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 13. 3. 2, Martin 1987: 23, posąg ten prawdopodobnie nie był już znany w I wieku n.e., gdyż Pliniusz wymieniając drewniane statuy nie wspomina o nim. Być może został on zastąpiony innym dziełem w czasach odbudowy świątyni przez Augusta.

zdeponowano ponownie w świątyni²¹⁰. Być może właśnie w taki sposób *signum* trafiło do Rzymu na początku IV wieku p.n.e. Sam Kamillus swoją *pietas* względem bogini zademonstrował ponownie w roku 389 p.n.e., kiedy poświęcił w świątyni Jowisza Najlepszego Największego (*Iovis Optimi Maximi*), trzy złote czary z wyrytą inskrypcją fundatora (*Camilli ante Capitolium incensum in Iovis cella constat ante pedes Iunonis positas fuisse*)²¹¹.

Cel *evocatio* w kontekście przeniesienia posągu Junony wydaje się jasny. Kamillus za sprawą rytuału chciał obniżyć morale Etrusków, dla których kult *Uni* (*Iuno*) był niesłychanie istotny. Nie można wykluczyć, że przez „wywołanie” bogini z miasta wódz dążył także do zwiększenia motywacji wśród szeregow legionistów znużonych przeciągającą się kampanią. Jak zauważył Eric Orlin, za sprawą tego aktu Rzymianie chcieli również zasygnalizować swój imperialny potencjał, nie tylko w wymiarze militarnym, ale także i religijnym, który miał być realizowany za pośrednictwem adaptacji obcych bogów²¹².

Marcela van Dorena uważa natomiast, że Rzymianie poprzez rytuał *evocatio*, chcieli odsunąć od siebie oskarżenia o świętokradztwo. Skądinąd wiemy jednak, że poza *pomerium* podział na *res sacrae* i *res religiosae* nie obowiązywał co oznaczało, iż grabież obcych świątyń nie pociągała za sobą odpowiedzialności religijnej²¹³. W związku z tym teza postawiona przez van Doren jest nie do utrzymania. Samo przeniesienie posągu Junony do Rzymu nie spowodowało zaś całkowitego wygaśnięcia kultu w Wejach, co poświadczają chociażby liczne znaleziska

²¹⁰ Liv., 27. 37, Östenberg 2009: 90.

²¹¹ Liv., 6. 4. 2, Plut., *Cam.*, 33.

²¹² Rüpke 1990: 162; Ferri 2006: 205 – 244, Orlin 2012: 39.

²¹³ van Doren 1954: 149, Bruun 1972: 113, sporo uwag na temat rzymskiego prawa do posiadania łupów przedstawił również jurysta Gajusz piszący w II wieku n.e., zob., Gai., *Inst.*, 2. 69, *Ea quoque quae ex hostibus capiuntur naturali ratione nostra sunt (oraz te rzeczy, które są zdobyte na wrogach, według naturalnej przyczyny, są naszą własnością)*. Zupełnie inaczej podział ten wyglądał w czasie pokoju, zob., Gai., *Inst.*, 2. 7a.

archeologiczne odkryte w obrębie Piano di Comunità, na którym to obszarze identyfikowana jest świątynia bogini²¹⁴.

Evocatio posągu Junony nie było jedynym przypadkiem zastosowania tego rytuału podczas kampanii wojennej. Jednakże zarówno w procesie przenoszenia do Rzymu kultu Vertumnusa z Volsinii, Minerwy *Capta* z Falerii²¹⁵ czy Junony *Caelestis* z Kartaginy źródła są niejednoznaczne²¹⁶. Kolejne przypadki gromadzenia posągów będą rozpatrywał zatem w kategoriach grabieży, sygnalizując tylko o możliwości zaistnienia rytuału *evocatio*.

Przeniesienie przez Kamillusa posągu Junony oraz ofiarowanie bogini złotych czar było asumptem dla kształtującej się na przełomie IV i III wieku p.n.e., nowej arystokracji patrycjuszowsko – plebejskiej (*nobilitas*), która za sprawą zdobytych łupów chciała podkreślić rolę własnych rodów (*gentes*)²¹⁷.

Według Liwiusza już kilka lat po grabieży Wejów dyktator Tytus Kwinkcjusz Kapitoński, przywiózł do Rzymu kolejny zagrabiony posąg. Po spacyfikowaniu Velletri i Praeneste zabrał z tego drugiego miasta *signum Iovis Imperatoris* i ustawił go na Kapitolu pomiędzy całą poświęconą Minerwie i Jowiszowi. Posąg mimo tego że stanowił wotum dla boga, prezentował także w sposób bezpośredni czynu członka

²¹⁴ Torelli 1982: 125, włoski badacz, (wbrew wcześniejszym opiniom, że świątynię Junony należy utożsamiać z przybytkiem z Piazza d'Armi), w oparciu o materiał archeologiczny, zasugerował skraj wzgórza Piano di Comunità, jako ewentualne miejsce lokalizacji sanktuarium. W tym miejscu odkryto sporo pozostałości ceramiki typu bucchero i fragmentów naczyń z początków pryncypatu, a także depozyt wotywny z okresu od IV do II wieku p.n.e. Takie pozostałości mogły świadczyć na korzyść tezy Torellego, że kult bogini po jej przeniesieniu do Rzymu nadal był w Wejach kontynuowany.

²¹⁵ Basanoff 1947: 52, Orlin 2002: 15, Ferri 2006: 205 – 244.

²¹⁶ Macrobius, *Sat.*, 3. 9. 10, Gustafsson 2000: 80, wystarczy bowiem wspomnieć, że żadna świątynia *Iuno Caelestis* nie jest potwierdzona w Rzymie. Być może więc *evocatio* przeprowadzone w Kartaginie, należy rozpatrywać zgodnie z tezą zaproponowaną przez Gustafsson. Według szwedzkiej badaczki celem tego rytuału nie było przeniesienie posągu kultowego do Rzymu, ale złożenie *votum* danemu bóstwu już w prowincji, w której prowadzone były działania wojenne. W takim wypadku zniszczenie danego *urbs* należy rozumieć jako ofiarę dla bóstwa, które przeszło na stronę Rzymian. Sam kult jednak nie musiał być przenoszony. Jednym z przykładów takiego postępowania jest m. in. inskrypcja Publiusza Serwiliusza Vatii, który po zdobyciu Izaurii złożył śluby lokalnemu bóstwu, zob., AE 1977: 816. Według Serwiusza w przypadku *Iuno Caelestis* nie doszło do rytuału *evocatio*, a *exorata* – polegającym na prześląganiu bóstwa, zob., Serv., *Aen.*, 12. 841.

²¹⁷ Hölkeskamp 1993: 18 – 19, Bastien 2008: 46, Humm 2014: 43 – 44, Hölkeskamp zwrócił uwagę, że wojna i podbój Italii były jednym z trzech głównych elementów wpływających na rozwój *nobilitas*, jako grupy kształtującej swą zbiorową tożsamość.

gens Quinctia, który na jego bazie umieścił następującą inskrypcję (*monumentum rerum gestarum*):

*Iuppiter atque divi omnes hoc dederunt ut T. Quinctius dictator oppida novem caperet [...]*²¹⁸

Jowisz i wszyscy bogowie sprawili to, że T. Kwinkcjusz dyktator zdobył dziewięć miast [...]

(przeł. A. Kościółek)

Do dzisiaj badacze spierają się czy napis przedstawiony przez Liwiusza był faktycznie dedykowany dyktatorowi z roku 380 p.n.e., czy może należy go łączyć z przekazem Cyserona, według którego posąg poświęcił na Kapitolu dopiero Tytus Kwinkcjusz Flamininus w roku 197 p.n.e.²¹⁹ Skłaniam się w tym miejscu ku koncepcji zaproponowanej przez Roberta Combès, który uważał, że w Rzymie mogło znajdować się kilka posągów poświęconych Jowiszowi Imperatorowi, w związku z tym przekaz Cyserona i Liwiusza można ze sobą połączyć. Oprócz *signum* wódz dedykował ku czci boga również złotą koronę²²⁰.

W następnych latach liczba posągów na wzgórzu kapitolińskim zwiększała się wprost proporcjonalnie do odnoszonych przez Rzymian sukcesów militarnych. W roku 305 p.n.e. konsul Lucjusz Postumiusz Megellus, który wspólnie z Tyberiuszem Minucjuszem zwyciężył Samnickich Pentrów, był prawdopodobnie odpowiedzialny za dedykację monumentalnej statuy Heraklesa²²¹. Być może posąg ten został zdobyty przez Rzymian w Bowianum, głównym ośrodku Samnitów,

²¹⁸ Liv., 6. 29. 9, Diod. Sic., 15. 47. 8.

²¹⁹ Cic., *Verr.*, 2. 4. 57. 128 – 58, Östernberg 2009: 84, ostrożnie do aktu dedykacji z roku 380 p.n.e. podchodził również Lucjusz Cyncjusz w swoim dziele *Mystagogicon*, zob., *Gramm. Rom. Frag.*, 375.

²²⁰ Fest., 498 L, Combès 1966: 38 – 49.

²²¹ Liv., 9. 44. 5 – 16, MRR 1: 166, dedykacji dokonał Lucjusz, gdyż Tyberiusz zmarł podczas kampanii na skutek odniesionej podczas bitwy rany i został zastąpiony przez Marka Fulwiusza. Według Ostrowskiego posąg Heraklesa w roku 305 p.n.e., został ustawiony na *Forum Boarium*, zob., Ostrowski 1999: 59. Jednak Liwiusz dokładnie lokalizuje miejsce ustawienia statuy *Herculis magnum simulacrum in Capitolio positum dedicatumque*, za czym opowiada się większość badaczy, zob., Marzano 2009: 88, Humm 2009: 127.

jednak antyczne przekazy tego nie potwierdzają. Żadne ze źródeł nie wspomina również, jak dzieło mogło wyglądać.

Równie monumentalna, co posąg Heraklesa była statua Jowisza dedykowana przez Spuriusza Karwiliusza w roku 293 p.n.e. Jednak nie została ona zagrabiona bezpośrednio podczas kampanii wojennej, a odlana z przetopionych pancerzy poległych Samnitów, dlatego więcej uwagi poświęcę jej w następnym rozdziale²²².

W tym miejscu chciałbym się jednak skupić na passusie z dzieła Florusa, który w następujący sposób opisał triumf Maniusza Kuriusza Dentatusa z roku 274 p.n.e.:

*Nec enim temere ullus pulchrior in urbem aut speciosior triumphus intravit. Ante hunc diem nihil praeter pecora Volscorum, greges Sabinorum, carpenta Gallorum, fracta Samnitium arma vidisses: tum si captivos aspiceres, Molossi, Thessali, Macedones, Bruttii, Apulus atque Lucanus; si pompam, aurum, purpura, signa, tabulae, Tarentinaeque deliciae. Sed nihil libentius populus Romanus aspexit quam illas, quam timuerat cum turribus suis beluas, quae non sine sensu captivitatis submissis cervicibus victores equos sequebantur [...]*²²³

Nie ulega wątpliwości, że żaden z pochodów triumfalnych wkraczających do miasta nie był tak piękny i okazały. Dotąd można było oglądać jedynie bydło Wolosków, trzody Sabinów, wozy Galów i skruszony oręż Samnitów. Tym razem, jeśli popatrzyłeś na jeńców widziałeś kroczących Molossów, Tesalów, Macedończyków, Bruttiiów, Apulów oraz Lukanów; jeśli na okazałość pochodu – złoto, purpurę, posągi, obrazy, słowem, rozkosze Tarentu. Lecz z największą przyjemnością naród rzymski oglądał owe potwory z wieżami na grzbietach, źródło strachu, jak zwiesiwszy głowy kroczyły świadome swej niewoli za zwycięskimi końmi [...] (przeł. I. Lewandowski)

²²² Plin., *NH.*, 34. 7, Hölscher 2006: 40.

²²³ Flor., *Epit.*, 1. 13. 25, Hölscher 2006: 37, niemiecki badacz zwrócił uwagę, że prezentacja tak różnorodnych łupów przez Dentatusa była początkiem transformacji *pompa triumphalis* w imponujące widowisko, podczas którego dużą rolę zaczynają odgrywać obrazy przedstawiające poszczególne losy kampanii wojennej oraz pokonanych wrogów. Kwestie dyskusyjne, co do możliwości wykorzystania *tabulae*, zob., Östenberg 2009: 193 – 195.

Analizując tekst Florusa automatycznie nasuwa się pytanie o jego wiarygodność. Frapująca wydaje się szczególnie wzmianka o zdobytych przez Rzymian tzw. *tarentinaeque deliciae*²²⁴, gdyż samo miasto skapitulowało dopiero w roku 272 p.n.e., czyli dwa lata po triumfie wodza²²⁵. W takim wypadku tego rodzaju łupy nie mogły zostać zagrabione przez Dentatusa z Tarentu, który według *Fasti Triumphales* celebrował swe zwycięstwo tylko nad Samnitami i Pyrrusem²²⁶. Śledząc poszczególne wersy passusu widać wyraźnie, że Florus wspomina głównie łupy i ludy pojmane przez Rzymian po klęsce armii epirockiego króla pod Beneventum w roku 275 p.n.e., wymieniając chociażby skład wojska oraz słonie bojowe, które w triumfie wodza zrobiły największe wrażenie²²⁷. W takim wypadku zasadnym wydaje się stwierdzenie, że *aurum, purpura, signa, tabulae, tarentinaeque deliciae*, to łupy zdobyte nie w samym Tarencie – jak sugerował to Florus – a w obozie Pyrrusa²²⁸. Taką koncepcję podzielają Pape czy Waurick, którzy zwrócili uwagę na fakt, że *in castro* mogło znajdować się sporo wartościowych przedmiotów, zdobytych przez epirockie wojsko na Sycylii, gdzie dopuszczono się grabieży świątyni Prozerpiny w Lokrach²²⁹. Niestety przy obecnym stanie źródeł nie możemy ustalić, gdzie trafiły poszczególne posągi i obrazy, gdyż Dentatus nie wznosił żadnej świątyni, w której mogłaby znaleźć się część zdobyczy²³⁰. Jednak brak konkretnej lokalizacji łupów nie powinien

²²⁴ Pape 1975: 89, według niemieckiej badaczki pod terminem tym należy rozumieć wyroby tekstylne, szczególnie purpurę, z której słynął Tarent.

²²⁵ Degrassi 1954: 99, Zonar., 8. 6, Waurick 1975: 6 – 9, CAH 7: 484, triumf nad Tarentem odbył się w roku 271 p.n.e. Lucjusz Papiriusz Cursor oraz Spuriusz Karwiliusz. Samo miasto musiało rozebrać swoje mury oraz zapłacić kontrybucję, włączone zostało również w skład *socii navales*.

²²⁶ Degrassi 1954: 98.

²²⁷ Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 20. 12. 3, Plin., *NH.*, 8. 6. 16, Eutr., 2. 14. 3, Zonar., 8. 6. Östernberg 2009: 174, relacje autorów, co do ilości zdobytych zwierząt są sprzeczne. Według Eutropiusza Rzymianie poprowadzili podczas *pompa triumphalis* cztery słonie. Dionizjusz z Halikarnasu i Zonaras uważają, że było ich osiem.

²²⁸ Flor., *Epit.*, 1. 13. 25, Front., *Strat.*, 4. 14.

²²⁹ Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 20. 9, Diod. Sic., 27. 4. 3, App., *Sam.*, 12, Lévêqu 1957: 500, Waurick 1975: 6 – 9, Pape 1975: 89 – 90, Gruen 1992: 89, francuski badacz poddaje w wątpliwość antyczne przekazy wspominające o sztormie i zwróceniu łupów do świątyni.

²³⁰ Ziółkowski 1992: 154, Weigel 1998: 124, Orlin 2002: 20 – 21, Weigel sugerował, że Dentatus dedykował *aedes Summani*, jednak żadne ze źródeł tego nie potwierdza. Świątynia powstała między 278 – 275 p.n.e., po tym jak piorun zniszczył terakotowy posąg Summanusa (boga błyskawic) w świątyni Jowisza na Kapitolu, zob., Ov., *Fast.*, 6. 731.

być dowodem przemawiającym za anachronizmem passusu Florusa, ponieważ sporą część *manubiae* Dentatus wykorzystał w roku 272 p.n.e., kiedy jako cenzor rozpoczął pracę nad akweduktem *Anio Vetus*²³¹.

Więcej informacji mamy na temat sposobu wykorzystania dzieł sztuki przez Marka Fulwiusza Flakkusa, który w roku 264 p.n.e. zdobył etruskie Volsinii, co skrzętnie odnotował Metrodor ze Skepsis zarzucając wodzowi grabież 2000 posągów²³².

Za sprawą badań archeologicznych prowadzonych w latach 60 – XX wieku w obrębie Area di Sant' Omobono dysponujemy materiałem, który pozwala nam określić w jaki sposób wódz zdeponował zagrabione posągi. Dzięki pracy włoskiego archeologa Giovanniego Ioppolo pod nawierzchnią chodnika wykonanego z tufu Monteverde odkryto donarium [foto 1] oraz fragmenty dwóch inskrypcji [foto 2,3,4,5], poświadczających dedykację Flakkusa²³³. Pierwszy z napisów zachowany na pięciu kamiennych fragmentach z tufu Peperino, ma długość czterech stóp rzymskich (1. 18 m):

- 1). Fragment nr 13 z inskrypcją [---] *M. Folv* [---];
- 2). Fragment nr 12 z inskrypcją [---] *ol* [---];
- 3). Fragmenty nr 24 i 25 z inskrypcją [---] *d.volsi* [---];
- 4). Fragment nr 14 z inskrypcją [---] *cap* [---].

a jego treść brzmi następująco:

²³¹ Front., *Aq.*, 1. 6, *Vir. ill.*, 33. 8 – 9, Astin 1990: 23, LTUR 1: 44 – 45, Aberson 1994: 193 – 196, Coarelli 2008: 446 – 447. Szerzej na temat wykorzystania łupów na budowę akweduktu, zob., Rozdział 6.

²³² Degrassi 1954: 99, Plin., *NH.*, 34. 33, MRR 1: 203, Hölscher 2006: 41, Becker 2009: 90.

²³³ Ioppolo 1963 – 1964 : 75, Ziolkowski 1992: 105, Coarelli 2008: 311 – 313, inskrypcje pochodziły z tzw. piątej fazy przebudowy *Area Sacra* (połowa III wieku p.n.e.). Prawdopodobnie uległy zniszczeniu podczas pożaru, który wybuchł w roku 213 p.n.e. Podczas odbudowy tego obszaru została ona zasypana i przykryta płytami chodnikowymi z tufu Monteverde. Być może dwa forniksy Lucjusza Stertyniusza, które ufundował przed świątyniami Fortuny i Mater Matuty z łupów w roku 196 p.n.e., stały na miejscu donarium Flakkusa, zob., Pietilä – Castrén 1987: 73 – 74.

*M. Fulv[io(s) G. f. cos]ol // d[edet) Volsi[nio] cap[to]*²³⁴

Konsul Marek Fulwiusz syn Gajusza zdobyte Volsinii poświęcił

Z drugiej inskrypcji dysponujemy tylko fragmentem nr 4 [---] *lvio* [---], który według Torellego może być interpretowany jako *nomen gentile* konsula, czyli *Fulvios*²³⁵. Uważam, że napis ten był lustrzanym odbiciem pierwszej inskrypcji, ponieważ znajdowały się one na identycznych postumentach, z których pierwszy stanął przed świątynią Fortuny, drugi Mater Matuty w *Area Sacra*. Na tej samej osi ustawione było jeszcze okrągłe donarium, na którym podobnie jak na wierzchnich fragmentach inskrypcji widać ślady po umieszczonych na nich przez Flakkusa posągach tzw. *signa Tuscunica*²³⁶. Wgłębenia te mają od 10 do 15 centymetrów, co pozwala oszacować całkowitą wysokość *signa* na trzy stopy rzymskie, czyli około 90 centymetrów²³⁷.

Według rekonstrukcji zaproponowanej przez Ioppolo na kwadratowych postumentach przed świątyniami, statuy były ustawione w zwartym szeregu [foto 6]. Z kolei okrągłe donarium miało być wzorowane na monumencie wykonanym ku czci Jowisza przez Spuriusza Karwiliusza, który w centralnej części umieścił posąg boga, a u jego podstawy własny wizerunek²³⁸. Miejsce wystawienia dzieł było wybrane nieprzypadkowo, gdyż znajdowało się wzdłuż drogi triumfalnej, prowadzącej prosto na Kapitol, gdzie jak zostało już wspomniane, zdeponowano sporo łupów zdobytych podczas wcześniejszych kampanii. Oprócz grupy posągów, którą Flakkus ustawił we współczesnej *Area di Sant' Omobono*, część zdobyczy

²³⁴ CIL, 6. 40895, AE 1964: 72, Torelli 1968: 72.

²³⁵ Torelli 1968: 73.

²³⁶ Reynolds 1971: 138, LTUR 2: 281 – 285, McDonell 2006: 73.

²³⁷ Posągi o tych wymiarach wystawiano głównie dla zasłużonych dla państwa obywateli. Pliniusz wspominał, że wizerunki Publiusza Juniusza i Tyberiusza Korunkianiusza, miały takie właśnie wymiary. Wysłannicy Ci podczas swojej dyplomatycznej misji mieli zostać zamordowani na rozkaz Teuty, zob., Plin., *NH.*, 34. 24, Polyb., 2. 8, Flor., *Epit.*, 1. 2. 5, App., *Ill.*, 7, MRR 1: 227.

²³⁸ Ioppolo 1963 – 1964: 68 – 90, Torelli 1968: 74.

mogła trafić do wzniesionej przez niego świątyni Vertumnusa na Awentynie²³⁹. Z braku źródeł nie możemy jednak stwierdzić, czy było to związane z rytuałem *evocatio*. Propercjusz, który jako jedyny wspomina o posągu boga sugeruje, że został on ustawiony nie w przybytku, a przy *vicus Tuscus* – dzielnicy kupców i rzemieślników, co doskonale oddawało charakter boga, który oprócz opieki nad wegetacją i porami roku był także opiekunem handlu²⁴⁰.

W roku 241 p.n.e. do Rzymu trafiły z kolei posągi z Falerii, które zdobył Aulus Manlius Torkwatus i Kwintus Lutacjusz Katulus Cerkon²⁴¹. Według antycznych testimoniów, po spacyfikowaniu buntów w mieście²⁴², przesiedleniu mieszkańców oraz włączeniu połowy terytorium do *ager publicus*, wodzowie odbyli triumf przenosząc do Rzymu po przez *evocatio* posągi Minerwy *Capta* oraz Janusa²⁴³. Jednak sposób ich prezentacji jak i sam rytuał wzbudzają sporo kontrowersji. Według Warrona i Owidiusza – dwóch najważniejszych źródeł wspominających o Minerwie *Capta* – miejscem jej kultu było *Caeroliensis* – jeden z czterech wierzchołków wzgórza Celius, prawdopodobnie przy *via Labicana*. Niestety żaden z przekazów nie wspomina bezpośrednio o fundacji *aedes* czy *templum*. Warron wzmiankując o *sacrarium Argei* z *regio Suburana*, pisze tylko o *tabernola*. Owidiusz określa ten przybytek jako *parva delubra*, co można interpretować jako małą kapliczkę²⁴⁴.

²³⁹ Fest., 228 L, Ziółkowski 1992: 183 – 184, Aronem zaznacza, że posąg Vertumnusa znajdował się w Rzymie już od czasów archaicznych dlatego trudno przypuszczać, że został on przeniesiony w rytuale *evocatio* w III w. p.n.e., zob., LTUR 5: 213.

²⁴⁰ Prop., 4. 2.

²⁴¹ Degrassi 1954: 101, Liv., *Per.*, 20, Val. Max., 6. 5. 1, Eutr., 2. 28, MRR 1: 219, wodzowie triumfowali praktycznie dzień po dniu: Cerkon pierwszego marca, Torkwatus czwartego marca 240 r. p.n.e. O podboju Falerii świadczy także wyryta na brązowym pancerzu inskrypcja, która obecnie znajduje się w J. Paul Getty Museum w Stanach Zjednoczonych. Według Flower, nie było to jednak oficjalne wotum, a łup należący do anonimowego legionisty, który w taki sposób chciał upamiętnić swój udział w kampanii, zob., Zimmermann 1986: 37 – 42, AE 1991: 313, Flower 1998: 226, Ferri 2011: 150.

²⁴² Toynbee 1965: 168 – 171, brytyjski historyk analizując poszczególne bunty, które wybuchały przeciwko Rzymowi zaznaczył, że w większości przypadków wydarzenia te były tylko efektem historiograficznych imaginacji. Toynbee uważa, że Faliskowie zostali spacyfikowani głównie w wyniku rodzącego się rzymskiego imperializmu, a nie w ramach odwetu za bunt.

²⁴³ Ov., *Fast.*, 3. 843, Serv., *Aen.*, 7. 607, Pollitt 1983: 57.

²⁴⁴ Varro., *L.L.*, 5. 47, Ov., *Fast.*, 3. 843 (*Caeroliensis quarticeps circa Minervium qua in Caelio monte itur in tabernola est [...]*), zob., Coarelli 2008: 215.

Torelli analizując poszczególne wersy *Fasti* stwierdził, że *evocatio* Minerwy było niemożliwe z prostej przyczyny. Zwrot *Capta* nie mógłby dotyczyć boga, który dobrowolnie zgodził się na przeniesienie swego kultu do Rzymu²⁴⁵. Równie sceptycznie do *evocatio* podchodzi Giorgio Ferri, który uważa, że przydomek *Capta* został nadany bogini już w Falerii. Badacz doszukuje się greckich źródeł niniejszego terminu stwierdzając, że posąg bogini mógł być podobnie jak statuy w helleńskich sanktuariach owinięty sznurem bądź łańcuchem, ponieważ w taki sposób wyznawcy starali się zapanować nad niszczącą siłą danego boga. Dlatego bogini została określona jako *Capta*²⁴⁶. Kolejnym z dowodów świadczących przeciwko *evocatio* jest fakt, że Minerwa nie była bóstwem opiekuńczym Falerii, gdyż miejsce to znajdowało się pod protektorem *Iuno Curitis*. Rytuał ten był zaś stosowany tylko i wyłącznie względem bóstw opiekuńczych danego miasta (tj. w Wejach)²⁴⁷. W takim wypadku akt przeniesienia posągu Minerwy należy traktować jako grabież podobną do tej, której dopuścił się Flakkus w Volsinii.

Według Torellego konsulowie ustawili posąg na donarium, które zostało dedykowane Minerwie prawdopodobnie nieopodal *sacrarium Argei*²⁴⁸. Dzieła tego nie należy jednak łączyć ze statuą odnalezioną podczas badań archeologicznych prowadzonych w latach 20 – XX wieku pod kierownictwem Goffredo Bendinellego. W czasie prac badawczych przy via Caelimontana 25, odkryto alabastrowy posąg Minerwy, jednak jego lokalizacja nie pokrywa się z miejscem wystawienia kapliczki,

²⁴⁵ Torelli 1982: 53.

²⁴⁶ Diod. Sic., 17. 41. 7 – 8, Plut., *Q. R.*, 61, Ferri 2011: 145 – 156, taki rytuał jest potwierdzony w źródłach chociażby w przypadku posągów Artemidy w Efezie, Hery na Samos czy Apollina w Tiro.

²⁴⁷ Köves-Zulauf 1993: 159 – 176, Ferri 2011: 148 i 154, pozostałości świątyni *Iuno Curitis* zostały odkryte w miejscowości Celle na płaskowyżu oddzielonym przesmykiem pomiędzy Rio Maggiore i doliną Vignale, w której znajdowała się dawna osada *Falerii Veteres*. Podobnie jak w przypadku depozytu ze świątyni Junony z Wejów, również i w tym wypadku po przeniesieniu posągu bogini do Rzymu jej kult był kontynuowany, co poświadczają chociażby terakotowe pozostałości wotywne, datowane na II wiek p.n.e.

²⁴⁸ Torelli 1984: 53, Girard 1989: 169, Ziółkowski 1992: 114, swoje wątpliwości, co do możliwości *evocatio* Minerwy *Capta*, przedstawił również Girard, według którego kult został przeniesiony po zdobyciu miasta, ale nie w wyniku religijnego rytuału, a za pośrednictwem jednego z lokalnych rodów.

która jak wspomniałem znajdowała się na w północno – zachodnim zboczu *Caeroliensis* [foto 7]²⁴⁹. *Signum* to nie było również ustawione przez wodzów, a *collegium Cornicinum* – o czym informuje zachowana inskrypcja²⁵⁰. Nie wyklucza to jednak postawienia tezy, że wizerunków bogini mogło być w tym miejscu Rzymu kilka, tak jak statui poświęconych Jowiszowi Imperatorowi.

W świetle przedstawionego materiału uważam koncepcję Torellego za jak najbardziej przekonującą. Posąg Minerwy *Capta* został prawdopodobnie poświęcony przy jednej z dwudziestu siedmiu kapliczek (*sacrarium Argei*), które kapłani, westalki i pretorzy miejscy odwiedzali rokrocznie podczas procesji przypadającej na Idy Majowe.

Część zdobyczy mogła trafić również do ufundowanej przez konsulów świątyni *Iuno Curitis*, która znajdowała się na Polu Marsowym, jednak jej dokładna lokalizacja do dnia dzisiejszego nie została jednoznacznie ustalona²⁵¹.

Reasumując, w okresie od 396 do 241 r. p.n.e. wodzowie większość zagrabionych dzieł sztuki poświęcali głównie bogom, pod opieką których triumfowali. Nawet jeśli dany posąg nie trafił do Rzymu w wyniku *evocatio*, to dowódcy starali się podkreślić *pietas erga deos*. Nie zapominając również o przedstawieniu własnych czynów, o czym dowodzą zachowane wzdłuż drogi triumfalnej inskrypcje (*monumentum rerum gestarum*) m. in. Tytusa Kwinkcjusza Kapitolińskiego czy Marka Fulwiusza Flakkusa. Tego rodzaju donacje łupów były wyraźnym sygnałem podkreślającym miejsce i aspiracje danego wodza i jego rodu we wspólnocie. Oczywiście wystawianie posągów czy broni nie było jedynym sposobem takiej prezentacji. Dowódcy świadomi zagrabionych podczas kampanii bogactw realizowali się w przestrzeni publicznej w najrozmaitszy sposób. Świadczy o tym m. in. sfinansowanie przez

²⁴⁹ Bendinelli 1926: 58 – 61, posąg w stylu hellenistyczno – rzymskim o wysokości 1.30 m, niestety nie zachował się w całości. Według włoskiego archeologa reprezentuje szkołę Fidiasza. Obecnie znajduje się w Museo Nazionale delle Terme.

²⁵⁰ CIL, 6. 524, *Miner[vae] donum [dat] conlegi[um cor]nicin[um]* (Minerwie ofiarę składa *collegium Cornicianum*).

²⁵¹ Latte 1960: 168, Ziółkowski 1992: 154 – 155, LTUR 3: 121 – 122, kwestie lokalizacji oraz dyskusję na temat tego, który z konsulów był odpowiedzialny za fundację świątyni szerzej omawiam w rozdziale 6.

Dentatusa ex manubiis budowy akweduktu *Anio Vetus*. Od schyłku III wieku do końca Republiki prezentacja dzieł sztuki nabrała jeszcze większego rozmachu, co widać wyraźnie już podczas *ovatio* Marka Klaudiusza Marcellusa, który ze splądrowanych Syrakuz wywiózł wiele cennych posągów i obrazów.

4. 2. Od Syrakuz do Koryntu – plądrowanie dzieł sztuki w latach 212 – 146 p.n.e.

Grabież Syrakuz w wielu antycznych testimoniach została przedstawiona jako moment przełomowy w kwestii gromadzenia i prezentacji zdobytych łupów wojennych, a w szczególności greckich posągów i obrazów²⁵²:

*Marcellus captis Syracusis, cum cetera in Sicilia tanta fide atque integritate composuisset ut non modo suam gloriam sed etiam maiestatem populi Romani augeret, **ornamenta urbis, signa tabulasque** quibus abundabant Syracusae, Romam deuexit, **hostium quidem illa spolia et parta belli iure**; ceterum inde primum initium mirandi Graecarum artium opera licentiaeque hinc sacra profanaque omnia uolgo spoliandi factum est, quae postremo in Romanos deos, templum id ipsum primum quo a Marcello eximie ornatum est, uertit. uisebantur enim ab externis ad portam Capenam dedicata a M. Marcello **templa** propter excellentia eius generis ornamenta, quorum perexigua pars comparet [...]*²⁵³

Tymczasem Marcellus po zajęciu Syrakuz ułożył wszystko na Sycylii z taką rzetelnością i nieskazitelnością, że pomnożył nie tylko swoją sławę, ale także godność narodu rzymskiego. Przewiózł do Rzymu zdobiące dotąd Syrakuzy pomniki, posągi i obrazy, których w tym

²⁵² Martin 1987: 56.

²⁵³ Liv., 25. 40. 1 – 2, również Polyb., 9. 10, Plut., *Marc.*, 21. 4, Polibiusz z dużą niechęcią podkreślał sposób przywłaszczenia sobie przez Rzymian dzieł sztuki zdobytych w Syrakuzach. Jego negatywne stanowisko w tej sprawie widać chociażby we fragmencie jednej z mów, gdzie stwierdził: οὐκ ἐκ τῶν ἔξω κοσμεῖται πόλις, ἀλλ' ἐκ τῆς τῶν οἰκούντων ἀρετῆς (*Nie z zewnątrz pochodzące środki zdobią miasto, lecz dzielność jego mieszkańców*) (przeł. M. Brożek). Plutarch z kolei podkreślał w jaki sposób sztuka oddziaływała na obywateli oraz senatorów, którym według greckiego autora bardziej odpowiadało postępowanie Fabiusza Maksimusa mającego oszczędzić Tarent. Jednak jak wykazał Gruen takie podejście było tylko toposem literackim. Amerykański badacz neguje również podejście do grabieży Syrakuz jako momentu przełomowego w kwestii gromadzenia dzieł sztuki, zob., Gruen 1992: 86 i 104 – 108.

mieście było dużo. Były to łupy zdobyte na nieprzyjacielu i uzyskane prawem wojny. Stąd jednak wzięło początek podziwianie greckich dzieł sztuki i nieumiarkowanie w pospolitym odtąd grabieniu rzeczy świętych i nieświętych, które w końcu obróciło się przeciw samym bogom rzymskim – począwszy od tego właśnie świętego miejsca, które tak wspaniale przyozdobił Marcellus. Bo niegdyś ludzie przybywający z obcych stron zwiedzali dedykowane przez M. Marcellusa świątynie dla zdobiących je wspaniałych tego rodzaju zabytków, a dziś można z nich oglądać jeszcze tylko resztki [...] (przeł. M. Brożek).

W passusie tym Liwiusz skupia się na dwóch jakże istotnych sprawach. Po pierwsze zwraca uwagę, że dzieła sztuki zostały zdobyte przez Marka Klaudiusza Marcellusa prawem wojny (*belli iure*). Dlatego mogły zostać wywiezione z Sycylii bez większych oporów. Następnym aspektem, któremu sporo uwagi poświęcił również Katon (rozdział trzeci), była kwestia zdeponowania tych przedmiotów w przestrzeni publicznej, w tym wypadku w obrębie nowo wzniesionej świątyni *Honos et Virtus*²⁵⁴ [foto 8]. Z drugiej strony historyk z Patavium zaznaczył również, że prezentacja tych przedmiotów była negatywnym *exemplum* dla późniejszych grabieży zarówno w sferze *sacrum* jak i *profanum*.

Jednak przekaz Liwiusza nie oddaje do końca faktycznego stanu rzeczy w kwestii gromadzenia oraz prezentacji *signa tabulasque*, gdyż jak wykazałem w poprzednim podrozdziale, już kilkanaście lat przed splądrowaniem Syrakuz tego rodzaju łupy były wystawiane w Rzymie. Oprócz pochodzących z grabieży dzieł, także sporo greckich posągów było ustawionych w mieście nad Tybrem już przed rokiem 212 p.n.e., o czym świadczyć mogą następujące przykłady. W czasie wojen samnickich za namową wyroczni delfickiej Rzymianie umieścili w obrębie Komicjum statuy przedstawiające dwóch wybitnych Hellenów – Pitagorasa oraz Alcybiadesa²⁵⁵.

²⁵⁴ Cic., *Nat. Deo.*, 2. 61, Liv., 27. 25, Plut., *Marc.*, 28, Val. Max., 1. 1. 8, MRR 1: 268, Pietilä – Castrén 1987: 56 – 57, Ziółkowski 1992: 58, LTUR 3: 31 – 33, dzieła sztuki można było oglądać zarówno przed świątynią jak i w jej wnętrzu, gdzie znajdowały się posągi personifikacji *Honos* i *Virtus*.

²⁵⁵ Plin., *NH.*, 34. 26, Gruen 1992: 93, być może posągi te zostały zdobyte jako łup wojenny w jednym z greckich miast na południu Italii, jednak żadne źródło tego nie potwierdza. Wystawienie tych dwóch posągów było nieprzypadkowe, gdyż w wymiarze symbolicznym reprezentować miały one

Mieszkańcy Turioi z kolei sfinansowali posągi dla trybuna ludowego Gajusza Eliusza oraz konsula Gajusza Fabrycjusza, którzy działali na rzecz tego greckiego miasta²⁵⁶. Również sami Rzymianie wzorując się na greckich przedstawieniach konnych wystawiali tego rodzaju dzieła dla swoich wodzów. W taki sposób, decyzją senatu uhonorowano Lucjusza Furiusza Kamillusa i Gajusza Meniusza w roku 338 p.n.e., a także Kwintusa Marcjusza Tremulusa w roku 306 p.n.e.²⁵⁷ W związku z powyższym należy postawić pytanie w jakim stopniu grabież Syrakuz była momentem przełomowym w kwestii gromadzenia greckich dzieł sztuki i czy nie jest to kolejny literacki anachronizm?

Zdobycie Syrakuz można rozpatrywać na wielu płaszczyznach. Miasto, które dzięki inżynierskiemu kunsztowi Archimedesza opierało się rzymskiemu orężu od połowy 213 r. p.n.e., zostało ostatecznie splądrowane i doszczętnie złupione, a sam matematyk poniósł śmierć w nie do końca jasnych okolicznościach²⁵⁸. Efekty jego pracy oraz liczne dzieła sztuki Marcellus wywiózł z wyspy w roku 212 p.n.e., a akt ten stał się w krótkim czasie tematem ożywionej dyskusji głównie wśród części senatorów, którzy za sprawą sycylijskiego poselstwa starali się oskarżyć dowódcę o świętokradztwo. Według Liwiusza i Plutarcha podczas *ovatio* przypadającego na rok 211 p.n.e., Marcellus zaprezentował:

Inde ouans multam prae se praedam in urbem intulit. cum simulacro captarum Syracusarum catapultae ballistaeque et alia omnia instrumenta belli lata et pacis diuturnae regiaeque opulentiae ornamenta, argenti aerisque fabrefacti uis, alia supellex pretiosaque uestis et multa

sapientia oraz *fortitudo*. Cechy te wspólnie z *virtus* były kluczowym elementem kształtujących się w kręgach *nobilitas* wartości, zob., Hölkenskap 1993: 27.

²⁵⁶ Liv., *Per.*, 11, Plin., *NH.*, 34. 32, Millar 2002: 95, Eliusz uhonorowany został również złotą koroną.

²⁵⁷ Liv., 8. 13. 9, 9. 43. 22, Plin., *NH.*, 34. 20, Bastien 2008: 30, posąg konny tego ostatniego wodza został ustawiony przed świątynią Kastora. Meniusz uhonorowany został również kolumną, która stanęła na zachodnim skraju Komicjum.

²⁵⁸ Polyb., 9. 5, Liv., 25. 23, 26. 21, Strab., 4. 2. 4, App., *Sic.*, 4, Plut., *Marc.*, 19 – 21, Eutr., 3. 14, MRR 1: 264, CAH 7: 61

*nobilia signa, quibus inter primas Graeciae urbes Syracusae ornatae fuerant. Punicae quoque uictoriae signum octo ducti elephantanti [...]*²⁵⁹

Do miasta wkroczył w oswacji z wielką niesioną przodem zdobyczą. Niesiono obrazy przedstawiające zdobycie Syrakuz, katapulty, balisty i inne sprzęty wojenne wspaniałe zdobycze długotrwałego pokoju i bogactwa władców syrakuzzańskich, srebrne i spiżowe wyroby artystyczne i inne przedmioty szaty oraz wiele sławnych posągów, które zdobiły Syrakuzy na równi z najprzedniejszymi miastami greckimi. Jako znak zwycięstwa nad Punijczykami prowadzono osiem słoni [...] (przeł. M. Brożek).

τὸν δὲ Μάρκελλον ἀνακαλουμένων τῶν Ῥωμαίων ἐπὶ τὸν ἐγχώριον καὶ σὺν οἰκον πόλεμον, ἐπανερχόμενος τὰ πλεῖστα καὶ **κάλλιστα** τῶν ἐν **Συρακούσαις** ἐκίνησεν **ἀναθημάτων**, ὥς αὐτῷ τε πρὸς τὸν θρίαμβον ὄψις εἴη καὶ τῇ πόλει κόσμος οὐδὲν γὰρ εἶχεν οὐδ' ἐγίνωσκε πρότερον τῶν κομψῶν καὶ περιττῶν, οὐδὲ ἦν ἐν αὐτῇ τὸ χάριεν τοῦτο καὶ γλαφυρὸν ἀγαπώμενον [...]

²⁶⁰

Kiedy Rzymianie wyzywali Marcellusa do wojny w kraju, w najbliższym sąsiedztwie, Marcellus wracając do ojczyzny zabrał ze sobą bardzo dużo co piękniejszych pomników z Syrakuz, dla uświetnienia nimi swego triumfu i przyozdobienia Rzymu. Miasto to bowiem do tego czasu nie znało żadnych rzeczy służących ozdobie poza pożytkiem praktycznym [...] (przeł. M. Brożek).

Μάρκελλον δ' ἡτιῶντο πρῶτον μὲν ὥς ἐπίφθονον ποιοῦντα τὴν πόλιν, οὐ μόνον ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ θεῶν οἷον αἰχμαλώτων ἀγομένων ἐν αὐτῇ καὶ πομπευομένων [...]

²⁶¹

²⁵⁹ Liv., 27. 21.

²⁶⁰ Plut., Marc., 21. 1.

²⁶¹ Plut., Marc., 21. 4.

Marcellusowi zarzucano przede wszystkim to, że miasto czynił przedmiotem nienawiści, i to nie tylko ludzkiej, ale i boskiej: „wodzi się [posagi – A. J.] bogów po mieście w pochodzie triumfalnym jakby jeńców wojennych” – mówiono [...] (przeł. M. Brożek).

Kwestię oskarżeń Marcellusa o świętokradztwo przeanalizowała m. in. Ida Östenberg. Według tej badaczki tylko helleniści autorzy przedstawiali grabież Syrakuz w kategoriach *sacrilegium*. W swojej relacji Plutarch wielokrotnie podkreślał różnicę między posagami wyobrażającymi istoty ludzkie, które określał mianem ἀνδριαντες, a statuami bogów znanymi jako ἀγαλματα²⁶². Mimo tego, że łacińscy autorzy również posiadali szereg terminów na określenie rzeźb: *imago*, *statua*, *effigies*, *species*, *simulacrum* i *signum*, to tylko ten ostatni zwrot został zarejestrowany w źródłach przy opisie zdobytych podczas kampanii łupów. Jak zauważył Raimund Daut, gdyby rzymscy pisarze chcieli podkreślić sferę *sacrum* zdobytych statui, to określili by je mianem *simulacrum*, gdyż termin ten odnosił się do boskiego charakteru dzieła²⁶³. Jednakże w łacińskich przekazach dotyczących triumfu czy owacji określenie to nie występuje. Zamiast tego w źródłach funkcjonuje zwrot *signum*, który podkreślał tylko materialny status danego dzieła, zwiększającego swój prestiż głównie za sprawą kruszcu, z którego zostało wykonane²⁶⁴. Tym samym grabież Syrakuz dla Rzymian nie stanowiła aktu świętokradztwa, którym była w odczuciu Greków²⁶⁵. Po drugie jak zaznaczyłem na samym początku tego

²⁶² Diod. Sic., 31. 8. 11, Plut., *Aemil.*, 32. 4, Östenberg 2009: 82 – 83.

²⁶³ Val. Max., 1. 1. 8, 1. 5. 8, Daut 1975: 32 – 38, Waleriusz Maksimus jako *simulacrum* określił posagi *Honos et Virtus*, które Marcellus zdeponował w dwóch celach ufundowanej przez siebie świątyni. Porównywalnie, co Daut swe tezy przedstawił Köves-Zulauf, który stwierdził, że w rzymskim języku semantycznym nie istniało pojęcie *deus captivus*, zob., Köves-Zulauf 1993: 159 – 176. Również Tarpin według, którego: *En pratique, le langage de la guerre ne distingue normalement pas les sacra et les profana dans les catégories du butin*, zob., Tarpin 2013 : 94.

²⁶⁴ Jucker 1950: 58 – 62, Flaig 2013: 33, Russell 2016: 129, brytyjska badaczka zwraca uwagę, na trzy podstawowe powody, dla których dzieła sztuki były grabione: a) z uwagi na wartość kruszców, b) z powodów religijnych, c) oraz jako pomniki upamiętniające dany sukces militarny.

²⁶⁵ Również Rzymscy wodzowie nie mieli większych problemów, aby podkreślać, że częścią ich zdobyczy były łupy zagrabione ze świątyń, zob., Diod. Sic., 40. 4 (Const. Exc.), App., *Pun.*, 133 – 135, Östenberg 2009: 86.

rozdziału, poza *pomerium* podział na *res sacrae* i *res religiosae* nie obowiązywał, a więc wszelka grabież nie pociągała za sobą konsekwencji religijnych. Słuszne jest zatem stwierdzenie Flaiga, według którego: *Sztuka grecka była* (dla Rzymian – A. J.) *niczym innym jak łupem, ewentualnie dekoracyjnym dodatkiem do rzymskiego sukcesu militarnego*²⁶⁶.

Sprawą dyskusyjną jest również liczba i jakość przywiezionych przez Marcellusa dzieł sztuki. Przy fragmentaryczności źródeł nie jesteśmy w stanie ustalić dokładnie, jakie *ornamenta* trafiły w tym okresie do Rzymu. Być może wśród grupy posągów i obrazów znalazła się statua Apollona autorstwa Leocharesa oraz obraz Heleny pędzla Zeuksisa²⁶⁷. Zdobywcę uzupełniły globy Archimedesesa, z których jeden umieszczono w świątyni *Honos et Virtus*, drugi zaś w domu wodza²⁶⁸. Dalej zaprezentowano zawartość skarbcza królewskiego²⁶⁹, a także sporą ilość srebra i brązu, wykorzystanego przy zdobieniu świątyń²⁷⁰.

Według Adriano La Regina, który podczas swych badań zajął się analizą znajdujących się na bazach i brązach napisów „inwentarzowych” (*tabulae signorum*), posąg konny, który obecnie eksponowany jest w Palazzo dei Conservatori, mógł być

²⁶⁶ Flaig 2013: 33.

²⁶⁷ Plin., *NH.*, 35. 66, według Zawadzkiego obraz ten pierwotnie znajdował się w Krotonie, z której został wywieziony przez Dionizjosa I do Syrakuz. Następnie po grabieży tego miasta trafił do Rzymu. Do tej grupy łupów należy doliczyć jeszcze przedmioty z miejscowości Enna, zob., CIL, 1². 608 = ILLRP, 295.

²⁶⁸ Cic., *Nat. Deo.*, 2. 61, Cic., *Rep.*, 1. 21, Beard 2007: 149.

²⁶⁹ Ziółkowski 1980: 172, Miles 2008: 68, polski historyk zwraca uwagę na fakt, że zagrabione posągi i obrazy mogły być rekompensatą za rozczarowanie związane z nikłą zawartością skarbcza Hierona. Zdobywcę z Syrakuz można porównać z łupem wywiezionym przez Fabiusza Kunktatora z Tarentu, który przekazał do skarbcza 3000 talentów (Plut., *Fab.*, 22). Według Miles, Fabiusz zdobył w Tarencie około 3, 080 funtów złota, a także ogromną ilość monet oraz niewolników. Suma którą podała M. Miles opierając się na relacji Liwiusza (Liv., 27. 16) jest znacznie zaniżona w stosunku do tego o czym informuje Plutarch. Jednak należy pamiętać, że Liwiusz oprócz zdobytego kruszcu i sporej ilości monet, wspomina także o dużej grupie niewolników, którą udało się sprzedać. Reasumując, całość zdobytych łupów z Tarentu mogłaby zbliżyć się do wartości jaką podaje Plutarch, sumując przy tym wszystkie pieniądze zarobione na sprzedaży niewolników i wartościowych przedmiotów.

²⁷⁰ Plin., *NH.*, 34. 13, brąz przywieziony z Syrakuz miał zostać wykorzystany do pokrycia elementów architektonicznych w świątyni Westy.

jednym z wielu łupów przywiezionych przez Marcellusa z Syrakuz [foto 9]²⁷¹. Dzieło to pochodziło z przełomu V i IV wieku p.n.e., a odkryte zostało przy vicolo dell' Atleta w roku 1849. Na grzbiecie konia znajduje się otwór świadczący o tym, że w miejscu tym umieszczono posąg jeźdźcy, który zaginął. Na udzie z kolei została wyryta inskrypcja: *(In) L(ibro) I (Loco) XXVIII*. Drugi napis, a w zasadzie pojedyncza litera, zachował się na jednym z ramion monumentu: C. Opierając się na jej kształcie, La Regina stwierdził, że pierwszy tekst pochodzi z końca III wieku p.n.e., gdyż podobna forma zapisu (przedłużona litera L), została zastosowana w inskrypcji „inwentarzowej” na bazie posągu Heraklesa, zdeponowanego w Rzymie w roku 217 p.n.e. [foto 10]²⁷². Drugi napis z posągu konnego włoski badacz datuje natomiast na II wieku p.n.e. Niestety nie jest pewne, w którym miejscu Rzymu monument został zdeponowany. Przekaz Cyserona, co prawda, sugeruje, że wiele dzieł sztuki z Syrakuz wystawiono przy świątyni *Honos et Virtus*, jednak autor ten zaznacza również, iż w innych miejscach miasta także można było podziwiać łupy przywiezione przez Marcellusa²⁷³.

²⁷¹ La Regina 1991: 5, odrzucił on również tezę postawioną przez Canina, że posąg był częścią grupy ustawionej w portyku Metellusa, zob., Canina 1849: 161. Na temat komisji zajmującej się „katalogowaniem” depozytów świątynnych, zob., Liv., 25. 7. 4.

²⁷² CIL, 1². 607, Waurick 1975: 27, La Regina 1991: 4, Posąg ustawiony został przez dyktatora Marka Minucjusza Rufusa. Napis inwentarzowy wyryto na bocznej ścianie bazy: *In) L(ibro) I, (Loco) XXVI*. Zasadnicza treść inskrypcji: *Hercolei / sacrom / M(arcus) Minuci(us) C(ai) f(ilius) / dictator vocit* (Poświęcony Heraklesowi. Marek Minucjusz Rufus syn Gajusza dyktator dedykował). Być może posąg ten został zagrabiony z któregoś z miast Kampanii bądź zdobyty na Samnitach, jednak nie jest to pewne. Na bazie widać do dnia dzisiejszego ślady po czterech czopach, które mocowały posąg do bazy. Na tej podstawie La Regina zasugerował, że było to przedstawienie krocącego Heraklesa, który w jednej ręce dzierżył maczugę. Drugim argumentem za tym, że posąg konny został ustawiony w Rzymie pod koniec III wieku p.n.e., jest fakt, iż numeracje tych dwóch posągów dzielą raptem dwie pozycje w *tabulae signorum*. Baza z posągu Heraklesa: *In) L(ibro) I, (Loco) XXVI*, posąg konny: *In) L(ibro) I (Loco) XXVIII*. Waurick neguje możliwość ustawienia na bazie posągu pochodzącego z grabieży, gdyż jak wylicza Rufus zwyciężył wojska Hannibala w potyczce nie zdobywając przy tym obozu punickiego. Podczas drugiego starcia został w ostatniej chwili uratowany przez legiony Fabiusza Maksimusa. W związku z tym badacz uważa, że Rufus poświęcił Heraklesowi broń.

²⁷³ Na temat lokalizacji posągów przywiezionych przez Marcellusa wspomina Cyseron, który stwierdził: *Romam quae adportata sunt, ad aedem Honoris et Virtutis itemque aliis in locis videmus* (Rzeczy, które zostały przyniesione do Rzymu, można oglądać przed świątynią Męstwa i Honoru oraz w innych miejscach), zob., Cic., *Verr.*, 2. 4. 121.

W związku z powyższym uczeni spierają się gdzie ustawiono statwę. Według koncepcji La Reginy litera C mogła określać następujące lokalizacje: *ad templum Castoris* bądź *ad Circum*. Z kolei Claudio Parisi Presicce zasugerował, że posąg stał na wzgórzu kapitolńskim. Niestety ze względu na lakoniczność przekazów określenie lokalizacji musi pozostać w sferze hipotez²⁷⁴. Zważywszy jednak na popularność wyścigów konnych teza, że monument zdeponowano w cyrku wydaje się całkiem możliwa.

Poza świątynią *Honos et Virtus* wystawiono również kolejne dzieła sztuki, co potwierdzają zachowane inskrypcje. Pierwszy z napisów, który wyryty został na bazie z tufu wulkanicznego (*lapis Albanus*), a odkryty przy San Pietro in Vincoli, brzmi:

*M. Claudius M. f consol Hinnad cepit*²⁷⁵

Konsul Marek Klaudiusz Marcellus syn Marka zdobył Ennę

Drugi zaś, wykonany na postumencie z tego samego materiału i odnaleziony przy bramie świętego Sebastiana był częścią donacji poświęconej Marsowi w jego przybytku w północno – wschodniej części via Appia, między pierwszym a drugim kamieniem milowym od *porta Capena*²⁷⁶. Świątynia boga była ślubowana na początku IV wieku p.n.e. podczas wojny z Galami, a w jej wnętrzu znajdowały się oprócz posągu Marsa²⁷⁷, także łupy Marcellusa o czym świadczy treść inskrypcji [foto 11]:

²⁷⁴ La Regina 1991: 5, Parisi Presicce 2013: 174 – 175.

²⁷⁵ CIL, 1². 608 = ILLRP, 295, Liv., 24. 39, Waurick 1975: 14, Miles 2008: 67, według amerykańskiej badaczki na bazie został ustawiony posąg, który Marcellus kazał wywieźć z Enny. Jednak kwestia ta musi pozostać w sferze domysłów, gdyż równocześnie na postumencie mógł zostać umieszczony tropajon bądź pojedyncza broń.

²⁷⁶ Pape 1975: 7, Ziółkowski 1992: 101 – 103, Richardson jr. 1992 : 244 – 245.

²⁷⁷ Liv., 6. 5. 8, 22. 1. 12, Coarelli 2008: 376, przybytek ten został poświęcony w 387 r. p.n.e. Być może w jego wnętrzu znajdował się również posąg wilczycy. Jednak Liwiusz nie precyzuje konkretnej lokalizacji owych dzieł.

Marsowi Marek Klaudiusz Marcellus syn Marka poświęcił

Według Plutarcha obywatele zareagowali niezwykle pozytywnie na przywiezione przez wodza z Syrakuz *ornamenta*, co według Mylsa McDonnella było efektem tego, że dzieła te reprezentowały zupełnie inną formę artystyczną, niż wystawiane do tej pory posągi bogów. Amerykański badacz uważa, że po grabieży Syrakuz do Rzymu trafiły najwspanialsze greckie *signa*, wśród których znajdowało się wiele wizerunków nagich bogów, do tej pory w mieście nad Tybrem rzadko prezentowanych. Forma monumentów przywiezionych przez Marcellusa miała szczególnie oddziaływać na młodych obywateli, dla których wizerunki pozbawionych okrycia herosów reprezentowały siłę i kult ciała, tak ważny w zmilitaryzowanym rzymskim społeczeństwie²⁷⁹. Uważam, że hipoteza przedstawiona przez McDonnella jest wystarczająco przekonująca, aby podchodzić do grabieży Syrakuz jako momentu przełomowego w kwestii gromadzenia zdobytych dzieł sztuki. Pomimo, że w większości przypadków dla Rzymian liczył się głównie kruszec, z którego wykonane było dzieło, to w opisach przedstawiających zdobycz Marcellusa widać, że dla części obywateli również inne czynniki miały znaczenie – np. treść, jaką dany posąg reprezentował²⁸⁰.

Nieco inaczej zdobycz Marcellusa przeanalizowała Bravi. Włoska badaczka porównując przekazy na temat grabieży Volsinii i Syrakuz stwierdziła, że w pierwszym przypadku *signa* przywiezione przez Flakkusa zyskały swój rozgłos w źródłach tylko dzięki oszałamiającej ilości. Ich treść nie była w tym wypadku

²⁷⁸ CIL, 12. 609 = ILLRP, 218, Beard 2007: 149.

²⁷⁹ Plut., *Marc.*, 21. 1 – 2, McDonnell 2006a: 74 – 76, amerykański badacz porównuje chociażby posąg *Marsa di tadi* z dziełem przedstawiającym tzw. Młodzieńca z Antykithiry. Na temat rzadkości w prezentacji nagich bogów i herosów w Rzymie przed 212 p.n.e., zob., Hallett 2005.

²⁸⁰ Hölscher 2011: 47 – 50.

istotna²⁸¹. Z kolei określenie dzieł zdobytych na Sycylii jako *ornamenta* implikowało ich postrzeganie jako istotnego nośnika republikańskich wartości tj. *dignitas*, *virtus* czy *honor*²⁸².

Z kolei Amy Russell zasugerowała, że ustawienie przed świątynią *Honos et Virtus* dzieł sztuki, było próbą połączenia sfery publicznej i prywatnej. Pomimo tego, że *ornamenta* zostały poświęcone bogom (stanowiąc tym samym świadectwo publicznej działalności Marcellusa) to umieszczenie ich nieopodal grobowca należącego do rodziny wodza, miało bezpośredni związek ze sferą prywatną²⁸³.

Marcellus nie ograniczał się jednak do prezentacji swoich sukcesów militarnych tylko w samym Rzymie. Część zdobyczy zdeponował również w Syrakuzach²⁸⁴, o czym wspominał chociażby Ciceron: *In hac partitione ornatus non plus victoria Marcelli populo Romano adpetivit quam humanitas Syracusanis reservavit*²⁸⁵. Były to tzw. *monumenta Marcelli*, które Gajusz Werres ukradł po latach z syrakusańskich sanktuariów²⁸⁶. Aktem tym *dux* zapewne chciał pokazać własną *pietas* względem bóstw, które rzekomo – według nieprzychylnych relacji – miał okraść. Nie można

²⁸¹ Bravi 2014: 24, *die signa des Fulvius Flaccus werden in den Quellen im wesentlichen als anonyme Weihgeschenke an die Siegesgottheiten Fortuna und Mater Matuta beschrieben. Die Statuen wurden allein wegen ihrer unglaublichen Anzahl für bemerkenswert gehalten, nichts hingegen verlautet über ihre inhaltliche Bedeutung oder ihre formale Erscheinung.*

²⁸² Bravi 2014: 24.

²⁸³ Russell 2016: 138, według Askoniusza inskrypcja, którą wnuk Marcellusa umieścił na szczycie grobowca znajdowała się *in monumentis avi sui ad Honoris et Virtutis*. Jej treść jest następująca III MARCELLI NOVIES COSS (*Trzech Marcellusów sprawujących konsulat po dziewięciokroć*), zob., Asc., 12C, Coarelli 2008: 367.

²⁸⁴ Cic., *Verr.*, 2. 2. 50, 2. 4. 151, Val. Max., 4. 1. 7, Badian 1958: 157, Rives 1993: 33, po fiasku związanym z próbą oskarżenia wodza o świętokradztwo Marcellus został poproszony przez część obywateli Syrakuz, aby otoczył ich swym patronatem, za co został uhonorowany igrzyskami (*Marcellia*) oraz posągiem w buleuterionie. Mieszkańcy Syrakuz zobowiązali się również do składania ofiar ku pamięci wodza.

²⁸⁵ Cic., *Verr.*, 2. 4. 121 (*W tym podziale ozdób, nie więcej Marcellus w imię zwycięstwa dla ludu rzymskiego zażądał, jak łaskawością Syrakuzanom zostawił*).

²⁸⁶ Cic., *Verr.*, 2. 1. 11, Plut., *Marc.*, 8, Cadario 2005: 158, McDonnell 2006b: 231, Miles 2008: 66, należy mieć na uwadze, że Marcellus zdeponował na wyspie jeszcze inne łupy, w tym część zdobytą na Galach w roku 222 p.n.e., którą ofiarował Hieronowi. Zdobycz ta została ustawiona prawdopodobnie w świątyni Zeusa. *Spolia* były zapewne jednym z tematów dramatu *Clastidium* Newiusza.

również wykluczyć drugiej ewentualności, a mianowicie chęci podkreślenia siły rzymskiego oręża i samego wodza, który po żmudnym oblężeniu zdobył miasto²⁸⁷.

Pewną partię łupów Marcellus przekazał także do wielu hellenskich świątyń. W taki sposób sporo dzieł sztuki zostało zdeponowanych w przybytku Kabirów na Samotrace²⁸⁸. Plutarch wspomina również o posągach i obrazach, ustawionych w świątyni Ateny w Lindos. Dzieła te zostały poświęcone prawdopodobnie dopiero przez syna Marcellusa, gdyż wódz zginął podczas kampanii w roku 208 p.n.e.²⁸⁹ Fakt tej donacji poświadcza jedna z inskrypcji, którą Posejdonios widział w sanktuarium bogini:

οὗτός τοι Πώμης ὁ μέγας, ξένε, πατρίδος ἀστήρ, Μάρκελλος κλειῶν Κλαύδιος ἐκ πατέρων ἐπτάκι τὰν ὑπάταν ἀρχὰν ἐν Ἀρχῇ φυλάξας, τὸν πολὺν ἀντιπάλοις ὃς κατέχευε φόνον [...] ²⁹⁰

Oto, przybyszu, Marcellus, z Klaudiuszów sławnych zrodzony. Rzymu, ojczyzny swojej, wielki obywatel. Wiele krwi wroga przelał wojskami dowodząc, siedemkroć zaszczycony wysokim konsulatem [...] (przeł. M. Brożek).

²⁸⁷ W taki sposób zachował się chociażby Emiliusz Paulus, który po bitwie pod Pydną przerobił znajdujący się w Delfach monument pierwotnie wznoszony dla Perseusza. Umieszczając na nim łacińską inskrypcję, co jeszcze dobitniej miało podkreślać sukces rzymskiego wodza nad hellenistycznym władcą i resztą Grecji, zob., Yarrow 2006: 67.

²⁸⁸ Plut., *Marc.*, 8. 4 – 5, 30. 6 – 8, Pape 1975: 7, McDonnell 2006a: 84, w 222 r. p.n.e., Marcellus podarował świątyni w Delfach złote naczynia. W akcie tym widać chęć naśladowania Marka Furiusza Kamillusa oraz hellenistycznych władców, którzy część swoich łupów poświęcali w tym jakże istotnym dla świata greckiego sanktuarium. Również dedykacja łupów w świątyni na Samotrace była nieprzypadkowa, gdyż Kabirowie utożsamiani byli z Dioskurami, a co za tym idzie posiadali silne implikacje z militarnymi sukcesami i samą świątynią *Honos et Virtus*. Być może zdeponowanie łupów w tym przybytku związane było również z misją dyplomatyczną prowadzoną między Rzymianami a Ptolemeuszem, pod którego zwierzchnictwem znajdowała się świątynia.

²⁸⁹ Liv., 27. 26, Plut., *Marc.*, 29. 6 – 7, Pape 1975: 7, Gruen 1992: 99, Cadario 2005: 160, włoski badacz zwraca uwagę, iż dzieła te mogły znaleźć się na Rodos dopiero w roku 164 p.n.e., kiedy to wystawiony został kolosalny posąg Ludu Rzymskiego. W takim wypadku dedykacji mógłby dokonać wnuk Marcellusa, który w tym czasie uchodził za jednego z najbardziej wpływowych członków *nobilitas*.

²⁹⁰ Plut., *Marc.*, 30. 5.

Jak widać Marcellus starał się podkreślać swój sukces militarny nie tylko w Rzymie, ale także w wielu greckich sanktuariach. Szczególnie ważna wydaje się ostatnia dedykacja umieszczona w Lindos. W kompleksie tym przez wiele dziesięcioleci najwybitniejsi Grecy deponowali część swojego dobytku oraz łupy wojenne²⁹¹. Fakt ten świadomie spożytkowali członkowie *gens Claudia*, wykorzystując sukces Marcellusa do podkreślenia rodowych aspiracji w świecie greckim²⁹².

Za pomocą zdobytych dzieł sztuki sukces militarny oraz prestiż rodu starał się podkreślić kolejny z wodzów walczący przeciwko Hannibalowi, a mianowicie Kwintus Fabiusz Maksimus Kunktator²⁹³. Znajdujące się pod jego rozkazami legiony ogołociły z wielu posągów i obrazów Tarent, który skapitulował w roku 209 p.n.e.²⁹⁴ Według relacji Liwiusza zdobycie tej spartańskiej kolonii przyniosło Rzymianom niemniejsze łupy niż po kampanii przeciwko Syrakuzom:

Tum ab caede ad diripiendam urbem discursum. triginta milia seruilium capitum dicuntur capta, argenti uis ingens facti signatique, auri tria milia octoginta pondo, signa tabulae prope ut Syracusarum ornamenta aequauerint. sed maiore animo generis eius praeda abstinuit Fabius quam Marcellus; qui interroganti scribae quid fieri signis uellet ingentis magnitudinis—di sunt, suo quisque habitu in modum pugnantium formati—deos iratos

²⁹¹ Shaya 2005: 435, rzymskie dedykacje dla bogini Ateny w Lindos są poświadczone przez wcześniejsze inskrypcje: między innymi znany jest bilingwiczny napis Lucjusza Foliusza datowany między 300 a 250 r. p.n.e., zob. CIL, 1². 404 = ILLRP, 245. Niestety monumentalna marmurowa stela (ponad 2 metry wysokości i blisko metr szerokości) wystawiona w roku 99 p.n.e., na której wymienionych jest sporo darów wotywnych ofiarowanych Atenie, chociażby przez Aleksandra Wielkiego czy Pyrrusa, nie wspomina jednak o dedykacji Marcellusa. Według Shaya pominięcie rzymskiego wodza w oficjalnym dokumencie było nieprzypadkowe, ponieważ odzwierciedlało politykę greckich elit w kontaktach z Rzymem w roku 99 p.n.e. Co w sposób pośredni miało podkreślać wyższość hellenistycznej kultury. Na temat hellenistycznych dedykacji, zob., *FGrHist.*, 532.

²⁹² Cadario 2005: 160 – 161, McDonnell 2006b: 231, amerykański badacz podkreślił, że dedykacja Marcellusa wynikała z chęci naśladowania hellenistycznych władców. Cadario z kolei zwraca uwagę na relację między *gens Claudia* a mieszkańcami Rodos. Wódz oprócz zdeponowania osobiście bądź przez członków swojego rodu łupów ufundował jeszcze gimnazjon w Katanii, zob. Plut., *Marc.*, 30. 4.

²⁹³ MRR 1: 285, Pape 1975: 8, Bravi 2014: 26 – 28.

²⁹⁴ Liv., 27. 15. 1 - 6, Cic., *Verr.*, 2. 4. 135, Plut., *Fab.*, 21. 1 – 5.

*Tarentinis relinqui iussit. murus inde qui urbem ab arce dirimebat dirutus est ac disiectus [...]*²⁹⁵

Po rzezi zabrano się wszędzie do grabienia miasta. Podają, że wzięto tutaj 30 tysięcy niewolników, olbrzymią ilość srebrnych wyrobów i pieniędzy, 83 tys. rzymskich funtów złota, posągi i obrazy, tak że dorównywało to niemal wspaniałością Syrakuz. Ale Fabiusz odniósł się do tego rodzaju zdobyczy z większą powściągliwością i wspaniałomyślnością niż Marcellus. Kiedy pisarz urzędowy zapytał go, co zamierza zrobić z posągami olbrzymiej wartości – są to bogowie, postaci wojowników, jednakże każdy w swoim charakterze – powiedział, że ci zagniewani na Tarent bogowie mogą pozostać na miejscu [...] (przeł. M. Brożek).

Z relacją tą koreluje również przekaz Pliniusza, który podkreślił, że pomimo okazałej grabieży wódz postanowił zostawić w mieście posągi bogów, wywożąc z niego tylko statuę Heraklesa z brązu autorstwa Lizypa. Zostawiając natomiast monument przedstawiający Zeusa (około 18 metrów wysokości), którego transport przysporzyłby zapewne wielkich trudności²⁹⁶. Z kolei według Plutarcha takim postępowaniem Fabiusz zyskał spory szacunek wśród rzymskich senatorów, którzy z większą przychylnością odnieśli się do jego czynów, niż do działań Marcellusa²⁹⁷.

Opinia przedstawiona przez biografa z Cheronei na temat *continentia* wodza jest jednak (w świetle innych przekazów) mało przekonująca. Według Strabona agora w Tarencie została bowiem doszczętnie splądrowana przez rzymskich legionistów²⁹⁸. Dodając do tej relacji jeszcze słowa Liwiusza: *signa tabulae prope ut Syracusarum ornamenta aequauerint*, należy stwierdzić, że przekaz Plutarcha na temat

²⁹⁵ Liv., 27. 16. 6 – 7.

²⁹⁶ Plin., *NH.*, 34. 40, Pliniusz przybliży losy oraz wygląd kolosalnych posągów. Statua Zeusa miała ustępować wielkością tylko monumentalnemu kolosowi z Rodos, który miał mieć ponad 30 metrów wysokości.

²⁹⁷ Plut., *Fab.*, 22. 5, Plut., *Marc.*, 21. 3.

²⁹⁸ Strab. 6.3.1, μεταξὺ δὲ τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ στόματος ἡ ἀκρόπολις μικρὰ λείψανα ἔχουσα τοῦ παλαίου κόσμου τῶν ἀνάθημάτων: τὰ γὰρ πολλὰ τὰ μὲν κατέφθειραν Καρχηδόνιοι λαβόντες τὴν πόλιν, τὰ δ' ἐλαφροαγωγήσαν Ῥωμαῖοι κρατήσαντες βιαίως: ὧν ἐστὶ καὶ ὁ Ἡρακλῆς ἐν τῷ Καπετωλίῳ χαλκοῦς κολοσσικός, Λυσίππου ἔργον, ἀνάθημα Μαξίμου Φαβίου τοῦ ἐλόντος τὴν πόλιν.

pozostawienia posągów bogów należy traktować głównie w kategoriach moralizatorskiej anegdoty²⁹⁹. W takim wypadku być może do łupów przywiezionych z Tarentu należałoby dodać jeszcze posąg Wiktorii, który w 29 r. p.n.e., młody Cezar umieścił w Kurii julijskiej, jednak nie ma co do tego pewności³⁰⁰.

Po powrocie z kampanii i *pompa triumphalis*³⁰¹, statua Heraklesa została ustawiona przez Fabiusza na wzgórzu kapitolńskim, gdzie znajdowały się już dwa monumentalne posągi. Pierwszy z nich został poświęcony herosowi przez Lucjusza Postumiusza Megellusa w roku 305 p.n.e., drugi Jowiszowi przez Spuriusza Karwiliusza w 293 r. p.n.e. *Vis – a – vis* wizerunku Heraklesa wystawiono natomiast posąg konny Fabiusza³⁰².

O wyglądzie statuy herosa wzmiankują jedynie bizantyjskie przekazy, gdyż dzieło to w roku 325 n.e., zostało wywiezione do Konstantynopola i tam ustawione w bazylice, a później w hipodromie, by na początku XIII wieku zostać przetopione przez krzyżowców³⁰³. Według Niketasa Choniatesa Heraklesa przedstawiono w pozycji siedzącej, odpoczywającego po jednej z dwunastu prac. Prawa noga oraz prawa ręka posągu były rozwarte w miarę możliwości, lewa z kolei spoczywała na lewym kolanie. Głowę herosa ułożono na dłoni, a na jego twarzy widać było nostalgię i trud związany z wykonaniem mozolnych prac, zaplanowanych przez Eurysteusza. Posąg był tak duży, że potrzeba było pasa dorosłego mężczyzny, aby obwiązać nim jeden tylko kciuk³⁰⁴. Według Pollitta marmurowa głowa boga znajdująca się obecnie w Muzeum Archeologicznym w Tarencie, może być kopią

²⁹⁹ Miles 2008 : 69, Östenberg 2009: 87, 38, Rutledge 2012: 38.

³⁰⁰ Cass. Dio., 51. 22. 1 – 2, Pape 1975: 8.

³⁰¹ Rich 2014: 249.

³⁰² Plin., *NH.*, 34. 40, Plut., *Fab.*, 22. 6, *Vir Ill.*, 43. 6 – 7, LTUR 4 : 360 – 361.

³⁰³ Bassett 1991: 90 – 91, Pollitt 2006: 49, Miles 2008: 69, w samym hipodromie znajdowały się jeszcze dwa przedstawienia Heraklesa, niestety ich autorzy są nieznani. Pierwsze dzieło przedstawiało herosa walczącego z lwem nemejskim, drugie – syna Zeusa w towarzystwie Hesperyd, utożsamianego w późniejszych przekazach z przedstawieniem Adama i Ewy.

³⁰⁴ Nicetas, *Ann.*, 649 – 650, Bassett 2004: 154, Bravi 2014: 29, przykładem takiego ujęcia tematu może być figurka tzw. Heraklesa Epitrapeziosa, obecnie znajdującego się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Neapolu. Heros przedstawiony w taki sposób znajdował się również w kolekcji Windeksa, zob., Rozdział 3.

dzieła Lizypa, które w roku 209 p.n.e., zostało wywiezione do Rzymu [foto 12 – 13]³⁰⁵.

Wybór Fabiusza statuy przedstawiającej Heraklesa nie był przypadkowy. Jednak nie opierał się on na wartości artystycznej, a raczej symbolicznej. Gdyż jak utrzymuje Owidiusz, od tego herosa miał wziąć swój początek *gens Fabia*, którego jednym z najważniejszych przedstawicieli był zdobywca Tarentu³⁰⁶. Dzieło to oprócz sukcesu militarnego, symbolizowało także siłę Fabiuszów, którzy skutecznie walczyli z samym Hannibalem (również powołującym się na dziedzictwo syna Zeusa)³⁰⁷.

Niemniejsze znaczenie, co ustawienie posągu Heraklesa, miało zdeponowanie przez wodza *statua equestris*. W ten sposób Fabiusz chciał podkreślić ciągłość między własną działalnością na rzecz państwa, a czynami swojego dziadka (Kwintusa Fabiusza Maksimusa Rullianusa), który zreformował rzymską kawalerię oraz procesję *transvectio equitum*³⁰⁸. Jednym z wielu punktów odwiedzanych podczas tego pochodu była świątynia *Honos*, ufundowana przez Fabiusza w roku 233 p.n.e., a później przebudowana przez Marcellusa (*Honos et Virtus*), który zdeponował w niej łupy z Syrakuz, podobnie jak w świątyni Marsa przy via Appia, gdzie *transvectio equitum* miało swój początek. W ten sposób zdobywca Syrakuz starał się zdeprecjonować sukces Fabiusza, który z kolei jako członek kolegium pontyfików mógł lobbować przeciwko poświęceniu w sanktuarium *Honos* dodatkowego kultu *Virtus*, co ostatecznie zmusiło Marcellusa do poniesienia dodatkowych kosztów na rzecz rozbudowy świątyni i ustawienia posągów w dwóch odrębnych celach³⁰⁹.

³⁰⁵ Pollitt 2006: 51.

³⁰⁶ Ov., *Fast.*, 2. 237.

³⁰⁷ Plut., *Fab.*, 1.1, Lippold 1963: 273, według Lippolda postawienie posągu miało istotne znaczenie dla Fabiusza, który w ten sposób propagował pochodzenie swojego rodu od Heraklesa, na wzór hellenistycznego świata, w którym heros postrzegany był jako ideał władcy. Głowa Heraklesa została umieszczona również na serii monet wybitych w roku 269 p.n.e., przez mennicznego Gajusza Fabiusza, zob., RRC, 20/1. Według Bravi motyw ten został wybrany nieprzypadkowo, bowiem miał symbolizować wdzięczność *gens Fabia* za ocalenie jednego z młodzieńców, który nie poległ podczas walk pod Kremerą w 477 r. p.n.e., zob., Liv., 2. 46 – 50, Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 9. 4 – 5, *Vir. ill.*, 14, Bravi 2014: 27 – 29. Na temat Hannibala i kultu herosa, zob., Marzano 2009: 87.

³⁰⁸ Liv., 9. 46. 10, Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 6. 13. 4, Val. Max., 2. 2. 9, Muccigrosso 2006: 198.

³⁰⁹ Na temat posągów, zob., Val. Max., 1. 1. 8. Konflikt między wodzami, zob., McDonnell 2006: 80 – 81, mimo powszechnej opinii o sympatii między dwoma konsulami ich podejście do spraw

Niestety nie dysponujemy większą ilością przekazów na temat grabieży dzieł sztuki podczas II wojny punickiej³¹⁰. Nawet pośród bogatej zdobyczy przywiezionej przez Publiusza Korneliusza Scypiona Afrykańskiego i zaprezentowanej podczas *pompa triumphalis* w roku 201 p.n.e., żaden z antycznych historyków nie wymienił zdobytych w Hiszpanii i Afryce posągów bądź obrazów³¹¹. Choć Eutropiusz zaznaczył, że oprócz okazałych sum pieniędzy, które Rzymianie znaleźli w obozie Hannibala były tam także *cetera supellectilis copiosa*³¹². Za sprawą relacji Syliusza Italikusa oraz Appiana wiemy natomiast, że podczas parady niesiono również *πύργοι*, *στέφανοι* i *γραφαι*, przedstawiające zdobyte miasta, sceny batalistyczne oraz *imago* uciekającego z pola bitwy Hannibala³¹³. Nie należy jednak zapominać, że sporo dzieł sztuki oraz przedmiotów z metali szlachetnych mogło zostać sprzedanych na rozkaz Scypiona jeszcze podczas kampanii, o czym wspominał chociażby Polibiusz. Przedstawiając grabież Nowej Kartaginy w roku 209 p.n.e., grecki autor stwierdził, że łupy zdobyte w mieście zostały spieniężone przez kwestorów, a zarobione sumy przekazane legionistom, część natomiast wódz odesłał do Rzymu. O analogicznej praktyce Polibiusz wspomina, gdy wojska Scypiona walczyły już w Afryce³¹⁴.

Podobny pragmatyzm w podejściu do zagrabionych łupów widać chociażby na pochodzącej z czasów I wojny macedońskiej, wapiennej steli z Thyrraeion. Układ

politycznych i militarnych zdecydowanie się różniło. Widać to chociażby podczas oblężenia Casilinum w roku 214 p.n.e., kiedy to Fabiusz starał się zagwarantować mieszkańcom spokojne warunki ewakuacji. Marcellus natomiast gdy tylko nadarzyła się okazja rozpoczął rzeź obywateli, zob., Liv., 24. 19. 6, Ziółkowski 1988a: 106.

³¹⁰ Jedyną wzmianką na temat zdobytych w tym okresie dzieł sztuki, jest przekaz Liwiusza o brązowych posągach z Kapui. Los tych statui jest niestety niepewny, gdyż o tym czy zostały one zdobyte prawem wojny miało zadecydować kolegium pontyfików, zob., Liv., 26. 34. 12, Pape 1975: 42, Waurick 1975: 43. Również niejednoznaczna jest donacja wspomnianego już wyżej posągu Heraklesa, który dedykował w Rzymie Marek Minucjusz Rufus, zob., CIL, 1². 607.

³¹¹ Polyb., 16. 23. 7, Liv., 30. 45. 1, MRR 1: 317, Rich 2014: 249, Po triumfie Scypion zdeponował w *aerarium* sto trzydzieści trzy tysiące funtów srebra.

³¹² Eutr., 3. 23, termin *supellectilis* może mieć dwa znaczenia: tj. a) meble, b) bogactwa/ sprzęty. Liwiusz jako *supellectilis* określa meble zaprezentowane podczas triumfu Gnejusza Manliusza Wulsona. Z drugiej strony wyliczając bogactwo łupów wystawionych podczas pochodów Marcellusa czy Maniusza Acyliusza Glabriona, również używa tego terminu, zob., Liv., 26. 21. 8, 37. 46. 4, 39. 6. 7.

³¹³ Sil., 17. 643, App., *Pun.*, 66, Holliday 1997: 136.

³¹⁴ Polyb., 10. 15. 3 – 5, 14. 7. 1.

zawarty między Rzymianami a Etolami w latach 212 – 211 r. p.n.e., przeciwko Filipowi V regulował następujące kwestie:

εἰ δέ τινές κα τούτων τῶν ἐθνῶν οἱ Ῥωμαῖοι πόλεις κατὰ κρατος λάβωντι, ταύτας τὰς πόλεις καὶ τὰς [χ]ώρας ἔνεκεν τοῦ δάμου τῶν Ῥωμαίων τῷ δάμῳ τῷ τῶν Αἰτωλῶν ἔχειν ἐξέστω· [ὁ] δέ κα παρὲξ τᾶς πόλιος καὶ τᾶς χώρας Ῥωμαῖοι λάβωντι, Ῥωμαῖοι ἐχόντωςαν. εἰ δέ τινάς κα ταυτᾶν τᾶμ πολίων Ῥωμαῖοι καὶ Αἰτωλοὶ κοινᾷ λάβωντι, ταύτας τὰς πόλεις καὶ τὰς χώ[ρ]ας ἔνεκεν τοῦ δάμου <τῶν Ῥωμαίων> Αἰτωλοῖς ἔχειν ἐξέ[σ]τω· ὁ δέ κα παρὲξ τᾶς πόλιος λάβωντι, κοινᾷ[ι] [ἀ]μφοτέρ[ω]ν ἔστω. εἰ δέ τινάς κα ταυτᾶν τᾶμ [πο]λίων ποτὶ Ῥωμαίους ἢ ποτ' Αἰτωλοὺς ποθὶ [στ]ανται ἢ ποτιχωρήσωντι, τούτους τοὺς [ἀνθ]ρ[ώ]πους καὶ τὰς πόλιας καὶ τὰς χώρας ἔ[νεκεν τοῦ δ]άμου τῶν Ῥωμαίων τοῖς Αἰτωλοῖς [εἰς τὸ αὐτῶν] πολίτευμα ποτιλαμβάνειν[ἐξέστω· . . . 9 . . .]αντῶν αὐτονόμων [— — —c.17— — — τα]ύτας τοῦ ἀπὸ Ῥω[μαίων — — —c.16— — —]αι τὰ εἰρήν[αν]

I gdy Rzymianie opanowali miasta tych ludów siłą, to jeśli chodzi o naród rzymski pozwoli on Etolom zająć te miasta i ich terytoria; a cokolwiek zdobyliby Rzymianie poza tym miastem i jego terytorium, zatrzymają to. Cokolwiek natomiast Rzymianie zajmą wspólnie z Etolami z tych miast, to jeśli chodzi o naród rzymski, pozwoli on Etolom to zatrzymać, a w przypadku innych miast, obejmom je wspólnie w posiadanie. Gdy jakieś miasta przejdą na stronę bądź przyłączą się do Rzymu albo Etolów, to jeśli chodzi o Rzymian, pozwolą oni Etolom włączyć je, ich ludzi i ziemie do swojego związku [...]

[...] *automatyczne* [...]

[...] *pokój* [...] ³¹⁵ (przeł. J. Rohoziński).

Podział łupów między sprzymierzonymi stronami jest tu klarowny. Widać wyraźnie, że pod koniec III wieku p.n.e., dla walczących już na dwóch

³¹⁵ SEG, 13. 382 = IG, 9. 1. 241, Liv., 26. 24. 1 – 14, Sherk 1984: 1 – 2, przymierze z Etolami pertraktował Marek Waleriusz Lewinus. Kopia tego traktatu została złożona w świątyni Jowisza na Kapitolu oraz wysłana przez Etolów do Olimpii. Po Lewinusie kampanie w Grecji do 206 r. p.n.e. kontynuował Publiusz Sulpicjusz Galba, zob., MRR 1: 272.

frontach i borykających się z problemami finansowymi Rzymian ważniejsza była tzw. „zdobycz ruchoma”, którą łatwo można było spieniężyć. Duże znaczenie miała tu oczywiście ludność ze zdobytych miast – sprzedawana najczęściej w niewolę – a także kruszec³¹⁶. W skład zdobyczy „ruchomej” wchodzić mogły również dzieła sztuki, jednak źródła wspominają o nich dopiero podczas II wojny macedońskiej, kiedy to kampanie w Grecji prowadził Tytus Kwinkcjusz Flamininus – pogromca macedońskiej falangi pod Kynoskefalaj³¹⁷.

W latach 198 – 194 p.n.e. Rzymianie zdobyli w Grecji kilka ważnych ośrodków, z których zagrabiono sporo dzieł. Za sprawą brata Tytusa Flamininusa – Lucjusza – dowódcy rzymskiej floty, wywieziono m. in. liczne posągi i obrazy z Eretrii oraz Leukady. Część zdobytych *signa* i *tabulae* mogła pochodzić również z greckich rezydencji Filipa V³¹⁸. Bogactwo tych łupów zostało zaprezentowane podczas trwającej trzy dni procesji triumfalnej, która odbyła się w 194 roku p.n.e.:

triduum triumphavit. die primo arma tela signaque aerea et marmorea transtulit, plura Philippo adempta quam quae ex ciuitatibus ceperat; secundo aurum argentumque factum infectumque et signatum. infecti argenti fuit ~decem et octo~ milia pondo et ducenta septuaginta, facti uasa multa omnis generis, caelata pleraque, quaedam eximiae artis; et ex aere multa fabrefacta; ad hoc clipea argentea decem. signati argenti octoginta quattuor milia fuere Atticorum: tetrachma uocant, trium fere denariorum in singulis argenti est pondus. auri pondo fuit tria milia septingenta quattuordecim et clipeum unum ex auro totum et Philippei nummi aurei quattuordecim milia quingenti quattuordecim. tertio die coronae aureae, dona ciuitatum, tralatae centum quattuordecim; et hostiae ductae et ante currum

³¹⁶ Hammond 1989: 309, Errington 2010: 226, podczas I wojny macedońskiej Rzymianie spłądrowali osiem miast, sprzedając mieszkańców w niewolę. Wyjątek stanowili ludność Eginy, którą wykupili mieszkańcy Argolidy. Na mocy traktatu dokonano podziału zdobyczy z Dyme, zob., Liv., 27. 31, Ziółkowski 1980: 176 – 177. Na temat problemów z zasobami finansowymi Republiki, zob., Crawford 1974: 33.

³¹⁷ Polyb., 18. 20 – 27, Liv., 33. 7 – 10, Plut., *Flam.*, 8. 2, Eutr., 4. 2, MRR 1: 330.

³¹⁸ Liv., 32. 16. 15, (*signa tabulae praeae artis ornamentaque eius generis plura quam pro urbis magnitudine aut opibus ceteris inuenta*), Liv., 33. 17. 1, 34. 52. 3, CIL, 12. 613, Pape 1975: 9, Eckstein 1976: 119 – 142, Pietilä – Castrén 1982: 122, Bravi 2014: 29.

*multi nobiles captiui obsidesque, inter quos Demetrius regis Philippi filius fuit et Armenes Nabidis tyranni filius, Lacedaemonius [...]*³¹⁹

Triumf trwał trzy dni. Pierwszego dnia wieziono w pochodzie uzbrojenie i pociski wojenne, a także posągi spiżowe i marmurowe, w większej części zdobyte na Filipie niż na miastach. W drugim dniu przywieziono złoto i srebro, obrobione, nie obrobione i bite. Nie obrobionego srebra było czterdzieści trzy tysiące dwieście siedemdziesiąt funtów. Obrobionego – mnóstwo wszelkiego rodzaju naczyń, przeważnie grawerowanych, w niektórych wypadkach z nadzwyczajną sztuką. Również ze spiżu było tam dużo pięknie wykonanych rzeczy. Do tego dziesięć srebrnych okrągłych tarcz. Bitego srebra było osiemdziesiąt cztery tysiące monet attyckich, zwanych tetradrachmami. Waga srebra każdej z nich wynosi tyle, ile ważą dobre trzy denary. Złota było trzy tysiące siedemset czterdzieści funtów, jedna okrągła tarcza cała ze złota i czternaście tysięcy pięćset czternaście sztuk złotej monety Filipa. W trzecim dniu wieziono dary miast w postaci złotych wieńców w liczbie stu czterdziestu. Prowadzono poza tym zwierzęta ofiarne, a przed rydwanem szło wielu znakomitych ludzi w charakterze jeńców lub zakładników, między nimi syn króla Filipa, Demetrios, i syn tyrana Nabisa, Lacedemończyk Armenes [...] (przeł. M. Brożek).

Wśród przedstawionych w trakcie triumfu dzieł znajdowała się na pewno statua Jowisza Imperatora, którą Tytus Flamininus poświęcił na Kapitolu. Jak zauważył Ciceron:

*Illud Flamininus ita ex aede sua sustulit ut in Capitolio, hoc est in terrestri domicilio Iovis poneret [...]*³²⁰

³¹⁹ Liv., 34. 52. 3, o triumfie Flamininusa pisał również Plutarch, który główny nacisk położył nie na łupy wojenne, a na zaprezentowanie podczas *pompa* wykupionych z niewoli rzymskich obywateli, zob., Degraasi 1954: 102, Plut., *Flam.*, 13. 5 – 6, 14. 1 – 2, Beard 2007: 150.

³²⁰ Cic., *Verr.*, 2. 4. 57. 128 – 58. 131, Arpinata uważa, że posąg przywieziony przez Flamininusa, był jednym z trzech najwspanialszych dzieł przedstawiających Jowisza Imperatora. Dwa następne posągi znajdowały się w Syrakuzach oraz nad Morzem Czarnym. Niestety Ciceron nie podaje z jakiej macedońskiej świątyni wódz zabrał posąg boga.

Ten wziął Flamininus z jego świątyni, tylko dlatego, żeby go na Kapitolu, ziemskim przybytku Jowisza postawić [...]

Jeśli słuszna jest koncepcja Combès'a to byłby to już drugi posąg poświęcony najważniejszemu rzymskiemu bóstwu na tym wzgórzu³²¹. Według Bravi tym symbolicznym gestem Flamininus chciał oddać bogu cześć za pomoc podczas wojny z Filipem V oraz podkreślić, że po klęsce macedońskiego władcy, to dzięki niemu Hellada znalazła się pod protekcją Jowisza oraz ludu rzymskiego³²².

Część łupów, która nie została zdeponowana w Rzymie trafiła do Praeneste, a za ich dedykację odpowiadał Lucjusz Flamininus, który prawdopodobnie poświęcił zdobycz przekazaną mu przez brata, gdyż to pod auspicjami Tytusa prowadzona była kampania wojenna. Akt ten jest potwierdzony na zachowanym fragmentarycznie wapiennym abakusie o wymiarach 0. 24 x 0. 57 m stanowiącym część ołtarza poświęconego Fortunie Primigenia [foto 14]:

[L. Quinctius L(uci) f(ilius) Le]·ucado cepit, / [eidem conso]l· dedit³²³

Lucjusz Kwinkcjusz syn Lucjusza³²⁴ zdobył Leukady jako konsul poświęcił

³²¹ Combès 1966: 38 – 49, Oakley z kolei uważa, że Tytus Kwinkcjusz Kapitolinśki w 380 r. p.n.e., zdeponował na Kapitolu tylko koronę, a sam posąg boga poświęcił dopiero Flamininus, zob., Oakley 1997: 608, Russell 2016: 106 – 107, podtrzymuje tezę Combès'a, na temat dwóch statui poświęconych Jowiszowi, które oprócz chwały boga miały podkreślać ciągłość *gens Quinctia* i pamięć o jej czynach w przestrzeni *Area Capitolina*.

³²² Gruen 1992: 104 – 105, Bravi 2014: 29, Flamininus został uhonorowany natomiast brązowym posągiem, który znajdował się w okolicach *Circus Flaminius* i jak zasugerowała Pape, mógł on zostać wykonany przez artystę z Grecji, który znalazł się w Rzymie po II wojnie macedońskiej, zob., Plut., *Flam.*, 1. 1, Pape 1975: 9.

³²³ CIL, 1². 613 = ILLRP, 321, Demma 2011: 40, napis został odkryty w obrębie *La tarrazze del borgo*, przy inskrypcji poświęconej Fortunie przez *collegium Fabbri*, zob., CIL, 14. 2886. W Rzymie ołtarz bogini poświęcił w roku 123 p.n.e. kolejny z przedstawicieli *gens Quinctia*, Tytus Kwinkcjusz Flamininus, zob., CIL, 1². 652.

³²⁴ Inskrypcja została błędnie zrekonstruowana, gdyż ojciec pogromców Filipa V, miał na imię Tytus, a nie Lucjusz, zob., Badian 1971: 103.

Zdobycz ta została zdeponowana w tym mieście podczas konsulatu Lucjusza, który przypadł na 192 r. p.n.e.³²⁵ Według Filippo Demmy odkryty przy współczesnej Piazza Regina Margherita w Palestrinie (Praeneste), fragment kobiecego posągu może być częścią tej dedykacji. Ponadto włoski badacz uważa, że dzieło to mogło wyjść spod ręki twórcy w II wieku p.n.e., Damofona z Messeny, jednak nie ma co do tego pewności [foto 15]³²⁶.

Również udzielenie jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, co skłoniło Lucjusza do zdeponowania łupów właśnie w Praeneste nastrocza sporo trudności. Jacqueline Champeaux zasugerowała, że dedykacja niekoniecznie musiała być wynikiem wotum ślubowanego podczas kampanii w Grecji, a być może efektem związanym z treścią pytyjskiej przepowiedni. Gdyż fundacja zdobyczy zbiegła się z poświęceniem przez Tytusa złotego wieńca dla Apollina w Delfach, który przewidywał rzymskie zwycięstwo nad Filipem V³²⁷. Pytia w tej samej przepowiedni wieszczyła także ostateczną wiktoryę potomków Eneasza nad Fenicjanami, co mogło być również symbolicznym powodem dla poświęcenia łupów w Praeneste, ponieważ miasto to było jedną z koloni Alba Longa, z której wywodziła się *gens Quinctia*³²⁸. W podobnym tonie swoje rozważania przedstawił Alessandro Celani, który zwrócił uwagę na zażyłość łączącą mieszkańców Praeneste z Kwinkcjuszami już w IV wieku p.n.e., kiedy miasto to zostało zdobyte przez Tytusa Kwinkcjusza Kapitońskiego³²⁹. W takim kontekście dedykacja Lucjusza, była być może motywowana chęcią podkreślenia dobrych stosunków z mieszkańcami Praeneste, którzy w trudnych momentach rzymskiej historii brali czynny udział

³²⁵ MRR 1: 350.

³²⁶ Demma 2011: 54, nie ma pewności, że dzieło to trafiło do Italii w wyniku kampanii militarnej prowadzonej przez Flaminiusów w Grecji, jednak taka koncepcja wydaje się całkiem prawdopodobna. Na temat sanktuarium Fortuny w Praeneste, zob., Coarelli 2008: 526 – 531.

³²⁷ Plut., *De Pyth. Or.*, 11, *Flam.*, 12. 5, Champeaux 1982: 80.

³²⁸ Liv., 1. 3. 7, Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 3. 31. 4, Diod. Sic., 7. 5. 9, Demma 2011 : 52, według antycznych przekazów mit o Eneasz miał się łączyć w sposób bezpośredni z rodem Kwinkcjuszy, pochodzącym według legendy od *principes Albanii* i Praeneste będącego kolonią samej Alba Longa. W tym kontekście dedykacja Lucjusza w Praeneste wydaje się być jednoznaczna.

³²⁹ Celani 1998: 50.

w walkach przeciwko wspólnym wrogom³³⁰. Partycypując po latach w Rzymskich sukcesach odniesionych na Wschodzie – głównie przeciwko Filipowi V i Antiochowi III³³¹.

Kolejnym wodzem, którego legioniści zdobyli podczas kampanii w Grecji sporo dzieł sztuki (w tym srebrne i złote naczynia)³³², był pogromca Antiocha III, Maniusz Acyliusz Glabryon³³³. Okazała ilość łupów przypadła Rzymianom w udziale już po bitwie pod Termopilami w roku 191 p.n.e., kiedy to został splądrowany obóz królewski³³⁴. Według Liwiusza legioniści ścigali uciekających żołnierzy z armii hellenistycznego władcy aż do Skarfei. Miasto to prawdopodobnie również zostało zdobyte, o czym świadczyć może inskrypcja odnaleziona w Luni³³⁵. Następnie Rzymianie złupili również Herakleję oraz Lamie, z których dobytek mieszkańców został sprzedany a pieniądze rozdzielone między legionistów³³⁶. Nie można wykluczyć również, że wojska wodza dopuściły się zdewastowania i grabieży świątyni Ateny Itońskiej, gdzie znajdował się posąg Antiocha, jednak Liwiusz wspomina tylko o zniszczeniu przez żołnierzy pól okalających sanktuarium³³⁷.

Po powrocie z kampanii wodzowi przyznano triumf, podczas którego oprócz wielkich sum pieniędzy zaprezentowano najwspanialsze srebrne naczynia dużej wagi, zastawę królewską, wspaniałe szaty, wieńce, dary sprzymierzonych miast oraz

³³⁰ Mieszkańcy Praeneste wspierali zbrojnie Rzymian w krytycznym momencie po bitwie pod Kannami, kiedy to sporo sojuszników przeszło na stronę Hannibala, zob., Liv., 23. 17 – 20.

³³¹ Lucjusz Flamininus prawdopodobnie z Praeneste zaciągnął legionistów do armii Glabryona, która walczyła w Grecji przeciwko Antiochowi III, zob., MRR 1: 355, Demma 2011: 47.

³³² Liv., 37. 57. 12 – 14.

³³³ MRR 1: 352, Pape 1975: 10 – 11, Pietilä – Castrén 1982: 127 – 133, Bravi 2014: 30.

³³⁴ Liv., 36. 19. 3, Plut., *Cato.*, 13 – 14, App., *Syr.*, 19, Just., *Epit.*, 31. 6. 6, Trogus sugeruje również, że Rzymianie zachwyceni bogactwami z obozu Antiocha pozwolili królowi uciec do Azji. Jednak przekaz ten należy traktować jako topos literacki, gdyż w podobny sposób przedstawiony został pościg za Mitrydatesem VI, który zbiec miał przed wojskami Lukullusa tylko dlatego, że legioniści zachwycili się kosztownościami, które napotkali podczas pościgu za monarchą z Pontu.

³³⁵ ILLRP, 321a, Bloy 1998/1999: 49.

³³⁶ Liv., 36. 24. 6, 37. 5. 3, grabież Heraklei jest również potwierdzona na odkrytej w Luni inskrypcji. Zonaras zasugerował również, że część zdobyczy z Lamii przypadła w udziale wodzowi, zob., Zonar. 9. 19, Shatzman 1975: 240.

³³⁷ Liv., 36. 20. 1.

uzbrojenie. Prowadzono także najgodniejszych jeńców³³⁸. Według Festusa Glabryon zdobył w Grecji również trzy posągi bóstw *Nixae* które zostały zdeponowane przed całą poświęconą bogini Minerwie na Kapitolu³³⁹:

*Nixi di appellantur tria signa in Capitolio ante cellam Minervae genibus nixa, velut praesidentes parientium nixibus, quae signa sunt qui memoriae prodiderint, Antiocho rege Syriae superato, M'. Acilium subtracta a populo Romano adportasse [...]*³⁴⁰

Trzy posągi bogiń *Nixae* umieszczone na Kapitolu przed celą Minerwy ukazujące bóstwa klęczące jako akuszerki, statuy te zostały przeniesione, aby upamiętniały [zwycięstwo – A.J.] nad Antiochem królem Syrii, (i) przez M'. Acyliusza zostały zaprezentowane ludowi Rzymskiemu [...]

Być może poprzez zdeponowanie na Kapitolu klęczących bóstw wódz chciał zaprezentować uległość pokonanych przez siebie wrogów tj. Antiocha oraz Etolów³⁴¹. Sporo łupów mogło zostać poświęconych również w ślubowanej przez Glabriona świątyni *Pietas*, którą konsekrował jego syn w roku 181 p.n.e., umieszczając w niej także połączony posąg swojego ojca³⁴².

Zdobycz, którą nie ustawiono w Rzymie przewieziono do koloni w Luni, gdzie zachowały się dwie inskrypcje odkryte na głównym placu miasta. Pierwsza z nich

³³⁸ Liv., 37. 46. 2, Rich 2014: 249, *uasa argentea caelata multa magnique ponderis; tulit et suppellectilem regiam argenteam ac uestem magnificam, coronas aureas, dona sociarum ciuitatum, quadraginta quinque, spolia omnis generis. captiuos nobiles, Aetolos et regios duces, sex et triginta duxit [...]*. Na temat szacunkowych sum zdobytych przez Rzymian na Wschodzie w okresie walk z Antiochem i Etolami, zob. Frank 1959: 138. Triumf Glabriona i oskarżenie go o rzekome defraudacje, zob., Rozdział 3.

³³⁹ Choć Festus podaje również, że dzieła te mogły zostać przywiezione z Koryntu, to większość badaczy uważa jednak, iż zostały one zdobyte przez Glabriona, zob., Gruen 1992: 105.

³⁴⁰ Fest., 182 L, Bravi 2014: 30.

³⁴¹ Bravi 2014: 30, dedykacja ta w wymiarze symbolicznym mogła upamiętniać posłów etolskich, których Glabryon kazał zakuć w kajdany, zob., Polyb., 20. 9 – 10.

³⁴² Cic., *De Leg.*, 2. 28, Liv., 40. 34. 4, Val. Max., 2. 5. 1, Pietilä – Castrén 1987: 88, LTUR 4: 86, przybytek ten znajdował się na wschodnim krańcu *Circus Flaminius* przy *Forum Holitorium* i został zniszczony w roku 44 p.n.e., kiedy Juliusz Cezar szykował tę przestrzeń pod wzniesienie teatru, (późniejszego teatru Marcellusa), zob. Plin., *NH.*, 8. 121.

została wyryta na bazie o wymiarach 0.76 x 0.63 m, a jej treść jest następująca [foto 16]:

*M'. Acilius C. f I co(n)s(ul) I Scarpea cepi(t)*³⁴³

Konsul po raz pierwszy M'. Acyliusz syn Gajusza zdobył Skarfei

Raffaele Inglieri, który jako pierwszy przeanalizował odkrytą bazę stwierdził, że na jej podstawie znajdował się posąg wodza, który został ustawiony przez weteranów po jego śmierci³⁴⁴. Jednak niektórzy badacze jak Dylan Bloy odrzucają tę koncepcję, uznając ją za niezasadną z gramatycznego punktu widzenia. Amerykański naukowiec analizując wspomniane już wyżej inskrypcje (tj. Marcellusa czy Lucjusza Flamininusa)³⁴⁵ zauważył, że zastosowana w nich forma rzeczownika w ablatiwie, a nie akusatiwie odnosi się tylko do miast zdobytych i splądrowanych przez Rzymian w czasie kampanii. W takim wypadku również *Scarpea*, musiała zostać złupiona przez legionistów, na co wskazuje zastosowana w inskrypcji forma gramatyczna³⁴⁶. W związku z powyższym na bazie ustawiono prawdopodobnie statuę splądrowaną z tego miasta, a nie posąg wodza. I jak sugeruje dalej Bloy dzieło to stanowiło zapewne część *manubiae* należącą do Glabriona³⁴⁷.

Podobnie jak drugie *signum*, z którego zachowała się tylko inskrypcja. Na bazie o wymiarach 0.77 x 0.43 m wyryto bowiem następujący tekst [foto 17]:

³⁴³ ILLRP, 321a = AE 1953: 161, baza została odkryta w roku 1952.

³⁴⁴ Inglieri 1952: 24, inskrypcje prawdopodobnie znajdowały się w najbardziej reprezentacyjnych miejscach koloni. Napis wspominający o grabieży Skarfei został odnaleziony w południowej części placu przy *cardo maximus*.

³⁴⁵ CIL, 12. 608, CIL, 12. 613.

³⁴⁶ Bloy 1998/ 1999: 50.

³⁴⁷ Bloy 1998/1999: 51.

Konsul po raz pierwszy M'. Acyliusz syn Gajusza zdobył Herakleję

Jeśli przyjmiemy koncepcję przedstawioną przez Bloya za słuszną to donacje te były skierowane przez Glabriona dla weteranów walczących pod jego auspicjami w Grecji, identyfikujących się w ten sposób z sukcesem militarnym oraz nowym miejscem zamieszkania. Kolonia w Luni bowiem została utworzona w roku 177 p.n.e.³⁴⁹ Ponadto ich prezentacja miała na celu, oprócz podkreślenia prestiżu miejsca, również pozyskanie nowych klientów, nie tylko dla samego wodza, ale również jego syna, zaczynającego w roku 181 p.n.e. swą karierę polityczną jako jeden z *duumviri aedi dedicandae*³⁵⁰.

Niestety nie wszystkie łupy zdobyte podczas kampanii przeciwko Antiochowi III czy Etołom w II wieku p.n.e., są tak dobrze udokumentowane epigraficznie jak te zdeponowane przez Glabriona. Podobnie jak w przypadku Publiusza Korneliusza Scypiona Afrykańskiego w triumfie jego brata Lucjusza niesiono okazałą zdobycz. Jednak o dziełach sztuki przekazy antyczne informują raczej lakonicznie, wymieniając głównie naczynia wykonane z metali szlachetnych (*vasorum*), meble (*triclinia aerata*), drogocenne tekstylia (*vestes Attalicae*)³⁵¹, a także kły słoni, które

³⁴⁸ Numer inwentarzowy: 82622, Bertinelli 1993: 7 – 31.

³⁴⁹ Liv., 41. 13. 4, Bloy 1998/1999: 56 – 58, dysponujemy szeregiem przykładów na temat dedykacji łupów w innych miejscach niż Rzym, chociażby bazami L. Flamininusa w Praeneste, Nobiliora w Tuskulum, czy Mummiusza, w wielu ośrodkach również poza Półwyspem Apenińskim np. w Italice, zob. Torelli 1995: 198.

³⁵⁰ Liv., 40. 34. 4, Orlin 2002: 173, na temat *cursus honorum* syna Glabriona, zob., MRR 1: 449.

³⁵¹ Degrassi 1954: 103, Liv., 37. 59. 2 – 4, Plin., NH., 8. 74. 196, 37. 6. 12, triumf Lucjusza Korneliusza Scypiona nad Antiochem III odbył się 28 lutego 188 r. p.n.e., podczas procesji zaprezentowano: *tulit in triumpho signa militaria ducenta uiginti quattuor, oppidorum simulacra centum triginta quattuor, eburneos dentes mille ducentos triginta unum, aureas coronas ducentas triginta quattuor, argenti pondo centum triginta septem milia quadringenta uiginti, tetrachmum Atticorum ducenta uiginti quattuor milia, cistophori trecenta uiginti unum milia septuaginta, nummos aureos Philippeos centum quadraginta milia, uasorum argenteorum — omnia caelata erant — mille pondo et quadringenta uiginti tria, aureorum mille pondo uiginti tria [...]* (Niesiono w triumfie dwieście dwadzieścia cztery znaki wojskowe, sto trzydzieści cztery wizerunki miast, tysiąc dwieście trzydzieści jeden kłów słoni, dwieście trzydzieści cztery złote wieńce, sto trzydzieści siedem tysięcy czterysta dwieście funtów srebra, dwieście dwadzieścia cztery tysiące attyckich tetrachm, trzysta dwadzieścia jeden tysięcy

prawdopodobnie były prezentem od wschodnich władców dla rzymskiego wodza³⁵². Część zdobytych łupów *dux* zdeponował ponadto na wyspie Delos, gdzie poświęcił złotą koronę³⁵³.

Według Pliniusza po *pompa triumphalis* Lucjusza miała zapanować w Rzymie moda na wschodni przepych oraz luksus, (*Asia Primus devicta luxuriam misit in Italiam*)³⁵⁴. Jednak takie postrzeganie zdobyczy było wynikiem toposu literackiego, gdyż praktycznie w przypadku każdego triumfu przypadającego na okres od zdobycia Syrakuz do schyłku Republiki tezy na temat gorszącego Rzymian przepychu są powtarzane³⁵⁵. Nie ma jednak wątpliwości, że po kampanii przeciwko Antiochowi III trafiło do Rzymu sporo rzemieślników, którzy wykonali na zlecenie Lucjusza jego posąg³⁵⁶, a także *tabulae* (*commemorative paintings*) ze scenami z zakończonej wojny, które zdeponowano na Kapitolu³⁵⁷.

Napływ greckich artystów do Italii również może być postrzegany jako element zwycięskich kampanii Republiki, której przedstawiciele od początku II wieku p.n.e.,

siedemdziesiąt kistoforów, sto czterdzieści tysięcy złotej monety Filipa, tysiąc czterysta dwadzieścia trzy funty srebrnych naczyń, samych rzeźbionych, a złotych tysiąc tysiąc dwadzieścia trzy funty [...] przeł. M. Brożek, - ze zmianami autora). Część łupów zdobytych w trakcie kampanii przeciwko Antiochowi III zaprezentował w swoim triumfie również dowódca rzymskiej floty Lucjusz Emiliusz Regillus, zob., Liv., 37. 58. 3.

³⁵² Östernberg 2009: 92, skandynawska badaczka zasugerowała również, że kły mogły być częścią łupu zdobytego w skarbcu króla.

³⁵³ SIG², 588, Shatzman 1975: 250, stosunki między mieszkańcami Delos oraz Scypionami musiały być w tym okresie dobre, gdyż Publiusz cieszył się na wyspie mianem euergety, za co został uhonorowany w 193 r. p.n.e. wieńcem, zob., IG 11. 4. 712.

³⁵⁴ Plin., NH., 33. 148.

³⁵⁵ Gruen 1992: 104 – 108, amerykański badacz przeanalizował topos na przykładzie zdobyczy przywiezionej przez Marcellusa, L. Scypiona oraz G. Wulso. Do tego zestawienia należałoby dodać jeszcze opis triumfu Pompejusza Wielkiego, którego *pompa* i prezentacja dzieł sztuki miała przyćmić wszystkie wcześniejsze.

³⁵⁶ Liv., 39. 22. 10, Cic., Rab. Post., 27, Val. Max., 3. 6. 2, Plin., NH., 35. 22, 37. 12, Pape 1975: 11, Woźniak 1985: 12, posąg przedstawiał L. Scypiona w płaszczu oraz greckich sandałach.

³⁵⁷ Östernberg 2009: 195, obrazy te wbrew opinii m. in. Hollidaya, nie musiały być prezentowane podczas triumfu. Jak zauważyła Östernberg w większości przypadków były one wykonywane na zlecenie wodzów po *popmae triumphales* i prezentowane w przestrzeni miasta, jako świadectwo zwycięskiej kampanii. Stąd ich określenie jako *commemorative paintings*, a nie *triumphal paintings* uważam za jak najbardziej zasadne. Inny punkt widzenia na temat tych dzieł, zob., Holliday 1997: 130 – 147.

stali się głównymi patronami i mecenasami, zastępując w tej roli hellenistycznych władców³⁵⁸.

Przejmujący dowództwo w Azji po Lucjuszu Korneliuszu Scypionie, Gnejusz Manliusz Wulso również przywiózł do Rzymu sporą ilość zdobyczy. Według Polibiusza i Liwiusza konsul roku 189 p.n.e., prowadził swą kampanię głównie dla chęci łatwego zysku i zaspokojenia własnych ambicji, wymuszając często bez walki spore sumy pieniędzy od lokalnych władców³⁵⁹. Choć tezy antycznych historyków, co do pobudek, przyświecających wodzowi podczas kampanii, zanegował w przekonujący sposób John Grainger, to należy pamiętać, że ilość zdobytych na Galatach łupów była okazała³⁶⁰. Nawet jeśli sporo rzeczy zostało straconych przez wodza w Tracji, kiedy to wracające z Azji legiony zostały zaatakowane³⁶¹, to podczas *pompa triumphalis* w roku 187 p.n.e., zaprezentowano wspaniałą zdobycz (*pretiosaque praeda*). *Spolia* stanowiły oprócz pieniędzy zdeponowanych po kampanii w *aerarium*,

³⁵⁸ Edmondson 1999: 79, zatrudnianie greckich artystów podczas procesji triumfalnych czy igrzysk organizowanych przez wodzów było kontynuowane przez cały okres Republiki. Wystarczy w tym miejscu wspomnieć igrzyska Nobiliora czy Emiliusza Paulusa.

³⁵⁹ Polyb., 21. 34 – 36, Liv., 38. 15 – 18, w taki sposób konsul zdołał wymusić na tyranie Kibyry Moagetesie sto talentów.

³⁶⁰ MRR 1: 360, CAH 8: 288, Grainger 1995: 41 – 42, Grainger analizując ilość kruszcu i pieniędzy zaprezentowanych przez wodzów prowadzących kampanie w Grecji i Azji w okresie walk z Antiochem III stwierdził, że zdecydowanie więcej łupów od Wulso zdobyli L. Scypion czy Nobilior. W takim wypadku należy sceptycznie podchodzić do przekazów antycznych historyków, co do niepoahamowanej wręcz chęci grabieży w armii tego wodza.

Lucjusz Korneliusz Scypion	12.8 talentów złota	2416. 8 talentów srebra
Gnejusz Manliusz Wulso	26.3 talentów złota	264. 1 talentów srebra
Marek Fulwiusz Nobilior	3.0 talentów złota	1157. 2 talentów srebra

Mimo tego, że Wulso przywiózł do Rzymu zdecydowanie więcej złota niż L. Scypion czy Nobilior, to ilość srebra zdeponowana przez tych dwóch wodzów znacznie przewyższała jego zdobycz. Wulso przekazał również zdecydowanie więcej pieniędzy swoim legionistom, niż dwóch wymienionych w tabeli dowódców. Według szacunków było to 18.5 miliona denarów, podczas gdy L. Scypion i Nobilior rozdysponowali około 11 milionów denarów.

³⁶¹ Degraasi 1954: 103, Liv., 38. 40 – 41. 6, tabor wodza był łatwym celem dla Traków, gdyż zważywszy na trudne warunki terenowe oraz ilość zdobyczy, zwierzęta juczne tj. woły, muły czy osły, które prawdopodobnie wykorzystano do transportu łupów mogły pokonać w granicach 5 – 6 km/h. Liwiusz wspominał również, że już w Azji legionieści mieli problemy z transportem zdobyczy przez co dziennie pokonywali raptem 5 rzymskich mil. Jednak Grainger analizując drogę przebytą przez armię konsula stwierdził, że przemieszczał się on w podobnym tempie co wojsko Aleksandra Wielkiego, pokonując w ciągu tygodnia 98 rzymskich mil. W takim wypadku przekaz Liwiusza nie ma większego sensu, a zdobyte łupy zostały prawdopodobnie w całości wysłane do Apamei, zob., Liv., 38. 15. 6 – 7, Pietilä – Castrén 1982: 125, Grainger 1995: 36.

także złote wieńce o wadze 212 funtów oraz meble, w tym obite brązem kanapy czy jednookie stoliki (*triclinia aerata abacique et monopodia*). Niesiono również zasłony oraz wszelkiego rodzaju tekstylia tj. *vestes*, narzuty wykorzystywane do pokrycia kanap podczas uczt, a także *vestes Attalicae* – tkaniny przeszywane złotem, które według tradycji zostały wykonane po raz pierwszy na dworze Attalidów³⁶².

Drugi z konsulów roku 189 p.n.e., Marek Fulwiusz Nobilior, także mógł poszczycić się wielką ilością zdobytych podczas wschodnich kampanii łupów wojennych, w tym brązowych i marmurowych posągów³⁶³. Zerwanie rozejmu zawartego pomiędzy Scypionem, a Etołami w listopadzie 190 r. p.n.e. było dla Rzymian tylko kwestią czasu. I już w następnym roku prowadzenie wojny przeciwko tym bitnym ludom powierzono Nobiliorowi, który podczas dwuletniego pobytu w Grecji zdobył Same na wyspie Kefallenii oraz Ambrakię w Epirze³⁶⁴.

Złupienie szczególnie tego ostatniego miasta wywołało w senacie falę dyskusji. Epiroci wspierani w Rzymie przez nieprzychylnego Nobiliorowi konsula Marka Emiliusza Lepidusa oskarżyli wodza o świętokradztwo. Lepidus miał nawet stwierdzić w kurii, że *Ambraciam vi captam esse non videri*, dlatego nie powinny zostać z niej zabrane dzieła sztuki, których według niego nie zdobyto prawem wojny. Podczas tego posiedzenia postanowiono więc na mocy *senatus consultum*, że mieszkańcy Ambrakii powinni: pozostać wolni i rządzić się swoimi prawami oraz w dowolny sposób pobierać opłaty celne na morzu i lądzie, a tylko Rzymianie i sprzymierzeńcy na prawie łacińskim musieli zostać zwolnieni z podatków³⁶⁵. W postanowieniu tym widać wyraźnie chęć wynegocjowania dla Rzymian przez

³⁶² Liv., 39. 6. 7, Plin., *NH.*, 34. 8. 14, Val. Max., 9. 1. 5, Aug., *Civ. Dei.*, 3. 21, Östernberg 2009: 98, zdobycz zaprezentowana przez Wulso musiała zrobić na obywatelach spore wrażenie, gdyż nawet św. Augustyn poświęcił jej kilka wersów, ganiąc przy tym Rzymian za nadmierny zachwyt nad luksusem.

³⁶³ Polyb., 21. 30. 9, Liv., 39. 5. 5, Str., 7. 7. 6, MRR 1: 360, Pape 1975: 12 – 14, Pietilä – Castrén 1987: 95 – 103, Bravi 2014: 34 – 40.

³⁶⁴ Liv., 38. 9. 3, 38. 29. 4, CAH 8: 441, Same opierała się legionom głównie ze względu na fakt, że przez lata był to ośrodek piratów plądrujących Morze Jońskie. Stąd każda zmiana sił na Półwyspie Bałkańskim była dla nich jak najbardziej niekorzystna, szczególnie jeśli hegemonem mieliby zostać Rzymianie zabezpieczający swe morskie szlaki handlowe.

³⁶⁵ Liv., 38. 43. 1 – 4. 38. 44. 1 – 4, Lepidusa w oskarżeniach Nobiliora wspierał również Katon Starszy.

Lepidusa jak najlepszych warunków handlowych z mieszkańcami Ambrakii. Zwrocenie im dobytku było w tym wypadku tylko jednym z wielu elementów całości traktatu. Nieprzychylny Nobiliorowi konsul w taki sposób chciał wykorzystać jego sukces dla załatwienia ekonomicznych interesów Republiki, licząc być może na pozyskanie epirockich stronników. W takim wypadku oskarżenie wodza miało głównie polityczne znaczenie, choć pierwiastek ambicjonalny również mógł mieć pewien wpływ na całą sytuację, ponieważ Nobilior dwukrotnie zablokował Lepidusowi możliwość zdobycia konsulatu, a także zyskał on zdecydowanie więcej profitów podczas wojny na Półwyspie Bałkańskim³⁶⁶. Kampania Lepidusa przeciwko liguryjskim góralom nie pozwoliła mu bowiem na zdobycie m. in. dzieł sztuki bądź złotych wieńców, które Nobilior wywiózł wręcz na masową skalę z dawnej rezydencji króla Pyrrusa, w której prawdopodobnie znajdowały się jeszcze posągi i obrazy zabrane przez hellenistycznego monarchę z Aten³⁶⁷.

Ostatecznie jednak *signa* i *tabulae* nie zostały zwrócone, gdyż wódz zdając swój raport z kampanii (przed członkami senatu zgromadzonymi w świątyni Apollina) zaznaczył, że miasto skapitulowało po ponad dwutygodniowym oblężeniu, dlatego grabież była jak najbardziej zasadna. *Patres* przyznali więc Nobiliorowi możliwość odbycia triumfu *de Aetoleis et Cephallenia*³⁶⁸. Według Liwiusza ceremonia wyglądała następująco:

aureae coronae centum duodecim pondo ante currum latae sunt; argenti pondo milia octoginta tria, auri pondo ducenta quadraginta tria, tetrachma Attica centum octodecim milia, Philippei nummi duodecim milia trecenti uiginti duo, signa aenea septingenta octoginta quinque, signa marmorea ducenta triginta, arma tela cetera spolia hostium,

³⁶⁶ Gruen 1984: 310 – 311.

³⁶⁷ Polyb., 21. 30. 4, Lévêque 1957: 230, Pape 1975: 12.

³⁶⁸ Degrassi 1954: 103.

*magnus numerus, ad hoc catapultae, ballistae, tormenta omnis generis; duces aut Aetoli et Cephallanes aut regii ab Antiocho ibi relictī ad uiginti septem [...]*³⁶⁹

Przed rydwanem niesiono złote wieńce wagi stu dwunastu funtów, srebra osiemdziesiąt trzy tysiące funtów, złota dwieście czterdzieści trzy tysiące funtów, sto osiemnaście tysięcy tetrachm attyckich, dwieście tysięcy czterysta dwadzieścia dwie sztuki monety Filipa, posągów brązowych siedemset osiemdziesiąt pięć, posągów marmurowych dwieście trzydzieści, wielką liczbę broni, pocisków i innych zdobytych na nieprzyjacielu łupów. Do tego – katapulty i balisty i wszelkiego rodzaju miotacze pocisków. Prowadzono do dwudziestu siedmiu dowódców etolskich, kefalleńskich, a także królewskich pozostawionych tam przez Antiocha. [...] (przeł. M. Brożek).

Przed samą procesją Nobilior wypłacił legionistom zgromadzonym w *Circus Flaminius* pieniądze, które pochodziły ze zdobyczy wojennej (*ex praeda*), a także ofiarował nagrody dla jeźdźców oraz trybunów wojskowych (*dona militaria*)³⁷⁰. Wódz jednak nie zabrał z Ambrakii wszystkich dzieł sztuki, które tam się znajdowały. Według Pliniusza zostawił on w mieście terakotowe statuetki, mimo tego, że były one przedmiotami wysokiej klasy, gdyż ich autorem był Zeuksis³⁷¹. Takie zachowanie Nobiliora potwierdza tylko tezę – przedstawioną już wyżej – że dla Rzymian zdobyte posągi miały wartość jedynie materialną, która rosła w zależności od użytego do ich wykonania kruszcu, natomiast wartość artystyczna oraz kunszt rzeźbiarza w tym wypadku miała drugorzędne znaczenie³⁷².

³⁶⁹ Liv., 39. 5. 5 – 6, do zdobyczy Nobiliora należy dodać jeszcze jeden z wieńców, który wódz otrzymał od mieszkańców Ambrakii, zob., Polyb., 21. 30. 4.

³⁷⁰ Maxfield 1981: 132 – 134, nagrody mogły być przekazywane żołnierzom zarówno na polu walki, jak i zaraz po zwycięskiej bitwie, a także podczas ceremonii triumfalnej, zob., Polyb., 6. 39. 1 – 2, Ioseph. Flav., *Bell. Iud.*, 7. 5 – 17.

³⁷¹ Plin., *NH.*, 35. 66.

³⁷² Jucker 1950: 58 – 62, Pietilä – Castrén 1987: 96, Holz 2009: 190, podczas pochodu triumfalnego posągi postrzegane były przez Rzymian jako zwykły łup wojenny. Dopiero gdy zostały one ustawione w nowej przestrzeni tj. świątynia, portyk czy miejsce publiczne zyskiwały inne znaczenie m. in. monumentu upamiętniającego sukces danego wodza, podkreślając zarazem splendor samego Rzymu.

Co ciekawe Liwiusz po raz pierwszy i ostatni zarazem, podaje tak dokładną ilość zdobytych przez Rzymian posągów. Być może był to efekt źródła, z którego korzystał, a mianowicie *fabula praetexta* Enniusza *Ambracia*. Poeta towarzyszył Nobiliorowi podczas kampanii w Grecji³⁷³. Prawdopodobnie to za jego sprawą wódz zainteresował się także kultem Muz, których to posągi zdeponował w *aedes Herculis Musarum*³⁷⁴. Enniusz pochodził bowiem z południa Italii (być może z Tarentu), gdzie miał styczność z filozofią pitagorejską, w kręgach której Muzy uważane były za patronki. Kult ten był praktykowany również w Krotonie, gdzie czczono także Heraklesa. W takim wypadku *Hercules Musagetes* mógł symbolizować nieśmiertelność czynu wodza, który podobnie jak hellenistyczni władcy odwoływał się do legendy tego herosa. Z drugiej strony w podobny sposób można rozumieć dzieło literackie Enniusza, które miało utrwalić sukces Nobiliora³⁷⁵. Niestety posągi Heraklesa i Muz nie zachowały się, jednak znane są dzięki serii monet wybitych przez Kwintusa Pomponiusza Musę w połowie I wieku p.n.e.³⁷⁶ [foto 18 – 19]. Na awersie przedstawiona została głowa boga Apollina, z kolei na każdym z rewersów *monetales* umieścili jedną z dziewięciu Muz oraz Heraklesa. Heros przedstawiony jest w charakterystycznej lwiej skórze zwisającej z jego głowy, a o jego nogę oparta jest maczuga, w rękach zaś trzyma lirę. Postać przedstawiona jest w lekkim kontrapoście. Mimo małej skali, posąg odwzorowany jest z dużą precyzją, gdyż zadbano o detale, takie jak chociażby muskularny tors Heraklesa. Na monetach najczęściej widnieje legenda *Hercules Musagetes*, charakteryzująca herosa jako przewodnika Muz i odnosząca się zapewne do dedykacji Nobiliora. Boginie z kolei przedstawione są w peplosach, każda ze swoim atrybutem: Kaliope dzierżąca w rękach (podobnie jak heros) lirę, Klio zwój, Melpomena maskę, Urania natomiast ukazana jest z globem.

³⁷³ Flower 1995: 184, głównym tematem dzieła Enniusza był szturm na Ambrakię, punktem kulminacyjnym prawdopodobnie *pompa triumphalis*, podczas której Nobilior zaprezentował posągi zdobyte w Epirze.

³⁷⁴ Eumen., *Panegyrr.*, 7. 3, Castagnoli 1961: 608, Pietilä – Castrén 1987: 98 – 101, kwestia dedykacji świątyni jest obecnie tematem wielu dyskusji, dlatego szerzej omawiam ją w kolejnym rozdziale.

³⁷⁵ Pietilä – Castrén 1987: 100.

³⁷⁶ RRC, 410/7c, 410/ 3, BMCRR, 3621.

Co ciekawe monety nie są jedynym świadectwem informującym o dedykacji posągów w kompleksie *Herculis Musarum*, bowiem także źródła epigraficzne potwierdza przekaz Cyserona, iż: *Fulvius non dubitavit Martis manubias Musis consecrare* [foto 20]³⁷⁷:

*M. Fulvius M. f. Ser. n. Nobilior cos. Ambracia cepit*³⁷⁸

Konsul Marek Fulwiusz Nobilior syn Marka wnuk Serwiusza zdobył Ambrakię

Napis ten widniał na bazie, która według Coarellego została także przedstawiona na fragmencie *Forma Urbis* (31bb – 31dd), gdzie zaznaczono *aedes Herculis Musarum*, a także otaczający ją portyk. Archeolog uważa bowiem, że dziewięć kwadratów znajdujących się przy północnej ścianie *porticus* symbolizuje podstawy, na których stały statuy Muz. Koncepcja ta jest jednak szeroko dyskutowana i niejednoznaczna, zważywszy na gęstą zabudowę tego obszaru Pola Marsowego³⁷⁹. Bravi i Russell uważają natomiast, że dzieła zostały zdeponowane wewnątrz świątyni³⁸⁰. Sądzę, że te dwie koncepcje można pogodzić. O ile wydaje się zasadne, że posąg Heraklesa przedstawionego jako przewodnika Muz, mógł znajdować się w *aedes*, o tyle statuy bogiń mogły zostać zdeponowane w innym miejscu. Północna część portyku wydaje się w tym wypadku idealnym miejscem, gdyż za świątynią znajdowały się eksedra, bądź platforma, gdzie prawdopodobnie spotykali się poeci (*collegium poetarum*)³⁸¹. Jeśli posągi ustawione zostałyby właśnie w tej części portyku to byłyby doskonale widoczne z podium. Takie rozmieszczenie dzieł sztuki zostało zastosowane chociażby w przybytku dedykowanym *Felicitas*, gdzie w jego wnętrzu

³⁷⁷ Cic., *Pro Arch.*, 27.

³⁷⁸ CIL, 12. 615 = ILLRP, 124, na temat samej bazy i jej wymiarów, zob., Rozdział 1.

³⁷⁹ Coarelli 1997: 482, LTUR 4: 141 – 145, teza postawiona przez włoskiego archeologa wzbudza sporo kontrowersji, gdyż kwadraty, które widoczne są na fragmencie planu mogły być równocześnie drzewami, znajdującymi się na tyłach portyku.

³⁸⁰ Bravi 2014: 36, Russell 2016: 139.

³⁸¹ Val. Max., 3. 7. 11, Plin., *NH.*, 34. 19.

ustawiono posąg Wenus, na zewnątrz zaś (być może w portyku) Tespijki Praksytelesa³⁸².

Bravi podkreśliła również, że dedykacja tych posągów była odpowiedzią Nobiliora skierowaną w stronę Katona, który oskarżać miał wodza o to, iż część zdobyczy przywłaszczył dla siebie, oraz że zabrał do Grecji poetę Eniusza, który opiewać miał jego kampanie, a także prawdopodobnie o fascynację filozofią pitagorejską³⁸³. Wódz miał bowiem zlecić wykonanie *Fasti*, co dla rzymskich *patres* było wyraźnym nawiązaniem do legendarnych reform kalendarza, a także odbiciem filozofii pitagorejskiej, której zwolennikiem miał być Numa Pompiliusz, oraz część republikańskich rodów³⁸⁴.

Nobilior zdeponował także w *aedes* brązową kapliczkę Muz (*aedicula Camenae*) z czasów królewskich, która została przeniesiona z przybytku *Honos et Virtus*³⁸⁵. W ten sposób wódz podkreślając historię oraz chwałę poszczególnych *gentes*, zachował pamięć o własnym sukcesie, który chociażby przez Lepidusa czy Katona był negowany. Ponadto część łupów zdeponował on także w swoim domu³⁸⁶ oraz w Tuskulum³⁸⁷ – mieście, z którego wywodził się jego ród³⁸⁸. Podobnie jak w przypadku dedykacji dla Heraklesa i Muz zdobycz ta jest poświadczona epigraficzne. Baza, na której znajduje się napis została wykonana z tufu

³⁸² Plin., *NH.*, 36. 39, Bravi 2014: 42 – 43, *sitae fuere et Thespiades ad aedem Felicitatis*. Szerzej na temat fundacji świątyni, zob., Rozdział 6.

³⁸³ Cic., *Tusc.*, 1. 3, w odnalezionym w roku 181 p.n.e. grobowcu Numy Pompiliusza miały znajdować się zwoje z filozofią pitagorejską. Senat natomiast pod przewodnictwem Katona miał podjąć decyzję, aby wydobyte materiały spalić, zob., Liv., 40. 29. 3 – 7, Bravi 2014: 39 – 40.

³⁸⁴ Macro., *Sat.*, 1. 12. 16, Pietilä – Castrén 1987: 102, Bravi 2014: 40.

³⁸⁵ Ennius., *Ann.*, 487, *Musas quas memorant nosc nos esse Camenas*. *Aedicula Camenae* została przeniesiona ze świątyni *Honos et Virtus*, gdzie stała od czasów trafenienia przez piorun, zob., Serv., *Aen.*, 1. 8.

³⁸⁶ Liv., 38. 44. 10, Rutledge 2012: 207, jak zaznaczyłem w poprzednim rozdziale mowa *Ne spolia figerentur nisi de hosta capta* oraz być może również *Uti praeda in publicum referatur* była skierowana prawdopodobnie przeciwko Nobiliorowi, który w swym domu miał przetrzymywać część zdobyczy, zob., Rozdział 3.

³⁸⁷ Z Tuskulum znane są jeszcze dwie inskrypcje wzmiankujące o zdeponowaniu w tym miejscu łupów. Początkowo sądzono, że zostały one umieszczone w mieście w V wieku p.n.e., przez trybuna wojskowego z władzą konsularną Marka Furiusza Fususa. Jednak obecnie przyjmuje się, że Fusus był trybunem żyjącym w II wieku p.n.e., a zdobycz poświęcił Marsowi oraz Fortunie, zob., CIL, 12. 48, 12. 49, Waurick 1975: 13, Diaz Arino, Gorostidi 2010: 168.

³⁸⁸ Cic., *Pro Planc.*, 8. 20.

wulkanicznego i tak samo jak inskrypcje Glabriona została odnaleziona na forum, czyli w najbardziej reprezentacyjnym miejscu miasta [foto 21]:

*M.Fulvius M.f. Ser.n. consul Aetolia cepit*³⁸⁹

Konsul Marek Fulwiusz Nobilior syn Marka wnuk Serwiusza zdobył Etolie

Napis ten w bezpośredni sposób odnosi się do pokonanych podczas kampanii Etolów, nad którymi triumfował Nobilior w grudniu 187 roku p.n.e. Podczas tej wojny wódz obiecał również zorganizować po powrocie do Rzymu *ludi magni*, ku czci Jowisza. Odbyły się one ostatecznie w roku 186 p.n.e. Podczas igrzysk wystąpili artyści oraz po raz pierwszy zapaśnicy z Grecji (*certamen athletarum*). Zaprezentowano także najróżniejsze dzikie zwierzęta, jak lwy i pantery, na które ku uciesze widzów odbyły się polowania³⁹⁰. Być może właśnie podczas tej uroczystości wystawiono w prowizorycznym teatrze również dzieła sztuki, które po latach zostały umieszczone w świątyni czy w Tuskulum³⁹¹.

Poświęcenie posągów oraz innego rodzaju przedmiotów w przybytku *Herculis Musarum* było idealnym połączeniem prezentacji militarnych czynów wodza oraz greckich wpływów, które w II wieku p.n.e., w znacznym stopniu miały podkreślać *honoris eius causa* poszczególnych wodzów. Zasadnym podsumowaniem takiego podejścia do zdobytych łupów mogą być słowa Gruena, który pisząc o fundacji Nobiliora stwierdził: *the fruits of war in the service of advancement of culture*³⁹². Rozwój

³⁸⁹ CIL, 12. 616.

³⁹⁰ Liv., 39. 22. 1 – 2, tradycja tego rodzaju polowań na dzikie zwierzęta (*venationes*) ma w świecie antycznym bogatą historię, zob., Ball 2004: 168. Według Dionizjusza z Halikarnasu walki zapaśników odbyły się już w Rzymie w roku 499 p.n.e., jednak przekaz ten uważany jest za ahistoryczny, zob., Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 7. 72. 2.

³⁹¹ Klar 2006: 178, według Klar, podczas *ludi* organizowanych przez triumfujących wodzów w prowizorycznych teatrach często wystawiano dzieła sztuki, które zostały zdobyte w czasie kampanii. W taki sposób miał się zachować chociażby Scypion czy właśnie Nobilior, który oprócz prezentacji posągów wykorzystał do podkreślenia własnego sukcesu także twórczość Enniusza. Poeta miał opiewać sukces wodza podczas igrzysk w prowizorycznym teatrze, który po ceremonii został rozebrany.

³⁹² Liv., 39. 22. 2, Gruen 1992: 109.

ten w kolejnych dekadach był widoczny szczególnie, gdy do Rzymu trafiły *spolia* zdobyte podczas III wojny macedońskiej czy achajskiej.

W roku 171 p.n.e., dowódca rzymskiej floty w czasie wojny z Perseuszem, Gajusz Lukrecjusz Gallus zdobył w Grecji liczne dzieła sztuki. Według Liwiusza po splądrowaniu Haliartos:

*Ornamenta urbis, statuae et tabulae pictae, et quidquid pretiosae praedae fuit, ad naues delatum; urbs diruta a fundamentis [...]*³⁹³

Ozdoby miasta, posągi i obrazy i cokolwiek ze zdobyczy przedstawiało wysoką wartość, wyniesiono na okręty. Miasto zburzono doszczętnie [...] (przeł. M. Brożek).

W podobny sposób wódz zachował się również w Chalkidzie, z której wywiózł co cenniejsze dzieła³⁹⁴. Przekazy te dobitnie podkreślają tezę, że dla Rzymian liczyła się głównie wartość materialna zagrabionych przedmiotów (*pretiosae praedae*), a nie artystyczny kunszt. Po powrocie z kampanii sumy uzyskane podczas wojny (prawdopodobnie ze sprzedaży jeńców) Gallus przeznaczył na wzniesienie akweduktu w Ancjum. Koszty tej budowli, która dostarczać miała wodę do miasta z Loracyny pochłonęły sto trzydzieści tysięcy asów³⁹⁵. Zdobyte w Grecji obrazy poświęcono natomiast w świątyni Eskulapa³⁹⁶. Pretor został jednak oskarżony o zdzierstwa, których dopuścił się podczas kampanii. Główny zarzut postawiony Gallusowi nie dotyczył grabieży dzieł sztuki, tylko przekroczenia kompetencji. Mieszkańcy Chalkidy wspólnie z trybunem inkryminowali dowódcę o liczne

³⁹³ Polyb., 27. 5. 3, Liv., 42. 63. 3 – 12, MRR 1: 416.

³⁹⁴ Liv., 43. 7. 2, *Apud se templa omnibus ornamentis spoliata; conpilataque sacrilegiis C. Lucretium nauibus Antium deuexisse [...]*

³⁹⁵ Briscoe 2012: 401, źródło, z którego czerpano wodę znajdowało się 3 km na południe od Ancjum. Obecnie przyjmuje się, że wspomniana przez Liwiusza *Loracinae*, to rzeka wpadająca do morza we współczesnym mieście Nettuno.

³⁹⁶ Liv., 43. 4. 7, *ut is eo tempore in agro suo Antiati esset, aquamque ex manubiis Antium ex flumine Loracinae duceret. Id opus centum triginta milibus aeris locasse dicitur; tabulis quoque pictis ex praeda fanum Aesculapi exornavit [...]*.

nadużycia względem greckich sojuszników, których mienie było konfiskowane a mieszkańcy sprzedawani bezprawnie w niewolę. Kolejne oskarżenie dotyczyło domniemanych aktów łapówkarstwa, co w konsekwencji kosztowało Gallusa wypłacenie odszkodowań o łącznej wartości miliona asów³⁹⁷.

Zdecydowanie z innym nastawieniem niż Gallus swą kampanię w Grecji prowadził Gnejusz Oktawiusz, który jako dowódca floty wspierał Lucjusza Emiliusza Paulusa przeciwko Perseuszowi³⁹⁸. Po bitwie pod Pydną Oktawiusz splądrował Meliboeae, gdzie zdobyto obfite łupy, gdyż miasto zostało wydane przez wodza na *direptio*: *inter haec Meliboea a Cn. Octavio capitur diripiturque*³⁹⁹. Zdobyć z całą pewnością była okazała, ponieważ ośrodek ten przez długie lata był znaczącym centrum handlu purpurą. Z tego względu Marcjusz Filippus, już w roku 169 p.n.e., chciał zdobyć Meliboeae jednak bezskutecznie. Sukces przyniósł dopiero szturm przeprowadzony przez Oktawiusza, który część zgromadzonych łupów przekazał zapewne Emiliuszowi Paulusowi, gdyż to pod jego auspicjami prowadzona była kampania. Przypuszczać można, że spory procent ze 120 milionów sestercji, które zwycięzca spod Pydny przekazał po swoim trzydniowym triumfie do *aerarium*, pochodził właśnie z bogatej Meliboeae⁴⁰⁰. Z tego miasta być może zostały zabrane brązowe głowice kolumn oraz tekstylia, które konsul przekazał Oktawiuszowi na dekoracje *porticus Octaviae*⁴⁰¹.

Kolumnadę tę wzniesiono na Polu Marsowym. Była ona tak okazała, iż została określona przez Wellejusza Paterkulusa jako *publicamque magnificentia*, która swoją

³⁹⁷ Liv., 43. 8. 4, SIG, 3. 646, Shatzman 1972: 194, pretora oskarżano również o to, że sprzedał w niewolę mieszkańców Teb i Koroneii mimo tego, że poddali się oni bez walki. Za nadużycia w Grecji w tym czasie został oskarżony również drugi pretor Lucjusz Hortensjusz, zob., Liv., 43. 4. 8, Brennan 2000: 213.

³⁹⁸ Polyb., 28.3, Liv., 43. 17. 2-4, SEG, 16. 255, SEG, 25. 642, MRR 1: 428, za swą działalność w Grecji pretor został określony przez mieszkańców Argos euergetą, który mógł swobodnie nabyć ziemie w tym mieście oraz się osiedlić.

³⁹⁹ Liv., 44. 46. 2, Pietilä – Castrén 1982: 135.

⁴⁰⁰ Liv., 45. 40. 1 – 9, Diod. Sic., 31.8, 9 – 13, Vell. Pat., 1.9, Plut., *Aemil.*, 32 – 34, Pietilä-Castrén 1987: 119, Wellejusz Paterkulus wspomina o przekazaniu do skarbcza blisko 200 milionów sestercji.

⁴⁰¹ Gros 1996: 98, zasugerował, że kolumnada mogła być łupem zdobytym przez wodza na Samotrace, który w ten sposób zainspirował się greckimi portykami, wznosząc w Rzymie podobną konstrukcję.

popularność zyskała dzięki brązowym kapitelom, stąd często określana jest w źródłach jako *porticus corinthia*⁴⁰². Portyk prawdopodobnie nie był jedynym miejscem, w którym Oktawiusz umieścił przywiezioną z Grecji zdobycz. Po triumfalnym powrocie z kampanii wódz rozpoczął również budowę swojego domu na Palatynie, który wywarł na obywatelach ogromne wrażenie⁴⁰³. Według Cyserona był to: *praeclaram et plenam dignitatis domum*⁴⁰⁴. Należy się zatem zastanowić co było przyczyną tak dużej popularności tej budowli, ponieważ jak wykazały badania archeologiczne zabudowa mieszkalna Palatynu z połowy II wieku p.n.e., nie miała zbyt dużych rozmiarów i była pozbawiona dodatkowych pomieszczeń oraz perystylu (zmiany nastąpiły dopiero w I wieku p.n.e.). Welch podaje trzy prawdopodobne możliwości tak dużej popularności domu Oktawiusza: być może wynikało to z dodania kolejnego rzędu kolumn w ogrodzie lub perystylu, który w tym czasie należał do rzadkości. Najbardziej przekonująca wydaje się jednak trzecia ewentualność, a mianowicie ustawienie w *domus* części zdobytych łupów wojennych, które Oktawiusz mógł otrzymać od Emiliusza Paulusa⁴⁰⁵. Nawet jeśli nie były to konkretne posągi bądź obrazy to prawdopodobnym jest, że wódz umieścił w swoim domu broń, elementy uzbrojenia lub dzioby macedońskich okrętów. Połączenie sukcesu militarnego oraz *magnificentia* zarówno w sferze publicznej jak i prywatnej⁴⁰⁶, umożliwiło Oktawiuszowi kontynuację kariery politycznej

⁴⁰² Vell. Pat., 2. 1. 2, Plin., NH., 34. 13, Fest., 188L, Pietilä- Castrén 1987: 120, LTUR 3: 139 – 141, sprawa lokalizacji portyku i jego formy jest do dnia dzisiejszego dyskusyjna, gdyż nie zachowały się żadne pozostałości struktury architektonicznej. Wszelkie hipotezy badawcze omawiam dokładnie w rozdziale szóstym.

⁴⁰³ Degrassi 1954: 104, Liv., 45. 42. 2, Diod. Sic., 31. 8. 9, Oktawiusz odbył swój morski triumf nad Perseuszem i Macedonią w grudniu 167 p.n.e. Podczas tego pochodu nie zaprezentowano żadnej zdobyczy, gdyż ta była już pokazana podczas *pompa triumphalis* Emiliusza Paulusa, który był głównodowodzącym całej kampanii.

⁴⁰⁴ Cic., Off., 1. 138.

⁴⁰⁵ Wiseman 1987: 393, Welch 2006: 122, Wiseman zaznaczył z kolei, że dom Oktawiusza w jeszcze większym stopniu podkreślił jego *dignitas*.

⁴⁰⁶ Wallace – Hadrill 1989: 63 – 87, Hölkeskamp 2006: 114, wystarczy w tym miejscu wspomnieć o *salutatio* czy *convivium*, które odbywały się w przestrzeni *domus*. W celu ugruntowania politycznej zależności między klientami i patronem, a także dla zawarcia poszczególnych sojuszy pomiędzy poszczególnymi rodami. Rzymski dom był ważnym nośnikiem prestiżu rodziny, która za jego pośrednictwem podkreślała swoje miejsce i ambicje we wspólnocie.

zwieńczonej konsulatem, a co za tym idzie kolejną możliwość prezentacji własnego rodu także poza Rzymem⁴⁰⁷.

Spora część zdobytych przez Oktawiusza łupów była zapewne prezentowana jeszcze w Macedonii, kiedy to głównodowodzący armii Lucjusz Emiliusz Paulus zorganizował w Amfipolis *ludi votivi*. Igrzyska te odbyły się na wiosnę 167 p.n.e., i przyciągnęły wielu hellenistycznych władców oraz urzędników z greckich miast (*conventu Europae Asiaeque*)⁴⁰⁸. Jednym z istotniejszych elementów tej procesji, oprócz parady aktorów oraz gier sportowych zorganizowanych według greckich wzorów, była prezentacja dzieł sztuki:

*quam praeda Macedonica omnis, ut uiseretur, exposita, statuarum tabularumque <et> textilium et uasorum ex auro et argento et aere et ebore factorum ingenti cura in ea regia, ut non in praesentem modo speciem, qualibus referta regia Alexandreae erat, sed in perpetuum usum fierent [...]*⁴⁰⁹

wystawiona na widok publiczny cała zdobycz macedońska, posągi, obrazy, tkaniny, naczynia z niezwykłą sztuką wykonane ze złota, srebra i spiżu, kości słoniowej w takim pałacu królewskim, że wydawało się, iż robiono je nie dla doczesnego tylko przepychu, jakiego pełno w królewskim pałacu w Aleksandrii, ale na wieczne użytkowanie [...] (przeł. M. Brożek).

Celem tych igrzysk było ukazanie wszystkim zgromadzonemu, że po klęsce macedońskiej monarchii Rzym stanie się nowym centrum władzy⁴¹⁰, która reprezentowana będzie za pośrednictwem greckich dzieł sztuki i artystów⁴¹¹. Ten

⁴⁰⁷ MRR 1: 438, Shatzman 1975: 256, Oktawiusz zdeponował chociażby złotą koronę w świątyni Apollina na wyspie Delos.

⁴⁰⁸ Liv., 45. 33. 3, Edmondson 1999: 78.

⁴⁰⁹ Liv., 45. 33. 4.

⁴¹⁰ Gruen 1992: 217, Edwards 2003: 57, Flower 2006b: 329, Pollitt 2006: 158, kolejnym elementem podkreślającym rzymską władzę było stracenie dezertów ze sprzymierzonych oddziałów, którzy zostali straceni przez słonie, zob., Val. Max., 2. 7. 14.

⁴¹¹ Coarelli 1970/1971: 241 – 265, włoski archeolog szerzej omawia grecko – hellenistyczny charakter rzymskiej sztuki w okresie Republiki.

sam semantyczny charakter miało sfinansowanie z łupów zdobytych przez Emiliusza Paulusa pracy przy kolumnadzie wznoszonej w Delfach pierwotnie dla Perseusza:

ἐν δὲ Δελφοῖς ἰδὼν κίονα μέγαν τετράγωνον ἐκ λίθων λευκῶν συνηρμοσμένον, ἐφ' οὗ Περσέως ἔμελλε χρυσοῦς ἀνδριὰς τίθεσθαι, προσέταξε τὸν αὐτοῦ τεθῆναι: τοὺς γὰρ ἡττημένους τοῖς νικῶσιν ἐξίστασθαι χώρας προσήκειν [...] ⁴¹²

W Delfach ujrzał wysoki kwadratowy słup ustawiony z białych marmurowych kamieni, na którym miał stanąć złoty posąg Perseusza, on [Emiliusz Paulus – A.] wydał rozkaz aby jego własny posąg został tam ustawiony, gdyż pokonany powinien zrobić miejsce dla zdobywcy [...]

Na bazie monumentu znajduje się następujący napis [foto 22] ⁴¹³:

L(ucius) A <e=I> milius L(uci) F(ilius) imperator de rege Persel/ Macedonibusque cepet

Lucjusz Emiliusz syn Lucjusza imperator zdobył na królu Perseuszu i Macedonii

Marmurowy słup przekraczał swą wysokością 9 metrów, a na jego szczycie ustawiono posąg konny Emiliusza Paulusa. Zwierzę prawdopodobnie zostało przedstawione w biegu podobnie jak w przypadku statuetki Aleksandra Wielkiego z Herkulanum. Analizując wgłębienia na cokole, na którym stał posąg można oszacować jego wymiary na 1. 15 x 1. 45 m. W górnej części kolumny tuż pod belkowaniem umieszczono panele z reliefem przedstawiającym cztery sceny

⁴¹² Plut., *Aemil.*, 28. 2, o tym samym epizodzie z podróży Emiliusza Paulusa po Grecji wspominają również Polibiusz i Liwiusz, zob., Polyb., 30. 10. 2, Liv., 45. 27. 2.

⁴¹³ CIL, 1². 622 = ILLRP, 323, Flower 2006a: 62 – 63, Pollitt 2006: 156, w okręgu tym oprócz kolumny Emiliusza Paulusa znajdowały się jeszcze dwa słupy: władcy Pergamonu Eumenesa II oraz króla Bitynii Prusjasza.

batalistyczne, które w swym założeniu miały przypominać o rzymskim sukcesie odniesionym nad macedońskim władcą pod Pydną (0. 31 x 6. 50 m) [foto 23]⁴¹⁴. Według Heinza Kählera na jednym z paneli greccy artyści przedstawili Emiliusza Paulusa⁴¹⁵. Hölscher jednak krytycznie odniósł się do tej koncepcji uważając, że jeździec ukazany na reliefie jest Grekiem walczącym z rzymskim legionistą, którego niemiecki badacz zidentyfikował po elementach uzbrojenia⁴¹⁶. Wizerunek wodza został w takim wypadku umieszczony tylko na szczycie monumentu. Kolumna ta po przez połączenie scen batalistycznych, statuy Emiliusza Paulusa oraz inskrypcji, która sporządzona została po łacinie a nie w grece, miał podkreślić rzymską hegemonię oraz odmienność zdobywcy, na łasce którego znaleźli się teraz Grecy i Macedończycy, a także chwałę rzymskiego dowódcy⁴¹⁷.

Po powrocie do Rzymu swój sukces odniesiony nad Perseuszem Emiliusz Paulus uczcił triumfem⁴¹⁸. Do naszych czasów przetrwały aż trzy obszerne relacje przedstawiające to wydarzenie. Podobnie jak w przypadku celebracji zwycięstwa Tytusa Flamininusa, pochód Emiliusza Paulusa został podzielony na trzy dni. Według Plutarcha podczas pierwszego dnia procesji zaprezentowano na dwustu pięćdziesięciu wozach obrazy, posągi oraz statuy dużych rozmiarów (ἡ μὲν πρώτη μόλις ἑξαρκέσασα τοῖς αἰχμαλώτοις ἀνδριάσι καὶ γραφαῖς καὶ κολοσσοῖς ἐπὶ ζευγῶν πεντήκοντα καὶ διακοσίων κομιζομένοις τούτων ἔσχε θέαν)⁴¹⁹.

Diodor Sycylijski podaje jednak inną kolejność prezentacji zdobytych dzieł sztuki. Według jego relacji posągi zostały wystawione dopiero drugiego dnia. Sugeruje on również, że były to dzieła przedstawiające zarówno wizerunki bogów jak i ludzi

⁴¹⁴ Liv., 44. 40. 4 – 10, Plut., *Aemil.*, 18.

⁴¹⁵ Kähler 1965, niemiecki badacz uważa, że za przygotowanie reliefu mógł odpowiadać Metrodoros, który przeniósł się do Rzymu po zwycięstwie wodza nad Perseuszem. Według Pliniusza Grek przygotował obrazy, które uświetnić miały triumf Emiliusza Paulusa, a także odpowiadał za wykształcenie jego dzieci, zob., Plin., *NH.*, 35. 135.

⁴¹⁶ Hölscher 2011: 58.

⁴¹⁷ Holliday 2002: 96, na temat monumentów upamiętniających sukces militarny, zob., Hölscher 2003: 13.

⁴¹⁸ Degrassi 1954: 104, Flaig 2013: 32 – 33 i 123 – 124, triumf ten starała się zablokować część legionistów, którzy chcieli wymusić na wodzu wypłacenie większej ilości pieniędzy.

⁴¹⁹ Plut., *Aemil.*, 32-34.

(άνδριαντες i άγαλματα)⁴²⁰. Oprócz statui i broni⁴²¹, wśród której znalazły się macedońskie sarissy zaprezentowano również szeroką gamę najróżniejszych naczyń. Trzy tysiące mężczyzn niosło na specjalnych noszach (*fercula*) siedemset pięćdziesiąt srebrnych άγγεία oraz siedemdziesiąt siedem złotych waz, w których znajdowało się jeszcze po trzy talenty kruszcu. Zaprezentowano także kratery (κρατήρες), psyktery (ψυκτήρες), kyliksy (κύλικες), rytony (κερατα ρυτα) i misy (φιάλαί). Przepychu całemu pochodowi dodały również złote wazy wysadzone szlachetnymi kamieniami, których dwie pierwsze nazwy odnoszą się do hellenistycznych władców, ostatnia natomiast być może do dzieł wykonanych w korynckich warsztatach (Αντιγονίδας και Σελευκίδας και Θηρικλείους)⁴²². Zdobyć uzupełniło srebro i złoto o wartości 120 milionów sestercji, które zdeponowano w *aerarium*⁴²³. Według Pliniusza łupy zdobyte przez Emiliusza Paulusa były tak okazałe, że po jego kampanii wstrzymano pobieranie od obywateli *tributum*. Jednak jak zauważył Michael Crawford zdecydowanie ważniejsze w kwestii zniesienia tej „pożyczki” na rzecz Republiki było nałożenie na wschodnie prowincje podatków, a nie jednorazowa zdobycz⁴²⁴. Niemniej jednak *spolia* przywiezione przez Emiliusza Paulusa nie kończą się na pokazanych podczas jego triumfu przedmiotach. Wódz zabrał z Macedonii jeszcze bibliotekę króla Perseusza, którą przekazał swoim potomkom, podobnie zresztą jak część zdobytych naczyń, które podarował zięciowi⁴²⁵.

⁴²⁰ Liv., 45. 40. 1-9, Diod. Sic., 31. 8, 9 -13, niestety przekaz Liwiusza nie jest kompletny.

⁴²¹ Można przypuszczać, że Emiliusz Paulus wybrał najbardziej reprezentacyjną broń, która nie została zniszczona podczas walki. Po pochodzie zdeponował ją w rzymskich świątyniach. Z kolei zniszczona bron została spalona i poświęcona bogom już w Grecji, gdzie podczas *ludi* w Amfipolis, wódz kazał złożyć ją na jednym stosie i podpalić. W ten sposób ofiarował tę część zdobyczy Luni, Marsowi i Minerwie, zob., Liv., 45. 33. 1, Rüpke 1990: 199 – 200, Popławski 2011: 133 – 134.

⁴²² Pult., *Aemil.*, 32. 8, 33. 3 – 4, Östenberg 2009: 69 i 100.

⁴²³ Liv., 45. 50. 1 – 9, Vell. Pat., 1. 9, według Paterkulusa kruszcu było zdecydowanie więcej a jego łączna suma miała wynosić 200 mln sestercji.

⁴²⁴ Plin., *NH.*, 33. 17. 56, Crawford 1977: 44.

⁴²⁵ Val. Max., 4. 4. 1, Plut., *Aemil.*, 27. 1.

Pliniusz wspomina ponadto, że *dux* przewiózł do Rzymu posąg Minerwy autorstwa Fidiasza, który został poświęcony Fortunie z przydomkiem *Huiusce Diei*⁴²⁶. Dedykacja ta budzi sporo wątpliwości, gdyż świątynia konsekrowana tej bogini powstała dopiero w roku 101 p.n.e.⁴²⁷ Według Richardsona, posąg mógł zostać ustawiony pierwotnie przez Emiliusza Paulusa na Palatynie, jednak nie w świątyni tylko przy ołtarzu, który znajdował się na *vicus Huiusce Diei*. Dzieło prawdopodobnie pod koniec II wieku p.n.e. zostało przeniesione na Pole Marsowe, gdzie Kwintus Lutacjusz Katulus wzniósł przybytek poświęcony bogini Fortunie⁴²⁸. Z kolei Bravi zasugerowała, że posąg Minerwy od samego początku mógł zostać konsekrowany na *Campus Martius*. Jednak nie przy *aedes Fortunae*, która powstała kilkanaście lat później, a przy przybytku Juturny łączonym ze świątynią (A) z *Area Sacra* (Largo di Torre Argentina)⁴²⁹. Biorąc pod uwagę taką lokalizację badaczka połączyła dedykację Emiliusza Paulusa dla Dioskurów w obrębie *Lacus Iuturnae* na *Forum Romanum* z *templum Iuturna* na *Campus Martius*. Bogini ta podobnie jak Minerwa była patronką wodza podczas kampanii przeciwko Perseuszowi⁴³⁰. Jeśli przyjąć koncepcję zaproponowaną przez włoską badaczkę to posąg ustawiony przez Emiliusza Paulusa doskonale wpisywałby się w politykę realizowaną przez *gens Aemilia* w obrębie Pola Marsowego w okresie pierwszej połowy II wieku p.n.e., gdzie chociażby Lucjusz Emiliusz Regillus postanowił ufundować w roku 190 p.n.e., *aedes Lares Permarini*

⁴²⁶ Plin., *NH.*, 34. 54, *aliam Minervam, quam Romae Paulus Aemilius ad aedem fortunae Huiusce Diei dicavit* [...]

⁴²⁷ Plut., *Mar.*, 26, Martin 1987: 106 – 107, LTUR 2: 269 – 270, Bravi 2014: 60 – 63, przybytek został zlokalizowany jako świątynia (B) z Largo di Torre Argentina.

⁴²⁸ CIL, 6. 975, Richardson jr., 1992: 156, kwestie sporne na temat konstrukcji na Palatynie, zob., LTUR 2: 271, Weigel 1998: 136.

⁴²⁹ Coarelli 1981: 37 – 46, *contra* Ziółkowski 1992: 95 – 96, polski badacz uważa jednak, że to świątynia (C) z Largo di Torre Argentina była poświęcona bogini Juturnie. Jednak kwestie interpretacji przybytków (A) i (C) do dnia dzisiejszego nie zostały ostatecznie rozstrzygnięte, gdyż część badaczy utożsamia konstrukcję określoną na planie jako (C) z kultem poświęconym Feronii, zob., Coarelli 2008: 280, Bravi 2014: 61.

⁴³⁰ Min. Fel., *Oct.*, 7. 3, Bravi 2014: 61, wódz ten dedykował posągi Dioskurów, jednak jak zauważył Coarelli nie stanowiły one łupu zdobytego w Grecji, a zostały wykonane prawdopodobnie przez greckich artystów pracujących w tym czasie już w Rzymie, zob., Coarelli 2008: 76. Wybór tych herosów przez Paulusa nie był przypadkowy, gdyż według tradycji to Kastor i Polluks mieli przekazać Rzymianom wiadomość o zwycięstwie wodza pod Pydną, zob., Val. Max., 1. 8. 1.

ostatecznie konsekrowaną w roku 179 p.n.e., przez kolejnego z przedstawicieli Emiliuszów – Lepidusa⁴³¹.

Raptem kilka miesięcy po wystawnej *pompa triumphalis* Emiliusza Paulusa swoje zwycięstwo celebrował Lucjusz Ancjusz Gallus, który jako pretor pokonał iliryskiego króla Gentiosa, będącego podobnie jak Perseusz więźniem zaprezentowanym podczas pochodu⁴³². Ponadto triumf uświetniło:

*transtulit in triumpho multa militaria signa spoliaque alia et supellectilem regiam, auri pondo uiginti et septem, argenti decem et nouem pondo, denarium decem tria milia et centum uiginti milia Illyrici argenti [...]*⁴³³

Niesiono w triumfie wiele chorągwi wojskowych i inną zdobycz wojenną, królewski sprzęt domowy, złota dwadzieścia siedem funtów, srebra dziewiętnaście funtów, denarów trzynaście tysięcy oraz sto dwadzieścia tysięcy srebrnej monety iliryskiej [...] (przeł. M. Brożek).

Polski przekład niestety nie oddaje dokładnego znaczenia poszczególnych łupów, gdyż jak zaznaczyłem już wcześniej jako *supellectilem* pisarze antyczni często określali zdobyte przez Rzymian meble. Również w tym wypadku wydaje się zasadne, iż termin ten odnosił się właśnie do tej kategorii zdobyczy, która została zabrana prawdopodobnie z siedziby króla w Szkodrze⁴³⁴. Być może przedmioty te zostały wykorzystane podczas zorganizowanych przez Gallusa ἀγῶνες ἐπινικίοι, które odbyły się w *Circus Maximus*. Na rozkaz wodza na czas tych zawodów ustawiono w tym miejscu monumentalną scenę oraz widownię, gdzie swe występy

⁴³¹ Liv., 40. 52. 4, Macrob., *Sat.* 1. 10. 10, Pietilä – Castrén 1987: 92 – 93, Zevi 2007: 451 – 464, Coarelli 2008: 279 – 281, dyskusja na temat lokalizacji świątyni skupia się głównie na dwóch hipotezach reprezentowanych przez Coarellego i Zeviego. Pierwszy z wymienionych badaczy uważa, że świątynia (D) z Largo di Torre Argentina to *aedes Lares Permarini*. Jednak według Zeviego pozostałości, odkryte przy via delle Botteghe Oscure należy powiązać ze świątynią Larów, a nie jak zasugerował Coarelli z przybytkiem dedykowanym Nimfom.

⁴³² Liv., 45. 43. 1 – 4, Degraffi 1954: 104, na temat klęski Gentiosa, zob., Flor., *Epit.*, 1. 29, App., *Ill.*, 9, MRR 1: 428, Dzino 2010: 57.

⁴³³ Liv., 45. 43. 1.

⁴³⁴ Liv., 44. 31. 3 – 4, Östernberg 2009: 97.

mieli dać greccy artyści⁴³⁵. Nie można wykluczyć, że część tej okazałej konstrukcji została wyposażona w przedmioty zdobyte na iliryjskim władcy. Według Jonathana Edmondsona Gallus wystawił igrzyska w celu zwiększenia swego politycznego prestiżu oraz aby przyćmić uroczystość zorganizowaną przez Emiliusza Paulusa w Amfipolis, gdzie jak zaznaczyłem prezentacja dzieł sztuki była jednym z centralnych punktów procesji. Z drugiej strony Gruen uważa, że ta „prześmiewcza parada” odbyła się, aby ukazać wyższość kultury rzymskiej nad grecką. Gdyż występy artystyczne szybko zostały przerwane przez pozorowaną walkę muzyków, która zyskała większy aplauz zgromadzonej w cyrku publiczności⁴³⁶.

Pamięć o monarchii Perseusza była w Macedonii zapewne jeszcze żywa, gdy w roku 149 p.n.e., bunt przeciwko rzymskiej hegemonii wznicił Andriskos podający się za królewskiego syna. Panowanie tego efemerycznego władcy nie trwało jednak długo, gdyż rok później został on pokonany przez pretora Kwintusa Cecyliusza Metellusa, który prowadząc tę kampanię zdobył także wiele posągów⁴³⁷. W tym wspomnianą przez wielu antycznych autorów grupę dwudziestu sześciu konnych statui naturalnej wielkości, przedstawiających Aleksandra Wielkiego w towarzystwie poległych nad Granikiem w 334 r. p.n.e., dwudziestu pięciu jeźdźców. Monument ten został wykonany przez Lizypa i pierwotnie znajdował się w świątyni Zeusa w Dion, gdzie stał prawdopodobnie w portyku⁴³⁸. Co charakterystyczne żaden z przekazów nie skupia się na kunszcie artystycznym tych statui, podkreślając tylko, że zostały one wykonane na zlecenie macedońskiego króla.

Metellus grupę tę ustawił we wzniesionym po kampanii *porticus Metelli*, który od tego czasu wspólnie ze świątyniami Jowisza Statora i Junony Królowej stał się

⁴³⁵ Polyb., 30. 22. 2, Ath., 14. 1, Klar 2006: 172.

⁴³⁶ Gruen 1992: 215 – 217, Edmondson 1999: 81 – 83.

⁴³⁷ Liv., *Per.*, 52, Val. Max., 7. 5. 4, Eutr., 4. 14, MRR 1: 461, Pape 1975: 15, Crawford 2004: 100, po powrocie z kampanii wódz odbył triumf *de Macedoniae et Andrisco*, w którym poprowadził zbuntowanego króla.

⁴³⁸ Cic., *Verr.*, 2. 4. 126, Vell. Pat., 1. 11. 4, Plin., *NH.*, 34. 64, Plut., *Alex.*, 16.8, Arr., *Anab.*, 1. 16. 4, Calcani 1989: 19 – 21, Bravi 2014: 46 – 48, Russell 2016: 145 – 146.

jednym z najważniejszych miejsc ekspozycji zagrabionych dzieł sztuki⁴³⁹. Nie można wykluczyć, że odnaleziona w Herkulanum brązowa statuetka przedstawiająca Aleksandra Wielkiego jadącego na koniu (0.50 m wysokości), jest kopią monumentu przywiezionego przez Metellusa z Dion [foto 24]⁴⁴⁰. Grupa ta podobnie jak i portyk mimo tego, że wzniesiony w oparciu o greckie wzorce, była idealnym nośnikiem podkreślającym siłę wojska, głównie ekwitów, a także samego Metellusa, który podbił potomków wielkiego macedońskiego króla⁴⁴¹. Nie zapominając przy tym o rzymskich bogach – Jowiszu i Junonie, których świątynie były centralną częścią całego kompleksu, podnoszącego zarazem prestiż rodu Cecyliusz⁴⁴².

Przejmując dowództwo w Grecji po Metellusie w roku 146 p.n.e., Lucjusz Mummiusz, musiał rozwiązać napiętą sytuację Związku Achajskiego, który ostatecznie skapitulował przed siłą rzymskich legionów na przełomie sierpnia i września na Istmie Korynckim. Decyzją *senatus consultum* Korynt jako jedno z głównym miast Związku został zniszczony, a jego mienie rozgrabione⁴⁴³. Choć badania archeologiczne prowadzone w tym mieście nie potwierdzają systematycznego niszczenia całej zabudowy, to i tak straty zadane na mocy decyzji senatu były ogromne – o czym świadczyć mogą liczne rumowiska. W warstwach tych archeolodzy odnaleźli kilka fragmentów wapiennych baz z okresu klasycznego oraz hellenistycznego, z których przypuszcza się, że rzymscy legioniści mogli zdemontować posągi. Do tych zabytków należy m. in. podstawa (jej fragment ma wymiary 0.30 x 0.70 x 0.70 m), na której znajdowało się jedno z dzieł Lizypa,

⁴³⁹ Pietilä – Castrén 1987: 130, LTUR 3: 139, w świątyniach znajdowały się posągi autorstwa Kefizodotosa, Dionizjosa, Poliklesa czy Pazytelesa, jednak nie wiadomo czy były to łupy wojenne. Listę dzieł sztuki umieszczonych w portyku oraz w świątyniach Jowisza i Junony opracował: Celani 1998: 151, Rehak 2006: 29 – 30.

⁴⁴⁰ Rutledge 2012: 41.

⁴⁴¹ Zanker 1999: 33, Hölscher 2006: 41.

⁴⁴² MRR 1: 471, Bravi 2014: 46, ten plebejski ród swoją polityczną aktywność w III wieku p.n.e. zawdzięcza głównie Korneliuszom. Jednak po początkowych sukcesach w wyborach konsularnych w roku 247 i 206 p.n.e. na kolejny tak wysoki urząd przedstawiciel *gens Caecilii Metelli* musiał czekać do 143 r. p.n.e.

⁴⁴³ Polyb., 38. 10, Liv., *Per.*, 52. 4, Strab., 8. 6. 23, Hor., *Ep.*, 2. 1. 156, Eutr., 4. 14, Harris 1979: 240 – 244, Horacy zniszczenie tego miasta określił jako *ferus victor*.

o czym informuje zachowana inskrypcja – ΑΥΣΙΠΠΙΟΣ ΕΠΙΟ[---]⁴⁴⁴. Rekonstrukcję umieszczonego na niej posągu przeprowadził Carol Mattusch, który analizując ślady po czopach mocujących go do monumentu stwierdził, że figura stała w kontrapoście i prawdopodobnie przedstawiała atletę bądź herosa. Badając rozstaw stóp badacz zaznaczył również, że posąg był naturalnej wielkości i został odlany z brązu [foto 25]⁴⁴⁵.

W tym samym okresie zniszczono również monument zwycięstwa greckiego wodza Timoleona, na którego szczycie ustawiony był posąg Posejdona, bądź legendarnego założyciela Koryntu – Koryntosa, autorstwa być może Lizypa⁴⁴⁶. Wapienne pozostałości tej bazy zostały odnalezione w obrębie południowego portyku (stoa), nieopodal którego archeolodzy znaleźli dwa celtyckie pierścienie, będące częścią łupu zdobytego przez Timoleona na Sycylii. Statua ustawiona na postumencie niestety nie zachowała się, gdyż została prawdopodobnie zniszczona podczas grabieży miasta bądź po prostu wywieziona przez Rzymian⁴⁴⁷.

Źródła archeologiczne w tym wypadku są uzupełnione przez sporą ilość przekazów narracyjnych, gdyż grabież Koryntu dla wielu autorów uchodziła za moment niezwykle istotny w dziejach rzymskiej historii⁴⁴⁸.

Według Pliniusza Mummiusz nieświadomy wartości poszczególnych dzieł sztuki znajdujących się w Koryncie wystawił je na licytację. Wśród tych przedmiotów miał znaleźć się obraz przedstawiający Dionizosa i Ariadnę autorstwa Arystydesa, który Attalos zakupił za sto talentów. Oszołomiony tak okazałą ceną rzymski wódz wycofał go ze sprzedaży, rezerwując dla siebie⁴⁴⁹. Jednak przekaz na temat

⁴⁴⁴ Cadario 2014: 85, baza ta została odnaleziona w obrębie sanktuarium (tzw. *sacred spring*) znajdującego się na agorze w Koryncie.

⁴⁴⁵ Mattusch 2003: 223-224

⁴⁴⁶ SEG, 11. 126a, Kent 1952: 13, Talbert 2006: 76.

⁴⁴⁷ Diod. Sic., 73. 3, Talbert 2006: 77, Celtowie stanowili część kontyngentu, który wspierał wojska punickie walczące na Sycylii. Zdobywcą ta być może została wysłana do Koryntu przez Timoleona po klęsce Kartagińczyków w bitwie nad rzeką Krimissos (340 r. p.n.e.).

⁴⁴⁸ Yarrow 2006: 58, w roku tym 146 p.n.e. Rzymianie zakończyli dwie wielkie wojny w pierwszym przypadku w Grecji, w drugim za sprawą Scypiona Emiliusza w Afryce.

⁴⁴⁹ Plin., *HN.*, 35. 24, Polibiusz sugeruje, że wśród dzieł sztuki znajdował się jeszcze obraz przedstawiający Heraklesa w zatrutej szacie Dejaniry. Grecki historyk zauważył również, że legionieści

organizacji aukcji należy traktować głównie w kategoriach anegdoty. Ponieważ jak sugerują inne źródła Mummiusz doskonale orientował się w kanonach greckiej kultury⁴⁵⁰. Dokonując – o czym wspominał m. in. Pauzaniasz – samodzielnego wyboru poszczególnych dzieł, które chciał przekazać hellenistycznemu władcy. Konsul zatrzymał pod swoją pieczę najwspanialsze posągi i obrazy, by ostatecznie mniej znaczące łupy przeznaczyć za pośrednictwem Filopojmena Attalosowi⁴⁵¹. W takim wypadku można przypuszczać, że Mummiusz od razu zarezerwował obraz Dionizosa i Ariadny dla siebie, gdyż po kampanii umieścił go w plebejskiej świątyni Ceres, Libera i Libery, co tylko podkreślało jego pochodzenie⁴⁵².

O tym, że wódz był świadomy wartości poszczególnych monumentów może świadczyć również *casus* oszczędzenia niektórych posągów Filopojmena z Megalopolis (przypadkowa zbieżność z pergamońskim wodzem), które mimo tego, że stanowiły *manubiae* Mummiusza zostawiono w Grecji⁴⁵³.

Niemniej jednak spora grupa statui zostały zabrane do Rzymu. W ten sposób do miasta trafiły m. in. Tespijki Praksytelesa, które wódz przekazał Lukullusowi do

z dużą arogancją podchodzili do obrazów grając na nich w kości. Historia ta nie może jednak świadczyć o przyzwoleniu Mummiusza na takie zachowanie, a raczej braku wiedzy, co do czynów szeregowych legionistów, którzy podobnych aktów dewastacji dzieł sztuki dopuścili się chociażby w pierwszych dniach po zdobyciu Kartaginy, zob., Polyb., 39. 2, App., *Pun.*, 127.

⁴⁵⁰ Plut., *Mor.* 9. 1. 2, w kategoriach złośliwej anegdoty należy traktować również testimonia Faworinusa (przypisywane błędnie Dionowi Chryzostomowi) zawarte w *Orationes*. W mowie tej retor chciał ośmieszyć wodza zarzucając mu, że pomylił trzy grupy posągów: znajdującego się w świątyni w Istmie Posejdona określić miał bowiem jako Zeusa. W Feneos w Arkadii widząc rzeźby młodzieńców stwierdził podobno, że jest to przedstawienie Nestora i Priama. Z kolei w Tespiach rzekomo pomylił statwę Filipa II z Zeusem. Nawet jeśli Mummiusz faktycznie źle określił owe posągi, to nie świadczy to jeszcze o jego słabym wykształceniu i braku wyczucia smaku, bowiem m. in. wizerunek macedońskiego władcy bardzo często był wzorowany na samym Zeusie. A więc o pomyłkę nie było trudno, zob., Dio Chrys., *Or.*, 37. 42.

⁴⁵¹ Paus., 7. 16. 8, Pietilä-Castrén 1982: 141, również fińska badaczka sugeruje, że przekaz Pliniusza należy traktować w kategorii anegdoty, gdyż Mummiusz świadomie dokonał wyboru poszczególnych dzieł.

⁴⁵² Hölscher 2006: 41 – 42, Mummiusz był *homo novus* i jako pierwszy z wodzów wywodzących się z plebejuszy otrzymał on *agnomen* na cześć swojego militarnego sukcesu.

⁴⁵³ Polyb., 39. 4, Plut., *Phil.*, 21. 6, Rutledge 2012: 55, Cadario 2014: 90 – 91, akt ten mógł wynikać również z dyplomatycznych zabiegów samego Polibiusza, który przekonał wodza o zostawieniu tych dzieł dla podkreślenia własnego prestiżu wśród pokonanych Greków.

świątyni *Felicitas*, gdzie zdeponowano również statwę *Wenus*⁴⁵⁴. Łupy przywiezione do Rzymu uzupełniły wazy zabrane z korynckiego teatru, które umieszczono w przybytku bogini Luni na Awentynie oraz posąg Heraklesa, ustawiony w świątyni tego boga⁴⁵⁵. Dedykacja ta jest znana dzięki zachowanej inskrypcji, która pod koniec XVIII wieku została odnaleziona podczas rozbiórki starego muru przy Ospedale del Celio. Na wykonanej z tufu płycie o wymiarach 0. 55 x 0. 60 m widnieje następujący napis [foto 26]⁴⁵⁶:

*L. Mummi(us) L. f. cos. duct(u) auspicio imperioque eius Achaia capt(a) Corinto deleta
Romam redieit triumphans. ob hasce res bene gestas quod in bello voverat hanc aedem et
signu(m) Herculis Victoris imperator dedicat*⁴⁵⁷

*Lucjusz Mummiusz syn Lucjusza konsul pod dowództwem, auspicjami i imperium jego
pokonani zostali Achajowie oraz zniszczony Korynt, wrócił do Rzymu triumfując. Ze
względu na te dobre czyny, co w czasie wojny ślubował był tę świątynię i posąg Herkulesa
Victoria wódz konsekrował*

O bogactwie zdobywcy Mummiusza najlepiej mogą świadczyć także słowa Strabona oraz Frontyna, którzy pisząc ponad sto lat po kampanii stwierdzili, że większość najwspanialszych dzieł sztuki znajdujących się w Rzymie i innych

⁴⁵⁴ Cic., *Verr.*, 2. 4. 4, Plin., *NH.*, 36. 39, Yarrow 2006: 60, według Cycerona konsul zabrał z tego miasta jedynie niepoświęcone posągi, zostawiając na miejscu *anathema* Erosa autorstwa Praksytelesa.

⁴⁵⁵ Vitr., 5. 5. 8, Woźniak 1985: 19, Rutledge 2012: 42, amerykański badacz uważa natomiast, że Mummiusz nie umieścił w świątyni waz z teatru, a tylko przedmioty zakupione dzięki sprzedaży owych korynckich brązów. Taka interpretacja wynika z faktu, że Rutledge podchodzi do *manubiae* zgodnie z definicją Faworinusa, która jak wykazałem w poprzednim rozdziale nie jest jednoznaczna.

⁴⁵⁶ Pietilä-Castrén 1987: 140 – 142, Ziółkowski 1988b: 309 – 333, LTUR 3: 23 – 25, Coarelli 2008: 215, część badaczy uważa, że *aedes Hercules Victor* została wzniesiona w miejscu odnalezienia inskrypcji, a mianowicie na wzgórzu *Caelius* nieopodal Lateranu. Ziółkowski zasugerował jednak inną lokalizację, utożsamiając rotundę z *Forum Boarium* ze świątynią wzniesioną przez Mummiusza. Szerzej na ten temat, zob., Rozdział 6.

⁴⁵⁷ CIL, 1². 626 = ILLRP, 122, inskrypcja obecnie jest częścią ekspozycji w Muzeum Watykańskim.

miastach pochodzi właśnie z Koryntu⁴⁵⁸. Co ciekawe do transportu tak okazałej zdobyczy Mummiusz zatrudnił prywatnych armatorów, którzy według Wellejusza Paterkulusa zostali ostrzeżeni przez wodza, że w wypadku zniszczenia jakiegokolwiek dzieła będą musieli zastąpić je innym⁴⁵⁹. Jak zauważyła Pietilä – Castrén takie podejście do łupów nie było wynikiem prostackiego wychowania wodza (*Mummius tam rudis fuit*), a raczej wynikało z jego pragmatyzmu i normalnej praktyki, która obowiązywała w transporcie, gdzie armator ponosił odpowiedzialność za ładunek na mocy *receptum nauturum*⁴⁶⁰.

O ilości zdobytych przez Mummiusza dzieł mogą świadczyć także tzw. *tituli Mumiani*, które dedykowane były w wielu miastach Półwyspu Apenińskiego, a także samej Grecji⁴⁶¹, bowiem jak zaznaczył m. in. Ciceron *dux* niczego nie zostawił na swój prywatny użytek (*Italiam ornare quamdomum suam maluit*)⁴⁶².

Na szczególną uwagę zasługuje tu m. in. odnaleziony w Pompejach fragment oskijskiego napisu, uważanego przez długie lata za antyczne graffiti, gdyż jego część była zamurowana. Inskrypcja została wyryta na bazie z tufu o wymiarach 1. 26 x 0. 61 m, która w antyku pokryta była białą farbą w odcieniu kości słoniowej, litery natomiast dla zwiększenia ekspresji podkreślono czerwonym kolorem [foto 27]⁴⁶³:

⁴⁵⁸ Strab., 8. 6. 23, Front., *Strat.*, 4. 3. 14, według Walbanka część posągów, które przedstawiają liderów Związku Achajskiego również zostały wysłane do Italii, zob., Walbank 1979: 733.

⁴⁵⁹ Vell. Pat., 1. 13. 4, *Mummius tam rudis fuit, ut capta Corintho cum maximorum artificum perfectas manibus tabulas ac statuas in Italiam portandas locaret, iuberet praedici conducentibus, si eas perdidissent, novas eos reddituros* [...]

⁴⁶⁰ Pietilä-Castrén 1982: 142, w podobnym tonie również Gruen 1992: 124, Cadario 2014: 91. Östenberg podkreśla natomiast, że na podstawie tego fragmentu widać wyraźnie, iż zdobyte posagi miały swą wartość głównie materialną (kruszec), gdyż nawet najwspanialsze dzieło można było szybko zastąpić innym, jeśli wykonane byłoby z tego samego materiału, zob., Östenberg 2009: 89.

⁴⁶¹ Polyb., 39. 6. 1, Paus., 5. 10. 5, 5. 24. 4 – 8, Pausaniasz zaznaczył, że Mummiusz jako pierwszy z rzymskich wodzów poświęcił w greckim sanktuarium *anathema* (wota) m. in. w Olimpii czy Epidauros. Przekaz ten budzi jednak sporo zastrzeżeń, zob., Tzifopoulos 1993: 95 – 97. Greckie dedykacje wodza są potwierdzone również epigraficzne, zob., SEG, 30. 365, IG, 7. 2478a. IG, 5². 77, IG, 7. 2478a, IG, 7. 2478, IG, 7. 1808, Yarrow 2006: 69 – 70.

⁴⁶² Cic., *Verr.*, 2.1.55, *Off.*, 2.76, Liv., *Epit. Oxyr.*, 53, Front., *Strat.*, 4. 3. 15; Plin., *HN.*, 34. 36, *Vir. ill.*, 63. 3, według antycznych przekazów Mummiusz nic z łupów nie zachował dla siebie i był na tyle ubogi, że po jego śmierci senat wyłożył pieniądze na posag dla jego córki. Shatzman zauważył jednak, że ten akt mógł być raczej wynikiem wdzięczności dla Mummiusza ze strony *patres* i niekoniecznie musiał być związany z jego ubóstwem, zob., Shatzman 1975: 255.

⁴⁶³ Martelli 2002: 73 – 74, litery mają 4 centymetry wysokości, napis łącznie 58 centymetrów.

Konsul Lucjusz Mummiusz syn Lucjusza

Baza została umieszczona w obrębie świątyni Apollina, stąd przypuszczenia, że na jej szczycie znajdował się posąg poświęcony temu bogu. Według Stefano De Caro brązowa statua Apollina, która obecnie znajduje się w Muzeum Archeologicznym w Neapolu, mogła być częścią łupu Mummiusza, który zdeponował w sanktuarium. Jednak z braku dowodów hipotezę tę należy traktować jako spekulację [foto 28]⁴⁶⁴. Bardziej prawdopodobnym wotum w tym wypadku mógł być trójnóg, o czym świadczyć mogą wgłębienia znajdujące się na powierzchni bazy⁴⁶⁵.

Podobne dedykacje Mummiusza poświęcone są także epigraficznie m. in. w kilku sabińskich ośrodkach tj. Trebula Mutusca, Cures czy Nursia. To skłoniło Torellego do postawienia tezy, że z tych miast pochodzili polityczni stronnicy wodza⁴⁶⁶. Jennifer Kendall zaznaczyła jednak, że umieszczenie łupów właśnie w tych miejscach było wynikiem rywalizacji Mummiusza z Publiuszem Korneliuszem Scypionem Emiliuszem – wywodzącego się z rodu o sabińskich korzeniach⁴⁶⁷. Również pozostałe dedykacje mogą odnosić się do tych antagonizmów, gdyż zdobywca Koryntu część łupów zdeponował w Fregellae⁴⁶⁸ - kolonii, w której prawdopodobnie mieszkali weterani z armii Lucjusza Scypiona. Podobnie jak w hiszpańskiej Italice założonej przez Publiusza Scypiona (przybranego dziadka

⁴⁶⁴ de Caro 1994: 110, Yarrow 2006: 64, Rutledge 2012: 42, posąg ma wymiary: 1. 47 x 0. 55 m datowany jest na I wiek p.n.e. - I n.e. (Numer inwentarzowy 5629).

⁴⁶⁵ Lippolis 2004: 35 – 36, Cadario 2014: 86.

⁴⁶⁶ Torelli 1995: 198.

⁴⁶⁷ CIL, 1². 631, CIL, 1². 627, CIL, 1². 628, Waurick 1975: 14 – 15, Kendall 2009: 173.

⁴⁶⁸ Kuttner 2004: 307, Welch 2006: 110, Kendall 2009: 173, badania archeologiczne prowadzone w tym mieście odsłoniły kilka bogatych domów z terakotowymi reliefami w atriach, które prawdopodobnie przedstawiają sceny z wojny przeciwko Antiochowi III. Z tego względu przypuszcza się, że były to własności należące do weteranów z armii Lucjusza Scypiona.

Scypiona Emiliusza), a także w Parmie, która związana była z osobą Emiliusza Lepidusa⁴⁶⁹.

Opierając się na tych przekazach większość badaczy zaznaczyło, że za pośrednictwem *tituli Mummiani* zdobywca Koryntu chciał przyćmić Scypiona Emiliusza, który w tym samym roku zdobył Kartaginę, wywożąc z niej sporo dzieł sztuki i złota (πολύχρυσον θρίαμβον, ἀγαλμάτων)⁴⁷⁰. Przedmioty te zostały zaprezentowane podczas *pompa triumphalis*, która odbyła się kilka miesięcy wcześniej niż triumf Mummiusza⁴⁷¹. Według Appiana po *direptio* punickiej stolicy do Rzymu trafiły najcenniejsze łupy:

Σκιπίων δ', ἐπεὶ κατέσκαπτο Καρχηδών, ἐπὶ μὲν τινα ἡμερῶν ἀριθμὸν ἐπέτρεψε τῇ στρατιᾷ διαρπάζειν ὅσα μὴ χρυσὸς ἢ ἄργυρος ἢ ἀναθήματα ἦν, μετὰ δὲ τοῦτ' ἀριστεῖα πολλὰ διαδοὺς ἅπασι, χωρὶς τῶν ἐς τὸ Ἀπολλώνιον ἀμαρτόντων, ναῦν ὅξυ τάτην κοσμήσας λαφύροις ἄγγελον τῆς νίκης ἔστειλεν ἐς Ῥώμην, ἐς δὲ Σικελίαν περιέπεμπεν, ὅσα Καρχηδόνιοι σφῶν ἀναθήματα κοινὰ πολεμοῦντες ἔλαβον, ἐλθόντας ἐπιγινώσκειν καὶ κομίζεσθαι: ὃ καὶ μάλιστα αὐτὸν ἐδημαγωγῆσεν ὥς μετὰ τοῦ δυνατοῦ φιλάνθρωπον. ἀποδόμενος δὲ τὴν λείαν τὴν περισσὴν, ὅπλα καὶ μηχανήματα καὶ ναῦς ἀχρήστους Ἄρει καὶ Ἀθηνᾷ διαζωσάμενος αὐτὸς ἔκαιε κατὰ τὰ πάτρια [...]⁴⁷²

⁴⁶⁹ CIL, 12. 630, CIL, 12. 629, Canto 1985: 9 – 19, Yarrow 2006: 58, Canto uważa, że inskrypcja z Italiki może dotyczyć kampanii Emiliusza Paulusa i grabieży Zakynthos, a nie jak sugeruje Mommsen – działalności Mummiusza. Problem ten jest obecnie nie do rozstrzygnięcia, gdyż zniszczona została część inskrypcji.

⁴⁷⁰ App., *Pun.*, 135, Astin 1967: 121, Yarrow 2006: 59 – 60, Kendall 2009: 169.

⁴⁷¹ MRR 1: 463, Rich 2014: 250, triumf Scypiona Emiliusza odbył się pod koniec 146 r. p.n.e. Mummiusza zaś na początku 145 r. p.n.e.

⁴⁷² App., *Pun.*, 133, Scypion prawdopodobnie jeszcze w Afryce zorganizował igrzyska, podczas których spalił część broni. Aktem tym wzorował się na swoim ojcu Emiliuszu Paulusie, któremu towarzyszył w Grecji podczas kampanii przeciwko Perseuszowi (Cic., *Rep.*, 23), a co za tym idzie był świadkiem *ludi* w Amfipolis. Zdobycza Kartaginy rzucił także na pożarcie dzikim zwierzętom część dezertorów, zob., Val. Max., 2. 7. 13, Astin 1967: 76.

Po zniszczeniu Kartaginy pozwolił Scypion wojsku grabić przez pewną ilość dni wszystko, co nie było ze złota czy srebra, albo nie należało do wotów świątynnych. Następnie rozdzielił między wszystkich, z wyjątkiem tych, którzy ograbili świątynię Apollina, wiele nagród za męstwo, a do Rzymu wysłał z wiadomością o zwycięstwie najszybszy okręt obładowany najcenniejszymi łupami. Rozesłał też do miast sycylijskich polecenie, aby przybyli, rozpoznali i zabrali sobie państwowe dary wotywnie, które Kartagińczycy zagrabili im w toku wojen. To zarządzenie zjednało mu największą wziętość u mas, jako dowód, że z męstwem łączy wspaniałomyślność. Pozostałą jeszcze zdobycz sprzedał, a broń, maszyny oblężnicze i nieużyteczne okręty przepasany wedle obyczaju ojczystego, spalił na ofiarę Marsowi i Minerwie. (przeł. L. Piotrowicz).

Wśród zdobyczy znalazły się również traktaty rolnicze Magona, które po latach na łacinę przełożył Decymiusz Syllanus⁴⁷³. Autorzy antyczni jednak stosunkowo rzadko wymieniają nazwy konkretnych dzieł umieszczonych przez Scypiona Emiliusza w Rzymie. Według Plutarcha kolosalny posąg Apollina znajdujący się przy *Circus Maximus* mógł zostać przywieziony ze zdobytej Kartaginy⁴⁷⁴, podobnie jak Herkules (Melkart), który w I wieku n.e., (gdy opisywał go Pliniusz) stał w *Porticus ad Nationes*⁴⁷⁵. Nie można wykluczyć, że posąg ten pierwotnie znajdował się w *aedes Aemiliana Herculis*, która została poświęcona przez Scypiona Emiliusza⁴⁷⁶.

⁴⁷³ Varro, R. R., 1. 1. 10, Plin., NH., 18. 22.

⁴⁷⁴ Plut., *Flam.*, 1, Ziółkowski 1988b: 329, według polskiego badacza dedykacja tego posągu była pewnego rodzaju zadośćuczynieniem względem Apollina za zniszczenie przez legionistów jego statuy w Kartaginie, zob., App., *Pun.*, 127.

⁴⁷⁵ Plin., NH., 36. 39, Plut., *Flam.*, 1. 1, Serv., *Aen.*, 8. 721, Isager 2006: 178, Coarelli 2008: 285, lokalizacja portyku nie została ostatecznie ustalona, choć część badaczy sugeruje, że konstrukcja mogła znajdować się w obrębie Largo di Torre Argentina. Russell z kolei uważa, że to właśnie ten posąg był dziełem autorstwa Poliklesa. Według Cicerona znajdował się on na Kapitolu, zob., Cic., *Att.*, 6. 1. 17, Russell 2016: 109.

⁴⁷⁶ Plut., *Mor.*, 816, Pietilä – Castrén 1987: 136 – 137, LTUR 3: 11 – 12, Coarelli 2008: 319, szerzej na temat *aedes*, zob., Rozdział 6. W przestrzeni przy świątyni na *Forum Boarium* w okresie Renesansu odkryty został pozłacany posąg Heraklesa, który obecnie znajduje się w Muzeum Kapitołińskim (numer inwentarzowy: 1265), jednak nie należy go łączyć z samym przybytkiem, gdyż badania brązu wykazały, iż jest on zdecydowanie późniejszy niż powszechnie sądzono. Obecnie datuje się go na I – II wiek n.e.

Jednak żaden przekaz źródłowy nie wspomina *expressis verbis* o umieszczeniu tam zagrabionych dzieł⁴⁷⁷.

Znacznie więcej informacji posiadamy natomiast o posągach, które wódz ustawił poza Rzymem. Były to tak zwane *monumenta Scipionis* czyli dzieła podkreślające militarny sukces wodza⁴⁷⁸. Wśród tych przedmiotów znalazły się statuy, które Scypion Emiliusz zdobył w Kartaginie, gdzie trafiły jako łup wojenny z sycylijskich miast. Według Appiana wódz postanowił zwrócić je na Sycylię⁴⁷⁹, co dokładnie wyliczył Ciceron⁴⁸⁰. Paradoksalnie o tym akcie dowiadujemy się głównie z mowy sądowej przeciwko Gajuszowi Werresowi, który w latach 73 – 71 p.n.e., dopuścił się kradzieży wielu dzieł sztuki znajdujących się na wyspie. Rabując tym samym *Res publica populi Romani*, gdyż przedmioty te stanowiły pomniki sławy rzymskich sukcesów militarnych⁴⁸¹.

Według Cicerona Scypion Emiliusz zwrócił Sycylijczykom statuę Hermesa, która ustawiona została ponownie w Tyndaris, gdzie odbywały się coroczne igrzyska ku czci tego boga⁴⁸². W Akragas w świątyni Asklepiosa stanął posąg Apollina autorstwa Myrona oraz skradziony w roku 406 p.n.e., brązowy byk Falarisa autorstwa Perillusa, który wykorzystywany był jako narzędzie tortur⁴⁸³. Do Segesty wódz wysłał statuę Diany kolosalnych rozmiarów. Kilka słów temu dziełu poświęcił Ciceron. Według niego bogini była odziana w długą przylegającą do ciała szatę,

⁴⁷⁷ Marzano 2009: 94, zasugerowała natomiast, że Scypion Emiliusz w obrębie *Ara Maxima* ustawił posąg w typie tzw. Heraklesa Epitrapeziosa, który idealnie wpisywałby się w charakter zorganizowanego przez wodza bankietu (według Torellego odkryty w Alba Fucens monumentalny posąg boga, może być kopią tego dzieła). Marzano sugeruje również, że Scypion Emiliusz wzniósł przybytek *Iuno Caelestis*, której kult został przeniesiony w wyniku *evocatio*. Jednak nie ma na to bezpośrednich dowodów.

⁴⁷⁸ Cic., *Verr.*, 2. 2. 3, 2. 4. 93, Waurick 1975: 15, Woźniak 1994: 101, Miles 2008: 97, Lapatin 2010: 258.

⁴⁷⁹ App., *Pun.*, 133.

⁴⁸⁰ Literatura na temat kolekcji Gajusza Werresa jest niezwykle okazała, zob., Woźniak 1983: 147 – 157, Weis 2003: 355 – 401, Miles 2008: 129 – 133, Lazzaretti 2015: 91 – 101, wśród posągów skradzionych przez Werresa znalazły się dzieła autorstwa: Myrona, Praksytelesa, Polikleta, Silaniona. Łącznie badacze wyliczyli dwadzieścia siedem statui, w skład których wchodziły przedmioty zdobyte na Sycylii, Malcie oraz Samos.

⁴⁸¹ Cic., *Verr.*, 2. 4. 88.

⁴⁸² Cic., *Verr.*, 2. 4. 84.

⁴⁸³ Cic., *Verr.*, 2. 4. 73, 2. 4. 93, Diod. Sic., 13. 90. 1 – 3.

w lewej ręce trzymała łuk, w prawej pochodnię, a przez jej plecy przewieszony był kołczan ze strzałami. Monument ten został ustawiony na postumencie, na którym znajdowała się inskrypcja, mówiąca iż jest to dzieło zwrócone przez Scypiona Emiliusza ze zdobytej Kartaginy (*Haec erat posita Segestae sane excelsa in basi, in qua grandibus litteris P. Africani nomen erat incisum eumque Carthagine capta restituisse perscriptum*)⁴⁸⁴. Kolejne posągi zostały przekazane mieszkańcom Himery. Miasto to doszczętnie zniszczyła w V wieku p.n.e. punicka armia, a część obywateli, którzy przeżyli przeniosła się do sąsiedniej miejscowości Thermae (współczesne Termini Imerese), gdzie ustawiono odzyskane dzieła sztuki. Znalazły się tam: statua bogini świtu Hemery, wizerunek poety Stesichora, który był mieszkańcem tego miasta oraz posąg przedstawiający kozę⁴⁸⁵. Część tych dedykacji poświadczona jest epigraficznie:

[Πόπλιος] Κορνήλι[ος Ποπλίου υἱὸς Σκιπίων Ἀφρικανὸς ὕπατος
ἐ[πανακομισάμενος ἐκ Καρχηδό]νος τοὺς ἐξ Ἰμέρ[ας συληθέντας ἀνδριάντας]
Ἰμεραίο[ις Θερμιτανοῖς]⁴⁸⁶

*Publius Korneliusz Scypion Afrykański syn Publiusza, konsul zwrócił z Kartaginy
zdobyty posąg do Himery [...] Himeryjczykom [zamieszkującym – J.D.] Thermae*

Jeszcze jedna inskrypcja dotycząca dedykacji Scypiona Emiliusza znana jest z centralnej Italii, a mianowicie z miejscowości San Benedetto dei Marsi, gdzie wśród ruin portyku odnaleziony został w 1880 roku następujący napis:

⁴⁸⁴ Cic., *Verr.*, 2. 4. 74, MRR 2: 98, Ciceron mógł widzieć ten posąg pierwszy raz w czasie swojej kwestury na Sycylii (75 r. p.n.e.). Podczas drugiej wizyty, gdy zbierał dowody przeciwko Werresowi w mieście stał już tylko cokół z inskrypcją.

⁴⁸⁵ Cic., *Verr.*, 2. 2. 87, 2. 4. 73, 2. 4. 97, część bliżej nieokreślonych przedmiotów została wysłana również do miejscowości Gela. W Engyjon w świątyni *Magna Mater* Scypion Emiliusz umieścił wota w postaci korynckich brązów, brązowej hydrii oraz hełmu, wszystkie te rzeczy zostały zagrabione przez Werresa.

⁴⁸⁶ IG, 14. 315, Pape 1975: 20, Waurick 1975: 15, w mieście zachowała się jeszcze jedna inskrypcja, której treść jest niemal identyczna co pierwszej: Πόπλιος Κορνήλιος Ποπλίου υἱὸς Σκιπίων Ἀφρικανὸς ὕπατος ἐλὼν ἐκ Καρχηδόνης κατὰ κράτος τοὺς ἐξ Ἰμέρας ἀνδριάντας Ἰμεραίοις.

Korneliusz Scypion ze zdobytej Kartaginy

Badacze od wielu lat zastanawiają się co było główną przyczyną odesłania tak wielu dzieł sztuki na Sycylię⁴⁸⁸. Najczęściej pojawiają się cztery powody, dwa pierwsze symboliczne: mianowicie chęć naśladowania wielkich poprzedników. Jednak nie tylko ojca Emiliusza Paulusa czy przybranego dziadka Publiusza Scypiona ale samego Aleksandra Wielkiego, który po zdobyciu Wschodu odesłał Ateńczykom posąg Tyranobójców⁴⁸⁹. Być może wódz chciał podkreślić również *tyche*, przewrotność losu poszczególnych miast – nawet tak wielkich jak Kartagina, która po latach prosperity została doszczętnie spalona i ogołocona z dzieł sztuki. Jednak zdecydowanie bardziej przekonujące są powody prozaiczne: a mianowicie chęć zawarcia relacji na linii patron – klient, między wodzem a poszczególnymi miastami, gdzie dawne sycylijskie pomniki stały się teraz darami Scypiona Emiliusza oraz całego Rzymu dla lokalnej społeczności prowincji⁴⁹⁰.

W takim wypadku zdobywca Kartaginy doskonale wykorzystał łupy wojenne, podobnie jak jego polityczny rywal Mummiusz (Italika, Parma, Pompeje, etc.)⁴⁹¹ oraz kilkanaście lat wcześniej Lucjusz Flamininus (Praeneste) czy Marcellus (Syrakuzy). Wszelkie akty szczodroblowości rzymskich wodzów niosły za sobą kapitał w postaci klienteli, tak potrzebnej w starciach między poszczególnymi rodami w Rzymie. A jeśli do ich pozyskiwania można było wykorzystać zdobyte podczas kampanii

⁴⁸⁷ CIL, 12. 625 = ILLRP, 326, Tarpin 2011: 693, napis ten prawdopodobnie jest kopią z czasów Augusta.

⁴⁸⁸ Astin 1967: 78, Lapatin 2010: 258.

⁴⁸⁹ Val. Max., 2. 10, Plin., NH., 34. 70, Arr., *Anab.*, 3.16, 7.19, *FGrHist.*, 239A 54 (477).

⁴⁹⁰ Miles 2008: 98, Lapatin 2010: 258, Rutledge 2012: 53 – 54.

⁴⁹¹ Według Franka również akwedukt *aqua Marcia* w dużej mierze został sfinansowany z *ex manubiis*, z funduszy zdeponowanych przez Mummiusza oraz Scypiona Emiliusza w *aerarium*. Konstrukcja ta była najdroższym projektem budowlanym w dobie Republiki (sto osiemdziesiąt milionów sestercji), zob., Frank 1959: 226.

łupy, to tym chętniej były one wykorzystywane w przestrzeni wielu prowincjonalnych miast, o czym świadczyć mogą wymienione wyżej przykłady⁴⁹².

Podsumowując należy stwierdzić, że w okresie od grabieży Syrakuz do splądrowania Kartaginy i Koryntu do Rzymu trafiła ogromna ilość dzieł sztuki zarówno z Grecji jak i Wschodu, gdzie hellenistyczni władcy otaczali się wielkim splendorem. Rzymscy wodzowie świadomi siły oddziaływania tych przedmiotów chętnie prezentowali je w przestrzeni miejskiej i to zarówno rzymskiej jak i w prowincjonalnej. Przywiezione dzieła oderwane od swojego pierwotnego kontekstu (często religijnego), stawały się *monumenti victoriae* rywalizujących ze sobą *duces*, którzy za pomocą *signa* i *tabulae* starali się zyskać popularność w Rzymie. Znamienny może być *casus* Marcellusa i Nobiliora, którym zagrabione z Syrakuz i Ambrakii *ornamenta urbis* przyniosły sporo popularności wśród ludu, wywołując z kolei zazdrość u członków senatu. Ta rywalizacja będzie jeszcze wyraźniej widoczna w I wieku p.n.e., któremu to okresowi poświęcam następny podrozdział.

4. 3. Grabież dzieł sztuki w okresie schyłku Republiki i wojen domowych

Okres ten jest zdecydowanie bardziej specyficzny niż dwa poprzednie, bowiem Rzymianie oprócz konfliktów zewnętrznych w tym czasie uwikłani byli także w wojny domowe. Co rzutowało na podejście do kwestii związanych z grabieżą dzieł sztuki. Należy pamiętać również, że w tym stuleciu kampanie były prowadzone przez armie opierające się na warstwie proletariuszy, dla których możliwość zdobycia łupów była istotnym czynnikiem finansowego zysku. Jak zauważono, legionieści w tym okresie w coraz większym stopniu byli związani bezpośrednio z danym dowódcą, od którego oczekiwano wszelkich gratyfikacji – pieniędzy, łupów, dystrybucji nagród w czasie triumfu oraz nadań ziemskich. *Esprit de corps* miało tu istotne znaczenie, doprowadzając przy tym do zastąpienia armii republikańskiej opartej na rolnikach przez wojsko coraz bardziej „zawodowe”, które tak sprawnie

⁴⁹² Coarelli 2008: 4 – 5.

wykorzystali Gajusz Mariusz, Lucjusz Korneliusz Sulla, Gnejusz Pompejusz czy Juliusz Cezar⁴⁹³.

Taka sieć wzajemnych zależności rzutowała na podejście do grabieży łupów, w tym także dzieł sztuki, które w kilku przypadkach stały się swoistym towarem. Ich sprzedaż lub konfiskata zapewniała bowiem środki na prowadzenie kampanii. Widać to chociażby na przykładzie zabrania *ornamenta templorum* przez Gajusza Mariusza Młodszeo i Gnejusza Karbona, którzy w roku 82 p.n.e., zdobyte w świątyniach depozyty i kruszec (m. in. z przybytku Jowisza Kapitońskiego), chcieli wykorzystać na sfinansowanie legionistów⁴⁹⁴.

W podobny sposób zachował się także Sulla, który lądując ze swoją armią w Grecji musiał uporać się z brakiem środków finansowych na prowadzenie kampanii⁴⁹⁵. Niekorzystną sytuację finansową potęgowało jeszcze uznanie konsula za wroga publicznego (*hostis*)⁴⁹⁶. W ten sposób i tak skromne środki pieniężne, którymi dysponował zostały ograniczone do minimum. W związku z tym Sulla, aby zwiększyć zasoby finansowe postanowił zagrabieć depozyty świątynne z Epidauros, Olimpii czy Delf⁴⁹⁷. Według Plutarcha do tego ostatniego miasta wysłał swojego przyjaciela Kafisa, który miał zająć się przejęciem świątynnych depozytów. Grek w otoczeniu Amfiktionów miał tłumaczyć tę decyzję ze łzami w oczach, a słysząc podobno dźwięk grających w sanktuarium lir, powstrzymał się przed ich grabieżą, o czym poinformował Sullę. Wódz nie tracąc jednak rezonu oznajmił mu, że muzyka wydana przez instrumenty jest raczej oznaką radości i przyzwolenia bogów na przeniesienie tych przedmiotów. Konfiskata ostatecznie została przeprowadzona

⁴⁹³ Le Glay, Voisin, Le Bohec 2001: 114, de Blois 2007: 164 – 165, naturalnie same pieniądze bądź łupy nie były jedynym elementem napędzającym przemiany w armii rzymskiej. Równie ważna była charyzma samych dowódców, którzy w odpowiedni sposób potrafili zmotywować swoje wojsko. Na temat charyzmy na przełomie Republiki i Pryncypatu, zob., np. Morawiecki 2014.

⁴⁹⁴ Val. Max., 7. 6. 4, Plin., *NH.*, 33. 16, Crawford 1974: 637, Östenberg 2009: 69, Kay 2014: 249, akcja ta miała przynieść czternaście tysięcy funtów złota oraz sześć tysięcy funtów srebra.

⁴⁹⁵ App., *Mith.*, 22, Oros., 5. 18. 26–7, Keaveney 2005: 71, brytyjski historyk zaznaczył, że aby sfinansować potrzeby kampanii Sulli przeciwko Mitrydatesowi VI część gruntów publicznych w obrębie Kapitolu zostało sprzedanych, co przyniosło wodzowi tylko dziewięć tysięcy funtów złota.

⁴⁹⁶ Cic., *Brut.*, 179, Plut., *Sull.*, 22. 2, App., *B.C.*, 1. 73.

⁴⁹⁷ Diod. Sic., 38. 9. 7, Plut., *Sull.*, 12. 4 - 9, Paus., 9. 7. 5, App., *Mith.*, 54, Pape 1975: 21.

w tajemnicy przed Grekami a Kafis sporządził raport z wagą poszczególnych przedmiotów, wśród których zapewne znalazł się srebrny pitos (ἀργυροῦν πίθον) - dar króla Krezusa, pocięty na kawałki ze względu na swoje rozmiary, a także statuetka Apollina, którą Sulla traktował jako amulet⁴⁹⁸. Przekaz ten należy traktować w kategoriach moralizatorskiej anegdoty, a sytuacja ze łzami Kafisa wydaje się być wykreowaną przez biografa farsą, mającą na celu podkreślenie cech Sulli⁴⁹⁹. Przygotowana przez Greka lista inwentarzowa była istotną informacją o ilości kruszcu, z którego wybito później tak potrzebne podczas wojny pieniądze⁵⁰⁰. Niemniej jednak po kampanii Sulla zrekompensował mieszkańcom Delf i Olimpii grabież ich sanktuariów przekazując im ziemie należącą do Tebańczyków. Nie uczynił tego jednak w przypadku Epidauros mimo tego, że miasto zostało ogołocone z wielu darów⁵⁰¹. Sulla ograbił również świątynię w Orchomenos, z której zabrał posągi autorstwa Myrona oraz Lizypa i umieścił je na Helikonie⁵⁰².

W 87 roku p.n.e. po stronie Mitrydatesa VI opowiedziały się Ateny, których tyran Aristion wspierany był przez wodza hellenistycznego władcy Archelaosa. Sulla oblegał to miasto ostatecznie zdobywając je w marcu 86 r. p.n.e.⁵⁰³ Legioniści szturmem wdarli się do Aten przez wyłom w murze pomiędzy tzw. Świętą Bramą a Bramą Perską, mordując w nocy mieszkańców, którzy przeżyli blokadę i głód⁵⁰⁴. Choć Sulla zabronił palić zabudowę, straty poniesione w wyniku grabieży były znaczne, co potwierdzają badania archeologiczne prowadzone na agorze czy w dzielnicy Keramejkos, gdzie odnaleziono chociażby pociski wykorzystywane

⁴⁹⁸ Plut., *Sull.*, 12. 6, 29. 1, Woźniak 1985: 22, Bravi 2014: 69, Sulla prosił Apollina o wsparcie podczas bitwy z wojskami mariańskimi przy *Porta Collina*.

⁴⁹⁹ Plut., *Sull.*, 12. 4, Keaveney 2005: 71.

⁵⁰⁰ Plut., *Luc.*, 2. 2, Paus., 9. 7. 6, Crawford 1974: 80, Keaveney 1998: 28, towarzyszący Sulli podczas kampanii w Grecji Lukullus odpowiedzialny był za wybijanie monet, które wzorowane były na greckich tetradrachmach. Według inskrypcji odnalezionej na Delos mieszkańcy tego miasta również przekazali kruszec na ten cel, zob., ILS, 7271.

⁵⁰¹ Liv., 45. 28. 3, Plut., *Sull.*, 19. 12, Holz 2009: 195 – 196.

⁵⁰² Paus., 9. 30. 1.

⁵⁰³ Plut., *Sull.*, 13 – 14, App., *Mith.*, 30 – 39, Paus., 1. 20. 5 – 7.

⁵⁰⁴ Ziółkowski 1993: 85 – 86, nie wszyscy mieszkańcy Aten zostali zamordowani, części obywateli udało się przeżyć *direptio*.

przez rzymskie katapulty. Podczas *direptio* zniszczony został wzniesiony w IV wieku p.n.e., Pompeion oraz zabudowa znajdująca się na południe i wschód od Świętej Bramy. Na agorze uszkodzona została Stoa królewska, Arsenal, Tolos, nowy Buleuterion, pomnik Bohaterów Eponimów czy południowa Stoa⁵⁰⁵. Wojska Sulli ograbiły również Stoę Zeusa, z której zabrano tarcze⁵⁰⁶, a także świątynię Zeusa Olimpijskiego, pozbawiając ją części kolumnady⁵⁰⁷. Wśród zdobyczy wodza znalazła się również biblioteka Apellikona ze zwojami Arystotelesa i Teofrasta oraz obraz Zeuksisa przedstawiający Centaury – matkę i dwójkę dzieci. Dzieło to znane było tylko z kopii, gdyż oryginał zaginął podczas transportu z innymi łupami⁵⁰⁸. Według części badaczy łup Sulli stanowić mogły także przedmioty odnalezione we wraku statku zatopionego u wybrzeży Tunezji (Mahdia), bowiem w ich skład wchodziły m. in. inskrypcje z sanktuarium Paralosa w Pireusie⁵⁰⁹.

Według Vanderpoola do zdobyczy tego wodza należały dodać jeszcze zawartość (wspominanej w rozdziale pierwszym) skrytki z portu w Pireusie, gdzie odnaleziono wiele dzieł sztuki⁵¹⁰. W tym brązowy posąg Apollina (1. 91 m), datowany na schyłek VI wieku p.n.e., czy brązową statuę Ateny (2. 35 m) z IV wieku p.n.e. Bogini przedstawiona została w chitonie, w korynckim hełmie na głowie z wizerunkami gryfów i sowy, a na jej szacie widniała głowa Gorgony. W lewej ręce Atena trzymała prawdopodobnie włócznię, która się nie zachowała [foto 29]. Trzecim dziełem

⁵⁰⁵ Kleiner 1976: 11, Rotroff 1997: 35, Miles 2008: 24, groty strzał oraz pociski zostały odnalezione również na stoku Akropolu. O dużej skali grabieży miasta i niszczenia jego zabudowy i przedmiotów materialnych mogą świadczyć również odnalezione na zachód i południe od Agory szczątki ceramiki, chociażby amfory z Knidos (VI B) z okresu 97 – 88 p.n.e. (datowane po zachowanym na uchwycie stemplu) oraz brązowe monety z gwiazdą między półksiężycem, symbol Mitrydatesa VI, wybite na krótko przed atakiem Sulli. Podczas oblężenia miasta wycięty został również gaj, w którym znajdowała się Akademia, zob., Hoff 1997: 33 – 51.

⁵⁰⁶ Paus., 10. 21. 6.

⁵⁰⁷ Plin., *NH.*, 36. 45, Coarelli 2008: 34.

⁵⁰⁸ Plut., *Sull.*, 26, Luc., *Zeux.*, 3, Pape 1975: 21 – 22, Miles 2008: 24 i 210 (τῆς εἰκόνοσ ταύτης ἀντίγραφός ἐστι νῦν Ἀθήνησι πρὸς αὐτὴν ἐκείνην ἀκριβεῖτῃ στάθμῃ μετενηνεγμένη: τὸ ἀρχέτυπον δ' αὐτὸ Σύλλας ὁ Ῥωμαίων στρατηγὸς ἐλέγετο μετὰ τῶν ἄλλων εἰς Ἰταλίαν πεπομφέναι, εἶτα περὶ Μαλέαν, οἶμαι, καταδύσης τῆς ὀλκάδος, ἀπολέσθαι ἅπαντα καὶ τὴν γραφὴν [...]).

⁵⁰⁹ Himmelman 1994: 849 – 855, Mastrocinque 2009: 314, sprawa ładunku jest obecnie szeroko dyskutowana i nie należy wykluczyć, że przedmioty te były transportowane nie jako łup wojenny, a towar przeznaczony na handel, zob., Ridgway 1995: 340 – 347.

⁵¹⁰ Vanderpool 1960: 265 – 271.

wykopanym spod warstwy gruzu był posąg przedstawiający kobietę w długim peplosie, utożsamiany obecnie z Artemidą bądź Muzą (1. 94 m). Datuje się go na IV wiek p.n.e. Za drugą interpretacją przemawia odnaleziona nieopodal posągu brązowa maska teatralna (0. 45 m), co może sugerować, że jest to wizerunek Talii bądź Melpomeny. Czwartą odkrytą statuą była również odlana z brązu Artemida (1. 55 m). Bogini podobnie jak Muza (Artemida) została przedstawiona w długim peplosie z kołczanem strzał na plecach [foto 30]. Oprócz rzeźb z brązu odnaleziono jeszcze dzieła z marmuru: dwie Hermy oraz posąg Artemidy (1. 05 m), a także fragment tarczy i liczne monety datujące całe znalezisko na okres 87 – 86 p.n.e.⁵¹¹ Mimo tego, że dzieła te nie zostały ostatecznie przewiezione do Rzymu to dwudniowy triumf Sulli, który odbył się w styczniu 81 r. p.n.e. był, jak podaje Plutarch:

ὁ μέντοι θρίαμβος αὐτοῦ τῇ πολυτελείᾳ καὶ καινότητι τῶν βασιλικῶν λαφύρωνσο βαρὺς γενόμενος μείζονα κόσμον ἔσχε [...]⁵¹²

Triumf świetny był już dzięki bogactwu i niezwykłości łupów zdobytych na królu [...] (przeł. M. Brożek).

Pierwszego dnia wystawiono łupy zdobyte na Mitrydatesie VI, pośród których mógł znaleźć się krater eksponowany obecnie w Muzeum Kapitołińskim [foto 31]⁵¹³. Następnego zaprezentowano z kolei *spolia* zdobyte przez Sullę w Italii, chociażby odzyskany kruszec, którym dysponował Mariusz Młodszy po konfiskacie wotów z rzymskich świątyń. Skrzętnie odnotowano to na *tituli* wystawionych podczas pochodu triumfalnego⁵¹⁴. Wódz zwrócił złoto i srebro do świątyni Jowisza

⁵¹¹ Vanderpool 1960: 265 – 271, kwestie dyskusyjne, co do odnalezionych posągów, zob., Rozdział 1.

⁵¹² Plut., *Sull.*, 34. 1.

⁵¹³ Opis naczynia zob., Rozdział 1.

⁵¹⁴ Plin., *NH.*, 33. 5. 16, Val. Max., 2. 8. 7, Keaveney 2005: 156, Östenberg 2009: 213, podczas parady zaprezentowano także tablice z przedstawianiem poszczególnych miast, które zostały zdobyte przez

Kapitolinśkiego, która została na jego rozkaz odbudowana z wykorzystaniem części zdobyczy przywiezionej z Grecji. Do tego celu użyto kolumn zabranych z przybytku Zeusa Olimpijskiego⁵¹⁵. Część badaczy sugeruje również, że Sulla był odpowiedzialny za dedykację w świątyni obrazu Tezeusza namalowanego przez Parrazjosa oraz na wzgórzu kapitolinśkim posągów *Bonus Eventus* oraz *Bona Fortuna*, autorstwa Praksytelesa⁵¹⁶. Wota te miały podkreślić *felicitas* fundatora oraz wspólnie ze znajdującymi się już na Kapitolu przybytkami *Ops* i *Fausta Felicitas*, eksponować siłę Jowisza jako bóstwa patronującego rzymskim triumfom. A co za tym idzie również i Sulli, który triumfował jako *felix* i *faustus*⁵¹⁷. Dziesięcinę z łupów wojennych wódz przeznaczył natomiast dla Herkulesa, ku chwale którego zorganizował igrzyska oraz prawdopodobnie ucztę⁵¹⁸. Jeśli wierzyć Publiuszowi Stacjuszowi w zbiorach Sulli znajdował się również posąg tego herosa⁵¹⁹.

Wojna z Mitrydatesem VI rozgorzała na nowo w połowie lat 70 – I wieku p.n.e. Konsulem, któremu przypadło dowództwo został legat Sulli z czasów I wojny z pontyjskim królem, Lukullus. Rozpoczynając kampanię na Wschodzie wódz ten miał do dyspozycji łącznie pięć legionów, z czego dwa zdobyły już doświadczenie bojowe pod dowództwem Publiusza Serwiliusza Watii, który według Cicerona ograbił Olympos w Licji z wielu wspaniałych dzieł sztuki:

wodza podczas kampanii. Jednak były one starannie wyselekcjonowane, pokazano *tituli* z greckimi i azjatyckimi miastami z wyłączeniem tych, które były zamieszkane przez rzymskich obywateli.

⁵¹⁵ Plin., *NH.*, 36. 45, LTUR 1: 226 – 231, Coarelli 2008: 34, za odbudowę odpowiadał stronnik Sulli Kwintus Katullus, a głównym architektem mógł być Lucjusz Korneliusz, który przez kilka lat pracował dla Katullusa. Świątynia została odbudowana w roku 69 p.n.e., jednak posąg kultowy poświęcono dopiero cztery lata później.

⁵¹⁶ Plin., *NH.*, 36. 23, 35. 69, Pape 1975: 172, Cadario 1995: 97.

⁵¹⁷ Bravi 2014: 69 – 70, dla *Fausta Felicitas* na Kapitolu poświęcony był prawdopodobnie tylko ołtarz, połączony *dies natalis* z *Venus Victrix* i *Genius Publicus*.

⁵¹⁸ Shatzman 1975: 269 – 272, Keaveney 2005: 157, należy pamiętać, że Sulla zdobył sporo łupów podczas wcześniejszych kampanii: w Numidii czy w czasie walk z Germanami, jednak przekazy antyczne nie wspominają o żadnych dziełach sztuki.

⁵¹⁹ Plut., *Sull.*, 35. 1 – 2, Stat., *Silv.*, 4. 6, dzieło to podobnie jak figurka Apollina, mogło być traktowane jako amulet.

*P. Servilius quae signa atque ornamenta ex urbe hostium vi et virtute capta belli lege atque imperatorio iure sustulit, ea populo Romano adportavit, per triumphum vexit, in tabula publica ad aerarium perscribenda curavit. Cognoscite ex litteris publicis hominis amplissimi diligentiam. Recita. rationes relatae P. Servili. Non solum numerum signorum, sed etiam unius cuiusque magnitudinem, figuram, statum litteris definiri vides [...]*⁵²⁰

P. Serwiliusz posągi i wspaniałe dzieła sztuki, które ze stolicy wroga siłą i walecznością zdobył, prawem wojny i zwycięstwa zabrał, te ludowi rzymskiemu przyniósł (i) podczas triumfu pokazał, (i) na rachunkach przy skarbcu kazał, aby zostały zapisane. Poznajcie z tych dokumentów sumienność tego dostojnego człowieka. Czytając, rachunki złożone przez P. Serwiliusza, widzisz nie tylko liczbę posągów, ale wielkość, kształt, stan każdego na piśmie wyróżniony [...]

Wystawiając *tabula publica* z dokładnym opisem poszczególnych łupów Watia zaznaczył swój sukces militarny oraz podkreślił rolę rodu w przestrzeni miasta, gdzie zdeponował również część przywiezionej ze Wschodu zdobyczy, o czym informuje odnaleziona w Rzymie inskrypcja:

*P. Servilius C. [f] / Isauricus / imperator cepi[t]*⁵²¹

P. Serwiliusz Izauryjski syn Gajusza wódz zdobył

Bogactwa Wschodu musiały również rozpalać ambicję Lukullusa, którego imię w antycznych testimoniach oraz w nowożytnej literaturze często jest przedstawiane jako synonim przepychu i luksusu⁵²². Jednym z pierwszych łupów, które przypadł

⁵²⁰ Cic., *Verr.*, 2. 1. 57, MRR 2: 82, de Souza 2008: 158 – 160, Rutledge 2012: 46.

⁵²¹ CIL, 1². 2954 = ILLRP, 371, część zdobyczy wódz poświęcił również w azjatyckiej Izaurii, której mieszkańców sprzedał. Za pomoc w zdobyciu tego miasta Watia obiecał bogini prawdopodobnie partię łupów o czym świadczy odnaleziona *in situ* inskrypcja, zob., AE 1977: 816.

⁵²² Plut., *Luc.*, 39. 2, 41. 5, Ampelius, 18. 18, Shatzman 1975: 378 – 381, Miles 2008: 220 – 226, jak wyliczył Shatzman Lukullus przed wyruszeniem na Wschód był już osobą majątną, która partycypować mogła w zdobyczach przywiezionych przez Sullę podczas I wojny z Mitrydatesem.

w udziale Rzymianom w Azji był królewski tabor, przejęty pod Kyzikos oraz kilka miast nad Propontydą, a także skarbiec Mitrydatesa VI zdobyty pod Kabirą⁵²³.

W roku 71 p.n.e., została doszczętnie splądrowana również Herakleja Pontyjska, co skrzętnie odnotował bezpośredni świadek wydarzenia – historyk Memnon. Według jego relacji miasto początkowo było oblegane przez Marka Aureliusza Kottę, który bezskutecznie starał się sforsować mury. Przełom nastąpił dopiero gdy legat Lukullusa Gajusz Waleriusz Triariusz zaczął pertraktacje z mieszkańcami Heraklei⁵²⁴. Warunki kapitulacji zostały jednak błyskawicznie zerwane przez Kottę, który dopuścił się rzezi na mieszkańcach, grabiąc również mienie świątynne oraz liczne posągi. Łupem padła znajdująca się na agorze statua Heraklesa, która swym kunsztem nie odbiegała od najwspanialszych dzieł sztuki. Wystarczy wspomnieć, że sama tylko maczuga była wykonana ze złota, podobnie jak lwia skóra oraz kołczan, wypełniony strzałami, a także łuk trzymany przez herosa. Pisząc dalej Memnon stwierdził, że dzieła te zostały załadowane na statki transportowe po czym w wyniku sztormu część z nich zatонуła⁵²⁵. Nic niestety nie wiadomo o dalszych losach posągu Heraklesa.

Wbrew rozkazowi Lukullusa splądrowane zostało także Amissos, z którego legionieści podobnie jak z Heraklei wywieźli sporo łupów⁵²⁶. Wojsko chciało także partycypować w mieniu mieszkańców Synopy jednak dowódca nie wydał tego miasta na *direptio*, mimo, że zostało ono zdobyte szturmem. W ten sposób ograniczył on możliwość wzbogacenia się swojej armii, rezerwując wszelkie profity wyłącznie dla siebie⁵²⁷. Z Synopy Lukullus wywiózł posąg legendarnego Autolykosa autorstwa

⁵²³ Sall., *Hist.*, 4. 12, Plut., *Luc.*, 18. 1, App., *Mith.*, 82, Pape 1975: 22, Shatzman 1975: 379, Ziółkowski 1980: 220.

⁵²⁴ MRR 2: 117, Keaveney 1998: 103.

⁵²⁵ *FGrH*, 434 F1, 35.7 – 8.

⁵²⁶ Plut., *Luc.*, 19, App., *Mith.*, 83.

⁵²⁷ Ziółkowski 1987: 103 – 104, jak zaznaczył Ziółkowski Synopa obok Nowej Kartaginy była jedynym miastem, które mimo zdobycia siłą nie zostało wydane przez wodza na *direptio*. Przyczyną ograniczenia legionistom możliwości grabieży mogła być chęć przeciągnięcia poszczególnych azjatyckich miast na rzymską stronę. Z drugiej strony wszelkie akty dobroczynności wodza względem mieszkańców przynosiły Lukullusowi korzyści finansowe, zob., Plut., *Luc.*, 34. 3, 35. 4 – 5, Cass. Dio, 36. 2. 1 – 2, Faszcza 2014: 138.

Sthenisa, a także glob Billarosa⁵²⁸. Szczególnie to drugie dzieło wzbudza wśród naukowców sporo zainteresowania. Według koncepcji zaproponowanej przez Mastrocinque mechanizm odnaleziony we wraku statku nieopodal Antykithiry może być globem zabranym z Synopy przez rzymskiego wodza⁵²⁹.

Za sprawą analizy materiału ceramicznego oraz szkieł odnalezionych we wraku, ładunek z Antykithiry datuje się na lata 80 – 60 p.n.e., co odpowiadałoby prowadzonym przez Rzymian wojnom z Mitrydatesem VI⁵³⁰. Według Mastrocinque fakt, że tylko jeden antyczny autor (Strabon), wspominał o globie może być świadectwem, że dzieło to ostatecznie nie dotarło do Rzymu. Włoski badacz zasugerował również, że jest mało prawdopodobne, aby w latach 80 – 60 p.n.e., był transportowany do Italii inny tak precyzyjny mechanizm służący do astronomicznych obliczeń. Stąd teza, że odnalezione we wraku urządzenie jest łupem Lukullusa⁵³¹. Jednak słabym punktem koncepcji Mastrocinque jest fakt, że wśród wielu posągów, które były częścią ładunku nie udało się zidentyfikować statuy Autolykosa, która również została zdobyta w Synopie. Równie dobrze posąg herosa mógł się znajdować pośród trzydziestu sześciu marmurowych rzeźb wydobytych z dna morza. Jednak badania petrograficzne zdają się temu przeczyć, gdyż kamień, z którego dzieła zostały wykonane pochodził z greckiej wyspy Paros⁵³². W takim wypadku koncepcję włoskiego badacza należy traktować z dużą dozą sceptycyzmu. Być może cały ładunek nie stanowił łupu Lukullusa, tylko część transportu przeznaczonego na handel z rzymskimi klientami, który w tym okresie był już niezwykle popularny⁵³³.

⁵²⁸ Cic., *Man.*, 21, Strab., 12. 3. 11, Plut., *Luc.*, 23. 2, App., *Mith.*, 83.

⁵²⁹ Mastrocinque 2009: 315 – 318.

⁵³⁰ Weinberg, Grace, Edwards 1965: 5 – 18, pośród odnalezionego ładunku znalazły się amfory z Rodos, Kos czy Efezu z początków I wieku p.n.e. Jeśli chodzi o szkła to na szczególną uwagę zasługują popularne w okresie hellenistycznym misy mozaikowe. Miejsce, z którego statek ten mógł wypłynąć do dnia dzisiejszego nie jest ustalone. Sugerowane lokalizacje to: Paros, Delos czy Rodos.

⁵³¹ Mastrocinque 2009: 315.

⁵³² Christopoulou, Gadolou, Bouyia 2012: 29.

⁵³³ Ridgway 1995: 340 – 347, Rutledge 2012: 60, wystarczy wspomnieć o listach Cyserona do Attyka, gdzie Arpinata mówił o transporcie morskim zakupionych przez swojego przyjaciela dzieł sztuki, zob., Cic., *Att.*, 1. 10.

Zdobycz z pontyjskich miast nie była jedynym łupem, który przypadł w udziale Rzymianom podczas kampanii na Wschodzie. W roku 69 p.n.e. splądrowana została stolica Armenii Tigranocerta, z której zabrano skarbiec. W ręce Lukullusa wpadł natomiast królewski diadem, będący jedną z głównych ozdób pochodu triumfalnego z roku 63 p.n.e.⁵³⁴ Według Plutarcha ten symbol władzy Tigranesa II zrobił na Marku Krassusie tak duże wrażenie, że ten zapragnął wyprawić się zbrojnie na Wschód w celu zdobycia bogactw barbarzyńców⁵³⁵. O ile pobudki te należy traktować jako literacki wymysł biografy z Cheronei, to przekaz daje interesujące świadectwo o bogactwie łupów, które Lukullus zdobył walcząc przeciwko Mitrydatesowi VI i Tigranesowi II.

W przeciwieństwie do innych wodzów podczas parady Lukullusa nie niesiono broni, gdyż ta została już wcześniej umieszczona w *Circus Flaminius*. Być może było to związane z faktem, że po powrocie do Rzymu musiał on czekać blisko trzy lata, aby senat uhonorował go triumfem. W takim wypadku nie można wykluczyć, że część zdobyczy była przechowywana do tego czasu właśnie w znajdującym się poza *pomerium* cyrku⁵³⁶. Już podczas samej parady pokazano natomiast dziesięć wozów bojowych oraz dzioby okrętów (εμβολοι). Niesiono również złoty posąg króla Mitrydatesa VI wysoki na sześć stóp, a także tarcze wysadzone szlachetnymi kamieniami (θυρεός τις διάλιθος), diadem Tigranesa II oraz dwadzieścia noszy (*fercula*) waz ze srebra i złota, a także zbroi i pieniędzy (καὶ φορήματα εἴκοσι μὲν ἀργυρῶν σκευῶν, χρυσῶν δ' ἐκπωμάτων καὶ ὀπλῶν καὶ νομίσματος δύο καὶ τριάκοντα). W skład *Pontica praeda* wchodziły jeszcze drzewka wiśni (*cerasorum*), a także książki, z których dzięki uprzejmości syna Lukullusa

⁵³⁴ Liv., *Per.*, 98, Plut., *Luc.*, 27 – 28, App., *Mith.*, 85, Cass. Dio., 36. 2. 3, Sherwin – White 1984: 178 – 180, Lukullusowi przypadł jeszcze w udziale skarbiec Zarbienosa, który przeszedł na rzymską stronę, za co został zamordowany z rozkazu Tigranesa. Władca Gordyene został pochowany przez rzymskiego wodza z wszelkimi honorami, a na jego stosie pogrzebowym poświęcono część łupów zdobytych na armeńskim królu, zob., Sall., *Hist.*, 4. 72, Plut., *Luc.*, 29.

⁵³⁵ Plut., *Luc.*, 36. 7, Beard 2007: 163.

⁵³⁶ Plut., *Luc.*, 37. 2, Östenberg 2009: 45 – 46, na temat formy i konstrukcji *Circus Flaminius*, zob., LTUR 1: 270 – 271.

korzystał Ciceron⁵³⁷. Podczas uroczystości zaprezentowano także tablice, na których widniały sumy przekazane do *aerarium* oraz dla Pompejusza na kampanię z piratami⁵³⁸. W związku z tym argument, że wódz prowadził wojnę tylko dla zaspokojenia własnej chciwości należy traktować z dużym sceptycyzmem. Owszem, Lukullus nie był tak popularny wśród swoich legionistów jak Sulla, który większość łupów zdobytych w Grecji przekazał na potrzeby armii, ale także potrafił wynagrodzić podwładnych. Przykładowo po zdobyciu armeńskiej stolicy przydzielił żołnierzom po osiemset denarów na głowę⁵³⁹.

Według Pape część z bogatej zdobyczy Lukullusa została ustawiona w *Horti Luculliani*⁵⁴⁰, a także w wielu lokalnych majątkach⁵⁴¹. Prawdopodobnie w jednym z tych dwóch miejsc stał posąg Herkulesa, który w I wieku n.e., Pliniusz widział już na Forum nieopodal mównicy (*Rostra*)⁵⁴². Był to jedyny w Rzymie wizerunek herosa w zatrutej szacie Dejaniry, przedstawiający go w agonii. Posąg ten został ustawiony na bazie, na której wyryto trzy odrębne inskrypcje. Pierwsza z nich informowała, że dzieło to stanowi *manubiae* Lukullusa (*L. Luculli imperatoris de manubiis*), stąd przypuszczenie, że znajdowało się one w prywatnych zbiorach wodza, aż do czasów jego śmierci. Drugi tekst wspomina, że posąg na mocy *senatus*

⁵³⁷ Gramm. Rom. Frag., 53, 54, Cic., *Fin.*, 3. 2. 7, Plin., *NH.*, 15. 102, Dix 2000: 441 – 444.

⁵³⁸ Cic., *Pro Mur.*, 37, Strab., 12. 5. 2, Plut., *Luc.*, 37. 3, ILS, 60.

⁵³⁹ Shatzman 1975: 379, według izraelskiego badacza jeśli w wojsku Lukullusa znajdowało się w tym czasie około piętnastu tysięcy legionistów, to na ich wynagrodzenie po zdobyciu Tigranocerty wódz przeznaczył około dwunastu milionów denarów. Część weteranów została również nagrodzona finansowo podczas samego triumfu.

⁵⁴⁰ Pape 1975: 23, LTUR 3: 67 – 70, von Stackelberg 2009: 75 – 76, ogród ten został zaprojektowany w latach 68 – 63 p.n.e., na *Mons Pincius* (obecnie część terenu należącego do Villa Medici i klasztoru Trinita dei Monti), z doskonałym widokiem na Pole Marsowe. Przypuszcza się, że na jego budowę wykorzystano część łupów zdobytych na Mitrydatesie VI. Według von Steckelberg to właśnie w tym miejscu Lukullus spędził lata 66 – 63 p.n.e., kiedy to poza *pomerium* musiał czekać na przyznanie triumfu, prowadząc równocześnie polityczną walkę z Pompejuszem. Badaczka uważa również, że ogród Lukullusa był pomnikiem jego wschodnich kampanii oraz demonstracją siły w politycznej rywalizacji.

⁵⁴¹ Plin., *NH.*, 35. 125, Plut., *Luc.*, 39. 1, Keaveney 1998: 160, Miles 2008: 220 – 226, Lukullus posiadał wille w Rzymie, Tuskulum, Neapolis i Misenum, w których oprócz kolekcji dzieł sztuki, w tym obrazów zakupionych za dwa talenty, znajdowały się biblioteki oraz stawy rybne. Keaveney uważa, że w willi w Tuskulum mógł zostać ustawiony Glob Billarosa oraz posąg Autolykosa, jednak źródła milczą na ten temat. Do dekoracji posiadłości w Tuskulum wykorzystano tzw. czarny marmur.

⁵⁴² Plin., *NH.*, 34. 93.

consultum został dedykowany przez syna Lukullusa (*pupillum Luculli filium ex S.C. dedicasse, tertius*), trzeci, iż statua została przywrócona na swoje miejsce za sprawą edyla Tytusa Semproniusza Sabinusa (*aed. cur. ex privato in publicum restituisse*). Potrzeba wydania *senatus consultum* w tak błahej kwestii potwierdza tylko tezę, że w Rzymie nie istniała żadna stała norma prawna ograniczająca wodzom możliwość posiadania *manubiae*. Jeśli chciano wymusić na dowódcach przekazanie ich części łupów potrzebna była stosowna uchwała. W takim wypadku trzecia inskrypcja może odnosić się nie do obowiązujących norm prawnych, ale do faktu, że posąg po jego przekazaniu przez syna Lukullusa został skradziony (być może w wyniku wojny domowej) i odzyskany dopiero przez Sabinusa, co odnotowano na bazie⁵⁴³. Co najważniejsze Lukullus nie wahał się jednak umieścić na postumencie napisu, że posąg ten stanowi jego część zdobyczy, którą mógł wykorzystać w dowolny sposób⁵⁴⁴.

Młodszy z braci Lukullusów również może poszczycić się zdobytymi podczas kampanii dziełami sztuki. W okresie swojego konsulatu, który przypadł na rok 73 p.n.e., Marek Terencjusz Warron Lukullus zagrabił z Apollonii monumentalny posąg Apollina (wysoki na ponad trzynaście metrów)⁵⁴⁵. Statua ta została wykonana z brązu przez żyjącego w V w. p.n.e., greckiego artystę Kalamisa, będącego jednym z najwybitniejszych rzeźbiarzy swojej epoki⁵⁴⁶. Na czas transportu posąg prawdopodobnie został rozebrany na mniejsze części, aby przed pochodem triumfalnym wodza, zostać złożonym i zdeponowanym na Kapitolu, gdzie stały już

⁵⁴³ Shatzman 1972: 188, Bradford – Churchill 1999: 108, według Shatzmana to, że posąg został przekazany przez syna Lukullusa na publiczny użytek wynikało z faktu, iż jego opiekunem był Katon Młodszy, który podobnie jak jego pradziadek, górował moralnością nad członkami rzymskich elit, zob., Varro, *R.R.*, 3. 2. 17. Bradford – Churchill, w przeciwieństwie do Shatzmana uważa, że *senatus consultum* była w tym wypadku wiążąca i syn wodza był zobligowany do przekazania posąg. W innym wypadku musiał liczyć się z oskarżeniami o *peculatus* podobnie jak Pompejusz. Na temat dyskusji z tezami Bradforda – Churchilla, zob., Rozdział 2.

⁵⁴⁴ Diod. Sic., 4. 21. 4, według Diodora Sycylijskiego Lukullus podobnie jak kilka lat wcześniej Sulla również dziesiątą część zdobyczy poświęcił dla Herkulesa.

⁵⁴⁵ Strab., 7. 6. 1, Plin., *NH.*, 34. 38, App., *Ill.*, 30, MRR 2: 109.

⁵⁴⁶ Paus., 2. 10. 3, 9. 20. 4, rzeźbiarz ten znany jest z wielu wspaniałych dzieł sztuki, chociażby wykonanego ze złota i kości słoniowej Asklepiosa czy Dionizosa, który znajdował się w Tangerze.

inne monumentalne dzieła sztuki⁵⁴⁷. Statua niestety nie zachowała się. Pewne wyobrażenie na temat jej wyglądu dają nam monety. Na rewersie wybitej w połowie II wieku p.n.e., tetradrachmy z trackiej Apollonii, przedstawiono boga stojącego na niskim postumencie [foto 32]. Na jego głowie znajduje się wieniec, w prawej ręce trzyma on gałązkę laurową, na której siedzą ptaki, w lewej natomiast dzierży łuk i strzały⁵⁴⁸. Posąg ten zanim został wywieziony do Rzymu znajdował się w świątyni, która prawdopodobnie była usytuowana w miejscu dzisiejszego kościoła świętego Jerzego w Sozopolu (dawna Apollonia), o czym świadczyć mogą odnalezione w tym miejscu figurki wotywnie⁵⁴⁹. Dedykacja tego dzieła podobnie jak inne monumentalne posągi ustawione na Kapitolu miała oprócz upamiętnienia sukcesu militarnego wodza, także podkreślić rolę Jowisza jako boga wojny i triumfu, dzięki wsparciu którego Rzym mógł zwyciężać⁵⁵⁰.

Sporą część zdobyczy najważniejszemu rzymskiemu bóstwu poświęcił również Gnejusz Pompejusz, który na mocy *lex Manilia* w roku 66 p.n.e., przejął od Lukullusa dowodzenie w wojnie przeciwko Mitrydatesowi VI. Według Strabona najcenniejsze łupy zdobyte na pontyjskim władcy w Kainon Chorion zostały zdeponowane przez wodza na Kapitolu⁵⁵¹. Niestety grecki geograf nie podaje jakie przedmioty poświęcono Jowiszowi. Relację Strabona można jednak uzupełnić o przekaz Pliniusza, który zaznaczył, że w świątyni kapitolinińskiej umieszczona została chociażby kolekcja *gemm* – tzw. *dactyliotheca* oraz niezwykle popularne na

⁵⁴⁷ Cic., *Pis.*, 44, Pape 1975: 54, Rich 2014: 251, Marek Lukullus świętował swój triumf nad Bessami w roku 71 p.n.e.

⁵⁴⁸ Topalov, Apollonia: 98, na monecie statua Apollina flankowana jest z dwóch stron napisami: ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ oraz ΙΑΤΡΟΥ – Uzdrowiciel.

⁵⁴⁹ Issac 1986: 243, badania archeologiczne w Sozopolu są utrudnione ze względu na erozję części wybrzeża. Podczas wykopalisk oprócz figurek odnaleziono również liczne fragmenty ceramiki, głównie z warsztatów attyckich.

⁵⁵⁰ Bravi 2014: 70.

⁵⁵¹ Strab., 12. 3. 31, Greenhalgh 1980: 174 – 175, Kainon Chorion była to warownia w Górach Pontyjskich, prawdopodobnie nieopodal masywu Akgün. Została ona zdobyta 64/63 r. p.n.e. a w jej wnętrzach oprócz licznych łupów znajdowało się również archiwum królewskie, zob., Plut., *Pomp.*, 37. 1.

wschodzie kielichy z murrey⁵⁵². Autor ten zaznaczył również, że po ostatecznej klęsce Mitrydatesa VI rozpoczęła się w Rzymie moda na kamienie szlachetne oraz perły (*Victoria tamen illa Pompei primum ad margaritas gemmasque mores inclinavit*)⁵⁵³.

Podczas kampanii Pompejusz splądrował również wiele innych miast i warowni pontyjskiego władcy. Z Symphoreion wódz zabrał królewski skarbiec, a także – jak zaznaczył Plutarch – tylko te dzieła, które miały uświetnić jego triumf oraz trafić do rzymskich świątyń⁵⁵⁴. Zważywszy jednak na luksus i ilość prezentowanych podczas *pompa triumphalis* łupów przekaz ten należy uznać za mało prawdopodobny. Spora zdobycz przypadła także Rzymianom po splądrowaniu Talaury:

ἐν δὲ Ταλαύροις, ἦν τινα πόλιν ὁ Μιθριδάτης εἶχε ταμιεῖον τῆς κατασκευῆς, δισχίλια μὲν ἐκπώματα λίθου τῆς ὀνυχίτιδος λεγομένης ἠρέθη χρυσοκόλλητα, καὶ φιάλαι καὶ ψυκτῆρες πολλοὶ καὶ ῥυτὰ καὶ κλῖναι καὶ θρόνοι κατάκοσμοι, καὶ ἵππων χαλινοὶ καὶ προστερνίδια καὶ ἐπωμίδια, πάντα ὁμοίως διάλιθα καὶ κατάχρυσα, ὧν ἡ παρὰδοσις διὰ τὸ πλῆθος ἐς τριάκοντα ἡμέρας παρέτεινεν. καὶ ἦν τὰ μὲν ἐκ Δαρείου τοῦ Ὑστάσπου, τὰ δὲ ἐκ τῆς Πτολεμαίων ἀρχῆς, ὅσα Κλεοπάτρα Κῶις παρέθετο καὶ Κῶι Μιθριδάτῃ ἐδεδώκεσαν: τὰ δὲ καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ Μιθριδάτου κατεσκεύαστο καὶ σὺν εἰλεκτο, φιλοκάλου καὶ περὶ κατασκευὴν γενομένου [...]⁵⁵⁵

W mieście Talaura, w którym Mitrydates miał główny skład sprzętu domowego, znaleziono dwa tysiące pucharów z kamienia zwanego onyksem, złotem wysadzanych, wiele czar, naczyń do chłodzenia wina i rogów do picia, łóża i stoły zdobione, uździenice, napiersniki i uprzęż, wszystko podobnie wysadzane kamieniami i złotem. Tak wiele było tych rzeczy, że ich przejęcie przeciągało się do trzydziestu dni. Część tych rzeczy pochodziła od Dariusza syna Hystaspesa, część z państwa Ptolemeusza od Kleopatry, która powierzyła je Kojczykom, ci z

⁵⁵² Plin., *NH.*, 37. 6 – 7, dzieła te były tak popularne i pożądane w Rzymie, że jednym z nielicznych przedmiotów, które przywłaszczył dla siebie młody Cezar z łupów zdobytych w Egipcie, były właśnie naczynia z murrey, zob. Suet., *Aug.*, 70, Östenberg 2009: 106.

⁵⁵³ Plin., *NH.*, 37. 6.

⁵⁵⁴ Plut., *Pomp.*, 36. 6, Pape 1975: 24, Ziolkowski 1980: 222.

⁵⁵⁵ App., *Mith.*, 115.

kolei przekazali je Mitrydatesowi. Pewną część tych rzeczy kazał sporządzić i zgromadził także sam Mitrydates, który był miłośnikiem piękna także i w zakresie sprzętu domowego [...] (przeł. L. Piotrowicz).

Pośród łupów Appian wymienia egipski skarbiec i dzieła sztuki przejęte przez wojska Mitrydatesa VI na wyspie Kos, a także perskie bogactwa Dariusza I, w tym jedno bogato zdobione łóże należące do króla⁵⁵⁶. Cała ta zdobycz została pokazana podczas trzeciego już triumfu Pompejusza⁵⁵⁷, który odbył się we wrześniu 61 r. p.n.e.⁵⁵⁸ Do naszych czasów zachował się obszerny opis tej ceremonii przytoczony przez Pliniusza:

*transtulit alveum cum tesseris lusorium e gemmis duabus latum pedes tres, longum pedes quattuor—ne quis effetas res dubitet nulla gemmarum magnitudine hodie prope ad hanc amplitudinem accedente, in eo fuit luna aurea pondo XXX—, lectos tricliniaries tres, vasa ex auro et gemmis abacorum novem, signa aurea tria Minervae, Martis, Apollinis, coronas ex margaritis XXXIII, montem aureum quadratum cum cervis et leonibus et pomis omnis generis circumdata vite aurea, musaeum ex margaritis, in cuius fastigio horologium [...]*⁵⁵⁹

Przeniósł plansze do gry składające się z dwóch części z pionkami z kamieni szlachetnych, szeroką na trzy stopy, długą na cztery. Aby zaś, ktoś o tej rzeczy nie wątpił, powiedzieć muszę, że aż do dziś dnia, żaden kamień szlachetny nie zbliżył się swą wielkością do nich, na nich znajduje się księżyc złoty o wadze trzydziestu funtów. [Przeniósł również – A.J.] trzy łóża, dziewięć kredensów wypełnionych złotymi naczyniami wysadzanych drogimi

⁵⁵⁶ App., *Mith.*, 23, 115 – 117, skarbiec i dzieła sztuki zostały przejęte podczas wojny z Sullą.

⁵⁵⁷ Luc., 8. 553, Plut., *Pomp.*, 45. 4, Beard 2007: 14, dwa poprzednie triumfy odbyły się w roku 81/80 p.n.e. i 71 p.n.e. W ten sposób Pompejusz jako pierwszy z rzymskich wodzów triumfował nad trzema kontynentami: Afryką, Europą i Azją.

⁵⁵⁸ Degrassi 1954: 108, Vell. Pat., 2. 40, Plut., *Pomp.*, 45, Greenhalgh 1980: 174, według Paterkulusa i Plutarcha triumf Pompejusza miał trwać dwa dni (28 – 29 września). Jednak Greenhalgha zaznaczył, że właściwa parada odbyła się tylko pierwszego dnia, drugiego zaś w dzień urodzin imperatora odbyła się uczta i prezentacja wspaniałej zdobyczy, która zdeponowana została w wielu rzymskich świątyniach.

⁵⁵⁹ Plin., *NH.*, 37. 6. 13 – 14.

kamieniami, trzy złote posągi Minerwy, Marsa i Apollina, trzydzieści trzy wieńce z pereł, górę złotą kwadratową z jeleniami, lwami i owocami każdego rodzaju, oplecionym przez złotą winorośl, perłową kapliczkę Muz, na której szczycie znajdował się zegar [...]

Podczas tej wystawnej parady zaprezentowano jeszcze srebrne posągi przedstawiające pontyjskich władców, a także obraz Tigranesa II. Najważniejsza statua reprezentowała jednak samego Mitrydatesa VI, głównego oponenta Rzymu podczas tej kampanii⁵⁶⁰. Była ona wysoka na osiem łokci i wykonana w całości ze złota, niesiono ją wspólnie z insygniami królewskiej władzy berłem oraz tronem⁵⁶¹. W trakcie pochodu wystawiono również obrazy przedstawiające sceny z życia króla oraz jego królestwa, a także tablice z nazwami pokonanych przez Rzymian ludów. Personifikacje podbitych przez Pompejusza narodów zostały ustawione kilka lat później w jego monumentalnym portyku na Polu Marsowym⁵⁶². Według Beard obrazy Polignota przedstawiające wojownika, Antyfilosa z wizerunkami Kadmosa i Europy czy Nikiasza, który namalował Aleksandra Wielkiego, umieszczone w *Porticus Pompei*, także stanowiły część zdobyczy wojennej⁵⁶³. Całość łupów uzupełniła prezentacja jeńców, broni, rydwanów, dziobów okrętów zdobytych na piratach oraz nosze i wazy z wielkimi sumami pieniędzy i kruszcu, które zdeponowano w *aerarium*⁵⁶⁴. Według Kasjusza Diona niesiono również glob, który

⁵⁶⁰ Plin., *NH.*, 33. 151.

⁵⁶¹ Plin., *NH.*, 37. 16, Plut., *Pomp.*, 45, App., *Mith.*, 116 – 117, Cass. Dio., 37. 21, Rehak 2006: 17, Beard 2007: 9 – 10, Pliniusz wspomina jeszcze o wykonanym z pereł – prawdopodobnie na zlecenie Pompejusza – portrecie wodza, którego uczesanie było stylizowane na fryzurę Aleksandra Wielkiego. Według Beard góra złota z przedstawieniami zwierząt miała symbolizować podbity przez Pompejusza Wschód oraz bogactwo, które region ten oferował.

⁵⁶² Plin., *NH.*, 36. 41, LTUR 4: 148 – 149.

⁵⁶³ Beard 2007: 24, jednak Pliniusz opisując te dzieła nic nie wspomina o sposobie ich zdobycia, zob., Plin., *NH.*, 35. 58, 35. 131. O znajdujących się w portyku dziełach wzmiankował również Tacjan Syryjczyk, który pośród wymienionych rzeźb wspomniął o Muzach, Apollinie czy Ganimedesie. Jednak podobnie jak w przypadku obrazów nie wiadomo czy przedmioty te stanowiły zdobycz wojenna, zob., Tatianus, *Ad. Gr.*, 34 – 35.

⁵⁶⁴ Frank 1959: 324 – 325, Ziolkowski 1980: 222, na temat zdeponowanych i przekazanych sum mamy trzy źródła. Pliniusz podaje, że Pompejusz przekazał do skarbcza pięćdziesiąt milionów denarów, dwadzieścia pięć natomiast oddał swoim oficerom. Plutarch wspomina o przekazaniu każdemu z legionistów tysiąca pięciuset denarów. Według Appiana w triumfie niesiono siedemdziesiąt pięć

symbolizować miał władze Rzymu nad światem⁵⁶⁵. Podobnie jak w przypadku triumfu Lukullusa podczas pochodu Pompejusza zaprezentowano także zdobyte na Wschodzie drzewa, które prawdopodobnie posadzono w jego ogrodzie przy portyku⁵⁶⁶. Być może również słynne traktaty medyczne Mitrydatesa VI były wystawione podczas parady, jednak nie ma co do tego pewności⁵⁶⁷. Niemniejsze wrażenie co łupy musiał robić sam imperator, który w trakcie triumfu jechał przez miasto w kwadrydze zdobionej kamieniami szlachetnymi, i jak zaznaczył z przekazem Appian miał mieć na sobie płaszcz należący niegdyś do Aleksandra Wielkiego⁵⁶⁸.

Po paradzie dziesięcinę z łupów wojennych wódz poświęcił natomiast Minerwie, dla której według Pliniusza ufundował *ex manubiis* kapliczkę⁵⁶⁹. Jednak Diodor Sycylijski wyliczając łupy przekazane bogini, nie wspomina o fundacji przybytku, stwierdzając, że zdobyte dzieła sztuki i pieniądze – o łącznej wartości trzystu siedmiu talentów srebra oraz dwunastu tysięcy trzystu sześćdziesięciu sztuk złota – zostały tylko zadedykowane Minerwie⁵⁷⁰. Zważywszy na ograniczony korpus źródeł sprawa samej fundacji świątyni wzbudza sporo dyskusji⁵⁷¹. Faktem jest, że część dzieł zostało poświęconych ku czci bogini, której prawdopodobnie zadedykowano – wspomniany przez Pliniusza – złoty posąg. Pewna partia zdobyczy mogła zostać również ustawiona w świątyni Herkulesa (*aedes Pompeiana Herculis*), którą Pompejusz odbudował przy *Circus Maximus*, a gdzie znajdował się posąg autorstwa Myrona,

milionów bitego srebra, z kolei szesnaście tysięcy talentów zostało przekazanych legionistom (co stanowiło około siedemdziesięciu jeden milionów denarów, które wypłacono na potrzeby armii), zob., Plin., *NH.*, 37. 16, Plut., *Pomp.*, 45, App., *Mith.*, 116.

⁵⁶⁵ Cass. Dio., 37. 21.

⁵⁶⁶ Prop., 2. 32, Plin., *NH.*, 12.9. 20, Russell 2016: 153 – 186.

⁵⁶⁷ Plin., *NH.*, 25. 3, jeden z wyzwoleńców Pompejusza podjął się trudu przełożenia tych traktatów na łacinę.

⁵⁶⁸ App., *Mith.*, 117, historyk z Aleksandrii sceptycznie podchodzi do tej informacji sugerując jednak, że jeśli faktycznie Pompejusz posiadał płaszcz należący do Aleksandra to prawdopodobnie znalazł go w skarbcu, który Mitrydates VI zabrał z Kos.

⁵⁶⁹ Plin., *NH.*, 7. 97.

⁵⁷⁰ Diod., *Sic.*, 40. 4.

⁵⁷¹ Palmer 1990: 1 – 13, Orlin 2002: 133, na temat świątyni, zob., Rozdział 6.

przedstawiający siedzącego na stosie broni herosa⁵⁷². Mimo obszernego opisu łupów wodza źródła milczą, na temat lokalizacji posągu Mitrydatesa VI. Nie należy wykluczyć jednak możliwości, że dzieło to było prezentowane wraz z personifikacjami pokonanych ludów nieopodal statuy Pompejusza (*circa Pompeium*)⁵⁷³, przy której zamordowany został Gajusz Juliusz Cezar.

Wódz ten podobnie jak Pompejusz zdobył podczas swoich kampanii militarnych okazałe łupy. Jednak – nie licząc jeńców, pieniędzy i kruszcu⁵⁷⁴ – mamy o nich lakoniczne wzmianki. Niemniej jednak wiemy, że Cezar dopuścił się grabieży wielu galijskich miejsc kultu i miast, z których mógł wywieźć cenne dzieła (*In Gallia fana templaque deum donis referta expilavit*)⁵⁷⁵. W podobny sposób dyktator postąpił kilka lat później, kiedy to splądrował depozyty z przybytku Heraklesa w Tyrze⁵⁷⁶. I jak pisał Swetoniusz: *Postea vero evidentissimis rapinis ac sacrilegis et onera bellorum civilium et triumphorum ac munerum sustinuit impendia*⁵⁷⁷. O ile część zdobytych łupów została z całą pewnością sprzedana kupcom, którzy towarzyszyli armii Cezara⁵⁷⁸, to wiemy, że podczas parad triumfalnych *ex Gallia, ex Aegypto, ex Ponto* i *ex Africa* z 46 r. p.n.e. zaprezentowano złoty posąg „Oceanu”⁵⁷⁹. Dzieło to przedstawione zostało

⁵⁷² Vitr., 3. 3. 5, Plin., *NH.*, 34. 57, Ziółkowski 1988b: 313 – 314, Palagia 1990: 51 – 70, LTUR 3: 20 – 21, Beard 2007: 22, kopią dzieła Myrona jest być może posąg Herkulesa z Palazzo Altemps. Pompejusz odbudował prawdopodobnie świątynię *Hercules Inviatus*, która została wzniesiona pod koniec IV wieku p.n.e. Beard uważa, że posąg ten mógł stanowić część łupu zdobytego przez Pompejusza podczas kampanii przeciwko Mitrydatesowi VI, jednak żadne źródło tego nie potwierdza.

⁵⁷³ Plin., *NH.*, 36. 41, zwrot *circa Pompeium* nie jest jednoznaczny i można go interpretować następująco: a) dzieła ustawione wokół (posągu) Pompejusza, b) dzieła ustawione wokół portyku lub teatru.

⁵⁷⁴ Caes., *B.G.*, 6. 3. 2, 7. 11. 9, 8. 4. 1, Diod. Sic., 5. 27, Strab., 3. 2. 8, MRR 2: 187, zdobytego przez Cezara złota było tyle, że sprzedawano je w Rzymie 25 % taniej niż zwykle. Jego łupy były tak okazałe, że mógł on bez korzystania z pieniędzy z *aerarium* sfinansować kolejne legiony oraz podwoić żołd dla żołnierzy, zob., Cic., *Prov.*, 28, Suet., *Iul.*, 26, Kay 2014: 288. Sporo pieniędzy zdobytych w Galii Cezar wysłał do swoich politycznych stronników w Rzymie, zob., Plut., *Caes.*, 21. 2. Na temat szacunkowych sum przekazanych przez Cezara po triumfie do *aerarium*, zob., Frank 1959: 338.

⁵⁷⁵ Suet., *Iul.*, 54, Duncan – Jones 2006: 9, choć z drugiej strony wielu świątyniom Cezar przywrócił status nienaruszalności ich mienia tzw. *asylia*, chociażby w przybytku Artemidy w Sardes, zob., Miles 2008: 101.

⁵⁷⁶ Cass. Dio., 42. 49, Shatzman 1975: 352.

⁵⁷⁷ Suet., *Iul.*, 54, (*Później najbardziej widocznymi grabieżami i świętokradztwami pokrywał ciężar wojen domowych oraz wydatki na triumfy i widowiska* [...] przeł. J. Niemirska – Pliszczyńska).

⁵⁷⁸ Caes., *B.G.*, 6. 37.

⁵⁷⁹ Vell. Pat., 2. 56, Plut., *Caes.*, 55, App., *B.C.*, 2. 101, Cass. Dio., 43. 14 – 21, Rich 2014: 251, rok później dyktator triumfował ponownie po zwycięstwie w Hiszpanii, jednak parada ta była zdecydowanie

w łańcuchach jako jeniec pokonany podczas inwazji na Brytanię, skąd Rzymianie wywieźli także perły, których jakość była kwestionowana już w antyku⁵⁸⁰. Wykonany z nich pancerz został zadedykowany *Wenus Genetrix*, w jej świątyni na *Forum Iulium*⁵⁸¹.

Wewnątrz Forum Cezara zostały umieszczone również dwa obrazy autorstwa Timomachosa, które dyktator zakupił za osiemdziesiąt talentów. Pierwszy z nich przedstawiał Medeę – mordującą swoje dzieci, drugi Ajaksa – opętanego szałem⁵⁸². Według Bravi wybór tych dzieł nie był przypadkowy. Wizerunek heroiny był antytezą dla pramatki rodu julijskiego *Wenus*, a sama Medea jako dzieciobójczyni miała symbolizować grozę wojny domowej, którą po krwawej walce zakończył Cezar. Z kolei *insania* umierającego Ajaksa miała kontrastować z *consilium* dyktatora. Wizerunek herosa miał także symbolizować los pokonanego Pompejusza, o którym po klęsce pod Farsalos Appian napisał: Πομπήιος δ' ἐπεὶ τὴν τροπὴν εἶδεν, ἑκφρων αὐτοῦ γενόμενος ἀπῆει βάρηνές τὸ στρατόπεδον καὶ παρελθὼν ἐς τὴν σκηνὴν ἐκαθέζετο ἄναυδος, οἷόν τι καὶ τὸν Τελαμῶνος Αἴαντά φασιν ἐν Ἰλίῳ παθεῖν, ἐν μέσοις πολεμίοις ὑπὸ θεοβλαβείας⁵⁸³. To alegoryczne przedstawienie Pompejusza jako Ajaksa było świadomym zabiegiem Cezara, który w ten sposób chciał ukazać klęskę swojego oponenta⁵⁸⁴. W pochodzie

mniej okazała, a także wywoływała w obywatelach mieszane uczucia, gdyż celebrowano zwycięstwo w wojnie wewnętrznej, zob., Plut., *Caes.*, 56.

⁵⁸⁰ Plin., *NH.*, 9. 57, Flor., *Epit.*, 2. 13, Tac., *Agr.*, 12, Östenberg 2009: 106.

⁵⁸¹ Suet., *Iul.*, 26, Cass. Dio., 43. 22, Rutledge 2012: 228, na temat świątyni *Wenus Genetrix* i innych dzieł sztuki w niej zdeponowanych, zob., Rozdział 6.

⁵⁸² Plin., *NH.* 35. 26, 35. 136, Pliniusz dwukrotnie wspomina o obrazach Medei i Ajaksa przedstawiając dwie inne lokalizacje. W pierwszym przypadku pisze, że dzieła zostały umieszczone przed świątynią *Wenus (ante)*, w drugim zaś, iż wewnątrz przybytku (*in*).

⁵⁸³ App., *B.C.*, 2. 81, Bravi 2014: 88 – 93, (*Kiedy Pompejusz zobaczył, że ludzie jego rzucili się do ucieczki, stracił zupełnie równowagę ducha, odszedł z wolna do obozu i wszedłszy do namiotu siedział bez słowa, tak jak Ajas, syn Telemona, którego wśród nieprzyjaciół pod Ilionem to samo się z dopustu bożego wydarzyło [...]* przeł. L. Piotrowicz)

⁵⁸⁴ Rutledge 2012: 231, uważa z kolei, że obraz ten miał przywoływać w rzymskiej pamięci samobójczą śmierć Katona, który wolał walczyć z Cezarem, niż zdać się na jego łaskę.

triumfalnym nie pokazano jednak jego *imago*, gdyż triumf nad rzymskimi obywatelami był nie do zaakceptowania przez lud⁵⁸⁵.

Nie wszyscy Rzymianie mogli pogodzić się również ze śmiercią dyktatora i wybuchem kolejnej wojny domowej, która podobnie jak wcześniejsze konflikty schyłku Republiki była finansowana przy dużym udziale łupów. Przygotowując się do wojny z Oktawianem i Markiem Antoniuszem, zabójcy Cezara wykorzystywali wszelkie możliwe sposoby na sfinansowanie zobowiązań wobec legionistów. W tym celu Gajusz Kasjusz Longinus dopuścił się grabieży pieniędzy i posągów z Rodos (*deorum simulacris spoliarentur*) zostawiając na miejscu tylko rydwan należący do Apollina⁵⁸⁶. Waleriusz Maksimus moralizując tę historię, upatruje w akcie splądrowania rodyjskich świątyni preludium do wydarzeń z roku 42 p.n.e., kiedy to pod Filippi w wyniku zemsty bogów zginął Kasjusz⁵⁸⁷.

W następnym roku szukając dodatkowych środków finansowych Oktawian zabrał świątynne wota z przybytków w Rzymie i Italii, które po sukcesie odniesionym w 31 r. p.n.e. pod Akcjum zwrócił w formie *manubiae*⁵⁸⁸.

Zajmując Aleksandrię po klęsce poniesionej przez Kleopatrę młody Cezar znalazł w jej pałacu wiele świątynnych wotów i dzieł sztuki, które królowa zgromadziła w jednym miejscu. Zdobyte w ten sposób sumy zwycięzca spod Akcjum przekazał legionistom⁵⁸⁹. Dzieła sztuki z kolei zostały wywiezione do Rzymu bądź oddane do miast, które ograbił Marek Antoniusz. W ten sposób odesłano do świątyni w Rhoition posąg Ajaksa, a do Efezu Apollina autorstwa Myrona⁵⁹⁰. Według Strabona Oktawian zwrócił także na Samos dwa inne dzieła tego autora, które stały wzdłuż Świętej Drogi prowadzącej do Heraionu. Statuy te przedstawiały Atenę

⁵⁸⁵ App., *B.C.*, 2. 101, Östenberg 2014: 186, nawet obrazy ukazujące śmierć Katona i Scypiona niesione podczas triumfu Cezara nie przedstawiały ich jako pokonanych na polu walki wrogów, a tylko popełniających samobójstwo, lekceważąc tym samym *clementia* Cezara.

⁵⁸⁶ Val. Max., 1. 5. 8, Plut., *Brut.*, 32, Cass. Dio., 47. 33. 3.

⁵⁸⁷ Val. Max., 1. 5. 8, według Waleriusza Maksimusa za grabież rodyjskich świątyni wódz został ukarany przez Fortunę, która *ipsum solem re vera relinquere cogeret*.

⁵⁸⁸ Mon. Anc., 21. 2, App., *B.C.*, 5. 24, Cass. Dio., 48. 12. 4.

⁵⁸⁹ Cass. Dio., 51. 17. 6 – 7.

⁵⁹⁰ Strab., 13. 1. 30, Plin., *NH.*, 34. 58, Miles 2008: 103, Lapatin 2010: 259 – 260.

i Heraklesa, które wspólnie z wizerunkiem Zeusa tworzyły scenę ukazującą przyjęcie herosa w poczet olimpijskich bogów. Oktawian jednak rozdzielił tę grupę wysyłając posąg Zeusa do Rzymu, gdzie został ustawiony na Kapitolu⁵⁹¹. O tym jak duże znaczenie polityczne dla młodego Cezara miało odesłanie posągów, świadectwo daje *Res gestae divi Augusti*, gdzie czytamy:

*In templis omnium civitatum provinciae Asiae victor ornamenta reposui, quae spoliatis templis is cum quo bellum gesseram privatim possederat [...]*⁵⁹²

W świątyniach wszystkich miast prowincji Azji, jako Zwycięzca, przywróciłem wszystkie ornamenty, który ten z którym toczyłem wojnę posiadał prywatnie, po tym jak splądrował świątynie [...]

Princeps starał się również unormować prawnie kwestie związane z grabieżą posągów i wotów, czego wyraz dał w wydany w roku 27 p.n.e. rozporządzeniu znanym z inskrypcji z azjatyckiego miasta Kyme, gdzie zobowiązał namiestników prowincji do odpowiedzialności za skonfiskowane dobra świątynne bądź publiczne⁵⁹³.

Mimo zwrócenia sporej ilości posągów, łup przywieziony przez Oktawiana do Rzymu był na tyle okazały, że ozdobiono nim dużą część miasta. Podczas trzydniowej ceremonii triumfalnej, która odbyła się w 29 r. p.n.e., zaprezentowano chociażby personifikację pokonanego Nilu, który wspólnie z obrazem Hiacynta autorstwa Nikiasza, kielichem z murre, a także perłami został zabrany

⁵⁹¹ Strab., 14. 1. 14, grecki autor informuje, że dzieła te zostały zgrabione przez Marka Antoniusza tylko dlatego, by przypodobać się Kleopatrze. Same posągi nie zachowały się. Jednak na Samos przetrwała baza, na której były one ustawione. W tym samym celu miały zostać przekazane królowej także woluminy z biblioteki pergamońskiej. Obecnie jednak wielu badaczy wątpi w autentyczność przekazu Plutarcha uważając, że sytuacja ta została wykreowana przez przeciwników Antoniusza, którzy chcieli pokazać jego uległość względem egipskiej królowej, zob., Plut., *Ant.*, 58, Barnes 2000: 72.

⁵⁹² Mon. Anc., 24. 1, Brunt, Moore 1983: 66, Rutledge 2012: 235, według badaczy Oktawian w ten sposób chciał podkreślić *moderato* i *pietas* względem bogów, kontrastując swoją osobę z Antoniuszem, który dopuścił się grabieży świątyń.

⁵⁹³ Pleket 1958: 49.

z Aleksandrii⁵⁹⁴. W pochodzie niesiono również *imago* Kleopatry, który według Propercjusza ukazywał królową w momencie, gdy była kąsana przez węża. Kasjusz Dion opisując to dzieło sugeruje ponadto, że przedstawiało ono wizerunek Kleopatry na marach⁵⁹⁵. Twierdzi on również, że Oktawian zdeponował w przybytku Wenus *Genetrix* kosztowności należące do egipskiej królowej, którymi prawdopodobnie ozdobił jej posąg⁵⁹⁶.

Również inne łupy przywiezione z Egiptu zostały wystawione w przestrzeni miasta. Wystarczy w tym miejscu wspomnieć o wykonanych z perły należącej do Kleopatry kolczykach, które w roku 25 p.n.e., zostały poświęcone bogini Wenus. Część z tych kamieni szlachetnych zdeponowano również w świątyni Jowisza na Kapitolu⁵⁹⁷. Według Kasjusza Diona sporo dzieł zostało także poświęconych w *aedes Divi Iulii*⁵⁹⁸. Historyk ten sugeruje także, że Oktawian umieścił w Kurii julijskiej posąg Wiktorii z Tarentu, który ozdobiono egipską zdobyczą. Niewykluczone, że dzieło to trafiło do Rzymu już we wcześniejszym okresie, a princeps tylko nakazał jego renowację⁵⁹⁹. Z Egiptu zagrabiony został również posąg opisany przez Pliniusza jako wizerunek Janusa autorstwa Skopasa bądź Praksytelesa, który ustawiono w świątyni tego boga. Dwa inne dzieła należące niegdyś do Aleksandra Wielkiego umieszczono natomiast na Forum Augusta oraz przed Regią⁶⁰⁰. W świątyni Apollina na Palatynie został poświęcony – należący również do macedońskiego władcy –

⁵⁹⁴ Prop., 2. 1. 32, Suet. *Aug.*, 71, Plin., *NH.*, 9. 58, 35. 130, Plut., *Ant.*, 86. 3, Cass. Dio., 51. 21. 8, Pape 1975: 25 – 26, prezentując personifikację Nilu Oktawian starał się nawiązać do triumfu Juliusza Cezara, który zaprezentował podczas niego przedstawienia plastyczne Nilu, Rodanu czy Oceanu.

⁵⁹⁵ Prop., 3. 11. 53, Cass. Dio., 51. 21. 8, Östenberg 2009: 144.

⁵⁹⁶ App., *B. C.*, 2. 102, Cass. Dio., 51. 22. 3, Kleiner 2005: 149, Rutledge 2012: 229, Milczanowski 2013: 175, Rutledge zaznaczył, że umieszczając w świątyni posąg Kleopatry oraz pancerz z brytyjskich pereł, Juliusz Cezar chciał podkreślić swój sukces militarny oraz seksualną dominację nad egipską królową, która uhonorowana została złotą statua.

⁵⁹⁷ Plin., *NH.*, 9. 58, Suet., *Aug.*, 30.

⁵⁹⁸ Cass. Dio., 51. 22. 2.

⁵⁹⁹ Cass. Dio., 51. 22. 1 – 3, Miles 2008: 240 – 242.

⁶⁰⁰ Plin., *NH.*, 34. 48, 36. 28, były to prawdopodobnie statuetki przedstawiające Nike. Na temat miejsca zdeponowania posągu Janusa, zob., Rozdział 6.

kandelabr przypominający drzewo z wiszącymi owocami⁶⁰¹. Niestety źródła nie wspominają w jaki sposób do Rzymu trafiły inne dzieła sztuki umieszczone w palatyńskiej świątyni, wśród których należy wyróżnić: posąg Apollina grającego na kitarze autorstwa Skopasa [foto 33], Diany Timoteosa, Latony Kefizodota czy ustawionego przy ołtarzu byka wykonanego przez Myrona⁶⁰². Zważywszy jednak, że Oktawian zabrał sporo posągów z greckich miast, które opowiedziały się w czasie wojny po stronie Antoniusza kolekcja zgromadzona na Palatynie również może stanowić łup wywieziony przez wodza z helleńskich miast⁶⁰³. Jak zaznaczył Paul Zanker ustawione w świątyni dzieła sztuki swoją symboliką miały podkreślać klęskę ludzkiej pychy, w tym wypadku pokonanego pod Akcjum Antoniusza⁶⁰⁴. W ten sposób Oktawian zachował się podobnie jak Juliusz Cezar, który za sprawą kupionych obrazów ukazał klęskę Pompejusza i jego stronników.

Sporą część zdobytych dzieł sztuki Oktawian umieścił również w ufundowanym przez siebie Forum Augusta (*Forum Augusti*), gdzie w portyku obok posągów *summi viri*, znalazły się dzieła wywiezione z Grecji⁶⁰⁵. W miejscu tym zdeponowano posągi z kości słoniowej Ateny Alea z Tegei oraz Apollina, a także kły dzika Kalidońskiego⁶⁰⁶. W podcieniach powieszone zostały natomiast obrazy Apellesa przedstawiające Aleksandra Wielkiego z Dioskurami i Nike oraz triumfującego macedońskiego władcę jadącego na rydwanie z kroczącą obok skrępowaną personifikacją wojny. Po latach Klaudiusz rozkazał przemalować twarz Aleksandra

⁶⁰¹ Plin., *NH.*, 34. 14, Mon. Anc., 24, Rutledge 2012: 239, w świątyni tej zdeponowany został również trójnog, który Oktawian kazał wykonać za pieniądze uzyskane po usunięciu swoich posągów. Na temat spornych kwestii dotyczących dedykacji świątyni, zob., LTUR 1 : 54 – 57, Hekster, Rich 2006: 149 – 168, Hekster i Rich podważają możliwość, że świątynia została ufundowana *ex manubiis*. Uważają natomiast, że przybytek ten został wzniesiony w wyniku prodigiów.

⁶⁰² Prop., 2. 31. 12, Plin., *NH.*, 36. 24, 36. 25, 36. 32, Pollitt 1990: 95, amerykański badacz uważa, że statua Apollina została wywieziona przez Oktawiana z Ramnus w Attyce. Posąg przedstawiono na monecie wybitej w roku 16 p.n.e., gdzie bóg stoi na bazie ozdobionej dziobami okrętów zdobytych pod Akcjum, zob., RIC, 1. 366.

⁶⁰³ Paus., 8. 46. 4 – 5, Pape 1975: 26, Beard, North, Price 1998: 198.

⁶⁰⁴ Zanker 1999: 91, do klęski ludzkiej pychy odnosił się wykonany z kości słoniowej i znajdujący się na drzwiach świątyni relief przedstawiający wygnanie Galów z Delf oraz śmierć Niobidów.

⁶⁰⁵ Na temat fundacji forum, zob., Rozdział 6.

⁶⁰⁶ Plin., *NH.*, 7. 183, Paus., 8. 46. 1 – 6.

Wielkiego, nadając jej rysy Augusta⁶⁰⁷. Kolejne wystawione w tym miejscu obrazy także nawiązywały do personifikacji wojny oraz triumfu, nadając całej przestrzeni jednolity charakter zwycięstwa⁶⁰⁸. Coarelli uważa ponadto, że młody Cezar zagrabił z Grecji dzieła sztuki, które znalazły się w odbudowanej przez Sozjanusa świątyni Apollina⁶⁰⁹.

W wyniku aneksji Egiptu po latach do Rzymu zostały przetransportowane z Heliopolis jeszcze dwa monumentalne obeliski, które architekci Augusta wkomponowali w przestrzeń miasta na przełomie 10/9 r. p.n.e. Pierwszy z nich (23. 70 m), został umieszczony w *Circus Maximus* i do dnia dzisiejszego można go oglądać przy Piazza del Popolo. Drugi wykonany z czerwonego granitu (21. 79 m), znalazł się na Polu Marsowym i służył jako iglica *Horologium Augusti*, którego pozostałości są jeszcze widoczne przy via di Campo Marzio 48. Sam obelisk stoi obecnie na Piazza Montecitorio⁶¹⁰. Na jego bazie znajdowała się następująca inskrypcja:

*Imp. Caesar divi fil. / Augustus / pontifex maximus / imp. XII cos XI trib pot XIV / Aegyptio
in potestatem / populi romani redacta / soli donum dedit*⁶¹¹

Imperator Cezar August syn boskiego Juliusza Cezara, najwyższy pontyfik, imperator po raz dwunasty, konsul po raz jedynasty, sprawujący władzę trybuńską po raz czternasty, po podporządkowaniu Egiptu pod władzę ludu rzymskiego, ofiarował (ten obelisk) w darze Słońcu

⁶⁰⁷ Plin., *NH.*, 35. 93 – 94.

⁶⁰⁸ Plin., *NH.*, 35. 28, na temat kolekcji sztuki zgromadzonej na forum i świątyni Marsa Ultora, zob., Rutledge 2012: 251 – 253.

⁶⁰⁹ Coarelli 2008: 270, wewnątrz świątyni znajdowały się dzieła Fidiasza – Apollin i Muzy, Filiskosa – Apollin, Latona i Diana, Timarchidesa – Apollin grający z kitarą, Praksytelesa lub Skopasa – Niobe z dziećmi. Cedrowy posąg Apollina został zaś przywieziony przez Sozjanusa z Seleucji, zob., Plin., *NH.*, 13. 53, 36. 34 – 35, Rozdział 1.

⁶¹⁰ Plin., *NH.*, 36. 70 – 71, Rehak 2006: 80 – 82, Coarelli 2008: 229.

⁶¹¹ CIL, 6. 701, 6. 702 = ILS, 91, Strab., 17. 1. 27, Plin., *NH.*, 36. 71, Amm. Marc., 17. 4. 12, taka sama inskrypcja dedykacyjna znajdowała się na obelisku ustawionym w *Circus Maximus*.

Monumenty te nie były jedynymi, które princeps wywiózł z Egiptu. Prawdopodobnie w latach 13 – 9 p.n.e., do Rzymu trafiło także pięć mniejszych obelisków, które wkomponowane zostały w przestrzeń Mauzoleum⁶¹². Obeliski te podobnie jak wszystkie łupy przywiezione przez Oktawiana doskonale wpisywały się w *publica magnificentia*, która na przełomie er reprezentowana była już tylko przez członków *domus Augusta*, marginalizując przy tym inne rody, które na przestrzeni pokoleń prezentowały swoje zasługi w mieście, głównie za pomocą zagrabionej sztuki.

Zakończenie wojny domowej i ustabilizowanie sytuacji w imperium nie zahamowało napływu dzieł sztuki, jednak diametralnie zmienił się sposób ich gromadzenia. Grabież została bowiem zastąpiona przez kupno. W taki sposób swoją willę ozdobił m. in. Marek Agryppa, który za ponad milion sestercji nabył od mieszkańców Kyzikos dwa obrazy Ajaksa oraz Wenus⁶¹³. Prawdopodobnie także okazała kolekcja dzieł Praksytelesa, Skopasa, Apolloniosa i Tauryska zgromadzona przez Azyniusza Polliona, trafiła do miasta w wyniku kupna, a nie grabieży⁶¹⁴. Cesarze zaś mogli w dowolny sposób korzystać z zasobów prowincji, a najlepszym tego dowodem jest chociażby wizyta Nerona w Grecji, gdzie z samych Delf miał zabrać według Pauzanasza pięćset posągów⁶¹⁵. O ponownej grabieży źródła wspominają dopiero w okresie dynastii flawijskiej, kiedy legiony dowodzone przez Wespazjana i Tytusa zdobyły Jerozolimę⁶¹⁶.

⁶¹² Rehak 2006: 87.

⁶¹³ Plin., *NH.*, 35. 27, Pape 1975: 76 – 77.

⁶¹⁴ Plin., *NH.*, 36. 33, Miles 2008: 238 – 239, źródła niestety nie precyzują w jaki sposób Pollion zgromadził tak okazałą kolekcję. Jednak jest mało prawdopodobne, że zdobył dzieła sztuki podczas kampanii wojennej, ponieważ prowadził ją tylko przeciwko jednemu z górskich plemionom w Ilirii. Wiemy natomiast, że posąg Dirke z bykiem autorstwa Apolloniosa i Tauryska został przywieziony z Rodos. Oprócz tego w skład kolekcji Polliona wchodziły jeszcze posągi: Kariatyd i Sylena autorstwa Praksytelesa, Kanefora Skopasa, Wenus Kefisodotosa, Centaury dźwigające Nimfy dłuta Arkesilaosa czy Appidy Stefanosa.

⁶¹⁵ Paus., 10. 7. 1, w okresie Cesarstwa nie było klarownego podziału na osobisty majątek princepsa, a skarb państwa. Tak więc cesarze mogli w dowolny sposób dysponować dobrami z prowincji.

⁶¹⁶ Suet., *Vesp.*, 8, *Tit.*, 6, Iosep. Flav., *Bell. Iud.*, 7. 5. 4. 123 – 162, co ciekawe rząd Izraela w 2003 r. wystąpił z roszczeniami do Musei Vaticani o listę ewentualnych dzieł, które mogły trafić do zbiorów muzealnych w wyniku grabieży, zob., Beard 2007: 153.

Reasumując, należy zaznaczyć, że w początkowej fazie grabieży dzieł sztuki, posągi czy obrazy były plądrowane głównie z uwagi na kwestie religijne, czego najlepszym dowodem było przeniesienie posągu Junony z Wejów. Uważam, że w tym wypadku słuszne jest stwierdzenie Orlina, który zaznaczył, że przenosząc obce kulty, a co się z tym wiąże również wizerunki bogów, Rzymianie chcieli zaprezentować swoją imperialną gotowość do podporządkowania lokalnych społeczeństw, zarówno w sferze militarnej jak i religijnej.

W dobie ekspansji śródziemnomorskiej, do Rzymu zaczęły trafiać dzieła sztuki z najważniejszych ośrodków greckiej kultury (Syrakuzy, Tarent, Korynt). Wodzowie, którzy przywozili te łupy prześcigali się między sobą w ich eksponowaniu, czego wyraz dali ustawiając wiele dzieł sztuki w przestrzeni miasta. Zanim jednak zdobycz wyeksponowano w różnych miejscach Rzymu (bądź innych miastach) była prezentowana w pochodach triumfalnych, czy w niektórych przypadkach na scenach w efemerycznych teatrach podkreślając tym samym prestiż danego donatora.

W ostatnim z przedstawionych okresów sporo posągów i wotów świątynnych było z kolei plądrowanych, sprzedawanych lub przetapianych na pieniądze, tak potrzebne do sfinansowania potrzeb armii. Mimo tego wodzowie tj. Sulla, Lukullus, Pompejusz, Cezar czy Oktawian potrafili wykorzystać część zdobytych bogactw dla własnych potrzeb. Finansowano z nich chociażby śmiałe projekty budowlane, w których nierzadko prezentowane były najwspanialsze posągi czy obrazy, podkreślając tym samym *publica magnificentia*.

- Rozdział 5 -

Sposoby wykorzystania zdobytej broni w przestrzeni publicznej i prywatnej Rzymu

W poprzednim rozdziale, główny temat badań stanowiły dzieła sztuki, które trafiały do Rzymu w wyniku działań militarnych. W tym miejscu skupię się na przedmiotach, które podobnie jak *signa* i *tabulae*, wpływały na wizualną zmianę przestrzeni miasta, będąc przy tym również łupem wojennym. Ta część pracy została poświęcona m. in. wykorzystaniu broni oraz pozostałych elementów uzbrojenia w rzymskiej architekturze. Dla wielu Rzymian bowiem prezentacja tych przedmiotów stanowiła synonim chwały i męstwa Republiki oraz jej obywateli⁶¹⁷.

Tego rodzaju prezentacje zdobyczy wojennych były wykorzystywane do tworzenia i rozszerzania zbiorowej pamięci oraz ideologii w obrębie rzymskiej elity a także poza nią. Za sprawą symboliki łupów przestrzeń społeczna została wykreowana w taki sposób, aby odzwierciedlać militarną oraz dyplomatyczną potęgę Republiki i jej najważniejszych obywateli⁶¹⁸. W konsekwencji tego Rzym stał się miejscem, gdzie ambicje i rywalizacja poszczególnych rodów były reprezentowane za pośrednictwem eksponowanych dzieł sztuki, broni czy fundacji *ex manubiis*.

Autorytet rzymskich królów, członków senatu oraz *domus Augusti* uwarunkowany był od powodzenia odniesionego podczas kampanii wojennych, gdzie polityczne przetrwanie często zależało od męstwa (*vis*). Tym samym sprawą niezwykle istotną, było ukazanie w przestrzeni publicznej w jak najlepszy sposób tych przymiotów. W związku z tym prezentacja zdobytej na wrogach broni miała w rzymskiej historiografii duże znaczenie. Widać to m. in. w jednym z fragmentów dzieła

⁶¹⁷ Polyb., 6. 39. 10, Liv., 23. 23. 6, Sall., *Cat.*, 12. 4, Plin., *NH.*, 35. 2. 7, Wiseman 1987: 395, Rawson 1990: 159 – 166, tradycja prezentowania zdobytej broni oraz pozostałych elementów uzbrojenia u innych ludów italskich m. in. u Samnitów i Etrusków, zob. Humm 2009: 117 – 152.

⁶¹⁸ Hölscher 2006: 27 – 46, Rutledge 2012: 123.

Waleriusza Maksimusa, który opisując rzymskich jeńców zwróconych przez Pyrrusa zaznaczył, że nie wolno im było spać w obrębie obozu, aż do momentu zdobycia broni i innych łupów z dwóch pokonanych przeciwników⁶¹⁹. Nie może więc dziwić fakt, iż w świadomości Rzymian szczególne miejsce zajmowała prezentacja *spolia opima*, które według tradycji po raz pierwszy wystawił w Rzymie Romulus w roku 753 p.n.e.⁶²⁰ W ten sposób legendarny założyciel miasta celebrował swoje zwycięstwo nad królem Akronem, umieszczając pancerz pokonanego wroga na specjalnie do tego przygotowanym stojaku przy świętym dębie⁶²¹. Wskazał on tym samym Kapitol jako przestrzeń pod świątynię Jowisza z przydomkiem *Feretrius*⁶²².

Jak wykazała jednak Harriet Flower, tradycja ta ewoluowała i być może narodziła się dopiero pod koniec III wieku p.n.e. za sprawą Marka Klaudiusza Marcellusa oraz członków jego rodu. Następnie w odświeżonej formie została przedstawiona w pierwszych latach pryncypatu, gdy August zablokował Markowi Licyniuszowi Krassusowi możliwość poświęcenia pancerza zdobytego podczas kampanii w Tracji⁶²³.

W takim wypadku *casus* złożenia łupów przez Marcellusa jest prawdopodobnie pierwszym historycznym przykładem zadedykowania *spolia opima*. Według Flower wcześniejsze przypadki (tj. Romulusa czy Kossusa)⁶²⁴, zostały zmyślane dla

⁶¹⁹ Val. Max., 2. 7. 15.

⁶²⁰ Liv., 1. 10, Val. Max., 3. 2. 3, Plut., *Rom.*, 16. 7, Rüpke 1990: 199, Östenbergo 2009: 19, Rutledge 2012: 126, drugim z wodzów, który umieścił pancerz pokonanego wroga w świątyni miał być w roku 437 p.n.e. A. Korneliusz Kossus, zob., Liv., 4. 19.

⁶²¹ Plut., *Rom.*, 16. 7, Plutarch podaje nieco inny sposób ustawienia *spolia opima*. Według greckiego autora pancerz został umieszczony na stojaku wykonanym ze ściętego przez Romulusa dębu.

⁶²² Liv., 1. 10, Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 2. 34, Springer 1954: 27 – 32, *spolia ducis hostium caesi suspensa fabricato ad id apte ferculo gerens in Capitolium* [...]. Na temat etymologii słowa *Feretrius*, zob., Prop., 4. 10. 48, Fest., 81L. Pierwszy z autorów uważa, że przydomek boga może pochodzić od słowa *ferit* – uderzyć, drugi z kolei, iż od *ferendo* – przenosić.

⁶²³ Cass. Dio., 51. 23. 3, Flower 2000: 50 i 59, na temat kampanii Krassusa w Tracji, zob., Sartre 1997: 26 – 27.

⁶²⁴ Flower 2000: 44 – 45, tradycja *spolia opima* Aulusa Korneliusza Kossusa jest niejednoznaczna z prostej przyczyny, bowiem jak zaznaczył sam Marcellus, tylko głównodowodzący armią mógł poświęcić ten łup Jowiszowi zob., Plut., *Marc.*, 7. 3, Val. Max., 3. 2. 6. Podczas gdy Kossus był trybunem w armii Mamerkusa Emiliusza. Późniejsze próby Augusta, który starał się przekonać Krassusa, że Kossus zdobył łup jako konsul wydają się tylko wymysłem princepsa.

podkreślenia prestiżu donacji Marcellusa, który zdobył w bezpośrednim starciu (*ex provocatione*), pancerz Viridomarus w roku 222 p.n.e.⁶²⁵

Niestety *spolia opima* jak i sama świątynia nie zachowały się. Pewne wyobrażenie na temat ich wyglądu dają jednak przekazy numizmatyczne [foto 34]. Na rewersie wybitego w roku 50 p.n.e. denara ukazano przybytek Jowisza Feretriusa oraz Marcellusa składającego część swojego łupu⁶²⁶. Według tego źródła budowla była tetrastylosem ze znajdującymi się na bazach kolumnami prawdopodobnie w porządku tokańskim. Konstrukcję wieńczył wysoki przyczółek pozbawiony dekoracji. Przed świątynią zaznaczony został z kolei ołtarz. Według Dionizjusza z Halikarnasu budowla ta nie była zbyt okazała, gdyż jej dłuższy bok nie przekraczał piętnastu stóp długości⁶²⁷. *Aedes* została zniszczona prawdopodobnie podczas jednej z wojen domowych i odbudowana dopiero przez Augusta⁶²⁸. Niestety do tej pory archeolodzy nie odkryli żadnych pozostałości tej struktury. Większość badaczy przypuszcza jednak, że znajdowała się ona w granicach *Area Capitolina*⁶²⁹.

Sam wódz został przedstawiony na monecie w momencie wkraczania do świątyni. Odziany jest w togę, a w swoich rękach trzyma na specjalnie przygotowanym stojaku pancerz, flankowany z dwóch stron tarczami. Tego rodzaju dedykacja w połączeniu ze ślubowaną przez Marcellusa świątynią *Honos et Virtus*, miała za zadanie podkreślać męstwo konsula oraz siłę Republiki, rozpoczynającej w połowie III wieku p.n.e. swoją śródziemnomorską ekspansję⁶³⁰.

Nośnikiem tej samej tradycji była również *pila Horatia* – łup w formie broni zdobytej przez Publiusza Horacjusza na trzech braciach Kuriacuszach z Alba

⁶²⁵ Plut., *Marc.*, 6 – 8, Oakley 1985: 395, Rawson 1990: 160, Flower 2000: 59, Beard 2007: 293.

⁶²⁶ RRC, 1/439, na awersie przedstawiona została natomiast głowa Marka Klaudiusza Marcellusa – zdobywcy Syrakuz w 212 r. p.n.e. i *spolia opima* w 222 r. p.n.e.

⁶²⁷ Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 2. 32.

⁶²⁸ Prop., 4. 10. 48, Mon. Anc., 19, według Liwiusza Ankus Marcjusz miał przebudować i powiększyć świątynię, zob., Liv., 1. 33. 9.

⁶²⁹ LTUR 3: 153, Richardson jr. 1992: 219.

⁶³⁰ Rutledge 2012: 125 – 126.

Longa⁶³¹. O ile samą historię należy traktować jako legendę, o tyle pokazuje ona wyraźnie, że tradycja ustawiania w przestrzeni Rzymu broni była niezwykle długa⁶³². Nawet jeśli nie sięgała czasów pierwszych królów to starano się kultywować pamięć o niej wśród kolejnych pokoleń, głównie ze względu na jej moralizatorski charakter. *Pila Horatia* została ustawiona na *Forum Romanum* nieopodal Komicjum, gdzie znajdował się także ołtarz poświęcony Wulkanowi, w obrębie którego mogło dochodzić do rytuału palenia broni zdobytej na wrogach⁶³³. Natomiast o tym, jak łup ten mógł wyglądać, pewne wyobrażenie daje przekaz Dionizjusza z Halikarnasu:

ἕτερον δὲ τῆς ἀρετῆς ἦν ἐπεδείξατο κατὰ τὴν μάχην μαρτύριον ἡγωνιαία στυλὶς ἢ τῆς ἐτέρας παστάδος ἄρχουσα ἐν ἀγορᾷ, ἐφ' ἧς ἔκειτο τὰ σκῦλα τῶν Ἀλβανῶν τριδύμων. τὰ μὲν οὖν ὅπλα ἠφάνισται διὰ μῆκος χρόνου, τὴν δ' ἐπὶ κλησιν ἡ στυλὶς ἔτι φυλάττει τὴν αὐτὴν Ὀρατία καλουμένη πῖλα [...]⁶³⁴

Innym pomnikiem odwagi wykazanej w walce jest mała kolumna stojąca w rogu przy wejściu do jednego w portyków na Forum, na nim znajdowały się łupy trzech braci z Alba Longa. Pancerze te niestety nie zachowały się ze względu na upływ czasu, ale kolumna wciąż zachowuje swą nazwę pila Horatia [...]

⁶³¹ Liv., 1. 26. 10, Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 3. 22. 9, tą samą historię przytacza również autor *De viris illustribus: Cum inter Romanos et Albanos bellum fuisset exortum, ducibus Hostilio et Fufetio placuit rem paucorum certamine finire. Erant apud Romanos trigemini Horatii, tres apud Albanos Curiatii; quibus foedere icto concurrentibus statim duo Romanorum ceciderunt, tres Albanorum vulnerati. Unus Horatius quamvis integer, quia tribus impar erat, fugam simulavit et singulos per intervalla, ut vulnere dolor patiebatur, inaequentes interfecit [...]* zob., *Vir. ill.*, 4. 5 – 7.

⁶³² Oakley 1985: 393.

⁶³³ Humm 2009: 118 – 119, LTUR 4: 89, część badaczy sugeruje nawet, iż zdeponowanie tego rodzaju zdobyczy było traktowane przez zwycięzców jako talizman. Według Coarellego ołtarz jak i sanktuarium Wulkana, należy identyfikować ze strukturą odnalezioną pod *Lapis Niger*, a nie jak wcześniej sądzono z pozostałościami znajdującymi się w zachodnim rogu łuku Septymiusza Sewera, które badacz ten wiąże z ołtarzem Saturna, zob., Coarelli 2008: 63.

⁶³⁴ Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 3. 22. 9.

Pila gdy opisywał ją w I wieku p.n.e. grecki autor, była już jedynie kolumną, choć w swej pierwotnej formie musiały znajdować się na niej pancerze i broń poległych wrogów (*pila* – włócznia), o czym świadczyć może podwójne znaczenie tego terminu.

Według zachowanych źródeł pierwszym monumentem publicznym, który został ozdobiony za pomocą zdobytej na wrogach broni bądź elementów uzbrojenia (*ex hostibus capta*) była znajdująca się na skraju Komicjum mównica (*Rostra*)⁶³⁵. W jej ściany wkomponowano dzioby okrętów, które Gajusz Meniusz przejął w roku 338 p.n.e. Przedmioty te nie były jednak łupem zdobytym w bezpośrednim starciu, ale wynikiem konfiskaty floty Wolsków, wspierającej w pirackich aktach mieszkańców Ancjum⁶³⁶. Dedykacja tych zdobyczy miała na celu zarówno podkreślenie rzymskiego sukcesu politycznego jak i wojskowego. W połączeniu zaś z budynkiem kurii oraz *Graecostasis* przeznaczonym dla zagranicznych ambasadorów, zdeponowane dzioby prezentowały imperialne aspiracje Republiki w grecko – rzymskim świecie⁶³⁷. Humm sugeruje ponadto, że w IV wieku p.n.e., gdy Komicjum było przebudowywane i wybrukowane tufem z Grotta Oscura, została ustawiona w jego obrębie brązowa kwadryga Romulusa, którą według tradycji król zadedykował Wulkanowi *ex manubiis*⁶³⁸. Akt ten w połączeniu z całą zabudową placu stanowić miał jeden zwarty kompleks ufundowany za pośrednictwem zdobyczy wojennej, gdyż, jak pisał Ciceron: *saepsit de manubis comitium et curiam*⁶³⁹.

⁶³⁵ Liv., 8. 14. 12, Varro, *L. L.*, 5. 155, mównica musiała powstać prawdopodobnie pod koniec VI bądź na początku V w. p.n.e. Na temat jej formy architektonicznej oraz lokalizacji, zob., Hölscher 1994: 20, Coarelli 2008: 53, Russell 2016: 62 – 63.

⁶³⁶ Liv., 8. 14. 12, Plin., *NH.*, 34. 11. 20, MRR 1: 138, de Souza 2008: 75, piractwo w tym okresie było już popularne na terenie Półwyspu Apenińskiego. Wystarczy tylko wspomnieć, iż sam Aleksander Wielki oraz Demetrios I wysyłali do Rzymu informacje na temat tyreńskich piratów. Ten drugi władca miał według Strabona nawet odesłać do Italii pojmanych korsarzy, zob., Strab., 5. 3. 5, *FGrHist.*, 434 F 18.

⁶³⁷ Humm 2009: 123, tradycja umieszczania dziobów okrętów ma w świecie śródziemnomorskim bogatą historię. Wystarczy wspomnieć tylko o zdeponowaniu przez Ateńczyków tego rodzaju przedmiotów w sanktuarium w Delfach, zob., Paus., 10. 11. 6.

⁶³⁸ Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 2. 54, Plut., *Rom.*, 24. 5, Humm 2009: 121, to właśnie w tym okresie (IV wieku p.n.e.), za sprawą nowotworzonej arystokracji patrycjuszowsko – plebejskiej, wykreowano poszczególne partie legendy o pierwszym z rzymskich królów.

⁶³⁹ Cic., *Rep.*, 2. 31.

Pewnych wyobrażeń o tym, w jaki sposób mogła wyglądać mównica ozdobiona dziobami okrętów dostarczają – podobnie jak w przypadku *spolia opima* – przekazy numizmatyczne [foto 35]. Na wybitym w roku 45 p.n.e. denarze, umieszczona została platforma, która po swoich licznych przebudowach (m. in. w okresie Sulli) przyjęła łukowatą formę. Jednak mimo tych wszystkich przekształceń dzioby nadal stanowiły o jej oryginalnym wyglądzie, symbolizując rzymską dominację zarówno na lądzie jak i na morzu⁶⁴⁰. Mównicę tą w czasach Juliusza Cezara rozebrano i przeniesiono na północno – zachodni kraniec Forum⁶⁴¹. W okresie Cesarstwa platformę tę określano już jako *Rostra Vetera*, dla odróżnienia jej od konstrukcji ustawionej *vis – a – vis aedes Divi Iuli*, która z kolei została ozdobiona dziobami okrętów z bitwy pod Akcjum⁶⁴².

Kolejny przykład wykorzystania zdobytej przez Rzymian broni przedstawia Liwiusz. Opisując kampanię Lucjusza Papiriusza Kursora przeciwko Samnitom w roku 310 p.n.e. zaznaczył on, że wódz zagarnął podczas wojny pancerze oraz połączane tarcze, które umieścił na Forum przy tzw. *tabernae argentariae*⁶⁴³. Kwestią dyskusyjną jest autentyczność tego passusu. Badacze spierają się głównie, czy pod koniec IV wieku p.n.e. znajdowały się w Rzymie już wspomniane wcześniej stanowiska bankierów. Według Coarellego czy Philipa Kaya taka ewentualność była możliwa, ponieważ obecnie przyjmuje się, że już od 318 r. p.n.e. *argentarii* mogli prowadzić swoje interesy w mieście⁶⁴⁴. Jak zaznaczył włoski badacz w roku tym stanowiska bankierów zastąpiły prawdopodobnie dawne sklepy rzeźników, a akt ten mógł być związany z przebudową tej części placu przez cenzora Meniusza, który

⁶⁴⁰ RRC, 1/ 473, Humm 2009: 121 – 122.

⁶⁴¹ Cass. Dio., 43. 49, Richardson jr. 1992: 355, Coarelli 2008: 64, według Coarellego mównica przedstawiona na monecie jest już konstrukcją Juliusza Cezara, a nie republikańską budowlą z Komicjum. Jej fasada miała 13 m długości, wysokość zaś 3. 50 m. W okresie Augusta została powiększona do 23. 80 m.

⁶⁴² Suet., *Aug.*, 100, Cass. Dio., 51. 19.

⁶⁴³ Liv., 9. 40. 15, MRR 1: 162, *Dictator ex senatus consulto triumphavit, cuius triumpho longe maximam speciem captiva arma praebuere. Tantum magnificentiae visum in his, ut aurata scuta dominis argentariarum ad forum ornandum dividerentur. Inde natum initium dicitur fori ornandi ab aedilibus cum tensae ducerentur [...]*.

⁶⁴⁴ Varro., *Vit. Pop. Rom.*, 2, Coarelli 1992: 143 – 146, Kay 2014: 113.

wystawił drewnianą trybunę (*maeniana*) służącą do oglądania odbywających się na Forum widowisk. Jednym z elementów tych prac miało być także umieszczenie przy owych stanowiskach połączanych tarcz przywiezionych przez Kursora⁶⁴⁵. Łupy te prawdopodobnie spłonęły podczas pożaru tego miejsca z roku 210 p.n.e. Po latach zaś, w odbudowanych *tabernae novae*, Gajusz Mariusz umieścił kolejne tarcze zdobyte tym razem na Cymbrach w roku 101 p.n.e. (*Mariana scuta Cimbrica*)⁶⁴⁶.

Sceptycznie do dedykacji Kursora podchodzą jednak Beard oraz Elizabeth Rawson, według których ten passus Liwiusza został wymyślony *post factum*, tylko w celu podkreślenia historii poszczególnych łupów umieszczonych na Forum⁶⁴⁷. Niemniej jednak, o ile przekaz o połączanych tarczach może wydawać się literacką kreacją historyka z Patavium, to nie należy wykluczać, że pewna część uzbrojenia czy broni została zdeponowana w mieście w tym okresie. Zwłaszcza, że syn dyktatora w roku 293 p.n.e., również przywiózł do Rzymu sporo uzbrojenia Samnitów (*exornavitque hostium spoliis*), które było porównywane z łupami zagrabionymi przez jego ojca. Zdobyć ta została zdeponowana w świątyni Kwiryna, którą ślubował dyktator, a poświęcił dopiero jego syn w roku 293 p.n.e.⁶⁴⁸

Prawdopodobnie w tym samym roku rozpoczęły się na Kapitolu prace nad monumentalną statua Jowisza, która została wykonana ze zdobytej przez Spuriusza

⁶⁴⁵ Fest., 120 L, Coarelli 1992: 143 – 146, nie jest jednoznaczne czy tarcze były eksponowane przez cały czas czy tylko w wyjątkowych okolicznościach, gdyż przekaz Liwiusza jest tu niejednoznaczny, zob., Liv., 9. 40, 15, Rutledge 2012: 127.

⁶⁴⁶ Cic., *Or.*, 2. 266, w Rzymie wystawiano jeszcze tarcze, na których znajdowały się wizerunki poszczególnych osób tzw. *imagines clipeatae*. W roku 212 p.n.e. tarcze z przedstawieniem Hazdrubala umieścił na Kapitolu Lucjusz Marcjusz. W podobny sposób zachowali się Appiusz Klaudiusz Pulcher, który powiesił te przedmioty wewnątrz świątyni Bellony (wzniesionej przez jego przodka), a także Marek Emiliusz Lepidus zdobiąc w ten sposób fasadę *Basilica Aemilia*, zob., Liv., 25. 39. 17, Plin., *NH.*, 35. 4, RRC, 419/ 3a. O tym jak tego rodzaju *clipeatae* mogły wyglądać pewne wyobrażenie dają odkryte w 1938 roku na zboczach Kapitolu fragmenty reliefu z I wieku p.n.e. tzw. Monumento di Bocca – obecnie w zbiorach Muzeum Kapitołińskiego – Centrale Montemartini (numery inwentarzowe: MC 2749 – 2750).

⁶⁴⁷ Rawson 1990: 166, Beard 2007: 168.

⁶⁴⁸ Liv., 10. 46. 4, Ziółkowski 1992: 240, Weigel 1998: 122, świątynia ta prawdopodobnie została ufundowana z *manubiae* zagarniętych przez wodza, choć Orlin uważa, że tylko jej dekorację stanowiły *spolia* zdobyte podczas kampanii, zob., Orlin 2002: 123.

Karwiliusza – podczas walk z Samnitami – broni. Przedmiot ten został przetopiony, a z uzyskanego w ten sposób brązu wykonano posąg⁶⁴⁹:

*Fecit et Sp. Carvilius qui est in Capitolio, victis Samnitibus sacrata lege pugnantibus e pectoralibus eorum ocreisque et galeis. Amplitudo tanta est ut conspiciatur a Latiari Iove. E reliquis limae suam statuam fecit, quae est ante pedes simulcri eius [...]*⁶⁵⁰

Także Sp. Karwiliusz ufundował na Kapitolu posąg Jowisza z okazji pokonania Samnitów, którzy zaprzysięgli walkę na śmierć i życie – ich własne pancerze, nagolenniki i szyszaki dostarczyły materiału. Wielkość posągu jest taka, że daje się on widzieć ze świątyni Jowisza Latiarisa. Z resztek spadłych spod pilnika zrobił [Sp. Karwiliusz – A.J.], swój własny pomnik, który stoi u stóp tego kolosa [...] (przeł. I. T. Zawadzcy).

Podczas analizy powyższego przekazu nasuwa się pytanie o wielkość dzieła, gdyż opisana przez Pliniusza świątynia Jowisza Latiarisa znajdowała się na Monte Albano, około dwadzieścia pięć km na południowy – zachód od Rzymu. Opierając się na badaniach okulistycznych Markus Sehlmeier stwierdził, że aby posąg mógł być widoczny z tak dużej odległości, to musiał mierzyć ponad 7 metrów wysokości. Badacz ten zauważył również, że użycie w powyższym passusie czasu teraźniejszego może oznaczać, że Pliniusz widział posąg osobiście⁶⁵¹. Jak relacjonował dalej autor *Naturalis Historia* przy kolosie Jowisza została ustawiona jeszcze statua samego wodza. Choć Sehlmeier podchodzi do tej drugiej fundacji raczej sceptycznie, to Gruen uważa, że te dwa dzieła wspólnie tworzyły jedną zwartą grupę reprezentującą sukces Rzymu – odniesiony dzięki łasce Jowisza, a także za sprawą wojskowych umiejętności Karwiliusza⁶⁵².

⁶⁴⁹ Hölscher 2006: 40, Humm 2009: 128, Bravi 2014: 26, część badaczy uważa jednak, że posąg Jowisza powstał w roku 271 p.n.e., kiedy to Karwiliusz triumfował nad Tarentem. W związku z tym jego dzieło mogło być wzorowane na znajdującym się w tym mieście monumentalnym posągu Zeusa autorstwa Lizypa.

⁶⁵⁰ Plin., *NH.*, 34. 43.

⁶⁵¹ Sehlmeier 1999: 113 – 116.

⁶⁵² Gruen 1996: 217, Sehlmeier 1999: 115, Beard 2007: 176, LTUR 4: 363.

Przy obecnym stanie źródeł nie możemy jednoznacznie określić, w którym konkretnie roku dzieło to zostało ustawione na Kapitolu. Prawdopodobnie należy wykluczyć 293 r. p.n.e., gdyż pisząc o łupach wodza z tego okresu Liwiusz nie wspomina o posagu⁶⁵³. Nawet jeśli na jego wykonanie wykorzystano broń zdobytą w tym roku na Samnitach, to statua być może została poświęcona w późniejszym czasie⁶⁵⁴. Niewykluczone, że w latach 272/271 p.n.e., kiedy to Karwiliusza wybrano po raz drugi konsulem, a w którym to roku odniósł on swój kolejny triumf: *de Samnitibus, Lucaneis, Bruttieis, Tarentineisque*⁶⁵⁵.

Niezależnie jednak od konkretnej daty ustawienia posagu, statua ta idealnie wpisywała się w historyczny kontekst wojen i sukcesów militarnych Rzymian w starciach z Samnitami. I tak, o ile klęska poniesiona przez te ludy w drugiej wojnie samnickiej została uczczona zdeponowaniem przez Kursora tarcz na *Forum Romanum*, to w przypadku trzeciej kampanii rzymski sukces został upamiętniony przez monumentalną statwę Jowisza, wykonaną ze zdobytej na wrogach broni i elementów ich uzbrojenia.

Taki sposób wykorzystania łupów był również kultywowany w następnych latach. Wystarczy tu wspomnieć o *spolia Gallica*, których istotnym elementem była broń czy torkwesy⁶⁵⁶. Ten charakterystyczny naszyjnik w połowie IV wieku p.n.e. zdobył w bezpośrednim starciu z galijskim wrogiem Tytus Manliusz, którego czyn upamiętniono nadając jego rodowi *cognomen* – *Torquatus*⁶⁵⁷. Ozdoby te musiały

⁶⁵³ Liv., 10. 46. 13, *His rebus actis ad triumphum decessit, ut minus clarum de Samnitibus quam collegae triumphus fuerat, ita cumulo Etrusci belli aequatum. Aeris gravis tulit in aerarium trecenta octoginta milia; reliquo aere aedem Fortis Fortunae de manubiis faciendam locavit prope aedem eius deae ab rege Ser. Tullio dedicatam; et militibus ex praeda centenos binos asses et alterum tantum centurionibus atque equitibus, malignitate collegae gratius accipientibus munus, divisi [...]*.

⁶⁵⁴ Sehlmeier 1999: 115, wystarczy tylko wspomnieć, że Ateńczycy na wykonanie posagu Ateny Promachos potrzebowali 9 lat.

⁶⁵⁵ Degrassi 1954: 98.

⁶⁵⁶ Polyb., 2. 31. 5 – 6, Liv., 33. 36. 13, po bitwie pod Telamonem do Rzymu wysłano masę naszyjników, które zdeponowano na Kapitolu. Podobnie uczynił Marek Klaudiusz Marcellus w roku 196 p.n.e. oraz Publiusz Scypion Nazyka, który w 191 r. p.n.e. pokazał podczas swojego triumfu, oprócz *vasa Gallica* i broni, także 1471 złotych naszyjników, zob., Liv., 36. 40. 12, Toynbee 1965: 256.

⁶⁵⁷ Liv., 6. 42. 5, Val. Max., 3. 2. 6, Gel., NA., 9. 13. 6, MRR 1: 119, na temat bezpośrednich pojedynków pomiędzy Rzymianami i ich przeciwnikami, zob., Oakley 1985: 393 – 394.

cieszyć się dużą popularnością, gdyż z pospolitego łupu stały się z biegiem czasu częścią *dona militaria*⁶⁵⁸. Najczęściej jednak galijska broń i inne elementy uzbrojenia były poświęcane Jowiszowi lub po prostu przetwarzane.

W podobny sposób jak Karwiliusz zachował się m. in. Gajusz Flaminius Nepos, który wykorzystał zagarnięte w 223 r. p.n.e. *spolia*, aby ufundować z nich *tropaeum* dla najważniejszego rzymskiego boga⁶⁵⁹. Umieścił on również w wielu rzymskich sanktuariach broń zdobytą podczas podboju Galii Cisalpejskiej. Mimo tego, że łupy te zostały poświęcone bogom (*ex voto*) – to w krytycznych momentach rzymskiej historii wykorzystano je wtórnie. Tak było w przypadku klęski poniesionej przez legiony pod Kannami, kiedy to nowoutworzone oddziały wyposażono w splądrowaną z Galii broń⁶⁶⁰.

Podczas I wojny punickiej do Rzymu trafiły kolejne niezliczone łupy oraz *arma*, którą wykorzystano do prezentacji własnych osiągnięć. W roku 260 p.n.e. dowódca rzymskiej floty Gajusz Duiliusz po rozgromieniu kartagińskich jednostek pod Mylae oraz odniesieniu kilku zwycięstw na lądzie, powrócił do Rzymu, gdzie przyznano mu prawo do odbycia pierwszego w historii triumfu morskiego (*primus navalem*)⁶⁶¹. Podczas *pompa triumphalis* wódz miał obdarować obywateli częścią zdobyczy⁶⁶², za co

⁶⁵⁸ Maxfield 1981: 86 – 88, pierwsza bezpośrednia wzmianka na temat użycia torkwesów jako *dona militaria* poświadczona została na inskrypcji z początków I w. p.n.e. W ten sposób uhonorowano *turma Salluitana*. Choć nie należy wykluczyć, że już we wcześniejszym okresie naszyjniki były wykorzystywane do nagradzania legionistów.

⁶⁵⁹ Flor., *Epit.*, 1. 20. 4.

⁶⁶⁰ Liv., 23. 14. 4, Val. Max., 7. 6. 1, w podobny sposób zachować się mieli w roku 214 p.n.e. mieszkańcy Syrakuz, którzy zabrali ze świątyni Jowisza Olimpijskiego broń przekazaną Hieronowi przez Rzymian, zob., Liv., 24. 21. 9 – 11. Uzbrojenie celtyckich wojowników wbrew temu co pisał Polibiusz (Polyb., 2. 33), było stosunkowo dobrej jakości, a na szczególną uwagę zasługują tu obosieczne miecze, zob., Walbank 1970: 209.

⁶⁶¹ Polyb., 1. 23. 2 – 10, 1. 24. 2, Liv., *Per.*, 17, Front., *Strat.*, 2. 3. 24, Degraffi 1954: 100, podczas tej bitwy Rzymianie mieli zdobyć ponad trzydzieści okrętów wroga, w tym *septireme* należącą niegdyś do króla Pyrrusa. Do niewoli natomiast trafiło blisko siedem tysięcy punickich żeglarzy. Na lądzie legioniści zdobyli szturmem Macellę.

⁶⁶² Pietilä – Castrén 1987: 32, Kondratieff 2004: 21 – 26, według fińskiej badaczki Duiliusz mógł ofiarować obywatelom oliwę lub wino. Kondratieff uważa z kolei, że część przekazanej ludowi zdobyczy stanowiły pieniądze, które w ten sposób pokryć miały *tributum*.

został uhonorowany przez lud kilkoma zaszczytami, włączając w to m. in. wystawienie kolumny ozdobionej zagarniętymi podczas wojny dziobami okrętów⁶⁶³.

Jednak, jak zaznaczył Serwiusz – komentator dzieł Wergiliusza, Duiliusz osobiście był odpowiedzialny za budowę monumentu. Według gramatyka wzniósł on dwie kolumny – pierwszą na Forum, drugą zaś przed *Circus Maximus*⁶⁶⁴. Przekaz ten budzi jednak wśród badaczy sporo wątpliwości. Jak zauważył bowiem Sehlmeier analizując dokładnie elogium na część Duiliusza z czasów Augusta, użyta w nim forma czasownika *posita* a nie *posuit* sugeruje, że to senat i lud rzymski uchwalił wystawienie kolumny. Historyk ten twierdzi ponadto, że wódz został uhonorowany tylko jednym monumentem, który ufundowano na Forum⁶⁶⁵. Pietilä – Castrén z kolei tłumaczy *passus* Serwiusza w następujący sposób: o ile przyjmuje, że pierwsza z kolumn została ufundowana z inicjatywy obywateli, to w przypadku drugiej (znajdującej się przy cyrku) sądzi, że za jej fundację odpowiadał już sam wódz⁶⁶⁶.

Monument wzniesiony na *Forum Romanum* znajdował się *prope aream Volcanam*, czyli w północno – zachodnim rogu placu w pobliżu ołtarza poświęconego Wulkanowi. Został on wykonany zapewne z tufu wulkanicznego, będącego w tym okresie jeszcze podstawowym materiałem budowlanym. Brązowe dzioby okrętów, które zabrano prawdopodobnie z najmniejszych jednostek punickiej floty – trier, zostały przymocowane wzdłuż trzonu konstrukcji⁶⁶⁷. Tak samo jak w przypadku kolumny Gajusza Meniusza (również znajdującej się przy Komicjum) na jej szczycie

⁶⁶³ Sil., 6. 663, Cic., *Sen.*, 44, Liv., *Per.*, 17, Plin., *NH.*, 34. 20, wodzowi przyznano prawdopodobnie na koszt państwa flectę, w którego asyście przy blasku pochodni wracał z uczt.

⁶⁶⁴ Serv., *Georg.*, 3. 29, *Nam rostratas duas Duilius posuit victis Poenis navali certamine, e quibus unam in rostris, alteram ante Circum videmus a parte ianuarum [...]*.

⁶⁶⁵ Inscr. Ital., 13. 3: 13, , EXORNARE]NAVIS CO[RVO NAVES CARTHAGINIENSIS] I[MVLTAS C]EPIT PRI[M]VS D[E POENEIS N]AVAL[EM] I [TR(IVMPHVM) EGIT H]VIC PER[MISS]VM EST V[T AB E]PVLIS DOMVM I [CVM TIBICI]NE E[T F]VNALI REDIRET[ET S]TATVA C[V]M I [COLVMNA]PR[OPE A]REAM VVLC[ANI P]OS[I]T[A SIT], zob., Sehlmeier 1999: 117 – 119.

⁶⁶⁶ Pietilä – Castrén 1987: 30, użyty bowiem przez Serwiusza czasownik *videmus*, sugeruje, że autor ten widział monument osobiście.

⁶⁶⁷ Kondratieff 2004: 9, średnią wagę dziobów szacuje się na około 500 kg. To metalowe poszycie było puste w środku i montowane na drewnianej konstrukcji znajdującej się z przodu okrętu.

ustawiono posąg wodza (*et statua cum columna prope aream Vulcani posita*)⁶⁶⁸. Nie należy wykluczać również możliwości, że monument ten był ozdobiony kotwicami podobnymi do tych, które w roku 36 p.n.e. umieszczono na *columna rostrata Augusti*⁶⁶⁹.

Kolumna stała ponadto na bazie, na której wyryto inskrypcję znajdującą się obecnie w Muzeum Kapitolińskim. Napis został odkryty w roku 1565 w pobliżu łuku Septymiusza Sewera, co odpowiadałoby wspominatej już wyżej lokalizacji monumentu [foto 36]:

- 1 [CONSOL SECEST]ANO[S, SOCIOS P R CARTACINIENSIOM]
- 2 [OPSIDIONE]D EXEMET LECION[ESQVE CARTACINIENSIS OMNIS]
- 3 [MA]XIMOSQVE MACISTR[A]TOS L[VCI PALAM POST DIES]
- 4 [N]OVEM CASTREIS EXFOCIONT MACEL[AMQVE OPIDOM]
- 5 [P]VCNANDOD CEPET. ENQVE EODEM MAC[ISTRATVD BENE]
- 6 [R]JEM NAVEBOS MARID CONSOL PRIMOS C[ESET COPIASQVE]
- 7 [C]LASESQVE NAVALES PRIMOS ORNAVET PA[RAVETQVE]
- 8 CVMQVE EIS NAVEBOS CLASEIS POENICAS OM[NIS ITEM MA]
- 9 [X]VMAS COPIAS CARTACINIENSIS PRAESENTE[D HANIBALED]
- 10 DICTATORED OL[OR]OM IN ALTOD MARID PVC[NANDOD VICET]
- 11 VIQVE NAVE[IS CEPE]T CVM SOCIEIS SEPTER[ESMOM I QVIN]
- 12 [QVERESMO]SQVE TRIRESMOSQVE NAVEIS X[XX MERSET XIII]
- 13 [AVRO]M CAPTOM NVMEI FFFDCC (?) [*vacat*]
- 14 [ARCEN]TOM CAPTOM PRAEDA NVMEI m[. . . . ?]

⁶⁶⁸ Inscr. Ital., 13. 3: 13, Plin., *NH.*, 34. 20, LTUR 1: 301 – 302, Welch 2006b: 500, kolumna Meniusza w przeciwieństwie do konstrukcji Duiliusza nie była ozdobiona dziobami okrętów. Znajdowała się ona nieopodal więzienia (*carcer*).

⁶⁶⁹ RIC, 12. *Aug.*, 271, App., *B.C.*, 5. 130, Serv., *Georg.*, 3. 29, Oktawian miał w Rzymie kilka kolumn ozdobionych dziobami okrętów. Pierwsza z nich została ustawiona na *Forum Romanum* po zwycięstwie odniesionym nad Sekstusem Pompejuszem, następne cztery po bitwie pod Akcjum, zob., Humm 2009: 126.

15 [OMNE] CAPTOM AES mmmmmmmmm[mmmmmm]
 16 [mm]mmmmmmmmmmmmmmmmmm[mmmmmm?]
 17 [TRIVMP]OQVE NAVALED PRAEDAD POPLOM [DONAVET]
 18 [MVLTOSEQU] CARTACINIE[NS]IS [INCE]NVOS D[VXIT ANTE]
 19 [CVRVM - - - - -] CAPT[- - - - -]⁶⁷⁰

Jako konsul uwolnił mieszkańców Segesty – sprzymierzeńców narodu rzymskiego – od oblężenia kartagińskiego, a w dziewięć dni później, przegnał w biały dzień oddziały kartagińskie i dowódców z ich obozu. Następnie zaś zajął zbrojnie miasto Macela. Równocześnie podczas piastowania urzędu konsula odniósł po raz pierwszy sukces w walce z flotą na morzu. Po raz pierwszy także przygotował i wyposażył siły morskie i flotę i na tych statkach pokonał w bitwie na pełnym morzu całą flotę punicką włączając w to także liczne siły kartagińskie w obecności ich wodza Hannibala i wraz ze sprzymierzeńcami wziął siłą jeden siedmiorzędowiec oraz trzydzieści pięć – i trójrzędowców, zatapiając trzynaście. Złotej monety zdobył: 3. 700 (?) Srebrnej monety włączając w to ze sprzedaży łupów: 100.000 (?), Całość zdobył w brązie 1.4 miliona (?) 1.5 miliona (?). Podczas swojego morskiego triumfu rozdał ludowi łupy i wiodł przed swym rydwanem wielu wolnych Kartagińczyków jako jeńców [...]

Od momentu odkrycia płyty badacze spierają się co do jej autentyczności. Jednak według najczęściej powtarzanej tezy inskrypcja została umieszczona na bazie już w czasach republikańskich (najpóźniej pod koniec III wieku p.n.e.), o czym świadczyć ma wczesna forma łaciny (gdzie – os występuje zamiast – us (*Primos*))

⁶⁷⁰ CIL, 12. 25, rekonstrukcja i przekład tekstu inskrypcji za: Kondratieff 2004: 14 - 21, płyta ma wymiary 1. 015 x 1. 325 x 0. 78 m, sam napis zaś 0.75 x 0. 87 m. Zdobyte przez Rzymian sumy są określone w inskrypcji jako *nummus* – termin ten odnosił się na Półwyspie Apenińskim do monet o standardowej wadze. W związku z tym, że Rzymianie przez następne pół wieku nie używali pieniędzy złotych, wymienione jednostki muszą dotyczyć punickich monet. W tym okresie Kartagińczycy mieli w obiegu złote monety z elektrum tzw. *Chrysos* (o wadze 10. 9 g), które zawierały od 45 do 49 % złota oraz srebrne ze stopu srebra i brązu tzw. szekel – didrachma (o wadze prawdopodobnie 6. 6 – 6. 75 g).

байд – ом заступае – ум (*Captom*). Niemniej wyrycie inskrypcji na marmurowej płycie sugeruje, że została ona zrekonstruowana w czasach Augusta, kiedy to sporo monumentów publicznych odbudowano w przestrzeni miasta⁶⁷¹.

Sześć lat po fundacji kolumny Duiliusza w Rzymie wzniesiono kolejną konstrukcję tego typu. Została ona zbudowana z wykorzystaniem dziobów okrętów zdobytych przez Marka Emiliusza Paulusa na punickiej flocie nieopodal przylądka Hermejskiego. Monument ten znajdował się na Kapitolu i, jak podaje Liwiusz, został zniszczony przez uderzenie piorunem w roku 172 p.n.e. Według haruspików taki znak miał przynieść Rzymianom szczęście w przyszłych kampaniach oraz szybkie poszerzenie własnych granic, gdyż rozrzucone dzioby okrętów były łupem zdobytym na wrogu, co miało symbolizować kolejne sukcesy⁶⁷².

W świetle zachowanych źródeł interesującym przykładem wykorzystania broni jest przypadek konsula roku 102 p.n.e. Kwintusa Lutacjusza Katulusa. Wódz ten umieścił zdobyte na Cymbrach *spolia* we wzniesionym na Palatynie portyku⁶⁷³. Konstrukcja ta została zbudowana na miejscu zburzonego domu Marka Fulwiusza Flakkusa, w którego wnętrzu również była eksponowana broń⁶⁷⁴. Plac ten zanim zabudował go ponownie Katulus stał pusty blisko dwadzieścia lat i mimo potępienia Flakkusa (za wsparcie udzielone Gajuszowi Grakchusowi), został zapamiętany jako *area Flacciana*⁶⁷⁵. Według Cyserona, Katulus wybrał to miejsce nieprzypadkowo, bowiem swoją fundacją chciał usunąć pamięć hańby Flakkusa, z którym jego ród był

⁶⁷¹ Frank 1919: 74 – 82, Pietilä – Castrén 1987: 32, Kondratieff 2004: 13, Humm 2009: 126, już Frank zaznaczył, że inskrypcja była kilka razy przerabiana. Być może pierwszy raz po roku 159 p.n.e., kiedy to z Forum usunięto wszystkie pomniki, które nie zostały wystawione z rozporządzenia senatu.

⁶⁷² Liv., 42. 20, MRR 1: 209 – 210, LTUR 1: 307, niestety nie jesteśmy w stanie określić, w którym miejscu znajdowała się ta kolumna. Palombi zasugerował natomiast, że konstrukcja ta mogła być wzorem dla Emiliusza Paulusa podczas wznoszenia monumentu w Delfach, jednak koncepcję tę należy odrzucić, gdyż zanim zwycięzca spod Pydny rozpoczął pracę w tym sanktuarium to spora część pomnika wznoszonego dla Perseusza była już wykonana, zob., Rozdział 4.

⁶⁷³ Cic., *Dom.*, 38. 102, 43. 114, Val. Max., 6. 3. 1, Plin., *NH.*, 17. 2, Richardson jr. 1992: 312, Cerutti 1997: 421 – 423, LTUR 3: 119, portyk ten należy lokalizować w południowo – zachodniej części wzgórza przy *clivus Victoriae*, gdzie znajdował się również dom wodza. Portyk w 58 r. p.n.e. został powiększony przez Publiusza Kłodiusza, który wykorzystał w tym celu część działki po zniszczonym *domus* Cyserona.

⁶⁷⁴ Degrassi 1954: 105, zdobyta podczas kampanii liguryjskiej.

⁶⁷⁵ Val. Max., 6. 3. 1.

związany⁶⁷⁶. Jessica Clark zasugerowała, że konsul świadomie połączył te dwie dedykacje. Według tej badaczki zajęcie w roku 123 p.n.e. przez Flakkusa terenów należących do liguryjskich plemion Salluvii i Vocontii stanowiło preludium do późniejszych walk z Cymbrami i Teutonami, którzy ostatecznie zostali pokonani przez wojska Mariusza i Katulusa w roku 101 p.n.e. W związku tym umieszczenie broni barbarzyńców w *porticus Catuli* miało być wyraźnym nawiązaniem do *spolia*, które w swoim domu umieścił kilka lat wcześniej Flakkus. Ponadto dzięki swojej otwartej formie architektonicznej portyk specjalnie zachowywał przestrzeń i ślady po zniszczonym *domus* Flakkusa, co sprawiło, że w świadomości zbiorowej teren ten przetrwał jako *area Flacciana*⁶⁷⁷.

Za sprawą twórczości Cyserona posiadamy również sporo informacji na temat wykorzystania *spolia* przez Pompejusza. Jeden z jego wielu domów znany był – ze względu na umieszczenie w nim licznej zdobyczy wojennej – jako *Domus Rostrata*. W westybulu wódz wyeksponował dzioby okrętów zdobyte podczas kampanii przeciwko piratom⁶⁷⁸. Łupy te będące elementem chwały pierwszego właściciela stały się także symbolem hańby Marka Antoniusza, który po śmierci Pompejusza otrzymał nieruchomość. Arpinata atakował stronnika Cezara w następujący sposób: *an tu ilia in vestibulo rostra cum aspexisti, domum tuam te introire putas?*⁶⁷⁹

Generalnie jednak symbolika wystawianej w domach broni miała pozytywne znaczenie. Według Pliniusza:

*Aliae foris et circa limino, animorum ingentium imagines erant adfixis hostium spoliis, quae nec emptori refigere liceret, triumphabantque etiam dominis mutatis et me domus. [...]*⁶⁸⁰

⁶⁷⁶ Cic., *Dom.*, 43. 114, Clark 2014: 202, Clark zauważyła, że motywy Katulusa mogły mieć również rodzinne podłoże, gdyż jego brat był mężem córki Flakkusa.

⁶⁷⁷ Clark 2014: 202 – 203.

⁶⁷⁸ Cic., *Phil.*, 2. 68, Wiseman 1987: 394, Russell 2016: 161, mimo że żadne ze źródeł nie wspomina bezpośrednio, który dom Pompejusza został ozdobiony dziobami okrętów, to większość badaczy uważa, iż był to *domus* znajdujący się na *Carinae*.

⁶⁷⁹ Cic., *Phil.*, 2. 68, (*Chyba nie myślisz, że wchodzisz do własnego domu, gdy dostrzegasz w westybulu zdobyte na nieprzyjaciółach dzioby okrętów?* [...]) (przeł. K. Ekes).

⁶⁸⁰ Plin., *NH.*, 35. 2. 7.

Zewnątrz wokół progów były obrazy pokonanych narodów z przybitymi łupami nieprzyjaciół, których nawet kupującemu dom nie godziło się oderwać – i dom mimo, że zmienił właściciela – jeszcze triumfował [...]

W powyższym fragmencie widać, jakim splendorem cieszyła się broń oraz poszczególne elementy uzbrojenia, które wodzowie i legionieci wystawiali w obrębie swych domów (podobnie jak w świątyniach)⁶⁸¹. Na potwierdzenie tej tezy należy wspomnieć, że po klęsce pod Kannami, gdzie śmierć poniosło wielu nobilów, skład senatu został uzupełniony o obywateli, którzy w *domus* posiadali zdobytą podczas kampanii broń czy wieńce (*corona civica*)⁶⁸². Umieszczone w rzymskich posiadłościach *spolia* były więc widocznym symbolem chwały i ambicji poszczególnych rodów, które jak zaznaczył Salustiusz *delubra deorum pietate, domos suas gloria decorabant*⁶⁸³. Rolę oraz symboliczne znaczenie broni wykorzystał również sam princeps, w którego palatyńskim *domus: video fulgentibus armis*⁶⁸⁴.

⁶⁸¹ O wystawianiu broni i łupów w rzymskich domach wspomina również poeta Tibullus, który stwierdził: *Ut domus hostiles praeferat exuvias* [...] zob., Tib., *Ele.*, 1. 1. 54. Również Swetoniusz wymieniając poszczególne budowle, które spłonęły podczas wielkiego pożaru Rzymu z roku 64 n.e. zaznaczył: *domus priscorum ducum arserunt hostilibus adhuc spoliis adornatae* [...], zob., Suet., *Nero*, 38.

⁶⁸² Liv., 23. 23, *tum ex iis qui [non] magistratus cepissent, qui spolia ex hoste fixa domi haberent aut ciuicam coronam accepissent* [...].

⁶⁸³ Sall., *Cat.*, 12. 4, (*Lecz oni świątynie bogów własną pobożnością, a prywatne domy sławą zdobili* [...]) (przeł. K. Kumaniecki), zob., Wiseman 1987: 395, Orlin 2002: 137.

⁶⁸⁴ Ov., *Tr.*, 3. 1. 31 – 32.

- Rozdział 6 -

*Hostilis exuvias aut exundantis opes ornatum ad urbis*⁶⁸⁵ – wpływ *manubiae* na działalność budowlaną

Fundacje *ex manubiis* mają w Rzymie bogatą tradycję sięgającą czasów królewskich⁶⁸⁶. W okresie tym Tarkwiniusze na budowę świątyni Jowisza Najlepszego Największego wykorzystali liczne łupy, m. in. zdobycz wywiezioną z miasta Pometia, z której to sfinansowano pracę przy fundamentach świątyni na Kapitolu (*itaque Pometinae manubiae, quae perducendo ad culmen operi destinatae erant, vix in fundamenta suppeditavere*)⁶⁸⁷. Po upadku etruskich władców, tradycja budowy monumentów publicznych, upamiętniających danego wodza i jego militarne czyny była nadal kultywowana. Praktycznie co roku w Mieście nad Tybrem powstawały nowe świątynie – ślubowane podczas wojen⁶⁸⁸ – i sfinansowane po kampanii za pośrednictwem sum uzyskanych ze sprzedaży łupów. W ich wnętrzach wystawiano również zagrabione dzieła sztuki lub broń⁶⁸⁹. Jak zauważył Jean Bastien: *Il était*

⁶⁸⁵ Tac., *Ann.*, 3. 72.

⁶⁸⁶ Aberson 1994: 96 – 101, według Ziółkowskiego pierwsze świątynie ufundowane *ex manubiis* powstały dopiero pod koniec IV wieku p.n.e., zob., Ziółkowski 1992: 241.

⁶⁸⁷ Liv., 1. 55. 7, Plin., *NH.*, 3. 70, LTUR 3: 148 – 153, Coarelli 2007: 32 – 34, świątynia miała wymiary 53 x 63 m. Ściany wykonane zostały z kruchego tufu wulkanicznego (Cappellaccio), glinę na dachówki wydobywano natomiast z Velabrum. Do dnia dzisiejszego można oglądać pozostałości fundamentów tego przybytku przy Via del Tempio di Giove oraz w Muzeum Kapitołińskim. Świątynia była kilkakrotnie odbudowywana, chociażby po pożarze z czasów Sulli. W tym okresie wewnątrz *aedes* znajdował się posąg Jowisza dłuta Apolloniosa z Aten. Niestety nie zachował się on do naszych czasów. Jednak na jego wzór mógł powstać tzw. Jowisz z Otricoli – obecnie w zbiorach Muzeum Watykańskiego (numer inwentarza: 257). O tym jak świątynia mogła wyglądać w I wieku p.n.e. pewnych informacji dostarczają również przekazy numizmatyczne, zob., RRC, 385. 1.

⁶⁸⁸ Beard, North, Price 1998: 88, fundacja świątyń przez wodzów miała istotny wpływ na trzy podstawowe podmioty: bogów, którzy dzięki swojej opiece demonstrowali ciągle zaangażowanie w rozwój Rzymu. Fundatorów, których imię jak i czyny na długie lata zapisywały się w pamięci obywateli. A także na samo Miasto, które w ten sposób prezentowało swój splendor (triumf).

⁶⁸⁹ Pietilä – Castrén 1987, Weigel 1998: 119 – 142.

*d'usage que ceux qui avaient remporté une victoire consacrent une part de leur butin de guerre à bâtir des édifices dans Rome*⁶⁹⁰, stając się tym samym *the political art museum*⁶⁹¹.

Jednak *templa* czy *aedes* nie były jedynymi fundacjami, na których budowę wykorzystywano zdobycz wojenną. Oprócz przybytków poświęconych bogom w przestrzeni miasta powstawały najrozmaitsze budowle podkreślające chwałę danego rodu i jego przedstawicieli. Wśród nich należy wyróżnić: akwedukty, forniksy, kolumny⁶⁹², portyki, teatry, czy fora.

Niniejsza analiza została oparta na podziale zaproponowanym przez Ziółkowskiego. Badacz ten wyróżnił trzy kategorie fundacji *ex manubiis*: a) budowle, wobec których zachowały się w źródłach bezpośrednie wzmianki poświadczające ich dedykację z łupów (*manubiae, praeda*), b) przybytki ślubowane przez wodzów podczas kampanii wojennych lub w innych krytycznych okolicznościach w czasie wojny c) obiekty, które zostały wzniesione przez dowódców sprawujących imperium⁶⁹³.

Polski historyk zauważył również, że istotna zmiana w podejściu do fundacji *ex manubiis* nastąpiła dopiero pod koniec IV wieku p.n.e., kiedy poszczególne rody i ich przedstawiciele w znacznie większym stopniu niż wcześniej byli odpowiedzialni za wznoszenie monumentów, finansując przy tym prace nie z zasobów *aerarium*, ale za pośrednictwem zgromadzonych łupów. Analizując przypadki najwcześniejszych fundacji republikańskich Ziółkowski zauważył, że w V – IV wieku p.n.e. świątynie były najczęściej wznoszone w sposób zbiorowy (*communal*), a nie z inicjatywy pojedynczej osoby⁶⁹⁴. Widać to m. in. na przykładach przybytku Cerery, Libera i Libery (496 r. p.n.e.), czy Apollina z przydomkiem

⁶⁹⁰ Bastien 2008: 29, *contra* Orlin 2002: 130 – 131, Orlin uważa bowiem, że tylko w przypadku pięciu świątyń możemy być pewni, że zostały one ufundowane *ex manubiis*. Jednak fakt, iż źródła nie wspominają *expressis verbis* czy daną świątynię wzniesiono przy użyciu łupów wojennych, nie wyklucza jeszcze takiej ewentualności, gdyż jak zaznaczyłem w niniejszym rozdziale, taka forma finansowania budowy monumentów publicznych była powszechna.

⁶⁹¹ Stambaugh 1978: 554 – 608, Pietilä – Castrén 1987: 123.

⁶⁹² Kwestie kolumn Duiliusza i Paulusa zostały omówione dokładnie w poprzednim rozdziale dlatego nie będą analizowane ponownie w tej części pracy.

⁶⁹³ Ziółkowski 1980: 371.

⁶⁹⁴ Ziółkowski 1992: 236 – 237.

Medicus (433 r. p.n.e.), których budowę rozpoczęto dopiero po sprawdzeniu przez *duumviri sacris faciundis* ksiąg sybilliańskich⁶⁹⁵. Nawet w przypadku świątyni Junony Reginy, której każdy etap budowy (*votatio*, *locatio* i *dedicatio*) wiąże się bezpośrednio z osobą Marka Furiusza Kamillusa, nie możemy mówić o indywidualnej fundacji, gdyż aby przybytek mógł zostać poświęcony, fundator musiał zostać mianowany z woli ludu – duumwirem (*duumviri aedi dedicandae*)⁶⁹⁶. W kolejnych latach taka praktyka była kontynuowana, co widać m. in. w przypadku świątyni Marsa, która została ślubowana bogu w czasie walk z Galami w roku 390 p.n.e. i poświęcona przez duumwira trzy lata później⁶⁹⁷. Podobnie rzecz ma się ze ślubowanym przez dyktatora Lucjusza Furiusza Kamillusa przybytkiem Junony Monety w 345 r. p.n.e., za którego *locatio* w następnym roku odpowiadali już wskazani przez senat *duumviri* (*duumviri ad eam aedem pro amplitudine populi Romani faciendam*)⁶⁹⁸.

Zmiana w podejściu do budowy i finansowania świątyń – o której wspominał Ziółkowski – nastąpiła w roku 325 p.n.e., kiedy to dyktator Lucjusz Papiriusz Cursor ślubował wystawić *aedes Quirini*⁶⁹⁹. Dwie zasadnicze przesłanki pozwalają odróżnić sposób wznoszenia tego przybytku od wyżej wymienionych. Po pierwsze został on poświęcony dopiero w roku 293 p.n.e., czyli trzydzieści dwa lata po ślubie złożonym przez wodza, co może świadczyć o tym, że *aedes* nie była finansowana z zasobów *aerarium*, gdyż wszystkie wspomniane wcześniej świątynie zostały zbudowane

⁶⁹⁵ Dion Hal., *Ant. Rom.*, 6. 17. 2 – 4, Tac. *Ann.*, 2. 49, według Dionizjusza z Halikarnasu na budowę świątyni Cerery, Libera i Libery, wykorzystano z inicjatywy senatu część zdobyczy zagarniętej przez dyktatora A. Postumiusza Albinusa. Jednak przekaz ten budzi sporo wątpliwości, gdyż podczas kampanii wojennej za łupy i ich podział odpowiadał głównie wódz, a nie poszczególni członkowie senatu, zob., Rozdział 2. Na temat przybytku Apollina, zob., Liv., 4. 25. 3.

⁶⁹⁶ Ziółkowski 1992: 237, na temat dedykacji świątyni Kastora i Polluksa w roku 484 p.n.e. przez Albinusa, zob., Liv., 2. 42. 5. Kwestie dyskusyjne, zob., Orlin 2002: 172.

⁶⁹⁷ Liv., 6. 5. 8, *Eo anno aedis Martis Gallico bello vota dedicata est a T. Quinctio duumviro sacris faciendis [...]* (W tym roku T. Kwinkcjusz jeden z duumwirów oficjalnie poświęcił świątynię Marsa, ślubowaną w czasie wojny galijskiej [...]) (przeł. M. Brożek).

⁶⁹⁸ Liv., 7. 28. 1 – 6, (*Senat kazał wybrać duumwirów do wykonania budowli godnej wielkości narodu rzymskiego [...]*) (przeł. M. Brożek), zob., Bernard 2012: 118.

⁶⁹⁹ MRR 1: 162, Cursor był dyktatorem również w roku 310 p.n.e., jednak jego zwycięstwo nad Jeziołem Wadymońskim jak i urząd, który miał sprawować w tym czasie poddawane są w wątpliwość.

w dużo szybszym tempie⁷⁰⁰. Po drugie, syn Kursora (również Lucjusz Papiriusz Kursor) poświęcił przybytek będąc konsulem, a nie duumwirem, deponując w jego wnętrzu *exornavitque hostium spoliis*⁷⁰¹. Mimo tego, że nie mamy w źródłach bezpośredniej wzmianki dotyczącej tego, że cała konstrukcja została wzniesiona *ex manubiis*, to analizując przekazy dotyczące ilości zagarniętych przez Kursorów łupów, zasadnym wydaje się stwierdzenie, iż pewna część zdobyczy została przeznaczona na ślubowaną świątynię⁷⁰². Z tego też względu analizę budowli rozpoczynam od przybytku Kwiryna, który stanowił dla większości badaczy jeden z pierwszych przypadków tego typu fundacji⁷⁰³.

W niniejszym rozdziale prezentuję tylko te fundacje wodzów, które zostały wzniesione w samym Rzymie. Dlatego nie analizuję m. in. przypadków wykorzystania zdobyczy na budowę świątyni Junony Monety na Górze Albańskiej, z Kapui, gdzie *ex manubiis* został wzniesiony mur przy przybytku Diany, czy Akwilei, z której znana jest działalność Gajusza Semproniusza Tuditanusa⁷⁰⁴. Ponadto koncentruję się głównie na budowlach, które w swym pierwotnym założeniu zostały zaplanowane z *manubiae*, sygnalizując tylko, że część republikańskich fundacji także odbudowano lub przebudowano za pośrednictwem zagarniętej podczas kampanii zdobyczy.

⁷⁰⁰ Od momentu ślubu do poświęcenia świątyni a) *Ceres, Liber Liberque* – trzy lata, b) *Apollo Medicus* – dwa lata, c) *Iuno Regina* – cztery lata, d) Marsa – trzy lata.

⁷⁰¹ Liv., 10. 46. 4.

⁷⁰² Liv., 8. 30. 2, sporo łupów przypadło Rzymianom już w roku 325 p.n.e., kiedy pod nieobecność dyktatora L. Papiriusza Kursora, dowódca jazdy F. Maksimus Rullianus zdecydował się wbrew jego rozkazowi na walkę. Jednak zdobyte w czasie bitwy *spolia* - *magister equitum* kazał spalić dla bogów, aby tylko nie stały się one elementem prezentowanym podczas triumfu dyktatora (*ne suae gloriae fructum dicator caperet nomenque ibi scriberet aut spolia in triumph ferret* [...]). Kursor zdobył jednak liczne łupy w roku 310 p.n.e., zob., Liv., 9. 40. 15. Jego syn zaś w 293 p.n.e., zob., Liv., 10. 46. 4.

⁷⁰³ Ziółkowski 1992: 240, Bastien 2008: 32, Bernard 2012: 118 – 120.

⁷⁰⁴ CIL, 12. 635, mur ten ufundował z łupów zdobytych w Ilirii w 135 r. p.n.e. Serwiusz Fulwiusz Flakkus: *Ser(vius) F(ilius) Q(uinti) f(ilius) Flaccus co(n)s(ul) muru(m) locavit / de manubies*. Na temat świątyni Junony Monety ślubowanej podczas kampanii na Korsyce przez Gajusza Cycerejusza, zob., Liv., 42. 7. 1, 45. 15. 10. O Fundacji Tuditanusa, konsula roku 129 p.n.e., zob., ILLRP, 335.

6. 1. Świątynie

Na temat historii oraz lokalizacji świątyni Kwiryna dysponujemy kilkoma przekazami narracyjnymi oraz epigraficznymi. Według Liwiusza została ona poświęcona przez Lucjusza Papiriusza Kursora w czasie III wojny samnickiej w 293 r. p.n.e.

*Aedem Quirini dedicavit — quam in ipsa dimicatione votam apud neminem veterem auctorem invenio, neque hercule tam exiguo tempore perficere potuisset — ab dictatore patre votam filius consul dedicavit exornavitque hostium spoliis; quorum tanta multitudo fuit ut non templum tantum forumque iis ornaretur sed sociis etiam coloniisque finitimis ad templorum locorumque publicorum ornatum dividerentur [...]*⁷⁰⁵

Poświęcił też świątynię Kwiryna. U żadnego z dawnych pisarzy nie znajduję, żeby ją ślubował w czasie bitwy. I rzeczywiście, nie mógłby jej przecież w takim krótkim czasie wybudować. A więc ślubowaną przez ojca jako dyktatora syn jako konsul poświęcił i ozdobił łupami (spoliis) zdobytymi na nieprzyjacielu. Było ich takie mnóstwo, że nie tylko świątynię i forum nimi przyozdobiono, ale rozestano je także do pobliskich miast sprzymierzonych i do kolonii dla ozdobienia świątyń i placów publicznych [...] (przeł. M. Brożek – ze zmianami autora).

Passus ten można uzupełnić o przekaz Pliniusza, który stwierdził, że w przybytku zdeponowano także zegar słoneczny. Jednak autor *Naturalis Historia* ma wątpliwości, co do jakości źródła, które podaje tę informację, gdyż w tym samym fragmencie zaznaczył on, iż pierwsze urządzenie tego typu znalazło się w Rzymie w roku 263

⁷⁰⁵ Liv., 10. 46. 4.

p.n.e. i stanowiło część łupu Marka Waleriusza Messali (dokładnie trzydzieści lat po dedykacji przybytku Kwiryna)⁷⁰⁶.

Najwięcej trudności nastęrcza badaczom jednak określenie dokładnej lokalizacji oraz *dies natalis* świątyni⁷⁰⁷. W przypadku tej drugiej kwestii posiadamy dwie odrębne informacje. Według *Fasti Antiates Maiores* – *dies natalis* przypadał na 17 lutego⁷⁰⁸. Była to dla Rzymian symboliczna data, gdyż według tradycji właśnie tego dnia zniknąć miał Romulus, utożsamiany później z bogiem Kwirynem⁷⁰⁹. *Fasti Venusini* informują z kolei, że dedykacja przybytku nastąpiła 29 czerwca, o czym w następujących słowach wspominał także Owidiusz: *cum data sunt trabeae tempia, Quirine, tuae*⁷¹⁰. Jednak termin czerwcowy nie może odnosić się do fundacji Kursora, gdyż dzień ten został dodany do rzymskiego kalendarza dopiero po reformach Juliusza Cezara. Mimo to przekazu tego nie należy odrzucać, ponieważ dotyczy on prawdopodobnie okresu, w którym *aedes* została przebudowana. Tym samym, kiedy przybytek wzniesiono w okresie Republiki, został on poświęcony 17 lutego, jednak po odbudowie i ponownej konsekracji dzień ten został przesunięty na 29 czerwca⁷¹¹.

Niestety nie jest również pewne, jak przybytek wyglądał w III wieku p.n.e., jednak według Witruwiusza dwa stulecia później był to już dorycki oktostylos z podwójnym rzędem kolumn na dłuższych bokach. Przestrzeń świątyni została

⁷⁰⁶ Plin., *NH.*, 7. 213, *princeps solarium horologium statuisset ante xii annos quam cum Pyrrho bellatum est ad aedem quirini L. Papirius cursor, cum eam dedicaret a patre suo votam, a Fabio Vestale proditur. sed neque facti horologii rationem vel artificem significat nec unde translatum sit aut apud quem scriptum id invenerit. M. Varro primum statutum in publico secundum rostra in columna tradit bello punico primo a m'. Valerio Messala cos. catina capta in sicilia, deportatum inde post xxx annos quam de papiriano horologio traditur [...], zob., MRR 1: 204.*

⁷⁰⁷ Ziółkowski 1992: 139 – 141, Richardson jr. 1992: 326, LTUR 4: 185 – 187, Bernard 2012: 334.

⁷⁰⁸ Inscr. Ital., 13. 2: 411, Ov., *Fast.*, 2. 551, w *Fasti Antiates Maiores* mamy również informację, że w dniu 23 sierpnia odbywało się święto *Hora Quirini*. Kapliczka ta bądź święty okrąg, znajdowała się w obszarze nieopodal przybytku Kwiryna lub w samym portyku otaczającym świątynię.

⁷⁰⁹ Liv., 1. 16, 1 – 8, Cic., *Rep.*, 2. 10. 20, Ov., *Fast.*, 2. 475 – 478, Plut., *Rom.*, 29. 1, 17 lutego odbywały się także *Quirinalia*.

⁷¹⁰ Inscr. Ital., 13. 2: 475, Ov., *Fast.*, 6. 796, (*świątynia została poświęcona tobie Kwirynie w purpurowej szacie*).

⁷¹¹ Mon. Anc., 19. 1, Cass. Dio., 54. 19. 4, Ziółkowski 1992: 140.

natomiast ograniczona portykiem⁷¹². Pewnych informacji o wyglądzie samej budowli dostarcza także relief znajdujący się obecnie w Palazzo Massimo, na którym widać część doryckiej kolumnady w porządku tokańskim oraz ozdobiony płaskorzeźbami przyczółek ze sceną auspicjów Romulusa i Remusa podczas wyznaczania granic Rzymu [foto 37]⁷¹³. Wewnątrz natomiast znajdował się posąg Juliusza Cezara, który senat kazał wystawić wodzowi w roku 45 p.n.e.⁷¹⁴

Świątynia wzniesiona przez przedstawicieli *gens Papiria* zastąpiła prawdopodobnie jedną z najstarszych kapliczek (*delubrum/sacellum*) poświęconych Kwirynowi już w VI wieku p.n.e.⁷¹⁵ Jednak określenie jej konkretnej lokalizacji nastęrcza sporo trudności. Według Warrona wymieniającego poszczególne *sacraria Argeorum* z wierzchołków Kwirynału, świątynia znajdowała się *Collis Quirinali*⁷¹⁶. Festus zaś umieszcza ją przy *Porta Quirinalis*⁷¹⁷.

Jednym z pierwszych badaczy, który starał się określić dokładną lokalizację świątyni był Lanciani. Badacz ten oparł swoją koncepcję na odnalezionej w 1626 roku *in hortis Quirinalibus pontificii* inskrypcji poświęconej Kwirynowi⁷¹⁸, a także na renesansowym rysunku Alberto Albertiego, który przedstawiał pozostałości doryckich kapiteli w ogrodzie Hipolita d'Este, w miejscu gdzie za czasów Grzegorza VIII wytyczono fundamenty pod Pałac Kwirynalski. Na tej podstawie Lanciani stwierdził, że przybytek znajdował się prawdopodobnie we

⁷¹² Vitr., 3. 2. 7, Mart., *Ep.*, 11. 1. 9, świątynia miała siedemdziesiąt sześć kolumn. Według Kasjusza Diona piszącego *post factum* ich ilość symbolizowała lata życia Augusta, zob., Cass. Dio., 54. 19. 4. Przed przybytkiem rosły zaś dwa drzewka mirtu, z których pierwsze zwane patrycjuszowym zwiędło w czasie tzw. wojny ze sprzymierzeńcami, zob., Plin., *NH.*, 15. 120.

⁷¹³ Coarelli 2008: 233, (numer inwentarza 310251).

⁷¹⁴ Cass. Dio., 43. 45. 3.

⁷¹⁵ Cic., *Rep.*, 2. 10. 20, Plin., *NH.*, 15. 120, Weigel 1998: 122, przekaz Liwiusza o tym, że w świątyni Kwiryna zebrał się w roku 435 p.n.e. senat, jest poddawany w wątpliwość, zob., Liv., 4. 21. 9, Platner, Ashby 1929: 438.

⁷¹⁶ Varro., *L.L.*, 5. 52.

⁷¹⁷ Fest., 303 L, ponadto na temat lokalizacji świątyni i obiegającego ją portyku wspominał również Marcjalis, który zaznaczył lakonicznie, że znajdowała się ona nieopodal jego domu, zob., Mart., *Ep.*, 11. 1. 9.

⁷¹⁸ CIL, 6. 565 = ILLRP, 251, (*Quirino L. Aemilius L. f. praetor*) za dedykację tego napisu mógł być odpowiedzialny L. Emiliusz Papus, który był pretorem na Sycylii w roku 205 p.n.e. bądź L. Emiliusz Paulus pretor z roku 191 oraz pogromca Perseusza pod Pydną.

wschodniej części ogrodów w pobliżu północnej krawędzi wzgórza (północno – zachodnia strona *Alta Semita* współczesnej *via del Quirinale*)⁷¹⁹.

Christian Hülsen zauważył jednak, że rysunek nie może być jednoznacznym dowodem świadczącym o tym, iż kapitele należały do świątyni Kwiryna, gdyż tego rodzaju pozostałości architektoniczne często były wykorzystywane wtórnie. Akceptuje on jednak przekazy epigraficzne i na tej podstawie sugeruje, że przybytek mógł znajdować w przy północnej krawędzi ogrodów kwirynalskich. Jednak w przeciwieństwie do Lancianiego, Hülsen uwzględnia położenie wymienianych przez Warrona *sacraria Argeorum*, według którego: *Collis Quirinalis terticeps cis aedem Quirini*. Pozostałe trzy (patrząc od wschodu na zachód) autor *Lingua Latina* usytuował *in Colles Salutaris, Mucialis i Latiaris*⁷²⁰. Analizując ten przekaz Hülsen wyciągnął wnioski, że lokalizację przybytku Kwiryna, należy przesunąć nieco bardziej na wschód, w kierunku *via delle Quattro Fontane*⁷²¹. Tym bardziej, że za pontyfikatu Urbana III obszar *horti* został powiększony w stronę współczesnego Palazzo Barberini.

Inną lokalizację zaproponowała natomiast Giuseppina Manca di Mores, która odrzuciła wcześniejsze ustalenia. Badaczka ta zasugerowała, że przybytku Kwiryna należy szukać w obszarze Largo di S. Susanna, gdzie natrafiono na wiele pozostałości architektury terakotowej oraz depozytów świątynnych, które można połączyć z fundacją z okresu Republiki⁷²². Ziółkowski zauważył ponadto, że teren ten znajduje się (również obecnie) zdecydowanie wyżej niż reszta przestrzeni, co może sugerować, że *Collis Quirinalis* jak i sama świątynia znajdowały się w tym miejscu. Na potwierdzenie tej tezy polski badacz przytoczył treść inskrypcji z czasów Trajana, odnalezionej nieopodal, a mianowicie w kościele S. Maria Della Vittoria, która

⁷¹⁹ Lanciani 1889: 338 – 339.

⁷²⁰ Varro., *L.L.*, 5. 52, (*trzecia* [kapliczka – A.J.] *na wierzchołku kwirynalskim* [leży – A.J.] *od strony świątyni Kwiryna*).

⁷²¹ Hülsen, Jordan 1907: 409 – 410.

⁷²² Manca di Mores 1982 – 1983: 326, odkryte fragmenty pochodzą z okresu od VII w. p.n.e. do I n.e. Jednak kilka z nich datuje się na lata, w których Cursor dedykował świątynię (przełom IV – III w. p.n.e.). Wśród nich znaleziono pozostałości w stylu doryckim.

informuje o odrestaurowaniu z inicjatywy cesarza *sacraria numinorum vetustate collapsa a solo restituii*. Może to świadczyć, że wymieniona przez Warrona *sacrarium Argei* jak i świątynia znajdowały się właśnie w przestrzeni przy Largo di S. Susanna⁷²³.

Elisha Dumser odrzuciła jednak tę koncepcję analizując dokładnie rozmiar odkrytych dekoracji terakotowych. Stwierdziła bowiem, że są one zbyt małe, aby mogły pochodzić ze świątyni Kwiryna, którą opisał Witruwiusz. Dumser zasugerowała ponadto, iż lokalizacji *aedes* należałoby szukać w ogrodach kwirynalskich, na zachód od *Porta Quirinalis* wewnątrz murów serwiańskich⁷²⁴. Uważam jednak, że pogląd badaczki na temat terakotowych elementów można odrzucić, gdyż jak sugerują źródła przybytek Kwiryna był kilkakrotnie odbudowywany, a odkryte elementy mogą być świadectwem republikańskiej budowli Kursora, która dopiero w roku 16 p.n.e. została zastąpiona przez większą fundację Augusta⁷²⁵.

Niemniej jednak kwestia lokalizacji nadal pozostaje otwarta, tym bardziej, że Carandini stwierdził ostatnio, iż struktura, którą udało się namierzyć metodą GPR w 2007 roku w ogrodach pałacu Kwirynalskiego może odpowiadać przybytkowi Kwiryna z czasów Augusta. Jednak aby udzielić ostatecznej odpowiedzi, na temat lokalizacji *aedes* potrzebne są badania inwazyjne⁷²⁶. Coarelli jednak sceptycznie podchodzi do tych ustaleń i uważa, że świątynię Kwiryna winno się łączyć z odkrytą w obrębie Palazzo Barberini na początku XX wieku platformą (wykonaną

⁷²³ CIL, 6. 962, Ziółkowski 1992: 142.

⁷²⁴ Vit., 3. 2. 7, MAR: 87.

⁷²⁵ Liv., 28. 11. 4, Cic., *Att.*, 12. 45. 2, Cass. Dio., 41. 14. 2, 43. 45. 2, 54. 19. 4, w roku 206 p.n.e. świątynia została uderzona piorunem. Spłonęła zaś w roku 49 p.n.e., po czym została odbudowana w 45 p.n.e. Ostatecznie odrestaurował ją dopiero August w roku 16 p.n.e.

⁷²⁶ Carandini 2007, włoski archeolog odkrył 4 metry pod poziomem ogrodów Kwirynalskich strukturę (120 x 170 m) mogącą przypominać portyk okalający z trzech stron świątynię, bądź po prostu pozostałości samego przybytku Kwiryna.

w technice *opus caementicium*)⁷²⁷. Dyskusja ta musi jednak pozostać nierozstrzygnięta, aż do momentu odsłonięcia namierzonej przez Carandiego struktury.

Nierozzerwalnie z tą częścią Kwirynału wiąże się drugi przybytek, który został wzniesiony również podczas konfliktu z Samnitami. W przypadku świątyni *Salus* możemy prześledzić praktycznie każdy etap budowy. *Aedes* była ślubowana przez Gajusza Juniusza Bubulkusa Brutusa prawdopodobnie podczas jego trzeciego konsulatu, przypadającego na rok 311 p.n.e., kiedy to celebrował triumf⁷²⁸. Natomiast cztery lata później będąc cenzorem, jak stwierdza Liwiusz: *Eodem anno aedes Salutis a C. Iunio Bubulco censore locata est, quam consul bello Samnitium vouerat*⁷²⁹. *Dedicatio* odbyła się zaś w roku 302 p.n.e. kiedy Bubulkus był dyktatorem⁷³⁰. Według Warrona świątynia znajdowała się *Collis Salutaris quarticeps adversum est pulvinar cis aedem Salutis*⁷³¹. W jej wnętrzu umieszczone były obrazy autorstwa Fabiusza Piktora, które prezentował prawdopodobnie sceny z kampanii wodza⁷³², oraz posąg Marka Porcjusza Katona⁷³³. Nie dysponujemy jednak przekazem, który potwierdziłby, że świątynia została wzniesiona *ex manubiis*, jednak zważywszy na długość budowy (9 lat od momentu ślubu) oraz ilość łupów zdobytych przez Brutusa taka ewentualność jest możliwa⁷³⁴.

Podobnie jak w przypadku świątyni Kwiryna jako jeden z pierwszych badaczy lokalizację przybytku starał się określić Lanciani. Według niego dwie inskrypcje (z grupy: *Inscriptiones, quas populi regesque Asiae Iovi Capitolino*) odkryte w obrębie

⁷²⁷ Coarelli 2008: 233, *contra* Ziółkowski 1992: 144 – 146, polski badacz w tej części wzgórza lokalizuje przybytek *Salus*.

⁷²⁸ Degrassi 1954: 96, Ziółkowski 1992: 144, LTUR 4: 229 – 230.

⁷²⁹ Liv., 9. 43. 25, (W tym roku cenzor G. Juniusz Bubulkus oddał przedsiębiorcy do wykonania budowę świątyni bóstwa *Salus* [...])(przeł. M. Brożek), Liwiusz piszący w I wieku p.n.e. interpretuje zwrot *locata* jako kontrakt na budowę świątyni, jednak jak wykazał Ziółkowski takie podejście było anachronizmem. Termin ten w IV wieku p.n.e. miał bardziej religijny charakter i dotyczył wyboru miejsca pod nowo fundowany przybytek, zob., Ziółkowski 1992: 204.

⁷³⁰ Liv., 10. 1. 9, *dies natalis* przypadało 5 sierpnia, zob., Inscr. Ital., 13. 2: 101.

⁷³¹ Varro., L.L., 5. 52, (czwarta kapliczka na wierzchołku *Salutaris* odwrócona jest w stronę świątyni *Salus*).

⁷³² Plin., NH., 35. 19, Val. Max., 8. 14. 6, LTUR 4: 229, Moormann 2011: 19.

⁷³³ Plut., Cato., 19. 3.

⁷³⁴ Liv., 9. 31, 7 – 16, (*victorque Romanus ad oblatam ab hoste praedam pecorum discurrit*), Diod. Sic., 20. 26. 3, sceptycznie do łupów Rzymian podczas tej wojny podchodził Zonaras, zob., Zonar., 8. 1. 1, na temat finansowania świątyni, zob., Ziółkowski 1992: 240, *contra* Orlin 2002: 127 – 128,

Palazzo Barberini i poświęcone *salutis ergo* przez mieszkańców Efezu i Laodiki zaraz po I wojnie z Mitrydatesem VI były wystarczającym dowodem obecności *aedes* właśnie w tym miejscu⁷³⁵.

Koncepcję tę podważył jednak Hülsen, który opierając się na liście kapliczek przedstawionych przez Warrona stwierdził, że przybytek ten powinien znajdować się na zachód od świątyni Kwiryna, czyli w okolicy północno – zachodniego krańca *via del Quirinale*, gdzie obecnie znajduje się Pałac Kwirynalski. Badacz ten oparł swoją koncepcję na odnalezionej w tym obszarze inskrypcji, która wzmiankuje biegnącą do *Porta Salutaris – vicus Salutis*. Teza ta zgadzałaby się z przekazem Orozjusza, według którego świątynia znajdowała się przy murach miejskich⁷³⁶. Hülsen uważał również, że inskrypcje przypisane przez Lancianiego do świątyni *Salus*, były faktycznie dedykacjami królów i przedstawicieli azjatyckich miast, umieszczanymi w *aedes Iovis Optimi Maximi Capitolini*, a ich kopie w przybytku *Capitolium Vetus* na Kwirynale⁷³⁷, z którą to świątynią utożsamia on napisy dedykowane *salutis ergo*.

Jednak jak zauważył Ziółkowski taka ewentualność nie była możliwa zaraz po pierwszym konflikcie z pontyjskim królem, gdyż świątynia na Kapitolu spłonęła w roku 82 p.n.e. Dlatego inskrypcje nie mogły zostać zdeponowane w przybytku Jowisza, a co się z tym wiąże również i w *Capitolium Vetus*. W tym okresie bowiem tego rodzaju tablice umieszczano w innych świątyniach, m. in. w przybytku *Fides*, gdzie trafił napis z *lex Antonia de Termessibus*, który podobnie jak płyty odkryte w Palazzo Barberini został przypisany do grupy *Inscriptiones, quas populi regesque Asiae Iovi Capitolino*⁷³⁸. W związku z tym nie można wykluczyć ewentualności, że inskrypcje odnalezione w Palazzo Barberini były dedykowane przez *populi regesque Asiae* bezpośrednio w świątyni *Salus* w miejscu górującym nad okolicą, które można

⁷³⁵ ILLRP, 176 -177, Lanciani 1892: 271.

⁷³⁶ CIL, 6. 31270, Oros., 4. 4. 1, droga ta była częścią *clivus Salutis* biegnącej z Pola Marsowego w kierunku *Porta Salutaris*, zob., Sm., Ep., 5. 54.

⁷³⁷ Hülsen, Jordan 1907: 403 – 405, LTUR 4: 229, MAR: 91.

⁷³⁸ ILLRP, 178a, seria tych inskrypcji została wykonana na kamiennych płytach (*lapidis Tiburtini*) o zbliżonych do siebie rozmiarach około 0. 57 x 0. 80 m.

utożsamiać z *collis Salutaris*⁷³⁹. Jeśli przyjmiemy tę koncepcję, to niewykluczone, że podium znajdujące się pod Palazzo Barberini jest pozostałością po przybytku Ocalenia, co przesunąłoby automatycznie świątynię Kwiryna w obszar Largo di S. Susanna. Jeśli zaś rację mają zwolennicy koncepcji Hülsena, to *aedes Salus* należałoby szukać w obrębie Pałacu Kwirynalskiego, a świątynię Kwiryna bliżej *via delle Quattro Fontane* i Palazzo Barberini⁷⁴⁰.

W 294 r. p.n.e. na Palatynie poświęcono *aedes Victoria*, którą według Liwiusza wzniósł za pieniądze ściągnięte z grzywien (*ex multatitia pecunia*) konsul Lucjusz Postumiusz Megellus, będąc edylem kurulnym⁷⁴¹. Większość badaczy opowiada się za taką formą finansowania, jednak Ziółkowski uważa, iż fundacja ta mogła być wzniesiona *ex manubiis*⁷⁴². Na potwierdzenie swojej tezy historyk przytoczył szereg interesujących argumentów, które przedstawię w tym miejscu.

Po pierwsze zwrócił on uwagę na duży rozmiar świątyni, której pozostałości archeologiczne zostały odkryte na Palatynie pomiędzy *templum Magna Mater*, a domem Liwii w południowo – zachodnim krańcu wzgórza⁷⁴³. Jak zauważył, większość fundacji wzniesionych przez edylów z grzywien była niezbyt dużych rozmiarów, co sugerować mogą przekazy narracyjne, gdzie m. in. przybytek Konkordii ufundowany w 304 r. p.n.e. przez Gnejusza Flawiusza został określony

⁷³⁹ Ziółkowski 1992: 146.

⁷⁴⁰ Coarelli 2008: 234, nieco odmienną lokalizację zaproponował natomiast Richardson, który uważa, że widoczne jeszcze w XVII wieku pozostałości fundamentów w obszarze Montecavallo mogły pochodzić ze świątyni *Salus*. Jednak koncepcja ta nie zyskała większej aprobaty, zob., Richardson jr. 1992: 342.

⁷⁴¹ Liv., 10. 33. 9, niestety nie jest znany konkretny rok, w którym ten trzykrotny konsul pełnił urząd edyla. Broughton proponuje 307 r. p.n.e., zob., MRR 1: 165. Nie można wykluczyć, że wódz był edylem również między pierwszym a drugim konsulem, gdyż pod koniec IV w. p.n.e. *cursus honorum* nie miało jeszcze tak sztywnych ram jak m. in. w II w. p.n.e. *Dies natalis* świątyni przypadało na 1 sierpnia.

⁷⁴² Orlin 2002: 19, Bernard 2012: 341, *contra* Ziółkowski 1992: 172 – 176, pogląd Ziółkowskiego częściowo podziela Claridge, która uważa, że świątynia była finansowana z dwóch źródeł a) łupów zdobytych przez Megellusa na Samnitach, b) wspomnianych przez Liwiusza grzywien, zob., Claridge 2010: 132.

⁷⁴³ LTUR 5: 149, Coarelli 2008: 137, pomiędzy świątynią *Magna Mater* i Wiktorii znajdowała się jeszcze kapliczka poświęcona przez Katona dla *Victoria Virgo*.

jako *aedicula*⁷⁴⁴. Odkryta zaś na Palatynie platforma (33. 40 x 19. 35 m) sugeruje, że świątynia Wiktorii była perypterosą z sześcioma kolumnami od frontu i dziewięcioma na dłuższych bokach, a więc swoimi rozmiarami znacznie przewyższała kubaturę kapliczek [foto 38]. Budowla ta została pierwotnie wykonana z tufu z Grotta Oscura, zaś odkryte pozostałości korynckich kapiteli i belkowania z trawertynu mogą świadczyć o jej prawdopodobnej odbudowie po pożarze z roku 111 p.n.e. Wewnątrz świątyni przechowywany był do momentu ukończenia przybytku *Magna Mater* – czarny kamień⁷⁴⁵.

Po drugie przybytek ten dedykowany został bogini zwycięstwa, co znacznie odbiega od ślubów innych edylów, którzy swoje fundacje poświęcali dla Konkordii, Wolności, Wenus, czy Fauna⁷⁴⁶. Megellus natomiast miał wiele okazji, aby wykazać się w boju, m. in. w roku 305 p.n.e.⁷⁴⁷ czy w roku 294 p.n.e., kiedy to zdobył liczne łupy i celebrował swój triumf⁷⁴⁸. W takim wypadku istnieje możliwość, że część tej zdobyczy została przeznaczona na fundację świątyni.

Trzecim argumentem, który przytoczył Ziółkowski jest zniekształcona tradycja rzymskich annalistów, którzy jak zauważył już sam Liwiusz, często przypisywali Megellusowi klęskę konsula Marka Atyliusza Regulusa⁷⁴⁹. Wynik tych błędów, nieścisłości i świadomych przeoczeń może wynikać z konfliktu wodza z częścią senatorów, głównie z przedstawicielami *gens Fabia*, których punkt widzenia reprezentowany był przez Fabiusza Piktora. Zarzewiem antagonizmów mógł być fakt, że Megellus sprawował swoje konsulaty w roku 294 i 291 p.n.e., bezpośrednio po dwóch przedstawicielach Fabiuszów, kończąc tym samym prowadzone przez

⁷⁴⁴ Liv., 9. 46, Plin., *NH.*, 33. 19.

⁷⁴⁵ Ziółkowski 1992: 172 – 176, Stamper 2005: 118, Claridge 2010: 132, pierwotnie świątynia została wzniesiona z tufu w technice *opus quadratum*, przebudowana zaś w *opus caementicium*, co potwierdzają odkryte pozostałości. Na temat przebudowy w okresie Augusta, zob., Wiseman 2013: 249.

⁷⁴⁶ Liv., 10. 31. 9, 10. 33. 9, 24. 16. 19, 33. 42, Orlin 2002: 19.

⁷⁴⁷ Liv. 9. 44. 5 – 16, Humm 2009: 127, zob., Rozdział 4.

⁷⁴⁸ Degrassi 1954: 97, Liv., 10. 34. 2, (*capti quattuor milia septingenti praeter praedam aliam [...]*), Liv., 10. 37. 4, o zdobytych łupach również, Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 17. 5. 1 – 3.

⁷⁴⁹ Liv., 10. 37. 4, Liwiusz uważa m. in., że Regulusowi nie przyznano triumfu. Jednak według *Fasti triumphales* wódz ten triumfował w tym samym roku co Megellus, zob., Degrassi 1954: 97, Liv., 10. 33 – 37.

nich kampanie przeciwko Samnitom. Z relacji Dionizjusza z Halikarnasu wiemy, że w roku 291 p.n.e. wódz w arogancki sposób potraktował prokonsula Fabiusza Maksimusa Gurgesa, któremu dopiero interwencja ojca pomogła dokończyć kampanie. Megellus, zaś po złożeniu urzędu za swą arogancję miał zostać oskarżony o przekroczenie kompetencji podczas działań wojennych⁷⁵⁰.

Mimo tego, że w rzymskiej tradycji starano się zdyskredytować czyny jak i charakter wodza, to jednak znajdująca się na Palatynie świątynia była wystarczającym dowodem jego militarnych sukcesów. Dlatego w wyniku pomówień próbowano również przekazać błędną historię na temat finansowania budowy przybytku, sugerując, iż była to fundacja wzniesiona *ex multatitia pecunia*, a nie *ex manubiis*, co bezpośrednio świadczyłoby o zwycięstwach Megellusa, a nie *gens Fabia*⁷⁵¹.

W takim wypadku należy przyjąć, iż świątynia mogła zostać ślubowana w roku 305 p.n.e., kiedy to wódz po raz pierwszy był konsulem, a poświęcona w roku 294 p.n.e. prawdopodobnie po jego triumfie nad Samnitami i Etruskami⁷⁵². Uważam, że przedstawione przez Ziółkowskiego argumenty są wystarczające, aby stwierdzić, iż fundacja Megellusa została wzniesiona z łupów wojennych. Nawet jeśli w całości nie była sfinansowana w ten sposób, to zważywszy na wielkość świątyni, wódz mógł wykorzystać dwa źródła dochodów, *manubiae* oraz pieniądze uzyskane z grzywien⁷⁵³.

Podobnie jak Megellus kampanie przeciwko Samnitom oraz Etruskom prowadził na początku III wieku p.n.e. Appiusz Klaudiusz *Caecus*, który podczas bitwy w roku 296 p.n.e. ślubował wznieść przybytek Bellony. Z relacji Liwiusza wynika, że w krytycznym momencie starcia konsul walczący w pierwszej linii, wznosił ręce do góry i wypowiedział formułę dedykacyjną: *Bellona, si hodie nobis victoriam duis, ast ego*

⁷⁵⁰ Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 17. 4. 1 – 6, Dionizjusz z Halikarnasu pisze o bezpośrednim konflikcie między wodzami oraz o arogancji Megellusa w stosunku do członków senatu.

⁷⁵¹ Liv., *Per.*, 11, Ziółkowski 1992: 175 – 176, Salmon uważa jednak, iż konflikt między wodzami jest tylko kreacją literacką, zob., Salmon 1967: 275 – 276.

⁷⁵² Degrassi 1954: 97, Ziółkowski 1992: 176.

⁷⁵³ Claridge 2010: 132.

*tibi templum voveo*⁷⁵⁴. Bitwa zakończyła się sukcesem, a podczas niej Rzymianie zdobyli obfite łupy, które wódz podzielił między legionistów⁷⁵⁵, rezerwując zapewne sporą część na ślubowaną świątynię. Na temat fundacji zachował się jeszcze jeden istotny przekaz. Na elogium odkrytym na *Forum Augusti*, którego kopia przetrwała w Arezzo, czytamy:

[complu]ra oppi[da de Samni]tib[us cepit] / [Sabinoru]m et Tus[corum exercit]um
[fudit]/ [p]lac[em fie]ri cu[m Pyrrho rege prohibuit] / in ce[nsura viam Appiam
stravit e]t aq[uam]/ [in] u[rbem adduxit aedem Bellon]ae fe[cit]⁷⁵⁶

Zdobył liczne warowne miasta Samnitów. Rozgromił armie Sabinów i Etrusków. Zapobiegł rozejmowi z królem Pyrrusem. Podczas cenzury zbudował drogę Appijską oraz dostarczył wodę do miasta. Wzniósł także świątynię Bellony

Niestety z braku zachowanej relacji Liwiusza nie jesteśmy w stanie określić, w którym roku świątynia została poświęcona oraz czy sfinansowano ją *ex manubiis*⁷⁵⁷. Jednak jak zauważył Ziółkowski: *There is little doubt that, from Papirius' vow to Quirinus down to Carvilius' vow to Fors Fortuna, all the generals vowed temp les with the intention of founding them ex manubiis, though this is explicitly stated only in the last case*⁷⁵⁸.

Przybytek został poświęcony trzeciego czerwca i według *Fasti Venusini* znajdował się *in circo Flaminio*⁷⁵⁹. Jego pozostałości odkryto przy Piazza Montanara – obok świątyni Apollina i teatru Marcellusa – już w roku 1932, jednak aż do połowy lat 60 – XX wieku badacze nie potrafili ustalić, do której świątyni należy przypisać odnalezione fundamenty. Dopiero analiza *Forma Urbis* (31d) [foto 39] oraz jednej

⁷⁵⁴ Liv., 10. 19. 17 (*Bellono jeśli dasz nam dziś zwycięstwo, to ślubuję ci wznieść świątynię*) (przeł. M. Brożek).

⁷⁵⁵ Liv., 10. 19. 18, *Castra capta direptaue; praeda ingens parta et militi concessa est [...]*

⁷⁵⁶ CIL, 6. 40943.

⁷⁵⁷ MRR 1: 187, być może miało to miejsce w roku 285 p.n.e., kiedy Appiusz Klaudiusz był dyktatorem.

⁷⁵⁸ Ziółkowski 1992: 247, temat fundacji świątyń (*ex manubiis*) we wczesnym i środkowym okresie Republiki poddała ostatnio analizie również Maggie Popkin, zob., Popkin 2016: 49.

⁷⁵⁹ Inscr. Ital., 13. 2: 58, Ov., *Fast.*, 6. 201.

z mów Cyclerona, dokonana przez Coarellego pozwoliła jednoznacznie określić, iż wydobyte pozostałości to część przybytku Bellony⁷⁶⁰. W toku badań ustalono, że odkopane elementy nie pochodzą jednak z III wieku p.n.e., a są świadectwem przebudowy świątyni mającej miejsce dwa stulecia później. La Rocca uważa, że *aedes* odbudował po swoim hiszpańskim triumfie Appiusz Klaudiusz Pulcher w latach 32 – 31 p.n.e.⁷⁶¹ Podium w całości wykonane zostało z tufu wulkanicznego, zaś belkowanie jak i elementy dekoracyjne z trawertynu i marmuru. Dzięki badaniom petrograficznym udało się ustalić, iż kamień ten pozyskiwany był w Luni. W I wieku p.n.e. przybytek był perypterossem z sześcioma kolumnami od frontu oraz dziewięcioma na dłuższych bokach, umieszczonym na wysokim podium o wymiarach 24 x 46 m. Z odkrytych pozostałości na szczególną uwagę zasługują kapitele (0. 80 x 0.65 m), które swą stylistyką miały oddawać wojowniczy charakter Bellony, gdyż w centralnej ich części umieszczono tropajon w stylu *lorica musculata*, flankowany motywami roślinnymi (liście akantu, palmy oraz owoce)⁷⁶². Wewnątrz zaś powieszono *imagines clipeatae gens Claudia*⁷⁶³. Przed świątynią znajdowała się także tzw. *columna Bellica*. La Rocca uważa, że pozostałości okrągłego bloku trawertynu, który znajduje się pomiędzy teatrem Marcellusa i *aedes* to wzmiankowana w źródłach kolumna, przy której od czasów wojny z Pyrrusem, Rzymianie rytualnie wypowiadali wojnę swoim wrogom⁷⁶⁴. Dzięki temu, że

⁷⁶⁰ Plut., *Cic.*, 13. 2 – 4, Coarelli 1965/1967: 37 – 72, Plutarch wspominał mowę Cyclerona z roku 63 p.n.e., kiedy bronił on pretora Marka Otona. Pretor ten miał zostać wygwizdany podczas zorganizowanych *ludi Apollinares*, które odbywały się w prowizorycznym teatrze (zastąpionym później przez teatr Marcellusa) nieopodal świątyni Apollina. Zarzewiem konfliktu było przydzielenie ekwitom specjalnych miejsc, co wywołało niezadowolenie ludu. Cycleron pragnąc zapobiec zamieszkom wezwał zgromadzonych w teatrze obywateli pod świątynię Bellony. Tam przemówił udzielając tłumowi nagany. Z tego przekazu Coarelli wyciągnął wnioski, że przybytek Bellony musiał znajdować się niedaleko świątyni Apollina oraz prowizorycznego teatru. Łącząc ten przekaz z zachowanym fragmentem *Forma Urbis*, na którym widać część schodów, kolumnady oraz fragment teatru Marcellusa, stwierdził on, że odkryte pozostałości muszą dotyczyć *aedes* dedykowanej Bellonie, zob., Ziółkowski 1992: 18.

⁷⁶¹ MRR 2: 419, La Rocca 1987: 366.

⁷⁶² De Nuccio 2011: 191, LTUR 1: 190.

⁷⁶³ Plin., *NH.*, 35. 4.

⁷⁶⁴ Serv., *Aen.*, 9. 52, Ov., *Fast.*, 6. 205, Cass. Dio., 72. 33. 3, LTUR 1: 300.

świątynia została umieszczona poza *pomerium* była też miejscem, gdzie senat przyjmował wracających z kampanii wodzów⁷⁶⁵.

Rok po świątyni Bellony ślubowany został kolejny przybytek, który podobnie jak *aedes Salus* i *Quirini* wzniesiono na Kwirynale⁷⁶⁶. Podczas bitwy pod Sentinum w roku 295 p.n.e. Kwintus Fabiusz Maksimus Rullianus: *ipse aedem Iovi Victori spoliaque hostium cum vovisset*⁷⁶⁷. Niestety podobnie jak w przypadku świątyni Bellony nie wiemy, w którym roku przybytek Jowisza Zwycięzcy został poświęcony⁷⁶⁸. Dumser sugeruje, że *aedes* konsekrował dopiero przez syn Rullianusa, Fabiusz Maksimus Gurges w roku 289 p.n.e.⁷⁶⁹

Ustalenie dokładnej lokalizacji świątyni również nastęcza sporo trudności, gdyż do dnia dzisiejszego nie zostały odnalezione żadne pozostałości struktury architektonicznej. Jedynym świadectwem potwierdzającym, że *aedes* mogła znajdować się na Kwirynale jest inskrypcja odkryta *in hortis Quirinalibus pontificii* w 1626 roku. Na wykonanej z tufu płycie znajdują się dwa napisy: pierwszy z nich wspomina T. Mefulanusa, który mógł odpowiadać za odbudowę przybytku Jowisza Zwycięzcy, drugi tekst został zaś dedykowany Marsowi przez konsula roku 236

⁷⁶⁵ Liv., 26. 21. 1 - 2, LTUR 1: 191, w świątyni Bellony m. in. raport z kampanii na Sycylii przedstawił w roku 211 p.n.e. Marek Klaudiusz Marcellus.

⁷⁶⁶ Ziółkowski 1992: 91, Bernard 2012: 348, przybytek ten był często mylony ze świątynią Jowisza z przydomkiem *Invictus*, którą Owidiusz lokalizuje na Palatynie, zob., Ov., *Fast.*, 6. 650. Z tego względu część badaczy uważała, że w okresie Republiki świątynia Jowisza Zwycięzcy znajdowała się na Palatynie, a nie na Kwirynale.

⁷⁶⁷ Liv., 10. 29. 14 (*Sam złożył ślubowanie, że zbuduje świątynię Jowiszowi Zwycięskiemu i poświęci mu łupy nieprzyjaciół*) (przeł. M. Brożek – ze zmianami autora). Wódz zaraz po starciu spalił również sporą część łupów ku czci bogów.

⁷⁶⁸ Inscr. Ital., 13. 2: 440, Ov., *Fast.*, 4. 621, *dies natalis* przypadało na 13 kwietnia.

⁷⁶⁹ MAR: 88, według Broughtona w 289 r. p.n.e. Gurges, mógł zostać wybrany cenzorem, zob., MRR 1: 184 – 185. Wódz ten był odpowiedzialny jako edyl za wzniesienie świątyni Wenus, która sfinansowana została z pieniędzy ściągniętych z grzywien nałożonych na matrony, zob., Liv., 10. 31. 9. Inną relację podaje z kolei Serwiusz, według którego przybytek ten ślubowany został podczas kampanii wodza przeciwko Samnitom w roku 291 p.n.e., zob., Serv., *Aen.*, 1. 720. Te dwa przekazy starał się połączyć Ziółkowski, który postawił hipotezę, że *votatio* i *locatio* przypadły na okres, gdy Gurges był edylem, jednak *dedicatio* odbyło się dopiero po kampanii, zob., Ziółkowski 1992: 169. W każdym razie świątynia w swoim pierwotnym założeniu była fundacją *ex multatitia pecunia*, zob., Bernard 2012: 346.

p.n.e. Publiusza Korneliusza Lentulusa⁷⁷⁰. Ta podwójna dedykacja może świadczyć, że płyta została wykorzystana wtórnie, prawdopodobnie po odbudowie przybytku. Archaiczna forma tekstu oraz imię donatora datuje odnaleziony kamień na III wiek p.n.e., co mimo braku innych pozostałości architektonicznych potwierdzałoby kult Jowisza Zwycięzcy na Kwirynale już w okresie średniej Republiki.

Kolejna świątynia dedykowana najważniejszemu rzymskiemu bóstwu została ślubowana w roku 294 p.n.e. Mowa tu o przybytku Jowisza Statora, który obiecał wznieść podczas walk z Samnitami konsul Marek Atyliusz Regulus⁷⁷¹.

Według przekazów narracyjnych świątynię zbudowano w obszarze między *clivus Palatinus*, *Porta Mugonia* i *via Sacra*⁷⁷². W miejscu tym – według tradycji – podczas krytycznego momentu bitwy z Sabinami przybytek (*fanum*) dla Jowisza Statora ślubował już Romulus. Jednak jak zaznaczył Liwiusz powstał on dopiero na początku III wieku p.n.e. za sprawą działalności Regulusa⁷⁷³. Niestety podobnie jak w przypadku dwóch poprzednich fundacji nie posiadamy źródeł (m. in. brak relacji Liwiusza), które wzmiankowałyby kiedy świątynia została poświęcona. Sporo nieścisłości dotyczy także ustalenia jej dokładnej lokalizacji.

Ziółkowski, a także Richardson uważają m. in., że *aedes* należy umiejscowić w obszarze na południowy – wschód od Łuku Tytusa, gdzie znajdują się pozostałości podium z elementami tufu (*lapis Albanus*) oraz trawertynu. Według polskiego badacza struktura ta zastąpiła w okresie Flawiuszy starszy przybytek, który mógł stanowić wspomnianą w źródłach świątynię Jowisza Statora⁷⁷⁴. Coarelli jednak zaproponował inną lokalizację. Odrzucił wspomnianą wyżej koncepcję, gdyż jak zauważył znajdujące się przy *Arcus Titi* pozostałości odpowiadają swoją formą

⁷⁷⁰ CIL 6. 438 = ILLRP, 187, Q. IOVEI VICTORE / ...T.MEFU...M.F. / IIIVIR [resti]TUIT. CIL, 6. 475, P. CORNE[lios] / L.F. COSO[l]/PROBA[vit] / MAR[te sacrom], zob., LTUR 3: 161, Ziółkowski 1992: 92.

⁷⁷¹ Liv., 10. 36. 11, o błędach w tradycji na temat triumfu wodza pisałem w kontekście fundacji Megellusa, dlatego w tym miejscu skupię się na samej budowli.

⁷⁷² Ov., *Fast.*, 6. 794, Plut., *Cic.*, 16. 3, Owidiusz wspomina, że świątynia została poświęcona 27 czerwca.

⁷⁷³ Liv., 1. 13. 3 – 6, 10. 37. 15, Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 2. 50. 3, *Vir. ill.*, 2. 8, Weigel 1998: 123, historyk z Patavium zaznaczył, że podczas bitwy z Sabinami Rzymianie zostali wyparci z Forum w kierunku *Porta Mugonia*, w którym to miejscu Romulus ślubował przybytek.

⁷⁷⁴ Ziółkowski 1992: 89, Richardson jr. 1992: 225.

bardziej konstrukcji łuku niż świątyni. Po analizie *Notitia Urbis* z poszczególnymi regionami Rzymu z czasów cesarza Konstantyna Wielkiego badacz ten stwierdził również, że przybytek Jowisza Statora musiał znajdować się po północnej stronie *via Sacra* na miejscu tzw. świątyni Romulusa (*Regio IV*)⁷⁷⁵. Automatycznie przesuwaloby to również samą *Porta Mugonia* bliżej tego ostatniego budynku.

Niestety obie koncepcje mają swoje słabe punkty, gdyż w przypadku pierwszej z nich znajdująca się przy łuku Tytusa platforma jest zdecydowanie późniejsza niż sądzono. Pochodzi ona z czasów dynastii Sewerów, a jej struktura nie ma nic wspólnego z jakąkolwiek republikańską budowlą⁷⁷⁶. Tezy zaś Coarellego podważył z kolei Ziółkowski, który analizując przekaz Owidiusza zauważył, że autor ten lokalizuje świątynię Jowisza Statora na południe od *via Sacra*⁷⁷⁷, a więc w zupełnie innym kierunku niż chciałby tego włoski archeolog⁷⁷⁸. W takim wypadku uważam, że najbezpieczniej jest przyjąć założenie, że świątynia znajdowała się w obszarze między *clivus Palatinus*, *Porta Mugonia* i *via Sacra*, bez konkretyzowania jednego miejsca.

Tylko przybliżoną lokalizację możemy podać również w przypadku świątyni *Fors Fortuna*, którą ufundował Spuriusz Karwiliusz w roku 293 p.n.e. przy *via Campana*, nieopodal fundacji wzniesionej dla tej samej bogini przez Serwiliusza Tulliusza⁷⁷⁹.

⁷⁷⁵ Coarelli 2008: 90 – 91.

⁷⁷⁶ LTUR 5: 271.

⁷⁷⁷ Ov., Tr., 3. 1. 27 – 34.

⁷⁷⁸ Ziółkowski 2003: 25, argumenty polskiego badacza przytaczam w całości: *Główną przyczyną, dla której niemal wszyscy topografowie Rzymu, poczynając od mistrzów z pierwszej połowy XIX wieku - Luigi Caniny i Wilhelma A. Beckera, umiejscawiali świątynię Jowisza Statora w okolicach łuku Tytusa, jest fakt, że siodło, na którym stoi łuk, stanowiło zawsze, i stanowi do dziś, najłatwiejszą drogę na Palatyn. Było to więc idealne położenie dla świątyni, która stała bezpośrednio na zewnątrz głównej bramy romulejskiego Rzymu. Natomiast wszystkie miejsca, w których lokalizuje bramę Coarelli, przed bonifikacją lat 530 – 520 przed Chr. leżały na północ od wspomnianego strumienia, to jest po stronie Velii, a nie Palatynu. Ma się rozumieć, dyskwalifikuje to je jako miejsca lokalizacji Porta Mugonia, określanej przez Liviusa jako *vetus porta Palatii*. Innymi słowy, obrona hipotezy Coarellego wymaga założenia, że pierwotna brama (a także pierwotne fanum Jowisza Statora) była położona bardziej na południe. W świetle tej hipotezy przeniesienie obu obiektów na inne miejsce nastąpiło niewątpliwie w ramach późnoarchaicznej restrukturyzacji doliny między Palatynem a Velią.*

⁷⁷⁹ Savage 1940: 32 – 33, Richardson jr. 1992: 154, w obszarze tym znajdowały się dwie bądź jak niektórzy uważają nawet cztery świątynie dedykowane *Fors Fortuna*. Przybytek Karwiliusza miał się znajdować przy fundacji Tulliusza, którą Warron umieszcza na prawym brzegu Tybru, zob., Varro.,

Kampanię oraz ilość zdobytych przez wodza łupów szczegółowo wyliczył Liwiusz, który zaznaczył:

*Aeris gravis tulit in aerarium trecenta octoginta milia; reliquo aere aedem Fortis Fortunae de manubiis faciendam locavit prope aedem eius deae ab rege Ser. Tullio dedicatam; et militibus ex praeda centenos binos asses et alterum tantum centurionibus atque equitibus, malignitate collegae gratius accipientibus munus, divisi [...]*⁷⁸⁰

Do skarbcza wniósł trzysta osiemdziesiąt tysięcy ciężkich asów; resztę pieniędzy pozostałych z łupów obrócił na budowę świątyni bóstwa Fors Fortuna, w pobliżu świątyni tejże bogini, poświęconej przez króla Serwiliusza Tulliusza. Żołnierzom dał z łupów po sto dwa asy, a dwa razy tyle centurionom i jeźdźcom. Wobec skąpstwa kolegi dar ten tym miłszy był żołnierzom [...] (przeł. M. Brożek).

Jak zauważył historyk z Patavium Karwiliusz miał podczas swojego konsulatu wiele okazji, aby zagarnąć liczne łupy. W Etrurii zdobył on m. in. pięć warowni, a także otrzymał pieniądze od najbogatszych mieszkańców Troilum za to, że pozwolił im podczas szturm swobodnie opuścić miasto. Resztę zaś zdobył siłą. Dostał on również od Falisków za zawarcie z nimi rozejmu sto tysięcy asów (*aes graves*)⁷⁸¹.

Niestety data ślubowania oraz dedykacji świątyni, ze względu na ograniczony stan źródeł jest tylko hipotetyczna. *Votatio* przypadło prawdopodobnie podczas pierwszego konsulatu Karwiliusza w roku 293 p.n.e., a więc podczas prowadzonych przez wodza działań militarnych. Do dedykacji doszło z kolei kilka lat później, być

L.L., 6. 17. Dionizjusz z Halikarnasu pisząc o świątyniach Fortuny zaznaczył, że Tulliusz wznosił jedną przy *Forum Boarium* drugą zaś po drugiej stronie Tybru, zob., Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 4. 27. 7, Ov., *Fast.*, 6. 773. Liwiusz pisząc raz jeszcze o świątyni w roku 209 p.n.e. nie precyzuje jej lokalizacji, zob., Liv., 27. 11. 1 – 2.

⁷⁸⁰ Liv., 10. 46. 14.

⁷⁸¹ Liv., 10. 46. 13 – 14.

może w roku 289 p.n.e. kiedy był on cenzorem, bądź dopiero w czasie drugiego konsulatu przypadającego w roku 272 p.n.e.⁷⁸²

Według *Fasti Amiternini* przybytki poświęcone Fors Fortunie znajdowały się przy *via Campana* – jeden na wysokości pierwszego kamienia milowego, drugi przy szóstym (*Forti Fortunae trans Tiber(im) ad milliar(ium) prim(um) et sext(um)*)⁷⁸³. Savage uważał, że *aedes* wzniesiona przez Karwiliusza mogła być ustawiona przy *sextum milliarium*. Bowiem pomiędzy piątą a szóstą milą została odnaleziona płyta z inskrypcją (0.32 x 0.44 m) z okresu późnej Republiki dedykowana bogini przez wyzwolenca C. Karwiliusza oraz T. Karwiliusza, którzy związanymi byli z *gens Carvilia* oraz *Conlegia aeraria*⁷⁸⁴. Przybytek znajdujący się z kolei przy pierwszym kamieniu milowym badacz ten przypisuje do fundacji z okresu pierwszych królów i późniejszej (prze)budowy z czasów Tyberiusza w obszarze *Horti Caesaris*⁷⁸⁵.

Sceptycznie jednak do ustaleń Savagea podchodzi Seth Bernard zauważając, że odległość pięciu mil między jedną, a drugą świątynią byłaby zdecydowanie zbyt duża, aby Liwiusz mógł zaznaczyć, że znajdowały się one blisko siebie (*prope*). Stwierdził on również, iż płyta z inskrypcją, na którą powołuje się Savage jest *de facto* częścią bazy pod posąg, której pierwotny kontekst został niestety utracony. Badacz ten konkluduje, że wzdłuż *via Campana* znajdowała się tylko jedna świątynia Fors Fortuny, która była kilkakrotnie przebudowywana. Po raz pierwszy za sprawą Karwiliusza, którego fundacja stanęła przy najstarszym miejscu kultu (*templum*) z czasów Serwiliusza Tulliusza, następnie zaś w roku 16 n.e., kiedy to świątynię mógł (prze)budować Tyberiusz⁷⁸⁶.

Badania archeologiczne również nie rozstrzygają jednoznacznie kwestii lokalizacji *aedes*. Według najstarszych koncepcji podium (20. 5 x 12. 75 m), odkryte w pobliżu

⁷⁸² Vell. Pat., 2. 128, MRR 1: 184, 197.

⁷⁸³ Inscr. Ital., 13. 2: 186, Ziółkowski 1992: 39.

⁷⁸⁴ CIL, 1² 977 = ILLRP, 96, Savage 1940: 32, *Conlegia aerarior.* |*Forte Fortunae*|*dona dant; mag.*|*C. Carvilius M. I., | L. Muniut L.L. - - lacus, | minis. T. Mari Carvil. m | - - stimi D. Qainctius.*

⁷⁸⁵ Tac., *Ann.*, 2. 41. 1, Savage 1940: 33 – 34.

⁷⁸⁶ Bernard 2012: 351, te trzy świątynie w ogrodach Cezara widziałby również Richardson, zob., Richardson jr. 1992: 154.

pierwszego kamienia milowego przy *via Campana* nieopodal Vigna Bonelli, stanowiące pozostałość świątyni *in antis* należy utożsamiać z przybytkiem Fors Fortuny⁷⁸⁷. Palmer i Coarelli stanowczo jednak odrzucają taką ewentualność uważając, że lokalizacja ta jest niewłaściwa, gdyż platforma znajduje się zbyt daleko od Tybru⁷⁸⁸. Włoski archeolog uważa ponadto, że świątynię należy utożsamiać z okrągłą konstrukcją umieszczoną na kwadratowej podstawie ze schodami od strony *via Campana* zaznaczoną na fragmencie *Forma Urbis* (28a), która korelowałaby z ogrodami Cezara, przy pierwszym kamieniu milowym. Coarelli sugeruje dodatkowo, że przy *sextum milliarium* mogła znajdować się również druga świątynia Fors Fortuny, którą według Plutarcha miał ufundować z kolei Ankus Marcjusz⁷⁸⁹.

Pomimo tych wszystkich nieścisłości możemy jednak zaznaczyć, że świątynia ta została ufundowana *ex manubiis* i wspólnie z posągiem, który wódz kazał wykonać dla siebie na Kapitolu, stanowiła interesujący przykład autoprezentacji własnych osiągnięć oraz miejsca rodu w przestrzeni miasta⁷⁹⁰. Podobnie zresztą jak przybytek Konsus (*Consus*), wewnątrz którego swoje militarne czyny prezentował Lucjusz Papiriusz Cursor.

Według *Fasti Ostienses* – *aedes Consi* została poświęcona na Awentynie dwunastego grudnia⁷⁹¹. Na temat jej fundacji dysponujemy jedynie passusem autorstwa Festusa, który pisząc o *toga picta* zaznaczył, że tego rodzaju obraz umieścił w przybytku Lucjusz Papiriusz Cursor⁷⁹². Wódz ten był już wcześniej odpowiedzialny za dedykację jednej świątyni. W roku 293 p.n.e. konsekrował on przybytek Kwiryna,

⁷⁸⁷ Lanciani, Visconti 1884: 25 – 38, również i druga koncepcja sugerująca, iż świątynię należy utożsamiać, z pozostałościami odkrytymi nad brzegiem Tybru przy Pietro Papa została odrzucona, gdyż obecnie przyjmuje się, że są to elementy grobowca, zob., MAR: 181.

⁷⁸⁸ Palmer 1981: 381, Coarelli 2008: 350.

⁷⁸⁹ Plut., *For. Rom.*, 5, LTUR (*Suburbium*) 3: 270, Plutarch w tym wypadku zapewne popełnił błąd myląc Marcjusza z Tulliuszem.

⁷⁹⁰ Bastien 2008: 32.

⁷⁹¹ Inscr. Ital., 13. 2: 106, według *Fasti Ostienses* świątynia została poświęcona w grudniu. *Fasti Vallenses* podaje zaś datę dwudziestego pierwszego sierpnia, co jak wykazał Ziółkowski jest błędem, zob., Ziółkowski 1992: 24, LTUR 1: 321.

⁷⁹² Fest., 228 L, szerzej na temat *tabula* piszę w poprzednim podrozdziale, tam także znajduje się cały passus oraz przekład.

który obiecał bogu jego ojciec. W takim wypadku świątynia Konsus musiała zostać ślubowana podczas drugiego konsulatu Kursora – przypadającego w roku 272 p.n.e. – kiedy jako wódz przyjął on kapitulację Tarentu oraz odbył triumf⁷⁹³. Niestety nic nie wiemy na temat dalszych etapów budowy świątyni.

Żadnych konkretnych informacji nie posiadamy również o dacie konsekracji *aedes Tellus*, która została ślubowana przez Publiusza Semproniusza Sofusa w roku 268 p.n.e. Wódz ten obiecał świątynię podczas trzęsienia ziemi, które miało miejsce w czasie prowadzonej przez niego kampanii w Picenum⁷⁹⁴. Odminną relację podają z kolei Waleriusz Maksimus oraz Dionizjusz z Halikarnasu. Według tych autorów przybytek powstał z inicjatywy senatu oraz ludu na miejscu domu potępionego Spuriusza Kassjusza⁷⁹⁵. Taka geneza fundacji *Tellus* w antycznych przekazach mogła wynikać ze wzrostu popularności tradycji na temat upadku tyrana szczególnie w połowie I wieku p.n.e.⁷⁹⁶

Obecnie jednak większość badaczy uważa, że przybytek został poświęcony przez Sofusa w roku sprawowania przez niego urzędu cenzora (252 r. p.n.e.)⁷⁹⁷. W jego wnętrzu umieszczona została *picta Italia*⁷⁹⁸. Według *Fasti Ostienses* świątynia znajdowała się na *Carinae* – nieopodal domów Kwintusa Cyclerona oraz Pompejusza Wielkiego, który po śmierci wodza otrzymał Antoniusz⁷⁹⁹.

Coarelli uważa, że pozostałości podium z elementami tufu z Grotta Oscura (25 x 15 m), które odkryto na zachód od *vicus Compiti Acilii* mogą stanowić część

⁷⁹³ Degrassi 1954: 99, Ziółkowski 1992: 24, Weigel 1998: 124 – 125.

⁷⁹⁴ Flor., *Epit.*, 1. 14, Front., *Strat.*, 1. 12. 3, LTUR 5: 24 – 25.

⁷⁹⁵ Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 8. 79. 3, Val. Max., 6. 3. 1, na tej podstawie Richardson zasugerował, iż trudno jest przypuszczać, że obszar po domu Kassjusza stał niezabudowany aż do połowy III w. p.n.e. Badacz ten stwierdził, że dedykacja Sofusa mogła być odbudową wcześniejszej fundacji, zob., Richardson jr. 1992: 378.

⁷⁹⁶ Ziółkowski 1992: 155.

⁷⁹⁷ Aberson 1994: 163, Bernard 2012: 356.

⁷⁹⁸ Varro, *R.R.*, 1. 2. 1, Moormann 2011: 21 – 22, Warron nie precyzuje czy była to mapa Italii czy tylko alegoryczne przedstawienie Półwyspu Apenińskiego.

⁷⁹⁹ Inscr. Ital., 13. 2: 106, Plut., *Cic.*, 8. 3, App., *B.C.*, 2. 126, *dies natalis* przypadał 13 grudnia. Przybytek miał zostać odbudowany przez Cyclerona, zob., *Cic.*, *Q. Fr.*, 3. 1. 14. Po zabójstwie Cezara, Antoniusz zwołał senat właśnie w świątyni *Tellus*, zob., Cass. Dio., 44. 22. 3.

dedykacji Sofusa⁸⁰⁰. Jednak lokalizacja ta została odrzucona, gdyż *Compitum Acili* znajduje się nie przy *Carinae* tylko *in Velia*⁸⁰¹. Inne miejsce zaproponował natomiast Ziółkowski, który analizując rysunki autorstwa Pirro Ligorio zaznaczył, że przybytek mógł znajdować się w obrębie współczesnej *via dei Fori Imperiali* na północ od świątyni Wenus i Romy. Ligorio przedstawił *aedes* na tradycyjnym rzymskim podium jako heksastylos z potrójnym rzędem kolumn od frontu⁸⁰². Domenico Palombi z kolei rekonstruując dwa fragmenty *Forma Urbis* (672a – 577) odczytał znajdujący się na nich napis (– IN TEL –) jako IN TEL(LURE) oraz (– LV –) jako (TEMP)LV(M). Obszar ten według badacza nie mógł się znajdować jednak przy *via dei Fori Imperiali*, tylko zdecydowanie bardziej na północny – zachód od Koloseum w miejscu współczesnego Piazza S. Pietro in Vincoli i *via Eudossiana*⁸⁰³. Jednak koncepcja ta jest kwestionowana m. in. przez Coarellego, który interpretuje ten fragment *Forma Urbis* jako *Aede[s] (Ditis et Proserpinae)] in Te[rento]*⁸⁰⁴. Niestety brak pozostałości archeologicznych nie pozwala na ostateczne rozstrzygnięcie kwestii lokalizacji przybytku *Tellus*.

Żadne elementy architektoniczne nie zostały odkryte także z *aedes Pales*, którą ślubował Marek Atyliusz Regulus podczas wojny z Sellentynami w roku 267 p.n.e. (*Et in hos certamine victoriae pretium templum sibi pastoria Pales ultro poposcit [...]*)⁸⁰⁵. Nie znamy również miejsca, w którym świątynia ta została ufundowana. Jednak prawdopodobnie znajdowała się ona na Palatynie nieopodal przybytku *Magna Mater*, do której nawiązywali autorzy komentarzy do *Georgik* Wergiliusza⁸⁰⁶. Richardson sugeruje jednak, że budowla ta jako monument zwycięstwa powinien

⁸⁰⁰ LTUR 5: 24.

⁸⁰¹ MAR: 351.

⁸⁰² Ziółkowski 1992: 159 – 160.

⁸⁰³ Palombi 1997: 154 – 158.

⁸⁰⁴ Coarelli 1997: 87 – 100.

⁸⁰⁵ Flor., *Epit.*, 1. 15, (*Również podczas tych zmagani Pales, bogini pasterzy, zażądała dla siebie świątyni jako zapłaty za zwycięstwo [...]*) (przeł. I. Lewandowski). Regulus był synem konsula z roku 294 p.n.e. o tym samym imieniu, który ufundował przybytek Jowisza Statora, zob., MRR 1: 200, Weigel 1998: 125.

⁸⁰⁶ schol. Veronen. ad Verg., *Georg.*, 3. 1, Ziółkowski 1992: 127.

znajdować się przy drodze triumfalnej⁸⁰⁷. Jednak jego argument jest bezpodstawny, gdyż m. in. świątynia Wiktorii ufundowana przez Megellusa, również znajdowała się na Palatynie, a nie bezpośrednio przy *via triumphalis*⁸⁰⁸. *Aedes* była dedykowana prawdopodobnie siódmego lipca. Pod tą datą zaznaczona jest w *Fasti Antiates Maiores* jako *Palibus II*, co może sugerować, że były dwa przybytki poświęcone tej bogini, bądź – co bardziej prawdopodobne – dwie boginie o tym samym imieniu czczone w jednej świątyni⁸⁰⁹. Jednak kwestia ta jest obecnie nierozstrzygnięta.

Podobnie jak w przypadku świątyni Konsus, na temat *aedes Vertumnus* dysponujemy tylko przekazem autorstwa Festusa. Autor ten zaznaczył, że w świątyni znajdował się obraz Marka Fulwiusza Flakkusa w triumfalnym płaszczu⁸¹⁰. Wódz ten był konsulem w roku 264 p.n.e. i podczas prowadzonej przez siebie kampanii zdobył Volsinii, z którego wywiózł liczne posągi⁸¹¹. Według *Fasti Allifani* przybytek zlokalizowany był na Awentynie. Jednak bardziej precyzyjne umiejscowienie tej budowli można znaleźć w *Fasti Vallenses*, gdzie występuje ona *in Loreto maiore*⁸¹². Tym samym oznaczałoby to, że świątynia powinna znajdować się w północo – zachodniej części wzgórza przy *Armilustrum*. Strefa ta mogła być położona w obszarze pomiędzy kościołem Sant' Alessio all' Aventino, a bazyliką Santa Sabina, gdzie odkryto dwie inskrypcje *magistri vici Armilustri*⁸¹³. Niestety brak pozostałości archeologicznych nie pozwala na udzielenie jednoznacznej odpowiedzi jak świątynia mogła wyglądać, i w którym konkretnie miejscu Awentynu się znajdowała.

Fundacją świątyni swój morski triumf z roku 260 p.n.e. uwieńczył również Gajusz Duiliusz, który wykorzystał zdobyte łupy na budowę przybytku Janusa [foto 40]. Budowla ta została wzniesiona w czasie I wojny punickiej w obrębie *Forum*

⁸⁰⁷ Richardson jr. 1992: 282.

⁸⁰⁸ Bernard 2012: 357.

⁸⁰⁹ Inscr. Ital., 13. 2: 14, Richardson jr. 1992: 282, Ziółkowski 1992: 127, LTUR 4: 50.

⁸¹⁰ Fest., 228 L.

⁸¹¹ CIL, 6. 40895, Plin., NH., 34. 33, zob., Rozdział 4.

⁸¹² Inscr. Ital., 13. 2: 148.

⁸¹³ CIL, 6. 31069, Ziółkowski 1992: 184, LTUR 5: 213, świątynia była dedykowana 13 sierpnia.

*Holitorium*⁸¹⁴. Według antycznych przekazów *ad Theatrum Marcelli* i *extra Portam Carmentalem*⁸¹⁵. Nie można wykluczyć, że Duiliusz poświęcił ją już dwa lata później, kiedy to został wybrany cenzorem lub w roku 231 p.n.e. kiedy był dyktatorem⁸¹⁶. Niestety do naszych czasów nie zachowały się żadne elementy z pierwotnej świątyni. Pozostałości, które obecnie można oglądać w północnej części murów kościoła San Nicola in Carcere, pochodzą z czasów odbudowy tego przybytku w okresie panowania Tyberiusza. Według relacji Tacyty cesarz miał w roku 17 n.e., dokończyć rozpoczętą przez Augusta renowację kilku budowli, które popadły w ruinę. Wśród nich autor wymienił świątynię Ceres, Libera i Libery, przybytek Flory oraz właśnie Janusa⁸¹⁷.

Aedes zrekonstruowano w tym okresie jako heksastylos, na którego dłuższych bokach umieszczono dziewięć kolumn jońskich wysokich na 2. 50 m i widocznych w obrębie ściany kościoła do dnia dzisiejszego. Belkowanie wewnątrz przybytku zostało wykonane z tufu wulkanicznego, natomiast w pronaosie zastosowano trawertyn. Podium, na którym odbudowano świątynię miało wymiary 14. 50 x 24. 50 m i zostało wykonane w technice *opus caementicium*. Przybytek nie posiadał tylnej kolumnady (*sine postico*), co widać chociażby na zachowanym fragmencie *Forma Urbis* (31h)⁸¹⁸. Republikańska świątynia musiała być zdecydowanie mniejsza. Możliwe, że została ona wzniesiona jako prostylos lub *in antis*⁸¹⁹. Richardson sugeruje, że wewnątrz tej budowli ustawiono posąg Janusa przywieziony do Rzymu z Egiptu po bitwie pod Akcjum⁸²⁰. Uważam jednak, że August umieścił to dzieło w *sacellum Ianus Quirinus*, w którym za jego pryncypatu, rytualnie zamknięto drzwi

⁸¹⁴ Liv., *Per.*, 17, Plin., *NH.*, 34. 11. 20, Tac., *Ann.*, 2. 49, Serv., *Aen.*, 7. 607.

⁸¹⁵ Fest., 358 L.

⁸¹⁶ MRR 1: 206, Pietilä – Castrén 1987: 32, przybytek był dedykowany 17 sierpnia. Według Festusa świątynia znajdowała się w Rzymie już w V wieku p.n.e. jednak informacja ta traktowana jest obecnie jako anachronizm, zob., Fest., 358 L, Pietilä – Castrén 1987: 33, Ziółkowski 1992: 61.

⁸¹⁷ Tac., *Ann.*, 2. 49.

⁸¹⁸ LTUR 3: 90, Stamper 2005: 62.

⁸¹⁹ Ziółkowski 1980: 376.

⁸²⁰ Plin., *NH.*, 36. 28, Richardson jr. 1992: 206, zob., Rozdział 4.

na znak pokoju w państwie⁸²¹. Wynikało to z faktu, że przybytek na *Forum Romanum* był głównym miejscem kultu tego boga.

Richardson zasugerował ponadto inną lokalizację świątyni ufundowanej przez Duiliusza, przesuwając ją nieco bardziej na zachód od kościoła San Nicola in Carcere. Podążając za tezami Holland, która sądziła, że lokalizacja podana w antycznych testimoniach sugeruje, iż wódz wzniósł swoją fundację pomiędzy późniejszym Teatrem Marcellusa, a Tybrem, jednak nie w formie świątyni, tylko bramy, Richardson stwierdził, że pozostałości tych należałoby szukać w obszarze przy kościele San Gregorio della Divina Pieta, nieopodal *Pons Fabricius*, na którym znajdują się hermy z obliczem Janusa. Według badacza dzieła te mogły pierwotnie stać w przybytku wzniesionym przez Duiliusza⁸²². Koncepcja ta nie zyskała jednak popularności w środowisku naukowym.

Drugi z cenzorów roku 258 p.n.e. Lucjusz Korneliusz Scypion również był odpowiedzialny za fundację świątyni, którą ślubował prawdopodobnie rok wcześniej podczas prowadzonej przez siebie kampanii wojennej. Na znajdującym się w grobowcu Scypionów epitafium Lucjusza, czytamy:

hanc oino ploirume cosentiont R[omane]

duonoro optumo fuise viro

Luciom Scipione. Filios Barbati

consol censor aidilis hic fuet a[pud vos]

hec cepit Corsica Aleriaque urbe

*dedet Tempestatebus aide mereto[d]*⁸²³

O nim jedynym najliczniejszy Rzymianie

Mniemają, że był z dobrych mężów najlepszy,

⁸²¹ Mon. Anc., 13.

⁸²² Holland 1961: 220 – 223, Richardson jr. 1992: 207.

⁸²³ CIL, 1² 9, MRR 1: 206.

*Lucjusz Scypion, syn Barbatusa,
Konsul u was, cenzor i edyl.
Ten zdobył Korsykę i miasto Alerię,
Zbudował Pogodzie świątynię prawdziwą.* (przeł. Z. Kubiak).

Dwa ostatnie wersy inskrypcji dotyczą działań, które wódz prowadził na morzu nieopodal Korsyki i Sardynii w roku 259 p.n.e. Podczas swojej morskiej kampanii Scypion zajął Alerię na Korsyce, z której popłynął na Sardinie, gdzie według Florusa i Waleriusza Maksimusa zdobył Olbię⁸²⁴. U wybrzeży tej pierwszej wyspy, zaskoczony przez sztorm ślubował wznieść świątynię Pogody (*Tempestates*)⁸²⁵. Pietilä – Castrén zauważyła, że wzmianka o burzy może być jedynie fikcją literacką. Tym samym Scypion mógł ślubować przybytek na początku kampanii, w celu wyblągania u bogów dobrej pogody podczas żeglugi⁸²⁶. Po powrocie do Rzymu wódz został uhonorowany triumfem, który odbył się w roku 258 p.n.e.⁸²⁷

W źródłach znajdziemy dwie różne daty *dies natalis* świątyni – dwudziesty trzeci grudnia oraz pierwszy czerwca⁸²⁸. Ta pierwsza data odnosi się prawdopodobnie do dnia dedykacji świątyni przez Scypiona. Wspominany przez Owidiusza dzień, natomiast do momentu, kiedy *aedes* została ponownie poświęcona – być może po odbudowie z końca I wieku p.n.e.⁸²⁹

W *Notitia Urbis* świątynię tę usytuowano w *Regio I* przy *via Appia* za *Porta Capena*, co lokalizowałoby ją pomiędzy grobowcem Scypionów oraz przybytkiem Marsa⁸³⁰. Pietilä – Castrén podążając za Coarellim zasugerowała, że fragment marmurowej

⁸²⁴ Liv., *Per.*, 17, Val. Max., 5. 1. 2, Flor., *Epit.*, 1. 18, Zonar., 8. 11, kwestie sporne, co do informacji zawartych w źródłach, zob., Lazenby 2012: 83.

⁸²⁵ Ov., *Fast.*, 6. 191 – 194 *Te quoque, Tempestas, meritam delubra fatemur cum paene est Corsis obruta classis aquis [...]*

⁸²⁶ Pietilä – Castrén 1987: 36, znane są w źródłach literackich przykłady składania ofiar dla *Tempestates*, przed wyruszeniem w morską podróż m. in. u Plauta, zob., Plaut., *Stich.*, 402.

⁸²⁷ Degrassi 1954: 100.

⁸²⁸ Inscr. Ital., 13. 2: 25, Ov., *Fast.*, 6. 191 – 194.

⁸²⁹ Ziółkowski 1992: 163, polski badacz w swojej pracy szerzej przedstawia polemikę naukowców na temat *dies natalis* świątyni.

⁸³⁰ Coarelli 2008: 214.

stopy w sandale (datowany w przedziale od II w. p.n.e. do II w. n.e.) znajdujący się przy kościele San Cesareo, mógł stanowić część posągu kultowego ustawionego w *aedes Tempestates*. Według badaczki bowiem na podeszwie wyryty został morski orszak (*thiasos*)⁸³¹. Niestety, żadne pozostałości świątyni nie zostały jak do tej pory odkryte.

Za budowę dwóch kolejnych przybytków *Fides* i *Spes* odpowiedzialny był Aulus Atyliusz Kalatyn, który podczas swoich konsulatów przypadających na rok 258 i 254 p.n.e. prowadził działania militarne na Sycylii. W pierwszym okresie zdobył on Hennę, Kamarynę, Hippanę i Myttistraton oraz wiele innych pomniejszych ośrodków kartagińskich, za co został uhonorowany rok później triumfem⁸³². Z kolei w 254 r. p.n.e. wspólnie z Gnejuszem Korneliuszem Scypionem Azyną prowadził działania na wodach w okolicach Panarmos⁸³³. W roku 249 p.n.e. dowodził on również armią jako dyktator na Sycylii, jednak jak zauważył Zonaras nie osiągnął niczego spektakularnego⁸³⁴. Niestety źródła nie wspominają *expressis verbis*, w którym roku wódz ślubował świątynię, jednak prawdopodobnym jest, że uczynił to podczas realizowanych na wyspie działań militarnych⁸³⁵.

Pierwszy z przybytków został poświęcony *Fides* na Kapitolu prawdopodobnie w roku 247 p.n.e., kiedy Kalatyna wybrano cenzorem⁸³⁶. Według *Fasti Antiates Maiores* – *dies natalis* świątyni wypadał pierwszego października, sam zaś budynek mógł zostać wzniesiony na miejscu kapliczki bądź ołtarza, który dedykowano *Fides* już w czasach królewskich⁸³⁷. Cyceron zaznaczył, że świątynia znajdowała się *vicinam lovis optumi maxumi*⁸³⁸, prawdopodobnie przy południowym zboczu Kapitolu, a w jej

⁸³¹ Pietilä – Castrén 1987: 38, według renesansowej legendy Villa Appia della Sirene, znajdująca się przy via di Porta S. Sebastiano miała powstać dokładnie na miejscu ruin świątyni *Tempestates*, co lokalizowałoby ją naprzeciwko grobowca Scypionów.

⁸³² Polyb., 1. 24. 9 – 13, Degraasi 1954: 100.

⁸³³ Polyb., 1. 38. 6, Diod. Sic., 28. 18, prawdopodobnie to tylko Azyna był odpowiedzialny za zdobycie tego miasta, gdyż tylko on za swoją działalność w tym roku został uhonorowany triumfem.

⁸³⁴ Liv., *Per.*, 19, Zonar., 8. 15.

⁸³⁵ Weigel 1998: 127.

⁸³⁶ Cic., *Off.*, 3. 104, *Nat. Deo.*, 2. 61, Pietilä – Castrén 1987: 41.

⁸³⁷ Inscr. Ital., 13. 2: 20, Ziółkowski 1992: 29.

⁸³⁸ Cic., *Off.*, 3. 104, Plin., *NH.*, 35. 100, świątynia została odrestaurowana w roku 109 p.n.e.

obszarze, aż do czasów Domicjana wystawiano *tabulae honestae missionis* oraz liczne inskrypcje dotyczące greckich miast (m.in. *lex Antonia de Termessibus*)⁸³⁹. W okresie średniowiecza ta część zbocza osunęła się w rejon Area di Sant' Omobono, gdzie odnalezionych zostało wiele dwujęzycznych inskrypcji oraz pozostałości świątyni m. in. części dwóch kolumn z trawertynu o średnicy 1. 05 m dwa masywne bloki z *opus caementicium*, a także fragment marmurowej głowy kobiecej, która mogła pochodzić z posągu kultowego⁸⁴⁰.

Odkryte elementy mogą sugerować, że świątynia była znacznych rozmiarów heksastylosem z pojedynczym rzędem kolumn o wymiarach podium 20 x 30 – 35 m⁸⁴¹. Jej kolumnada została zaznaczona również na *Forma Urbis* (449), gdzie po lewej stronie umieszczono monumentalne schody prowadzące na Kapitol, po prawej zaś *aedes*, która stała prawdopodobnie przy *vicus Iugarius*⁸⁴². Świątynia była często wykorzystywana do posiedzeń senatu, a w jej wnętrzu znajdował się obraz autorstwa Arystydesa z Teb, przedstawiający starca uczącego chłopca grać na lirze⁸⁴³.

Drugą świątynię Kalatyn dedykował z kolei personifikacji Nadziei (*Spes*) [foto 41]. Zlokalizowano ją *in Foro Holitorio* – obecnie przy południowej ścianie kościoła San Nicola in Carcere⁸⁴⁴. Podobnie jak w przypadku *aedes Fides*, mogła ona zostać poświęcona w roku 247 p.n.e. Fundacja tego przybytku była niesłychanie istotna dla wodza oraz jego legionistów, ponieważ to do bogini *Spes*, modlili się o pomoc żołnierze przed rozpoczęciem bitwy, gdyż miała ona bezpośrednie konotacje z Wiktoria. Związek ten został potwierdzony m. in. w *Fasti*, gdzie dzień pierwszego sierpnia poświęcono tym bóstwom⁸⁴⁵.

⁸³⁹ CIL, 16. 26, ILLRP, 178a.

⁸⁴⁰ Coarelli 2008: 35 *contra* Häuber 2005: 9, Häuber uważa, że fragment posągu pochodzi ze świątyni *Felicitas*.

⁸⁴¹ LTUR 2: 249 – 252.

⁸⁴² Ziółkowski 1992: 29 – 30, Coarelli 2008: 35, LTUR 2: 249, często pozostałości te przypisuje się do świątyni *Ops*, która również znajdowała się w tej części wzgórza.

⁸⁴³ Val. Max., 3. 2. 17, Plin., *NH.*, 35. 100.

⁸⁴⁴ Liv., 21. 62. 4, Ziółkowski 1992: 152, inaczej z kolei uważa Richardson, który utożsamiał tę świątynię z centralną konstrukcją z kościoła San Nicola in Carcere, przesuwając tym samym przybytek *Iuno Sospita* i Janusa bardziej na północ. Koncepcja ta jest obecnie odrzucana, zob., Richardson jr. 1992: 365.

⁸⁴⁵ Inscr. Ital., 13. 2: 16, Pietilä – Castrén 1987: 42.

Na temat ślubowania świątyni posiadamy tylko lakoniczną wzmiankę autorstwa Tacyta, który zaznaczył: *Spei aedes a Germanico sacratur: hanc A. Atilius voverat eodem bello*⁸⁴⁶. Zanim jednak *aedes* została odrestaurowana przez Germanika była ona kilkakrotnie odbudowywana w okresie Republiki, m. in. po pożarze z roku 213 p.n.e.⁸⁴⁷ Część jej murów również przebudowano na początku II wieku p.n.e., kiedy to w obszarze *Forum Holitorium* wzniesiono *aedes Iuno Sospita* (lokalizowaną jako centralną świątynię z kościoła San Nicola in Carcere). Dzięki badaniom archeologicznym prowadzonym w latach 1961 – 1962 udało się ostatecznie odnaleźć pozostałości tego przybytku, który wzniesiony został z bloków tufu z Monteverde oraz z Grotta Oscura (0. 51 x 0.58 x 1.10 m). Po odbudowie z I wieku n.e. świątynia była już heksastylosem z jedenastoma doryckimi kolumnami na dłuższych bokach. Podium zaś mierzyło 10 x 19 m⁸⁴⁸.

Następnym wzniesionym w tym okresie przybytkiem była znajdująca się na Kapitolu świątynia *Ops Opifera*, za której budowę odpowiadał, według Ziółkowskiego, walczący przeciwko Hazdrubalowi pod Panarmos w roku 250 p.n.e. konsul Lucjusz Cecyliusz Metellus⁸⁴⁹. Pliniusz podaje, że fundacja ta została dedykowana przez pontifeksa wywodzącego się z *gens Caecilii Metelli* (*Metellum pontificem*)⁸⁵⁰. Z tego powodu badacze od wielu lat spierają się, którego przedstawiciela tego rodu autor *Historii Naturalnej* miał na myśli. Część z nich uważa, że za budowę odpowiedzialny był Lucjusz Cecyliusz Metellus Dalmacki, konsul roku 119 p.n.e.⁸⁵¹ Jednak zważywszy na fakt, że Liwiusz odnotowuje, że w roku 186 p.n.e. świątynia ta została uderzona przez piorun, to taka ewentualność

⁸⁴⁶ Tac., *Ann.*, 2. 49 (Świątynię Nadziei poświęcił Germanik, tę Aulus Atyliusz ślubował był na tej samej wojnie [I wojnie punickiej]) (przeł. S. Hammer).

⁸⁴⁷ Liv., 24. 47. 15.

⁸⁴⁸ Ziółkowski 1992: 153, LTUR 4: 336.

⁸⁴⁹ Plin., *NH.*, 8.16, Lazenby 2012: 128, na temat budowy i dedykacji świątyni, zob., Ziółkowski 1992: 124, Bastien 2008: 32.

⁸⁵⁰ Plin., *NH.*, 11. 174, Inscr. Ital., 13. 2: 30 – 31, jej *dies natalis* przypadało 23 sierpnia. Kwestie dyskusyjne, co do fundacji świątyni wyczerpująco przedstawił Ziółkowski, zob., Ziółkowski 1992: 124.

⁸⁵¹ Richardson jr. 1992: 277.

jest niemożliwa⁸⁵². Skłaniam się zatem do tezy postawionej przez Ziółkowskiego, że za fundację *Ops* odpowiedzialny był *dux* walczący pod Panarmos. Metellus Dalmacki mógł zaś ewentualnie odpowiadać za odbudowę tego przybytku pod koniec II wieku p.n.e.⁸⁵³

Podobnie jak i w przypadku świątyni *Fides*, także i w przybytku *Ops* przechowywane były dyplomy wojskowe⁸⁵⁴. Przed *aedes* znajdował się z kolei ustawiony w połowie I wieku p.n.e. posąg Scypiona Emiliusza, wystawiony z inicjatywy konsula Kwintusa Cecyliusza Metellusa Scypiona. W jej wnętrzu Juliusz Cezar zdeponował ponadto siedemset milionów sestercji, które po jego śmierci przywłaszczył sobie Marek Antoniusz⁸⁵⁵. Jeśli pozostałości archeologiczne odkryte na zboczu przy Area di Sant' Omobono nie pochodzą ze świątyni *Fides*, to stanowią prawdopodobnie część przybytku *Ops*. Ponieważ te dwie budowle znajdowały w bezpośrednim sąsiedztwie⁸⁵⁶.

W czasie I wojny punickiej i po zwycięskiej kampanii prowadzonej na Sycylii oraz triumfie morskim (*de Poeneis ex Sicilia navalem*) powstała w Rzymie jeszcze jedna świątynia. Był to przybytek ślubowany bogini źródeł Juturnie (*templum Iuturna*) przez konsula roku 242 p.n.e. Gajusza Lutacjusza Katulusa, identyfikowany obecnie ze świątynią (A bądź C), przy Area Sacra (Largo di Torre Argentina)⁸⁵⁷.

Podczas swojej kampanii wódz zdobył na kartagińskiej flocie obfite łupy: *infinitum auri, argenti, praedae in potestatem Romanorum redactum*⁸⁵⁸, za pośrednictwem których sfinansował prawdopodobnie pierwszą świątynię Juturny na Polu Marsowym (*Lutatius Catulus primum templum in Campo Martis fecit*)⁸⁵⁹. Serwiusz nie podaje jednak imienia wodza, stąd część badaczy przypuszcza, że za dedykację *templum* mógł

⁸⁵² Liv., 39. 22. 4.

⁸⁵³ Ziółkowski 1992: 124.

⁸⁵⁴ CIL, 16. 3. 29.

⁸⁵⁵ Cic., Att., 14. 14. 5, 16. 14. 4, na temat posagu zob., Cic., Att., 6. 1. 17.

⁸⁵⁶ Coarelli 2008: 35.

⁸⁵⁷ Degrassi 1954: 100, Pietilä – Castrén 1987: 45 – 46, Ziółkowski 1992: 94 – 96.

⁸⁵⁸ Polyb., 1. 60, Diod. Sic., 24. 11, Eutr., 2. 27. 3. (*w ręce Rzymian wpadła niezliczona ilość złota, srebra oraz łupów [...]*).

⁸⁵⁹ Serv., Aen., 12. 139.

odpowiadać brat konsula Kwintus Lutacjusz Katulus Cerkon⁸⁶⁰. Obecnie przyjmuje się jednak, że to Gajusz był odpowiedzialny za fundację, którą ślubować mógł podczas swojej kampanii na Sycylii⁸⁶¹.

Dzięki przekazowi Owidiusza wiemy, że przybytek znajdował się nieopodal wylotu akweduktu *Aqua Virgo* (kończącego swój bieg po północno – zachodniej stronie *Saepta Iulia*, doprowadzając wodę do term Marka Agryppy) i został poświęcony jedenastego stycznia⁸⁶². Passus ten nie precyzuje jednak dokładnej lokalizacji świątyni. Stąd przez lata pojawiło się wiele różnych koncepcji na temat miejsca jej fundacji⁸⁶³.

Jedną z nich zaproponował Coarelli, który stwierdził, że świątynię Juturny należy identyfikować z przybytkiem (A) z Largo di Torre Argentina, ponieważ znajduje się on w bezpośrednim sąsiedztwie tzw. *Stagnum Agrippae*, do którego wodę doprowadzał wspomniany przez poetę akwedukt⁸⁶⁴. Jeśli przyjmiemy tę koncepcję to *templum* wzniesiono jako tetrastylos z tufu wulkanicznego z Grotta Oscura o wymiarach podium 9.5 x 16 m. Przybytek ten przebudowano pod koniec II wieku p.n.e., kiedy to swoją fundację w tym miejscu wzniosł dla *Fortunae Huiusce Diei* kolejny z przedstawicieli *gens Lutatia*. W tym okresie dodany mógł zostać również monumentalny ołtarz, który znalazł się przed świątynią. Trzecia faza rozbudowy *templum* nastąpiła pod koniec I wieku p.n.e., kiedy to powiększono podium, mierzące odtąd 15 x 27. 5 m. Całość zaś flankowały kolumny z korynckimi kapitelami⁸⁶⁵. Według Cyserona przed świątynią znajdować się miały połączane posągi⁸⁶⁶.

⁸⁶⁰ Oros., 4. 11, Basanoff 1947: 181, Weigel 1998: 127, jeśli przyjmiemy, że świątynię ufundował Cerkon, to uczynił to prawdopodobnie po wylewie Tybru i po sprawdzeniu ksiąg sybilliańskich.

⁸⁶¹ Pietilä – Castrén 1987: 45 – 46, Ziółkowski 1992: 94, LTUR 3: 162.

⁸⁶² Inscr. Ital., 13. 2: 395, Ov., *Fast.*, 1. 463 (*Ten dzień także i ciebie, Turnusowa siostrzo* [Juturno – A. J.], *zatrzymał w tej świątyni, gdzie Marsowe Pole oblewa Zdrój Dziewiczy*) (przeł. E. Wesołowska).

⁸⁶³ Platner, Ashby 1929: 308, według starszej koncepcji świątynia mogła znajdować się bezpośrednio na zachód od *Saepta Iulia*, w okolicach kościoła San Maria in Aquiro.

⁸⁶⁴ Coarelli 1981: 37 – 46, *contra* Ziółkowski 1992: 96.

⁸⁶⁵ Richardson jr. 1992: 33.

⁸⁶⁶ Cic., *Clu.*, 101.

Ziółkowski zanegował jednak koncepcję zaproponowaną przez Coarellego zauważając, że przybytek (A) związany był z kultem Feronii, ślubowanym prawdopodobnie przez Lucjusza Emiliusza Papusa podczas walk z Galami w roku 225 p.n.e. Polski badacz identyfikuje świątynię Juturny z *aedes* (C), ponieważ w jej obrębie odkryto pozostałości basenów, które podkreślałyby związek bogini z *Aqua Virgo*, a także z morskim triumfem Katulusa. Oddając tym samym dokładnie charakter bóstwa, które patronowało źródłom⁸⁶⁷.

Jeśli przyjmiemy, że z kultem Juturny należy utożsamiać świątynię (C), to byłaby to budowla wzniesiona na wysokim podium. Podstawa, którą można oglądać do dnia dzisiejszego została wykonana z tufu z Grotta Oscura w technice *opus quadratum*, a jej wymiary wynosiły 17.10 x 30. 50 m. Od frontu ustawiono cztery kolumny, z kolei na dłuższym boku kolumnada składała się z pięciu filarów, nad którymi znajdował się dwuspadowy dach, flankowany z każdej strony dekoracją z terakoty. Przed świątynią ustawiono ołtarz, na którym zachowała się inskrypcja poświadczająca dedykację Aulusa Postumiusza Albinusa, konsula roku 180 p.n.e.⁸⁶⁸

Sceptycznie jednak do ustaleń polskiego badacza podchodzi Bernard, który analizując materiał wykorzystany przy budowie świątyni (A) oraz (B) zauważył, że jest to ten sam kamień (tuf wulkaniczny pozyskiwany z Anio). Sugerowałoby to, że pod koniec II wieku p.n.e., gdy wznoszona była przez Katulusa świątynia dla Fortuny, wódz ten mógł również odbudować *templum* poświęcone Juturnie przez swojego przodka. Znane obecnie jako przybytek (A) z Largo di Torre Argentina⁸⁶⁹. Ostateczna kwestia lokalizacji nadal jednak pozostaje otwarta, gdyż badacze cały czas są podzieleni na zwolników koncepcji Coarellego bądź Ziółkowskiego⁸⁷⁰.

Brat Gajusza Katulusa prawdopodobnie również był odpowiedzialny za fundację świątyni na *Campus Martius*. W roku 241 p.n.e. Kwintus Lutacjusz Katulus Cerkon

⁸⁶⁷ Ziółkowski 1992: 26, *contra* Coarelli 2008: 279, włoski archeolog uważa z kolei, że przybytek Feronii to świątynia (C).

⁸⁶⁸ ILRRP, 121, Ziółkowski 1992: 96, na temat formy architektonicznej przybytku (C), zob., Stamper 2005: 45.

⁸⁶⁹ Bernard 2012: 368.

⁸⁷⁰ Claridge 2010: 244 – 245.

wspólnie z drugim konsulem Aulusem Manliuszem Torkwatusem zdobył Falerię, z którego to miasta przeniesiono posąg Minerwy *Capta*⁸⁷¹ oraz prawdopodobnie kult bogini Junony *Curitis*, której przybytek ufundowano w Rzymie⁸⁷².

Według starszej koncepcji reprezentowanej m. in. przez Ferdinando Castagnolego *aedes Iuno Curitis* należy identyfikować z budowlą (A) znajdująca się przy Largo di Torre Argentina, jednak w świetle powyższych rozważań na temat przybytku Juturny, taka lokalizacja jest niemożliwa⁸⁷³.

W związku z tym świątynia musiała znajdować się w innym obszarze Pola Marsowego. Według jednej z koncepcji, której zwolennikiem jest m. in. Ziółkowski, pozostałości odkryte w 1877 podczas rozbiórki kościoła di Sant' Anna dei Falegnami mogą odpowiadać lokalizacji świątyni Junony. W takim wypadku budowla ta znajdowałaby się na południe od przybytków z *Area Sacra* oraz na zachód od *Theatrum Balbi*⁸⁷⁴. Niestety, aby udzielić ostatecznej odpowiedzi na pytanie o lokalizację *aedes* potrzebne są dalsze badania archeologiczne w tym obszarze Pola Marsowego.

Prawdopodobnie w czasie I wojny punickiej ufundowano na *Campus Martius* także *aedes Neptuni*. Według zachowanych źródeł Neptun był czczony w tym miejscu już w III wieku p.n.e.⁸⁷⁵

Na tej podstawie Ziółkowski zasugerował, że pierwszy przybytek poświęcony temu morskemu bóstwu został wzniesiony w okresie 292 – 219 p.n.e., a ściślej

⁸⁷¹ Na temat donarium dla Minerwy, zob., Rozdział 4.

⁸⁷² Inscr. Ital., 13. 2: 36, Ziółkowski 1992: 43 i 63, Coarelli 2008: 280, świątynia była dedykowana 7 października. Nie jest jednak pewne, który z konsulów ufundował przybytek bogini. Ziółkowski skłania się ku Torkwatusowi, Coarelli natomiast sądzi, że to Katulus Cerkon odpowiedzialny był za jej budowę.

⁸⁷³ Castagnoli 1948: 170.

⁸⁷⁴ Ziółkowski 1992: 66, LTUR 3: 121 – 121, Coarelli 2008: 280, Basanoff uważał z kolei, że przybytek Junony należy utożsamiać ze świątynią (C) z obszaru Largo di Torre Argentina. Według hipotezy postawionej przez Manacordę *aedes* należałoby łączyć z jedną z dwóch budowli przedstawionych na *Forma Urbis* 234 b – c. Uczony ten podobnie jak Ziółkowski lokalizuje przybytek na południe od *Area Sacra* i na zachód od teatru Balbusa. Część badaczy łączy natomiast kult Junony ze świątynią (D) z Largo di Torre Argentina. Jednak lokalizacja ta jest niepewna, gdyż pozostałości określane są jako *aedes Nymphs* bądź *Lares Permarini*, zob., Claridge 2010: 245.

⁸⁷⁵ Liv., 28. 11. 4, Plin., NH., 36. 26, Cass. Dio, 57. 60, świątynia została poświęcona 1 grudnia, zob., Inscr. Ital., 13. 2: 93.

mówiąc w latach 257 – 228 p.n.e., przez niezidentyfikowanego wodza, który prawdopodobnie odbył triumf morski⁸⁷⁶. Tucci zawęża informację podaną przez polskiego badacza i uważa, że za budowę świątyni odpowiadał prawdopodobnie Marek Emiliusz Paulus, który z sukcesami walczył przeciwko punickiej flocie w roku 255 p.n.e.⁸⁷⁷ Jednak żadne źródła nie potwierdzają, że *dux* był odpowiedzialny za tę fundację.

Niemniej jednak *aedes* musiała powstać przed rozpoczęciem prac nad *Circus Flaminius* (221 – 220 p.n.e.), gdyż jej orientacja znacznie odbiega od późniejszych budowli ufundowanych w tym miejscu i korespondujących w sposób bezpośredni ze strukturą cyrku. Warto przy tym zaznaczyć, że jest ona ustawiona w ten sam sposób, co wspomniany wyżej przybytek Bellony⁸⁷⁸.

Pozostałości świątyni Neptuna zostały odkryte przy niegdyśszej północnej krawędzi Cyrku Flaminiusza, w piwnicach wzniesionej w XV w. willi casa di Lorenzo Manlio na rogu via del Portico di Ottavia 1 – 2 i Piazza Castaguti [foto 42]⁸⁷⁹. Oprócz pomniejszych elementów, takich jak chociażby marmurowe dachówki, natrafiono na fragment podium z trawertynu o wymiarach 8. 50 x 5. 65 x 1. 75 m. Ponadto znaleziono pięć bębnow kolumn, które zostały wmurowane w ściany piwnicy, a także kapitel koryncki. Część podstawy wykonanej z tufu w technice *opus quadratum*) odnaleziono z kolei piętnaście metrów na północ od fragmentów kolumn (na wysokości Tempietto del Carmelo). Pozostałości te nie pochodzą jednak z pierwotnej struktury, a są wynikiem późniejszej przebudowy, której dokonał jeden

⁸⁷⁶ Ziółkowski 1992: 117 – 119.

⁸⁷⁷ Tucci 1997: 15 – 42.

⁸⁷⁸ LTUR 5 : 279, obecnie wiadomo już, że cyrk ten nie był stałą budowlą podobną do *Circus Maximus*, a tylko wybrukowaną otwartą przestrzenią. W obrębie której odbywały się różnego rodzaju wydarzenia, w tym również prezentacja łupów wojennych, zob. Wiseman 1974: 3 – 26.

⁸⁷⁹ Tucci 1997: 21, aż do momentu odkrycia pozostałości podium w piwnicach casa di Lorenzo Manlio, świątynia Neptuna była identyfikowana ze szczątkami znajdującymi się przy kościele S. Salvatore in Campo.

z przedstawicieli *gens Domitia*, bowiem Pliniusz określa ten przybytek już jako *delubro Cn. Domitii in circo Flaminio*⁸⁸⁰.

Do dnia dzisiejszego dyskutowana jest kwestia tego, który z konsulów wspomnianego rodu, odbudował świątynię. Badacze najczęściej podają dwie propozycje, przypisując rekonstrukcję *aedes* Gnejuszowi Domicjuszowi Ahenobarbusowi, konsulowi z roku 122 p.n.e., bądź jego imiennikowi z 32 r. p.n.e. Analizując jednak zachowany materiał – marmur pentelicki – można przypuszczać, iż przybytek ten odbudowano pod koniec lat 20 – II w. p.n.e. Gdyby przyjąć lata 30 – I wieku p.n.e. jako czas odbudowy świątyni, to na jej konstrukcję wykorzystano by prawdopodobnie marmur z Luni, a nie surowiec pozyskiwany w Attyce, który był droższy⁸⁸¹.

Pewnym natomiast jest fakt, iż konstrukcję tę umieszczono na monecie Gnejusza Domicjusza Ahenobarbusa, który wybił ją w roku 40 p.n.e., w celu upamiętnienia swego zwycięstwa nad flotą Domicjusza Kalwinusa⁸⁸². Na rewersie aureusa, świątynia została przedstawiona na wysokim tradycyjnym podium jako tetrastylos zwieńczony tympanonem. Wokół konstrukcji menniczy umieścił legendę – *Nept. Cn. Domitius L. f. Imp* – co bezpośrednio przypominało o dedykacji dla boga oraz zwycięskim charakterze kampanii wodza, który przez swoich legionistów został okrzyknięty imperatorem.

W świetle ostatnich badań archeologicznych wygląd świątyni należy jednak zweryfikować, gdyż odnalezione pozostałości podium, a także marmurowe dekoracje (m. in. fragmenty dachówek) sugerują, że budowla ta była większa i posiadała sześć kolumn od frontu⁸⁸³. We wnętrzu świątyni ustawiono ponadto

⁸⁸⁰ Plin., *NH.*, 36. 26, Ziółkowski 1992: 117, *contra* Coarelli 1997: 407, na podstawie tego passusu Coarelli uważa, że świątynia powstała dopiero pod koniec II wieku p.n.e. i została ufundowana po morskim triumfie Gnejusza Domicjusza Ahenobarbusa. Jednak orientacja fundamentów świątyni wydaje się temu przeczyć.

⁸⁸¹ Bernard 2010: 35 – 52, marmur z Półwyspu Apenińskiego zaczął być bowiem stosowany w rzymskiej architekturze już na początku drugiej połowy I wieku p.n.e.

⁸⁸² RRC, 519/1, App., *B.C.*, 4. 115, MRR 2: 365.

⁸⁸³ Senseney 2011: 438, niestety badania z 2001 roku prowadzone przez Tucciego i Coarellego nie zostały jak do tej pory opublikowane.

posągi autorstwa Skopasa przedstawiające Neptuna, Tetydę, Achillesa, Nereidy siedzące na delfinach oraz cały morski orszak. Grupa ta została przywieziona prawdopodobnie przez Ahenobarbusa z Bitynii⁸⁸⁴. Dzieła te być może umieszczono na bazach, które zdobiły płaskorzeźby z tzw. ołtarza Domicjusza Ahenobarbusa. Jednak kwestia ich lokalizacji, jak i samego monumentu, jest tematem wielu naukowych spekulacji⁸⁸⁵.

*Vides Virtutis templum vides Honoris a M. Marcello renovatum, quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maxumo dedicatum*⁸⁸⁶. W ten sposób Cyceron charakteryzuje kolejną świątynię, która została ufundowana w Rzymie przez zwycięskiego wodza. W roku 233 p.n.e. przybytek Honoru (*Honos*) ślubował podczas swojej liguryjskiej kampanii Kwintus Fabiusz Maksimus Kunktator⁸⁸⁷. Budowla ta stała przy *Porta Capena*⁸⁸⁸, gdzie stanowiła ważny punkt procesji *transvectio equitum*⁸⁸⁹. Przybytek ten mógł zostać poświęcony już w roku 230 p.n.e., kiedy Kunktatora wybrano cenzorem⁸⁹⁰. W roku 208 p.n.e. Marek Klaudiusz Marcellus właśnie w tej świątyni starał się wprowadzić kult *Virtus*, jednak sprzeciw wyraziło kolegium pontyfików:

Marcellum aliae atque aliae obiectae animo religiones tenebant, in quibus quod cum bello Gallico ad Clastidium aedem Honori et Uirtuti uouisset dedicatio eius a pontificibus impediabatur, quod negabant unam cellam amplius quam uni deo recte dedicari, quia si de

⁸⁸⁴ Plin., *NH.*, 36. 26, według Pollitta wódz mógł zabrać posągi ze świątyni Posejdona w Olbii, zob., Pollitt 1990: 95, Richardson jr. 1992: 267.

⁸⁸⁵ Kuttner 1993: 199 – 208, Rehak 2006: 16.

⁸⁸⁶ Cic., *Nat. Deo.*, 2. 61 (*Mamy też świątynię Cnoty i świątynię Honoru odnowioną przez Marka Marcellusa, a poświęconą przed wielu laty za czasów wojny liguryjskiej przez Kwintusa Maksimusa [...]*).

⁸⁸⁷ Richardson jr. 1992: 190, Ziółkowski 1992: 58, analizując przekaz Arpinaty Richardson zasugerował, że autor ten mógł się pomylić pisząc, że przybytek wznosił Kunktator. Według jego koncepcji użyty zwrot, *quod multis ante annis* sugeruje, że świątynia została wzniesiona dużo wcześniej niż w roku 233 p.n.e. Na tej podstawie przypisuje on fundację dziadkowi Kunktatora, Fabiuszowi Maksimusowi Rullianusowi, który był odpowiedzialny za reformę rzymskiej kawalerii i brał udział w działaniach militarnych przeciwko Samnitom i Etruskom w latach 322 – 296 p.n.e. Pietilä – Castrén, uważa jednak, że zwrotu *quod multis ante annis* nie powinniśmy interpretować zbyt dosłownie i może on odnosić się tylko do bliżej nie określonej przeszłości, zob., Pietilä – Castrén 1987: 49.

⁸⁸⁸ Liv., 25. 40. 3, w III w. p.n.e. powstała jeszcze jedna świątynia dedykowana *Honos*. Znajdowała się ona *extra Portam Collinam*, jednak nic więcej nie wiadomo na jej temat, zob., CIL, 31061, Cic., *Leg.*, 2. 58.

⁸⁸⁹ Na temat znaczenia *transvectio equitum* dla Fabiuszów, zob., McDonnell 2006: 217.

⁸⁹⁰ MRR 1: 227, Weigel 1998: 127.

*caelo tacta aut prodigii aliquid in ea factum esset difficilis procuratio foret, quod utri deo res diuina fieret sciri non posset; neque enim duobus nisi certis deis rite una hostia fieri. ita addita Uirtutis aedes adproperato opere; neque tamen ab ipso aedes eae dedicatae sunt [...]*⁸⁹¹

Marcellusa natomiast zatrzymywały na miejscu coraz to inne skrupuły religijne. Między innymi również ten, że pontyfikowie nie pozwolili mu na poświęcenie świątyni, którą w wojnie gallickiej pod Klastydium [222 r. p.n.e. – A.J.] ślubował bóstwu zaszczytu, Honos i bóstwu męstwa Virtus. Twierdzili mianowicie, że nie jest w porządku, by dwóm bóstwom poświęcić świątynię z jednym pomieszczeniem: „Bo gdy uderzy w nią piorun albo zdarzy się w niej jakiś znak wróżebny, trudne by było jego zażegnanie, ponieważ nie byłoby wiadomo, na którego bóstwa cześć ma się złożyć ofiarę. Według rytuału nie składa się przecież jednej ofiary dwu bóstwom poza określonymi bóstwami”. W ten sposób zbudował pośpiesznie dodatkową świątynię Męstwa [...] (przeł. M. Brożek).

Świątynia, którą ślubował Marcellus została poświęcona dopiero w roku 205 p.n.e. przez jego syna i cieszyła się przez cały okres Republiki dużą popularnością⁸⁹², gdyż w jej obszarze wystawiono wiele dzieł sztuki, które wódz przywiózł z Syrakuz⁸⁹³. Nie zachowały się jednak żadne pozostałości archeologiczne tego przybytku. Stąd sporo dyskusji czy *aedes* znajdowała się wewnątrz murów miejskich, czy na zewnątrz. Zwolennikiem pierwszej koncepcji jest m. in. Richardson. Opierając się na przekazie Liwiusza, który sugeruje, że łupy z Sycylii umieszczone były *in vestibulo Urbis, prope in porta* stwierdził, że świątynię usytuowano wewnątrz murów, przy *aedicula Camenae*, która po uderzeniu piorunem została przeniesiona do *aedes*⁸⁹⁴. Jednak w innym miejscu swojego dzieła historyk z Patavium wyraźnie informuje, że przybytek znajdował się *ad Portam Capenam*, co w praktyce oznacza,

⁸⁹¹ Liv., 27. 25. 7 – 9.

⁸⁹² Liv., 29.11. 13, Orlin 2002: 173.

⁸⁹³ Liv., 25. 40. 3, szerzej na temat zagrabionych dzieł sztuki oraz źródeł na temat fundacji przybytku, zob., Rozdział 4.

⁸⁹⁴ Liv., 26. 32. 4, Serv., *Aen.*, 1. 8, Richardson jr. 1992: 190, kapliczka ta została po latach przeniesiona ponownie tym razem do świątyni *Herculis Musarum*.

iż budowla była wzniesiona poza murami⁸⁹⁵. Ku tej koncepcji skłania się obecnie większość badaczy⁸⁹⁶ sugerując, że świątynię można lokalizować nieopodal ołtarza Fortuny (*Redux*), który upamiętniać miał szczęśliwy powrót Augusta ze Wschodu⁸⁹⁷.

Niestety przy obecnym stanie badań nie jesteśmy w stanie określić jak *aedes* mogła wyglądać. Prawdopodobnie składała się ona z dwóch osobnych cel, w których znajdowały się posągi dedykowane dla personifikacji *Honos* oraz *Virtus*⁸⁹⁸.

Dwa lata później ślubowany był kolejny przybytek. Tym razem *delubrum* dla *Fons* ufundował z łupów korsykańskich (*ex Corsica*) konsul roku 231 p.n.e. Gajusz Papiriusz Maso⁸⁹⁹. Wódz ten po początkowych sukcesach w walkach na wyspie straciłby całą armię, która w górzystym terenie Korsyki cierpiała na brak świeżej wody. Szczęśliwie dla legionistów udało się im odnaleźć źródło, za co Maso obiecał bóstwu kapliczkę. Jego kampania mimo sporych strat w ludziach zakończyła się ostatecznie sukcesem oraz zawarciem traktatu pokojowego ze zbuntowanymi mieszkańcami wyspy⁹⁰⁰.

W Rzymie postawa wodza podczas kampanii nie spotkała się jednak z przychylnością, gdyż nie przyznano mu prawa do odbycia triumfu. Jednak jak podaje Waleriusz Maksimus, celebrował on swój sukces na Górze Albańskiej⁹⁰¹. Był to pierwszy tego typu triumf. Pochód, który prowadził do świątyni Jowisza Latiarisa na *Monte Albano*, wódz musiał pokryć z własnych pieniędzy, a w odróżnieniu od triumfatorów, którzy celebrowali swoje zwycięstwo w Rzymie miał on na głowie wieniec mitrowy, a nie laurowy. Po procesji Maso zorganizował także na Górze Albańskiej ucztę⁹⁰².

⁸⁹⁵ Liv., 25. 40. 3.

⁸⁹⁶ Ziółkowski 1992: 59, LTUR 3: 31 – 33.

⁸⁹⁷ Cass. Dio., 54. 10, MAR: 283.

⁸⁹⁸ LTUR 3: 31.

⁸⁹⁹ Cic., *Nat. Deo.*, 3. 52, MRR 1: 225, Weigel 1998: 128.

⁹⁰⁰ Zonar., 18. 8. 14.

⁹⁰¹ Degrassi 1954: 101, Val. Max., 3. 6. 5, (*Nam Papirius quidem Masso, cum bene gesta re publica triumphum a senatu non inpetravisset, in Albano monte triumphandi [...]*) (*Kiedy Papiriuszowi Maso nie udało się otrzymać triumfu od Senatu triumfował on na Górze Albańskiej [...]*).

⁹⁰² Plin., *NH.*, 15. 126, Pietilä – Castrén 1987: 52 – 53, na temat użycia wieńca mitrowego i protestu wodza względem senatu, zob., Hjort – Lange 2014: 69 – 70.

Kapliczka została ufundowana jednak w samym mieście. Według *Fasti Viae Ardeatinae* znajdowała się ona *extra Portam Fontinalem* na siodle między wzgórzem Arx i Kwirynałem w miejscu, gdzie swój bieg rozpoczynała późniejsza *via Flaminia*⁹⁰³. Niestety żadne pozostałości przybytku nie zostały odkryte.

W roku 207 p.n.e. kolejny z rzymskich wodzów ślubował podczas bitwy wystawienie świątyni. Według Liwiusza w trakcie starcia nad Metaurusem, Marek Liwiusz Salinator obiecał ufundować przybytek Młodości (*Iuventas*), który wzniesiono *in Circo Maximo*⁹⁰⁴. Według antycznych testimoniów, podczas kampanii prowadzonej przeciwko Hazdrubalowi legionści dowodzeni przez Salinatora oraz Gajusza Klaudiusza Nerona zdobyli obfite łupy. Polibiusz podaje m. in., że po powrocie do Rzymu w *aerarium* zdeponowano trzysta talentów⁹⁰⁵. Przekaz ten można uzupełnić wzmianką znajdującą się w dziele Liwiusza, który zaznaczył, że z pola walki zagrabiono: *magna praeda alia cum omnis generis tum auri etiam argentique*⁹⁰⁶. Pieniądzy do skarbcza wodzowie mieli złożyć trzy miliony sestercji, a także osiemdziesiąt tysięcy brązu. Legionistom z kolei Salinator przyznał po pięćdziesiąt sześć asów⁹⁰⁷.

⁹⁰³ Ziółkowski 1992: 38, LTUR 2: 256, *dies natalis* świątyni przypadało 17 października. Niestety nie jest znany rok poświęcenia przybytku, zob., Inscr. Ital., 13. 2: 154.

⁹⁰⁴ Liv., 36. 36. 5, kult *Iuventas* praktykowany był również w świątyni Jowisza na Kapitolu, zob., Dion. Hal., *Ant. Rom.*, 3. 69. 5.

⁹⁰⁵ Polyb., 11. 3. 1.

⁹⁰⁶ Liv., 27. 49. 6.

⁹⁰⁷ Liv., 28. 9. 16 – 17, Val. Max., 4. 1. 9, jest to jeden z pierwszych potwierdzonych przypadków przekazania legionistom pieniędzy jako nagród. Wcześniej otrzymywali oni głównie część zagrabionej zdobyczy. Pietilä – Castrén, uważa, że wódz rozdzielił pieniądze między swoich legionistów już podczas pierwszego konsulatu w roku 219 p.n.e. Podział ten według Frontyna był niesprawiedliwy, za co Salinator został oskarżony, zob., Front., *Strat.*, 4. 1. 45, Pietilä – Castrén 1987: 60. Sceptycznie jednak do tego passusu podchodzą Shatzman oraz Ziółkowski, którzy zauważyli, że jeśli sprawa dotyczyłaby niewłaściwego podziału zdobyczy to triumf Salinatora z roku 219 p.n.e. zostałaby zablokowany. Nic takiego nie miało jednak miejsca. Według Ziółkowskiego wódz mógł zostać oskarżony o *peculatus*, jednak proces ten odbył się kilka miesięcy po *pompa triumphalis* i nie musiał dotyczyć kwestii związanych z podziałem zdobyczy wojennej, zob., *Vir., ill.*, 50. 1, Shatzman 1972: 191, Ziółkowski 1980: 311.

Taką samą sumę zagwarantował swojemu wojsku Neron, który wspólnie z Salinatorem, brał udział w *pompa triumphalis*⁹⁰⁸. Część z pieniędzy zdobytych podczas tej kampanii mogła zostać wykorzystana także przy pracy nad budową świątyni Młodości, której *locatio* przypadło na rok 204 p.n.e., kiedy Salinator był cenzorem⁹⁰⁹. *Aedes* została poświęcona przez duumwira Gajusza Licyniusza Lukullusa, dopiero po szesnastu latach (191 r. p.n.e.) od momentu jej ślubu⁹¹⁰. Jak zauważyło większość badaczy może to sugerować, że Salinator już nie żył, a jego syn, który mógłby konsekrować świątynię przebywał w tym okresie już na Wschodzie, gdzie jako pretor dowodził rzymską flotą⁹¹¹. Ślubowanie *aedes* akurat dla *Iuventas* wydaje się być świadomym wyborem Salinatora, który na skutek zagrożenia ze strony Hazdrubala musiał uzupełnić swoje legiony o młodych rekrutów⁹¹². *Dies natalis* przybytku wypadało dziewiętnastego grudnia. Jednak Pietilä – Castrén przypisuje tę datę do *aedes*, która została odbudowana w czasach Augusta⁹¹³. Fińska badaczka uważa, że w momencie wzniesienia przybytku na początku II wieku p.n.e. został on poświęcony wczesną wiosną, o czym może sugerować przekaz Liwiusza, który w tym samym miejscu swojej narracji wspomina o *dedicatio* świątyni dla *Magna Mater*, które wypadało w kwietniu⁹¹⁴. Niestety również i w tym wypadku nie zostały odkryte, jak do tej pory, żadne pozostałości archeologiczne fundacji Salinatora.

W czasie walk z armią kartagińską w Bruttium w roku 204 p.n.e. ślubowano natomiast świątynię Fortuny (*Fortuna Primigenia*). *Aedes* tą ufundował na Kwirynale nieopodal *Porta Collina* Publiusz Semproniusz Tuditanus: *consul principio pugnae aedem Fortunae Primigeniae vovit si eo die hostes fudisset; composque eius uoti fuit*⁹¹⁵.

⁹⁰⁸ Liv., 28. 9, 16 – 17, szerzej na temat kwestii tego podwójnego triumfu oraz roli Nerona, zob., Richardson 1975: 55.

⁹⁰⁹ Pietilä – Castrén 1987: 62.

⁹¹⁰ Liv., 36. 36. 5.

⁹¹¹ Liv., 36. 2. 6, Aberson 1994: 125 – 126 i 134, na temat konsekracji świątyni przez duumwira, zob., Orlin 2002: 183.

⁹¹² Liv., 27. 38. 1 – 2.

⁹¹³ Cass. Dio., 54. 19. 7.

⁹¹⁴ Inscr. Ital., 13. 2: 106, Pietilä – Castrén 1987: 62.

⁹¹⁵ Liv., 29. 36. 8, (*Na początku bitwy konsul ślubował Fortunie Pierworodnej świątynię, jeśli tego dnia uda mu się nieprzyjaciela przepędzić [...]*) (przeł. M. Brożek).

Została ona dedykowana dziesięć lat później za sprawą duumwira – Kwintusa Marcjusza Ralla, ponieważ wódz prawdopodobnie już nie żył⁹¹⁶. Była to budowla niezbyt dużych rozmiarów, gdyż Witruwiusz charakteryzuje ją jako *aedes in antis*, która znajdowała się nieopodal dwóch innych przybytków poświęconych *in colle Quirinali* dla Fortuny (*Tres Fortunae*)⁹¹⁷.

Część badaczy sądzi, że fundacja Tuditanusa była najstarszą z trzech świątyń ufundowanych w tym obszarze dla bogini⁹¹⁸. Według *Fasti Venusini* jej *dies natalis* wypadał dwudziestego piątego maja, dlatego utożsamiano ją z *Fortuna publica populi Romani Quiritium in colle*⁹¹⁹. Jednak Ziółkowski uważa, że takie łączenie dwóch bóstw jest błędne. Opierając się na przekazie Liwiusza, który zaznaczył, że wódz ufundował przybytek dla bogini z przydomkiem *Primigenia*, oraz na *Fasti* Owidiusza, wymieniającego pod datą dwudziestego piątego maja oraz piątego kwietnia dedykację tylko dla Fortuny *Publica*, stwierdził on, że kultury te były czczone odrębnie. W tym wypadku *dies natalis* świątyni ślubowanej przez wodza musiało przypadać trzynastego listopada. Tym samym jej fundacja niekoniecznie jest najstarsza⁹²⁰.

W XIX wieku przy *via Flavia* i *via Servio Tullio*, została odkryta platforma (33 x 27 m), która według Lancianiego stanowiła część jednej z trzech świątyń Fortuny. Biorąc jednak pod uwagę opis Witruwiusza, należy odrzucić spekulacje jakoby były to pozostałości fundacji Tuditanusa, ponieważ podium jest zbyt monumentalne, jak na *aedes in antis*. W takim wypadku możemy podać tylko przybliżoną lokalizację świątyni, która znajdowała się na Kwirynale w obszarze nieopodal *Porta Collina*⁹²¹.

⁹¹⁶ Liv., 34. 53. 2, pisząc o dedykacji świątyni Liwiusz myli jednak kilka faktów. Po pierwsze uważa on, że przybytek ślubował Sofus, a nie Tuditanus. Po drugie uważa on, że *locatio* rozpoczęło się gdy Publiusz Semproniusz był cenzorem. Jednak urząd ten Tuditanus sprawował w roku 209 p.n.e., a świątynię ślubował dopiero 5 lat później, będąc konsulem, zob., MRR 1: 285, Pietilä – Castrén 1987: 66, Bernard 2012: 391.

⁹¹⁷ Vitr., 3. 2. 2, LTUR 2: 285.

⁹¹⁸ Pietilä – Castrén 1987:67, Richardson 1992: 158.

⁹¹⁹ Inscr. Ital., 13. 2: 57.

⁹²⁰ Inscr. Ital., 13. 2: 22, Ziółkowski 1992: 41 – 43, polski historyk uważa, że pierwsza świątynia, która znalazła się w tym obszarze, była poświęcona Fortunie przez Katulusa Cerkon prawdopodobnie w ostatnich latach I wojny punickiej.

⁹²¹ Ziółkowski 1992: 43, Bernard 2012: 391.

Dwa kolejne przybytki ufundowane *ex manubiis* były ślubowane przez Lucjusza Furiusza Purpureo dla Vediovisa, utożsamianego często z Jowiszem⁹²². Pierwszy z nich wódz obiecał w roku 200 p.n.e., kiedy jako pretor dowodził armią podczas starcia z Galami: *Diiovi vovit, si eo die hostes fudisset*⁹²³. *Aedes* ta została wzniesiona na znajdującej się na Tybrze wyspie (*in insula*), a prace nad nią rozpoczęły się w roku 196 p.n.e., kiedy Purpureo został wybrany konsulem. Dwa lata później świątynię konsekrowano za sprawą duumwira Gajusza Serwiliusza⁹²⁴. Mimo że, w momencie *dedicatio* wódz nadal żył, to nie był odpowiedzialny za ostatni akt budowy świątyni. Taki stan rzeczy mógł wynikać, jak zauważył Orlin, z niechęci części senatorów względem ambicji pretora, który według nich przekroczył swoje kompetencje podczas działań wojennych⁹²⁵. W roku 200 p.n.e. bowiem prowadząc kampanię przeciwko Galom, którzy pustoszyli północne tereny Italii, wódz nie czekając na wysłanego przez senat konsula Gajusza Aureliusza Kottę samodzielnie doprowadził do zniszczenia armii barbarzyńców. Co Liwiusz odnotował w następujący sposób⁹²⁶:

*Consul alter C. Aurelius ad confectum bellum cum in prouinciis uenisset, haud clam tulit iram aduersus praetorem quod absente se rem gessisset. misso igitur eo in Etruriam ipse in agrum hostium legiones induxit populandoque cum praeda maiore quam gloria bellum gesit [...]*⁹²⁷

Drugi konsul Gajusz Aureliusz, przybył na swój teren działania już po zakończeniu tamtejszej wojny. Nie ukrywał swojego gniewu na pretora z powodu przeprowadzonej akcji wojennej pod jego nieobecność. Wysłał go do Etrurii a sam wkroczył z legionami na teren

⁹²² Pietilä – Castrén 1987: 77.

⁹²³ Liv., 31. 21. 12, (*a Jowiszowi Jasnemu ślubował świątynię w intencji rozbicia w tym dniu nieprzyjaciela [...]*) (przeł. M. Brożek).

⁹²⁴ Liv., 34. 53. 7.

⁹²⁵ Orlin 2002: 185, wódz żył jeszcze kilka lat. W roku 189 p.n.e. był on bowiem członkiem komisji wysłanej na Wschód, zob., Liv., 37. 55. 7.

⁹²⁶ Liv., 31. 22. 2 – 3.

⁹²⁷ Liv., 31. 47. 4.

nieprzyjacielski i pustosząc go prowadził wojnę z większą zdobyczą niż chwałą [...] (przeł. M. Brożek).

Wykorzystując fakt, że Kotta przejął dowodzenie podczas kampanii Purpureo wrócił do Rzymu, gdzie ubiegał się o triumf. Część senatu była nieprzychylna pretorowi, jednak dzięki staraniom stronników wodza mógł on ostatecznie celebrować swoje zwycięstwo. Triumf ten był specyficzny, gdyż odbył się bez wojska, które znajdowało się już pod rozkazami Kotty⁹²⁸. Według Liwiusza konsul w następujący sposób odniósł się do całej sytuacji:

*Maiores ideo instituisse ut legati tribuni centuriones milites denique triumpho adessent, ut testes rerum gestarum eius cui tantus honos haberetur populus Romanus uideret. ecquem ex eo exercitu qui cum Gallis pugnaverit, si non militem, lixam saltem fuisse quem percunctari posset senatus quid ueri praetor uaniue adferret? [...]*⁹²⁹

Przodkowie dlatego tak ustanowili, że w triumfie uczestniczą legaci, trybunowie wojskowi, centurionowie i wreszcie także żołnierze, aby naród rzymski widział świadków czynów i zasług tego, któremu przyznaje się tak wielki zaszczyt. A czy przy tym triumfie był z wojska, które walczyło w Galii, jakiś nie żołnierz nawet, albo chociaż sługa obozowy, od którego by senat mógł się dowiedzieć, co jest prawdą, a co pustą przechwałką, w tym co powiedział w sprawozdaniu pretor? [...] (przeł. M. Brożek).

Nawet jeśli mowa Kotty jest tylko wymysłem autora *Ab urbe condita*, to dokładnie oddaje ona nastroje panujące między poszczególnymi członkami senatu. W takim wypadku nie może dziwić fakt, że część *patres* starała się zablokować możliwość dedykacji świątyni przez Purpureo, stąd wybór duumwira⁹³⁰.

⁹²⁸ Liv., 31. 47. 4.

⁹²⁹ Liv., 31. 49. 6, spór między częścią senatorów a Purpureo, zob., Rich 2014: 227.

⁹³⁰ Richardson 1975: 53, Orlin 2002: 185.

Przybytek wzniesiono jako prostylos, a jego *dies natalis* wypadł pierwszego stycznia⁹³¹. O kulcie boga na wyspie świadczą również odnalezione inskrypcje⁹³². Pewne pozostałości architektoniczne zostały także odkryte w obrębie szpitala San Giovanni Calibita (Fatebenefratelli), gdzie podczas prac archeologicznych prowadzonych w latach 1989 – 1994, odkopano szereg struktur wykonanych głównie z tufu wulkanicznego. Odnaleziono m. in. pomieszczenie o wymiarach 16 x 8 m, które określono roboczo jako *aula templare*. Wiele odcinków tego wykopu jest widocznych z poczekali oddziału radiologii, gdzie w holu znajdują się także elementy architektoniczne wydobyte podczas wykopalisk, tj. marmurowe kapitele korynckie. Jedna z odkrytych ścian została wykonana z tufu z Grotta Oscura, co może sugerować, że wzniesiono ją na przełomie III i II wieku p.n.e. Badacze nie są jednak zgodni, co do charakteru owej struktury, dlatego w tym miejscu tylko sygnalizuję, że owe pozostałości mogą stanowić elementy ze świątyni Vediovisa⁹³³.

Drugi przybytek dla tego boga Purpureo ślubował w roku 196 p.n.e., kiedy pełnił funkcję konsula⁹³⁴. Został on poświęcony na Kapitolu cztery lata później przez duumwira Kwintusa Marcjusza Ralla⁹³⁵. Również i w tym przypadku wódz nie był odpowiedzialny za konsekrację świątyni, co musiało być pokłosiem wspomnianego już wyżej konfliktu z częścią senatorów. Przekaz Liwiusza na temat dedykacji *aedes* wzbudza jednak sporo wątpliwości, ponieważ sugeruje, że wódz ufundował na Kapitolu dwie świątynie (*aedes duae Iovis*):

*Aedes duae Iovis eo anno in Capitolio dedicatae sunt; uouerat L. Furius Purpurio praetor Gallico bello unam, alteram consul; dedicauit Q. Marcius Ralla duumuir [...]*⁹³⁶

⁹³¹ Inscr. Ital., 13. 2: 111, Ov., *Fast.*, 1. 293, Vitr., 3. 23.

⁹³² CIL, 6. 379.

⁹³³ LTUR 5: 126, Bernard 2012: 394, równie dobrze pozostałości te mogą stanowić część przybytku dedykowanego w tym samym okresie dla Fauna, który ufundowany został z pieniędzy pochodzących z grzywnien.

⁹³⁴ Liv., 33. 25. 4 – 5, MRR 1: 335, na temat ślubowania świątyni, zob., Liv., 35. 41. 4 – 5.

⁹³⁵ Coarelli 2008: 39 – 40.

⁹³⁶ Liv., 35. 41. 4 – 5.

Na Kapitolu poświęcono tego roku dwie świątynie Jowiszowi: jedną ślubował L. Furiusz Purpureo jako pretor w wojnie galijskiej, drugą ten sam jako konsul. Poświęcił je Kwintus Marcjusz Ralla [...] (przeł. M. Brożek).

Jednak jak wykazał Torelli, Purpureo wcale nie musiał być odpowiedzialny za fundację dwóch świątyń na Kapitolu. Według włoskiego badacza wódz ufundował na wzgórzu tylko jeden przybytek, drugi zaś był fundacją dedykowaną w tym samym okresie przez pretorów, Marka Emiliusza oraz Gajusza Anniusza, o czym świadczy stosowna inskrypcja⁹³⁷. Błąd w relacji Liwiusza jest więc wyraźny i był zapewne spowodowany faktem, że Purpureo jako pretor ślubował kilka lat wcześniej *aedes*, która została zbudowana na wyspie.

Wygląd świątyni wzniesionej na Kapitolu jest znany za sprawą przekazu Witruwiusza, który zaznaczył, że była to budowla umieszczona na wysokim podium jako tetrastylos, której długość celi była dwukrotnie większa niż jej szerokość. Jednakże te elementy, które zazwyczaj umieszcza się od strony frontowej, w tym wypadku występują po bokach⁹³⁸. Taki kształt przybytku potwierdzają również badania archeologiczne. Pozostałości znajdującej się na Kapitolu fundacji o wymiarach 12 x 6 m zostały odkryte w roku 1939 przy południowo – zachodnim narożniku *Tabularium*. Konstrukcję tę przebudowano po raz pierwszy w I wieku p.n.e., drugi raz natomiast po pożarze z roku 80 n.e. Jednak o jej pierwotnej formie mogą świadczyć bloki tufu wulkanicznego z Grotta Oscura⁹³⁹. W pronaosie znajdował się ołtarz, wewnątrz świątyni stał natomiast posąg boga przedstawiający go jako postawnego młodzieńca z długimi włosami, który trzyma

⁹³⁷ CIL, 1². 20, Torelli 1984: 232, [M. Aim]ilio M. F., C. An[io C. F] [prai]toris pro po[plod] [Tonan]ti Diove dede[re]. Münzer uważał, że Purpureo ślubował tylko jedną świątynię, którą wznosił na Kapitolu. Badacz ten odrzuca możliwość fundacji przybytku na wyspie, gdyż kampanię roku 200 p.n.e. uważa za ahistoryczną. Jednak opierając się na odnalezionych na wyspie inskrypcjach poświadczających kult boga, taki pogląd należy odrzucić, zob., RE 7: 363.

⁹³⁸ Vitr., 4. 8. 4.

⁹³⁹ Coarelli 2008: 40, LTUR 5: 99 – 100.

strzały. Statua ta została odnaleziona nieopodal świątyni jednak jest mocno uszkodzona, co utrudnia jej jednoznaczną identyfikację⁹⁴⁰.

W obszarze wspomianej już kilkakrotnie Basilica di San Nicola in Carcere znajdują się także pozostałości trzeciej świątyni, będącej (podobnie jak dwie poprzednie) fundacją triumfującego wodza, który zagarnął podczas kampanii obfite łupy i sfinansował z nich budowę⁹⁴¹. Odnaleziona pomiędzy elementami pochodzącymi z przybytków Janusa (północna ściana) oraz *Spes* (południowa ściana), platforma z tufu Peperino została zidentyfikowana jako *aedes Iuno Sospita*, którą ślubował na początku II wieku p.n.e. Gajusz Korneliusz Cetegus⁹⁴². Wódz obiecał bogini tę świątynię w roku 197 p.n.e. podczas bitwy z Insubrami, a poświęcił ją już trzy lata później, sprawując urząd cenzora⁹⁴³.

Została ona kilkakrotnie przebudowana m. in. w roku 90 p.n.e. skąd pochodzi odnaleziona platforma oraz w roku 31 p.n.e.⁹⁴⁴ O licznych fazach renowacji świadczy różnorodny tuf, z którego konstrukcja została wykonana. Znalezione tu bowiem kamienne bloki z Grotta Oscura, Monteverde oraz Peperino. Świątynia przyjęła swój ostateczny kształt prawdopodobnie pod koniec I wieku p.n.e. i była już heksastylosem z jedenastoma kolumnami na dłuższych bokach. W pronaosie, do którego prowadziły schody znajdował się ołtarz. Budowla ta była największą z trzech *aedes*, których pozostałości wkomponowano w kościół San Nicola in Carcere. Jej podium mierzyło 26 x 15 m. Kolumnada przybytku została przedstawiona na fragmencie *Forma Urbis* (31h), gdzie po prawej stronie znajduje się świątynia Junony, po lewej zaś fundacja poświęcona Janusowi [foto 43]. Jednak w swojej pierwotnej

⁹⁴⁰ Ov., *Fast.*, 3. 437, Gel., *NA.*, 5. 12. 11, według Pliniusza pierwotny posąg został wykonany z drewna, zob., Plin., *NH.* 16. 216.

⁹⁴¹ Liv., 33. 23. 4 – 7, Shatzman 1975: 246.

⁹⁴² Liv., 32. 30. 10, Pietilä – Castrén 1987: 69 – 70, Coarelli 2008: 314, inną lokalizację proponuje Richardson, który uważa, że świątynię Junony należało łączyć z pozostałościami znajdującymi się przy północnej ścianie kościoła San Nicola in Carcere. Pogląd ten nie ma obecnie wielu zwolenników, zob., Richardson jr. 1992: 217.

⁹⁴³ Liv., 34. 53. 3, *dies natalis* przypadało 1 lutego, zob., Ov., *Fast.*, 2. 55.

⁹⁴⁴ Cic., *Div.*, 1. 99, przybytek został odbudowany przez konsula roku 90 p.n.e. Lucjusza Juliusza Cezara. Na temat licznych prac budowlanych w obrębie świątyni, zob., Ziółkowski 1980: 379, Coarelli 2008: 314.

formie *aedes* musiała być mniejsza i została zaplanowana jako perypteros bądź perypteros *sine postico*⁹⁴⁵.

Z kolei nieopodal palatyńskiej *aedes Victoria* ufundowanej przez Megellusa, została wzniesiona w pierwszej dekadzie II wieku p.n.e. kapliczka (*aedicula*) poświęcona Wiktorii z przydomkiem *Virgo*. Za jej fundację odpowiadał Marek Porcjusz Katon, który ślubował ją prawdopodobnie podczas hiszpańskiej kampanii w roku 195 p.n.e.:

*iisdem diebus aediculam Victoriae Virginis prope aedem Victoriae M. Porcius Cato dedicavit biennio post quam uouit [...]*⁹⁴⁶

W tych samych dniach Marek Porcjusz Katon poświęcił świątynkę Dziewiczej Bogini Zwycięstwa w pobliżu świątyni Bogini Zwycięstwa, w dwa lata po ślubowaniu tej świątyni [...] (przeł. M. Brożek).

Niestety Liwiusz nie informuje w jakich okolicznościach Katon ślubował przybytek. Najbardziej prawdopodobnym wydaje się moment bitwy nieopodal Emporiów, podczas której legioniści zdobyli obóz wroga, a także liczne łupy. Jeszcze w Hiszpanii wódz przyznał swoim żołnierzom po funcie srebra⁹⁴⁷. Część pieniędzy otrzymali oni także w czasie jego triumfu, kiedy zaprezentowano dwadzieścia pięć tysięcy funtów srebra nieobrobionego, sto dwadzieścia trzy tysiące monety srebrnej, srebro oscyńskie oraz tysiąc czterysta funtów złota⁹⁴⁸. Żadne źródło nie podaje w jaki sposób Katon sfinansował budowę *aedicula*, jednak zważywszy na ilość przywiezionej zdobyczy, można przypuszczać, że została ona wzniesiona dzięki *manubiae*⁹⁴⁹.

⁹⁴⁵ LTUR 3: 128, Bernard 2012: 390.

⁹⁴⁶ Liv., 35. 9. 6.

⁹⁴⁷ Liv., 34. 16. 3, Plut., *Cato*., 10. 4, Pietilä – Castrén 1987: 81, Weigel 1998: 131.

⁹⁴⁸ Degrassi 1954: 102, Liv., 34. 46. 2.

⁹⁴⁹ Shatzman 1975: 257

Dies natalis przybytku konsekrowanego w roku 193 p.n.e. wypadło (podobnie jak świątyni Wiktorii) pierwszego sierpnia⁹⁵⁰. Jej pozostałości identyfikuje się z prostokątnym podium z tufu Cappellacco (*opus quadratum*) przebudowanego w *opus caementicium*, które zostało odnalezione pomiędzy *templum Magna Mater* i *Victoria*. Fundamenty tej kapliczki zostały odkryte pod warstwą cegieł z okresu Hadriana. Miejsce to przez lata było utożsamiane z *Auguratorium*, jednak po analizie petrograficznej odkrytego podium Patrizio Pensabene postawił tezę, że odkrytą strukturę należy powiązać z fundacją Katona. Obecnie identyfikacja ta podzielana jest przez większość badaczy⁹⁵¹.

Pewne pozostałości archeologiczne zachowały się także ze świątyni *Pietas*, która została wzniesiona z *manubiae* zdobytych przez Maniusza Acyliusza Glabriona⁹⁵². Wódz ten miał ślubować przybytek podczas bitwy z Antiochem III pod Termopilami w 191 r. p.n.e. W następnym roku po powrocie do Rzymu celebrował on triumf i prawdopodobnie rozpoczął pracę nad świątynią (*locaveratque ex senatus consulto*)⁹⁵³, która została dedykowana przez jego syna dopiero dziesięć lat później. W tym celu potomka Glabriona wybrano duumwirem. Ustawił on również w jej wnętrzu połączany posąg swojego ojca⁹⁵⁴.

Na temat lokalizacji tego przybytku posiadamy kilka przekazów źródłowych. Liwiusz umieszcza świątynię: *in Foro Holitorio*, Pliniusz *ubi nunc Marcelli theatrum est*,

⁹⁵⁰ Inscr. Ital., 13. 2: 135, Orlin 2002: 170 – 171, źródła nie potwierdzają jaki urząd pełnił Katon w momencie konsekracji świątyni, stąd część badaczy uważa, że został on wybrany duumwirem. Orlin sądzi jednak, że nie było to potrzebne, gdyż do *dedicatio* wystarczyła aprobatą senatu.

⁹⁵¹ LTUR 5: 150, odkryte podium utożsamiano również ze wspominaną przez Owidiusza drugą świątynią Junony Wybawicielki, która miała znajdować się na Palatynie, zob., Ov., *Fast.*, 2. 55. Taką ewentualność odrzuca jednak Ziółkowski, zob., Ziółkowski 1992: 77 – 78. Coarelli z kolei sądzi, że świątynia Wiktorii *Virgo* została wzniesiona na miejscu archaicznej kapliczki ufundowanej na Palatynie dla Junony, zob., Coarelli 2008: 136.

⁹⁵² Shatzman 1975: 241, *contra* Orlin 2002: 131.

⁹⁵³ Liv., 40. 34. 4, Pietilä – Castrén 1987: 88, Orlin 2002: 146, uchwała senatu była konieczna, ponieważ przypuszcza się, że *locatio* świątyni miało miejsce po triumfie wodza, gdy był on już osobą prywatną. W związku z tym badacze uważają, że został on mianowany duumwirem (*duumvir aedi locandae*), gdyż osoba prywatna nie mogła być odpowiedzialna za ten etap fundacji.

⁹⁵⁴ Liv., 40. 34. 6, Val. Max., 2. 5. 1.

Juliusz Obsekwens zaś: *in Circo Flaminius*⁹⁵⁵. Wszystkie te miejsca sugerują, że pozostałości przybytku należy szukać pomiędzy wschodnim krańcem *Circus Flaminius* i zachodnim *Forum Holitorium*, czyli w miejscu, gdzie Juliusz Cezar wytyczył przestrzeń pod teatr (znany jako Teatr Marcellusa), niszcząc przy tym świątynię oraz sporo drewnianych posągów, które znajdowały się w tym miejscu⁹⁵⁶. Badacze przypuszczają, że właśnie podczas tych prac została rozebrana świątynia *Pietas* oraz *Diany*, które Coarelli lokalizuje przy wschodniej krawędzi *Circus Flaminius*⁹⁵⁷. Włoski archeolog zasugerował ponadto, że August po ukończeniu prac przy *Theatrum Marcelli* odbudował również przybytek *Pietas*, jednak w dużo mniejszej skali prawdopodobnie jako *sacellum*, które znajdowało się w eksedrze za sceną⁹⁵⁸. Coarelli identyfikuje tę konstrukcję z jednym z kwadratów przedstawionych na *Forma Urbis* (31 qrs)⁹⁵⁹. Badania archeologiczne prowadzone w tym obszarze wydają się potwierdzać tę lokalizację. Podczas prac odbywających się w latach 90 – XX wieku pomiędzy kościołem San Nicola in Carcere oraz teatrem natrafiono na narożnik podium, wykonany z kamiennych bloków tufu Monteverde. Rodzaj użytego materiału sugeruje, że konstrukcja została wzniesiona w II wieku p.n.e., co nasuwa skojarzenia z fundacją przybytku *Pietas*⁹⁶⁰. Inne miejsce proponuje natomiast Richardson, który uważa, że świątynię tę należy identyfikować z jednym z trzech przybytków z Basilica di San Nicola in Carcere. Jednak jak wykazałem już wcześniej (w przypadku innych budowli znajdujących się w obrębie kościoła) taka lokalizacja jest mało prawdopodobna⁹⁶¹.

⁹⁵⁵ Liv., 40. 34. 6, Plin., *NH.*, 7. 121, Obs., 54.

⁹⁵⁶ Cass. Dio., 43. 49. 3.

⁹⁵⁷ Coarelli 2008: 268.

⁹⁵⁸ Coarelli 1965/1967: 40, Ziółkowski 1980: 380, Pietilä – Castrén 1987: 89, stąd dwie różne daty dedykacji świątyni. Fińska badaczka przypuszcza, że *dies natalis* pierwotnej świątyni przypadało 13 listopada, zaś po przebudowie w czasach pryncypatu, 1 grudnia, zob., Inscr. Ital., 13. 2: 530.

⁹⁵⁹ Coarelli 1997: 451, 486, sceptycznie jednak do tej interpretacji podchodzi Viscogliosi, który uważa, że przedstawione kwadraty to bazy pod monumentalne posągi, zob., LTUR 2: 14.

⁹⁶⁰ LTUR 4: 86, Bernard 2012: 406, aż do połowy II w. p.n.e. tuf Monteverde oraz Grotta Oscura były najczęściej stosowanym budulcem w Rzymie.

⁹⁶¹ Richardson jr. 1992: 290.

W roku 190 p.n.e. Lucjusz Emiliusz Regillus dowódca rzymskiej floty podczas walk z Antiochem III, ślubował ufundować *aedes Lares Permarini*⁹⁶². Pracę nad jej budową sfinansowano zapewne przy dużym udziale zdobytych na Wschodzie łupów, które zaprezentował w triumfie Regillus⁹⁶³. Pomimo tego, że za jej *locatio* również odpowiadał wódz została ona dedykowana dopiero jedenaście lat później za sprawą Marka Emiliusza Lepidusa, a jej *dies natalis* przypadało dwudziestego drugiego grudnia⁹⁶⁴. Według *Fasti Praenestini* – *aedes* znajdowała się *in portico Minucia*, który został wzniesiony pod koniec II wieku p.n.e. za sprawą Marka Minucjusza Rufusa⁹⁶⁵. Liwiusz z kolei tylko lakonicznie wspomina, że świątynia *Lares Permarini* została wzniesiona na Polu Marsowym⁹⁶⁶. Lokalizacja tego przybytku pozostaje tematem dyskusji, gdyż badacze w różny sposób podchodzą do identyfikacji miejsca, w którym Rufus ufundował *porticus Minucia „Vetus”*⁹⁶⁷.

Coarelli sugeruje, że kolumnada ta flankowała wszystkie cztery świątynie wzniesione przy obecnym Largo di Torre Argentina, gdzie według jego koncepcji w północnym narożniku znajdował się przybytek Juturny (A), przy południowym zaś *aedes* dedykowana *Lares Permarini* (D). Archeolog ten uważa ponadto, że na wschód od tego kompleksu został wzniesiony drugi z portyków określany jako *Porticus Minucia Frumentaria*, wewnątrz którego stała świątynia Nimf, identyfikowana z pozostałościami odnalezionymi w 1938 przy *via delle Botteghe Oscure*⁹⁶⁸.

Koncepcję tę zanegował jednak Zevi, według którego odkryte przy *via delle Botteghe Oscure* elementy pochodzą z przybytku *Lares Permarini*. Badacz ten po analizie poszczególnych przekazów źródłowych wzmiankujących, że w *porticus Minucia „Vetus”* odbywały się m. in. zgromadzenia publiczne, czy igrzyska ku czci

⁹⁶² Liv., 40. 52. 4.

⁹⁶³ Liv., 37. 58. 4, Shatzman 1975: 244.

⁹⁶⁴ Macrobian., *Sat.*, 1. 10. 10.

⁹⁶⁵ Inscr. Ital., 13. 2: 139.

⁹⁶⁶ Liv., 40. 52. 4.

⁹⁶⁷ Vell. Pat., 2. 8. 3.

⁹⁶⁸ Coarelli 2008: 279 – 281, pogląd ten podziela m. in. Pietilä – Castrén 1987: 94.

Herkulesa⁹⁶⁹ zaznaczył, iż kolumnada ta nie mogła znajdować się przy *Area Sacra* (Largo di Torre Argentina). Ponieważ obszar ten był zbyt mały, jak na charakter organizowanych wydarzeń. Sugeruje on zatem, że portyk, a co za tym idzie także świątynia *Lares Permarini*, znajdowała się na wschód od Largo di Torre Argentina, w miejscu w którym Coarelli widzi *Porticus Minucia Frumentaria* i przybytek Nimf⁹⁷⁰.

W niniejszej pracy podzielam tezę zaproponowaną przez Zeviego. W związku z czym uważam, że świątynia *Lares Permaini* znajdowała się przy *via delle Botteghe Oscure* i od końca II wieku p.n.e. flankował ją *porticus Minucia „Vetus”*. *Aedes* stała bliżej południowo – wschodniej części portyku i po licznych przebudowach była oktostylosem z głębokim pronaosem oraz dwunastoma kolumnami na dłuższych bokach. O licznych rekonstrukcjach świątyni świadczą m. in. cegły z końca I wieku n.e., z których wzniesione zostały ściany celi. Kolumnadę wykonano z tufu Peperino, a jej korynckie kapitele były z trawertynu, podobnie jak część wysokiego podium [foto 44]⁹⁷¹. Nad drzwiami tego przybytku umieszczono *tabula* z następującym tekstem:

*duello magno dirimendo, regibus subigendis, ~caput patrandae pacis haec pugna exeunti L. Aemilio M. Aemilii filio <...> auspicio imperio felicitate ductuque eius inter Ephesum Samum Chiumque, inspectante eopse Antiocho, exercitu omni, equitatu elephantisque, classis regis Antiochi antehac inuicta fusa contusa fugataque est, ibique eo die naues longae cum omnibus sociis captae quadraginta duae. ea pugna pugnata rex Antiochus regnumque <...> . eius rei ergo aedem Laribus permarinis uouit [...]*⁹⁷²

⁹⁶⁹ Cic., *Phil.*, 2. 63, *Inscr. Ital.*, 13. 2: 249

⁹⁷⁰ Zevi 1997: 81 – 115, Zevi 2007: 451 – 464, Zevi lokalizuje ponadto *Porticus Minucia Frumentaria*, w okolicach *via S. Maria dei Calderari*. Uważa również, że świątynia (D) z Largo di Torre Argentina, to przybytek Nimf. *Porticus Minucia Vetus* został przedstawiony również na *Forma Urbis* (35dd). O ile Richardson podziela uwagi Zeviego, co do lokalizacji świątyni *Lares Permarini*, to uważa on, że przybytek (D) z Largo di Torre Argentina, należy połączyć z kultem Jowisza z przydomkiem *Fulgur*, zob., Richardson jr. 1992: 219.

⁹⁷¹ Richardson jr. 1992: 233.

⁹⁷² Liv., 40. 52. 4.

W celu rozstrzygnięcia wielkiej wojny, podbicia królów, dla uzyskania pokoju, wyruszającemu do walki L. Emiliuszowi, synowi M. Emiliusza <...> Pod jego auspicjami, głównym dowództwem, szczęściem i przewodem między Efezem i wyspami Samosem i Chiose, na oczach samego Antiocha, przyglądającego się wraz z całym wojskiem, jazdą i słoniami, została odparta, rozbita i przepędzona dotychczas niepokonana flota króla Antiocha i zajęto tam tego dnia czterdzieści dwa okręty wojenne wraz z całymi obsadami okrętowymi. Po stoczeniu tej bitwy król Antioch i królestwo <...> Z tej okazji ślubował świątynię Larom opiekunom ludzi na morzu [...] (przeł. M. Brożek).

Czytając tę inskrypcję widać dokładnie jaki cel przyświecał jej fundatorowi, jednak należy mieć na uwadze, że napis wyolbrzymia pewne fakty. Król Antioch nie mógł być bowiem świadkiem starcia, ponieważ w jego trakcie zajmował się umocnieniami Chersonesu oraz Lizymachii. Również liczba przejętych przez Rzymian okrętów została wyolbrzymiona, gdyż zdobyto tylko trzynaście jednostek reszta została spalona⁹⁷³. Niemniej jednak sama świątynia jak i ufundowana inskrypcja były istotnym świadectwem czynów Regillusa oraz całego rodu.

Wiele dyskusji wywołuje także kwestia budowy świątyni Herkulesa przewodnika Muz (*Herculis Musarum*), którą ufundował Marek Fulwiusz Nobilior⁹⁷⁴. Niestety źródła nie podają konkretnej daty ślubowania *aedes*, jednak większość badaczy uważa, że wódz uczynił to podczas swojego konsulatu, gdy prowadził działania militarne przeciwko Etołom w roku 189 p.n.e. W ich trakcie zagarnął wiele zdobyczy m. in. z Ambrakii⁹⁷⁵.

Na temat świątyni dysponujemy kilkoma przekazami źródłowymi, wzmiankującymi o niej w sposób bezpośredni bądź pośredni. Według Cyncerona zdobyte przez Nobiliora łupy zostały poświęcone przez wodza Muzom (*Martis*

⁹⁷³ Liv., 37. 30. 7, App., Syr., 27 – 28, Pietilä – Castrén 1987: 92.

⁹⁷⁴ LTUR 3: 18.

⁹⁷⁵ Pietilä – Castrén 1987: 97, Weigel 1998: 132, fińska badaczka uważa, że wódz mógł ślubować przybytek pod Ambrakią, kiedy obiecał zorganizować igrzyska dla Jowisza, zob., Liv., 39. 5. 7. Na temat grabieży dzieł sztuki oraz triumfu Nobiliora, zob., Rozdział 4.

manubias Musis consecrare)⁹⁷⁶. W passusie tym autor nie wspomina *expressis verbis* o fundacji przybytku, jednak fragment ten można uzupełnić innymi źródłami. Piszący w III wieku n.e. gramatyk Eumeniusz podaje, że wódz był odpowiedzialny za budowę świątyni, jednak pracę nad nią sfinansował nie z *manubiae*, a z pieniędzy uzyskanych podczas sprawowania urzędu cenzora w 179 r. p.n.e. (*Aedem Herculis Musarum in circo Flaminio Fulvius ille Nobilior ex pecunia censoria fecit*). Autor ten informuje również, że Nobilior postanowił ufundować przybytek, ponieważ będąc w Grecji dowiedział się o kulcie Herkulesa Przewodnika Muz (*Musagetes*). Dlatego wywiózł z Ambrakii do Rzymu posąg herosa oraz jego towarzyszek. Wzmiankuje on także, że *aedes* znajdowała się w Cyrku Flaminiusza, a w jej obrębie oprócz dzieł sztuki umieszczono wspomniane przez Warrona oraz Makrobiusza kopie *Fasti*⁹⁷⁷.

Jednak Liwiusz, który skrupulatnie wylicza poszczególne fundacje, wzniesione przez Nobiliora w trakcie jego cenzury nic nie mówi o samej świątyni. Historyk z Patavium informuje tylko, że cenzor był odpowiedzialny za budowę portyku przy przybytku Herkulesa⁹⁷⁸. Serwiusz natomiast zaznaczył, że Nobilior przeniósł do świątyni herosa brązową kapliczkę Muz (*aedicula Camenae*), dlatego od tego czasu była ona znana jako *aedes Herculis et Musarum*⁹⁷⁹.

Na kanwie tych nie do końca jednoznacznych przekazów źródłowych, wykształciły się w środowisku akademickim dwie różne koncepcje na temat budowy *aedes*. Castagnoli a za nim m. in. Rüpke, uważają że Nobilior wznosił tylko portyk przy istniejącej już świątyni Herkulesa i dodał do niej kult Muz. Badacze sądzą ponadto, że ufundowany przez wodza *porticus* stanął przy znajdującym się na *Campus Martius* przybytku *Herculis Magnus Custos*, zwanym od tego czasu *aedes Herculis Musarum*⁹⁸⁰. Koncepcja ta ma jednak kilka słabych punktów, m. in. fakt, że

⁹⁷⁶ Cic., *Pro Arch.*, 27.

⁹⁷⁷ Eumen., *Panegy.*, 7. 3, na temat wystawionych dzieł sztuki, ich lokalizacji oraz źródeł, zob., Rozdział 4. O *Fasti* wspomina Makrobiusz, zob., Macro., *Sat.*, 1. 12. 16, Varro., *L.L.*, 6. 33.

⁹⁷⁸ Liv., 40. 51. 6.

⁹⁷⁹ Serv., *Aen.*, 1. 18.

⁹⁸⁰ Castagnoli 1961: 608, Rüpke 2012: 154, również Richardson uważał, że kultury te początkowo czczone były oddzielnie. Jednak według jego koncepcji Nobilior ufundował *aedes* dla Muz, do której

Owidiusz w *Fasti* wspomina *dies natalis* tych świątyń (*Herculis Magnus Custos* i *Herculis Musarum*) pod różnymi datami, z czego wynika, że były to dwa odrębne przybytki, a nie jak chciał Castagnoli jeden, który na przestrzeni lat zmienił swoją nazwę⁹⁸¹. Drugim argumentem mogącym świadczyć o słabości przedstawionej tezy, może być problem z określeniem dokładnej lokalizacji *aedes Herculis Magnus Custos*. Według Wisemana oraz Ziółkowskiego przybytek ten znajdował się przy południowej lub południowo – zachodniej krawędzi *Circus Flaminius*⁹⁸². Natomiast dzięki zachowanym fragmentom *Forma Urbis* wiemy, że świątynia *Herculis Musarum* była umiejscowiona przy północnej stronie Cyrku [foto 45]. Sugeruje to, że nie należy łączyć tych dwóch fundacji.

Inny punkt widzenia na temat budowy przybytku przedstawiła z kolei Pietilä – Castrén, która uważa, że Nobilior wzniósł świątynię *Herculis Musarum* od podstaw. Fińska badaczka nie akceptuje ponadto przekazu Eumeniusza sugerującego, że *aedes* ufundowano *ex pecunia censoria*, gdyż sądzi ona, że jest to anachronizm, który wynikał z faktu, iż wódz poświęcił przybytek podczas sprawowania urzędu cenzora. Opierając się na *passusie* Cyserona, Pietilä – Castrén zaznaczyła, że fundacja ta wzniesiona została *ex manubiis*⁹⁸³. Przybytek ten w I wieku p.n.e. odbudował Lucjusz Marcjusz Filippus, a wokół niego wzniesiono portyk⁹⁸⁴. Skłaniam się w stronę tej drugiej koncepcji, jednak z drobną uwagą. Uważam, że świątynia mogła być

w połowie I w. p.n.e. dołączony został za sprawą Lucjusza Marcjusza Filippusa kult Herkulesa. Koncepcja ta nie zyskała jednak większego uznania, zob., Richardson jr. 1977: 355 – 361. Świątynia *Herculis Magnus Custos* została wzniesiona w III w. p.n.e. i przebudowana w okresie Sulli, zob., Ziółkowski 1992: 50 – 55.

⁹⁸¹ Ov., *Fast.*, 6. 209, *dies natalis* świątyni *Herculis Magnus Custos* wypadał 4 czerwca. *Herculis Musarum* 30 czerwca, zob., Ov., *Fast.*, 6. 797.

⁹⁸² Wiseman 1974: 17, Ziółkowski 1992: 55, mimo tego, że Coarelli uważa, iż świątynia *Herculis Magnus Custos* znajdowała się przy północnej krawędzi *Circus Flaminius*, to lokalizuje ją na zachód od przybytku *Herculis Musarum*. Archeolog sądzi, że pierwsza *aedes* znajdowała się na miejscu współczesnego kościoła S. Maria in Publicolis. Pozostałości drugiej zostały odkryte z kolei około 300 metrów na wschód przy via S. Ambrogio, zob., Coarelli 1997: 364.

⁹⁸³ Pietilä – Castrén 1987: 101, *contra* Orlin 2002: 132.

⁹⁸⁴ Suet. *Aug.*, 29. 5, Ov., *Fast.*, 6. 797, Mart., *Ep.*, 5. 49, RE, 14. 2: 1571, MRR 2: 415, Filippus był synem Lucjusza Marcjusza Filippusa, konsula roku 56 p.n.e. Pasierbem Atii, oraz przyrodnim bratem późniejszego princepsa. Odbił on triumf po swojej hiszpańskiej kampanii w roku 33 p.n.e.

finansowana z dwóch źródeł. Po pierwsze z *manubiae*, które Nobilior zadedykował Muzom, a także z pieniędzy, którymi dysponował podczas cenzury⁹⁸⁵.

O tym jak przybytek mógł wyglądać wiemy z fragmentów *Forma Urbis* (31ee, 31ff, 31gg). Pomocne w tym wypadku są również badania archeologiczne z roku 1867 oraz 1980 [foto 46]. *Aedes* została wzniesiona na wysokim podium i podobnie jak inne świątynie dedykowane Herkulesowi miała okrągłą formę. Przed celą znajdował się pronaos z czterema kolumnami od frontu, a także ołtarz poświęcony herosowi. Za świątynią z kolei umieszczono eksedrę, bądź platformę, która mogła być wykorzystywana podczas spotkań poetów⁹⁸⁶. Na dłuższych bokach podium znajdowało się natomiast po sześć nisz, w których umieszczone były prawdopodobnie *Fasti*. Cała konstrukcja zamknięta została w I wieku p.n.e. przez *porticus Philippi*⁹⁸⁷.

Pewne pozostałości archeologiczne po fundacji Nobiliora zostały odkryte już w XIX wieku, kiedy to przy via S. Ambrogio odnaleziono (wspomnianą w rozdziale pierwszym) inskrypcję, która potwierdza przekaz Cycerona, że wódz zdeponował w *aedes* część łupów zdobytych w Ambrakii⁹⁸⁸. Z kolei podczas badań w roku 1980 prowadzonych w obrębie kościoła S. Ambrogio della Massima odsłonięto strukturę eksedry znajdującej się za świątynią. Odkryte pomieszczenie ma średnicę jedenastu metrów i zostało ono wykonane z kamiennych bloki z tufu Cappellaccio⁹⁸⁹.

Według Owidiusza *dies natalis* świątyni wypadło trzydziestego czerwca, jednak jak zasugerowała Pietilä – Castrén, data ta odnosi się prawdopodobnie do ponownej konsekracji przybytku przez Filippusa. Opierając się na *Fasti Filocali* badaczka

⁹⁸⁵ Aberson 1994: 214 – 215, badacz ten szerzej omawia zależność między *manubiae* a pieniędzmi wykorzystywanymi przez cenzorów. Jednak Aberson co do samej konstrukcji świątyni podziela pogląd zaproponowany przez Castagnolego.

⁹⁸⁶ Val. Max., 3. 7. 11, Plin., *NH.*, 34. 19.

⁹⁸⁷ Plin., *NH.*, 35. 66, Coarelli 1997: 483.

⁹⁸⁸ CIL, 1². 615 = ILLRP, 124, na temat samej inskrypcji oraz rozmieszczenia poszczególnych dzieł sztuki wewnątrz świątyni i portyku, zob., Rozdział 4.

⁹⁸⁹ Gianfrotta 1985: 376 – 384, LTUR 3: 18 – 19.

zasugerowała, że fundacja Nobiliora została dedykowana trzynastego czerwca, ponieważ ten dzień poświęcony był Muzom⁹⁹⁰.

Drugi z cenzorów roku 179 p.n.e. także był odpowiedzialny za konsekrację przybytków, które ślubował podczas swojego konsulatu w 187 r. p.n.e. Według Liwiusza, Marek Emiliusz Lepidus:

*Et alter ex censoribus M. Aemilius petiit ab senatu, ut sibi dedicationis <causa> templorum reginae Iunonis et Dianae, quae bello Ligustino annis octo ante uouisset, pecunia ad ludos decerneretur [...]*⁹⁹¹

Do tego jeden z cenzorów, M. Emiliusz, poprosił senat, aby mu przyznał pieniądze na igrzyska z okazji dedykacji świątyń Junony Królowej i Diany, które ślubował przed ośmiu laty w wojnie liguryjskiej [...] (przeł. M. Brożek).

Świątynie te znalazły się tak samo jak *aedes Nobiliora in Circo Flaminio*⁹⁹², która to przestrzeń była istotnym miejscem podczas każdej procesji triumfalnej, gdyż w tym miejscu przebiegała *via triumphalis*, skręcająca z Pola Marsowego w kierunku *Forum Holitorium* i dalej ku *Circus Maximus*⁹⁹³. Fundacje Lepidusa zostały konsekrowane dwudziestego trzeciego grudnia⁹⁹⁴. Niestety żadne przekazy nie wspominają, w jaki sposób wódz sfinansował pracę nad budową świątyń. Zważywszy jednak na małą ilość zdobytych przez niego łupów prawdopodobne jest, że fundacje wzniesiono z dwóch źródeł: *manubiae* oraz pieniędzy z *aerarium*⁹⁹⁵. Za pośrednictwem Juliusza Obsekwensa wiemy, że w obrębie przybytku Junony Królowej (*Iuno Regina*) zostały umieszczone m.in. łupy wojenne, w postaci tarcz

⁹⁹⁰ Ov., *Fast.*, 6. 797, Inscr. Ital., 13. 2: 471, Pietilä – Castrén 1987: 101.

⁹⁹¹ Liv., 39. 2. 8, 40. 52. 1.

⁹⁹² Liv., 40. 52. 1 – 2, Obs., 16, w *Fasti* przybytek zlokalizowany jest na Polu Marsowym (*in campo*), zob., Inscr. Ital., 13. 2: 25, 54.

⁹⁹³ Coarelli 1997: 127, Popkin 2016.

⁹⁹⁴ Inscr. Ital., 13. 2: 25, 54.

⁹⁹⁵ Shatzman 1975: 242, (*expensive outlays for the public were partly financed by booty and the Senate's allocation*)

liguryjskich wojowników. W roku 134 p.n.e. trafił w nie piorun⁹⁹⁶. *Aedes* ucierpiała jednak już kilka lat wcześniej, kiedy w tej części *Circus Flaminius* wybuchł pożar⁹⁹⁷. Odbudował ją prawdopodobnie Kwintus Cecyliusz Metellus, podczas wznoszenia na *Campus Martius* portyku, który połączył ją wspólnie ze świątynią Jowisza Statora w jeden zwarty kompleks⁹⁹⁸. Przybytek ten był kilkakrotnie przebudowywany również w kolejnych latach m. in. w czasach Augusta oraz Septymiusza Sewera. Wszelkie odkryte pozostałości *aedes*, które zostały odnalezione pomiędzy via S. Angelo in Pescherina i via Tribuna di Campitelli pochodzą z okresu późniejszych rekonstrukcji (głównie z III wieku n.e.)⁹⁹⁹.

Dzięki badaniom archeologicznym wiemy, że wygląd *aedes* przedstawiony na *Forma Urbis* (31bb) [foto 47] jest nieprecyzyjny, gdyż w tym okresie świątynia miała sześć jońskich kolumn od frontu, a nie jak ukazano na planie cztery. Ponadto badaczom udało się ustalić, że podłoga obszernej celi, w której stał posąg bogini znajdowała się kilka stopni wyżej niż pronaos¹⁰⁰⁰. W jej wnętrzu ustawiono również kilka innych dzieł sztuki. Były tam m. in. statuy Diany i Asklepiosa autorstwa Kefisodotosa, Wenus dłuta Filiskosa z Rodos oraz niezidentyfikowane posągi Pazytelesa¹⁰⁰¹. Niestety Pliniusz nie informuje w jaki sposób *signa* trafiły do Rzymu. Jednak prawdopodobnym jest, że zostały wywiezione z Grecji przez Metellusa lub Oktawiana, który wracając z Egiptu zabrał z miast wspierających podczas wojny Antoniusza sporo posągów¹⁰⁰².

Druga świątynia wzniesiona przez Lepidusa na Polu Marsowym została poświęcona Dianie. Jednak jej obecności nie odnotowano w żadnym *Fasti* z okresu Cesarstwa, dlatego przypuszcza się, że przybytek ten był zburzony przez Juliusza Cezara podczas przygotowywania terenu pod teatr (późniejszy Teatr

⁹⁹⁶ Obs., 27.

⁹⁹⁷ Obs., 16, Obsekwens podaje, że podczas pożaru w roku 156 p.n.e. ucierpiały budynki w obrębie *Circus Flaminius*, w tym także *aedes* Junony i Fortuny *Equestris*.

⁹⁹⁸ Pietilä – Castrén 1987: 131 – 132, Stamper 2005: 54, Coarelli 2008: 271.

⁹⁹⁹ Claridge 2010: 251, w obszarze tym odkryto pozostałości podium oraz fragmenty dwóch kolumn.

¹⁰⁰⁰ LTUR 3: 127.

¹⁰⁰¹ Plin., *NH.*, 36. 35 – 36, 36. 24, Rehak 2006: 29.

¹⁰⁰² Zob., Rozdział 4.

Marcellusa)¹⁰⁰³. Coarelli uważa jednak, że świątynia ta podobnie jak przybytek *Pietas* została odbudowana jako kapliczka przez Augusta i należy ją identyfikować z jednym z kwadratów przedstawionych na *Forma Urbis* (31 qrs). Archeolog uważa również, że *aedes* umieszczono na monetach¹⁰⁰⁴. Na awersie aureusa wybitego między 29 – 27 r. p.n.e. ukazano Dianę, na rewersie z kolei prostylos z tokańskimi kolumnami, w którego celi ustawiono tropajon oraz dzioby okrętów. Na architrawie znajdowała się legenda IMP CAESAR. Z kolei na tympanonie przedstawiona została Trinacria, co nawiązuje do Sycylii oraz morskiego zwycięstwa Oktawiana pod Naulochos¹⁰⁰⁵. Połączenie tej monety z fundacją Lepidusa budzi jednak sporo wątpliwości, ponieważ symbolizuje ona morski aspekt bogini (*Siciliensis*), podczas gdy przedstawiciel rodu Emiliuszów ślubował swój przybytek w czasie walk z liguryjskimi góralami¹⁰⁰⁶. Ponadto, jak zauważył Richardson, pomimo tego, że na awersie została przedstawiona Diana, nie można wyciągać jednoznacznych wniosków, że na rewersie znajdowała się świątynia tej bogini. Nawet jeśli przyjmimy, że tak było, to równie dobrze emitent monety mógł przedstawić *aedes* Diany znajdującej się na Sycylii nieopodal zatoki Naulochos lub w sposób symboliczny przybytek bogini wzniesiony na Awentynie, który odbudował dowódca floty Oktawiana Lucjusz Kornificjusz¹⁰⁰⁷. Część badaczy sugeruje z kolei nieco inną lokalizację *aedes* uważając, że mogła ona znajdować się na wschód od świątyni Junony Królowej i zostać zniszczona podczas pożaru w roku 156 p.n.e.¹⁰⁰⁸ Niestety przy obecnym stanie badań ustalenie dokładnego miejsca wzniesienia świątyni pozostaje jedynie w sferze spekulacji.

¹⁰⁰³ Pietilä – Castrén 1987: 105.

¹⁰⁰⁴ RIC, 12. 273.

¹⁰⁰⁵ Coarelli 1968: 191 – 209, źródła na temat burzenia poszczególnych świątyń pod budowę teatr wymieniam w kontekście *aedes Pietas*.

¹⁰⁰⁶ MAR: 36.

¹⁰⁰⁷ Richardson jr. 1992: 108, Gurval 1998: 57 – 58, na temat odbudowy świątyń przez stronników princepsa, zob., Suet., *Aug.*, 29. 4 – 6.

¹⁰⁰⁸ Bernard 2012: 418, na miejscu tej świątyni Metellus miał ufundować przybytek dla Jowisza Statora. Na temat pożaru w tym miejscu *Circus Flaminius*, zob., Obs., 16.

W czasie walk z Ligurami także kolejny konsul ślubował wznieść przybytek. W roku 184 p.n.e. Lucjusz Porcjusz Licynus obiecał ufundować bogini Wenus Erycyńskiej świątynię, którą konsekrował trzy lata później jego syn¹⁰⁰⁹. Według Strabona *aedes* znajdowała się w Rzymie *extra Portam Collinam* i była wzorowana na sycylijskim sanktuarium bogini, z góry Eryx. Została ona otoczona także portykiem¹⁰¹⁰. Jeśli przekaz tego autora jest wiarygodny, to o jej wyglądzie pewnych informacji mogą dostarczyć monety wybite w roku 56 p.n.e. przez Gajusza Konsydusza Nonianusza. Na awersie tej serii denarów ukazane zostało oblicze bogini Wenus, na rewersie zaś świątynia, którą przedstawiono jako tetrastyls, zwieńczony tympanonem, flankowanym przez akroteriony¹⁰¹¹.

Niestety żadne jej pozostałości archeologiczne nie zostały – jak do tej pory – odkryte, choć Coarelli stara się identyfikować świątynię z platformą odnalezioną w 1873 roku na południe od Bramy Kollieńskiej. Interpretacja ta jest jednak niepewna, ponieważ elementy odsłoniętej struktury (głównie cegły) pochodzą z czasów dynastii Sewerów¹⁰¹². Nie dysponujemy wcześniejszym materiałem mogącym poświadczyć, że odkryta platforma ma coś wspólnego z ufundowaną przez Licynusa świątynią. W takim wypadku określenie jej dokładnej lokalizacji pozostaje tylko w sferze spekulacji.

Dies natalis przybytku wypadł w *Vinalia* czyli dwudziestego trzeciego kwietnia¹⁰¹³. *Fasti Antiatini Veteres* oraz *Fasti Caeretani* wspominają również o *aedes* dwudziestego czwartego października, co może sugerować, że została ona ponownie poświęcona w tym dniu, być może przez Sullę lub Augusta¹⁰¹⁴.

¹⁰⁰⁹ Liv., 40. 34. 4, Pietilä – Castrén 1987: 111, Richardson jr. 1992: 408, Richardson uważa z kolei, że Licynus osobiście był odpowiedzialny za poświęcenie przybytku. Obecnie przekaz Liwiusza, który wspomina o świątyni Wenus Erycyńskiej za bramą Kollieńską już w roku 202 p.n.e. traktuje się jako anachronizm, zob., Liv., 30. 38. 10.

¹⁰¹⁰ Strab., 6. 2. 6, Inscr. Ital., 13. 2: 9, 38, 135, 446.

¹⁰¹¹ RRC, 424.

¹⁰¹² LTUR 5: 114 – 116, Bernard 2012: 406.

¹⁰¹³ Ov., *Fast.*, 4. 865, Inscr. Ital., 13. 2: 9, 38.

¹⁰¹⁴ Inscr. Ital., 13. 2: 525, LTUR 5: 114.

W czasie walk w Hiszpanii, w 180 r. p.n.e. ślubowana była z kolei świątynia Fortuny Jeździeckiej (*Fortuna Equestris*). Za akt ten odpowiedzialny był pretor Kwintus Fulwiusz Flakkus, który jak relacjonuje Liwiusz:

*imperator Romanus auersos hostes contemplatus aedem Fortunae equestri Iouique optimo maximo ludos vouit [...]*¹⁰¹⁵

wódz zaś rzymski patrząc na odpartego wroga ślubował Fortunie Jeździeckiej świątynię, a Jowiszowi najlepszemu i największemu igrzyska [...] (przeł. M. Brożek).

Zdobyte podczas dwuletniego pobytu wodza na Półwyspie Iberyjskim łupy musiały być okazałe, gdyż podczas triumfu wypłacił on swoim legionistom podwójny żołd¹⁰¹⁶. Część sum zagarniętych z prowincji Flakkus przeznaczył na budowę świątyni (*in eam rem sibi pecuniam conlatam esse ab Hispanis*)¹⁰¹⁷. Pomimo tego, że senat starał się ograniczyć wydatki wodza na igrzyska ku czci Jowisza, to jak zauważył historyk z Patavium zostały one zorganizowane z wielkim przepychem¹⁰¹⁸. Prawdopodobnie dzięki zgromadzonym podczas kampanii *manubiae*¹⁰¹⁹.

Za *locatio* świątyni nie odpowiadał jednak Flakkus, gdyż w roku 179 p.n.e. został on wysłany jako konsul na kolejną kampanię, tym razem przeciwko Ligurom. Za ten etap budowy odpowiedzialni byli więc duumwirowie (*duumviri ad aedem locandam*). Pomimo tego, że prace nad *aedes* rozpoczęły się stosunkowo szybko, to jej konsekracja nastąpiła dopiero po siedmiu latach od momentu ślubu. Wpływ na tak długi okres budowy mogło mieć oskarżenie Flakkusa o świętokradztwo, które miało miejsce w 174 r. p.n.e. Sprawując w tym czasie urząd cenzora dopuścił się on bowiem

¹⁰¹⁵ Liv., 40. 40. 10.

¹⁰¹⁶ Liv., 40. 43. 6, Shatzman 1975: 251.

¹⁰¹⁷ Liv., 40. 44. 9, Weigel 1998: 140, pomimo tego, że Liwiusz nie wspomina bezpośrednio, że pieniądze te stanowiły *manubiae*, to oczywistym jest, iż zostały one uzyskane w wyniku działań militarnych. Dzięki temu Flakkus mógł sfinansować budowę świątyni nie korzystając z pieniędzy z *aerarium*.

¹⁰¹⁸ Liv., 40. 45. 1 – 5.

¹⁰¹⁹ Pietilä – Castrén 1987: 114.

kradzieży marmurowych dachówek z przybytku Junony Lacyńskiej (Hery) znajdującego się nieopodal Krotony¹⁰²⁰. Zgromadzony w ten sposób materiał cenzor chciał przeznaczyć na wykończenie własnej świątyni, określonej przez Witruwiusza jako systylos, czyli przybytek o nieco szerszych interkolumniach, który architekt umieścił przy kamiennym teatrze (*ad theatrum lapideum*), identyfikowanym z wzniesionym w I wieku p.n.e. *Theatrum Pompeii*¹⁰²¹. Senaat wymusił jednak na Flakkusie zwrot skradzionych dachówek, które zostały odesłane do sanktuarium Junony Lacyńskiej¹⁰²². Cenzor ostatecznie konsekrował swoją fundację w 173 r. p.n.e., urządzając przy tej okazji kolejne igrzyska¹⁰²³.

Przybytek Fortuny znajdował się na Polu Marsowym, jednak badacze nie są zgodni, co do jego konkretnej lokalizacji. Przekaz Tacyty sugeruje, że w roku 22 n.e. świątynia już nie istniała i prawdopodobnie spłonęła w pożarze, który strawił Teatr Pompejusza w roku 21 n.e., lub też została zniszczona jeszcze wcześniej¹⁰²⁴. Coarelli uważa, że przybytek ten znajdował się na północ od kompleksu Pompejusza, w miejscu kościoła S. Maria in Monterone i został rozebrany, aby zrobić miejsce pod *Stagnum Agrippae*¹⁰²⁵. Jednak analizując przekaz Juliusza Obsekwensa, taka lokalizacja wydaje się mało prawdopodobna. Piszący w IV wieku n.e. historyk zaznaczył bowiem, że podczas pożaru z roku 156 p.n.e. ucierpiała zabudowa znajdująca się przy *Circus Flaminius* pomiędzy przybytkiem Junony Królowej a Fortuny¹⁰²⁶. W takim wypadku jeśli wspomniana przez autora *aedes*, to świątynia dedykowana Fortunie Jeździeckiej, to jej lokalizacji należałoby szukać po południowej stronie Teatru Pompejusza¹⁰²⁷. Niemniej jednak aby rozwiązać wszelkie

¹⁰²⁰ Liv., 42. 3. 1, Val. Max., 1. 1. 20.

¹⁰²¹ Vit., 3. 3. 2, Coarelli 1981: 31.

¹⁰²² Liv., 42. 3. 1 – 8, pomimo tego, że dachówki zostały oddane, to nie zostały one ponownie zamontowane, gdyż jak tłumaczył Liwiusz, brakowało rzemieślników, którzy potrafili by to zrobić. Brak ten może wynikać z faktu, że Krotona od 194 r. p.n.e. stała się rzymską kolonią, co wiązało się z całkowitą wymianą obywateli, zob., Pietilä – Castrén 1987: 115.

¹⁰²³ Liv., 42. 10. 5, jej *dies natalis* przypadały 13 sierpnia, zob., Inscr. Ital., 13. 2: 494.

¹⁰²⁴ Tac., *Ann.*, 3. 71 – 72, Richardson jr., 1992: 155 – 156.

¹⁰²⁵ Coarelli 1981: 31, pogląd ten podziela również Pietilä – Castrén 1987: 116.

¹⁰²⁶ Obs., 16.

¹⁰²⁷ Richardson jr. 1992: 155, Bernard 2012: 427.

wątpliwości, co do umiejscowienia przybytku potrzebne są dalsze badania archeologiczne.

Według części naukowców również Lucjusz Emiliusz Paulus był odpowiedzialny za fundację *aedes*, w której umieścić miał posąg Minerwy¹⁰²⁸. Na podstawie passusu Pliniusza, Samuel Ball Platner doszedł do wniosku, że wódz ufundował na Palatynie przybytek *Fortunae Huiusce Diei* ślubowany podczas bitwy pod Pydną w roku 168 p.n.e.¹⁰²⁹ Jednak obecnie odrzuca się taką możliwość. Badacze są zdania, że przekaz Pliniusza należy rozumieć w inny sposób. Sugerują oni, że Paulus zdeponował tylko statuetkę bogini w miejscu, gdzie *gens Aemilia* był od lat aktywna w kwestiach fundacji publicznych, a mianowicie w obszarze *Area Sacra* (Largo di Torre Argentina)¹⁰³⁰. W obszarze tym pod koniec II wieku p.n.e. Katulus ufundował świątynię dla *Fortunae Huiusce Diei*, w której zgromadzono wiele dzieł sztuki, a posąg Minerwy przywieziony przez Paulusa z Grecji był jednym z nich. Jednak nie znajdował się on w samym przybytku, tylko przed nim bądź nieopodal niego (prawdopodobnie bliżej świątyni Juturny)¹⁰³¹, co sugeruje użyty przez Pliniusza zwrot *ad aedem*, a nie *in aede*. Z całą stanowczością należy zaznaczyć jednak, że pogramca Perseusza nie był odpowiedzialny za dedykację *aedes*, dlatego nie został on uwzględniony w katalogu poszczególnych fundacji *ex manubiis*.

Podczas kampanii w Hiszpanii w latach 151 – 150 p.n.e. ślubowana była także świątynia *Felicitas*. Na jej budowę Lucjusz Licyniusz Lukullus przeznaczył zagarnięte na Półwyspie Iberyjskim łupy (λάφυρα)¹⁰³². Zdobytcz ta została uzupełniona również przez *manubiae*, które z Grecji przywiózł Lucjusz Mummiusz. Wódz ten przekazał bowiem Lukullusowi na dekorację *aedes* sporo dzieł sztuki wywiezionych z Koryntu. Na tej podstawie przypuszcza się, że przybytek został konsekrowany po roku 146

¹⁰²⁸ Plin., NH., 34. 54, *Fecit et cliduchum et aliam Minervam, quam Romae Paulus Aemilius ad aedem Fortunae Huiusque Diei dicavit, item duo signa, quae Catulus in eadem aede, palliata et alterum colossicon nudum, primusque artem toreuticen aperuisse atque demonstrasse merito iudicatu.*

¹⁰²⁹ Platner, Ashby 1929: 216.

¹⁰³⁰ Pietilä – Castrén 1987: 120, Bravi 2014: 60 – 63, zob., Rozdział 4.

¹⁰³¹ Zob., Rozdział 4.

¹⁰³² Cass. Dio., 22. 76. 2, podczas kampanii wódz zdobył m. in. sto talentów srebra, grabiąc i sprzedając w niewolę mieszkańców miasta Kauka, zob., App., Iber., 51 – 52, Shatzman 1975: 254.

p.n.e. (powrót Mummiusz z Grecji) lub w 142 p.n.e., ponieważ w tym okresie Kasjusz Dion wspomina o zamieszaniu związanym z ofiarowanymi statuiami¹⁰³³. Według historyka, kiedy Lukullus nie chciał zwrócić przekazanych przez Mummiusza posągów, zasłaniając się praktykami religijnymi, zdobywca Koryntu nie okazał gniewu i zgodził się, by łupy te zostały poświęcone w przybytku *Felicitas* w imieniu Lukullusa¹⁰³⁴.

Niestety *dies natalis* przybytku nie jest znany, choć przypuszcza się, że mógł on przypadać pierwszego lipca, podobnie jak świątyni *Felicitas*, znajdującej się na Kapitolu¹⁰³⁵. Niewykluczone, że przed *aedes* umieszczony był również portyk, o którym wspominał Strabon¹⁰³⁶. W samej świątyni oprócz łupów znajdował się prawdopodobnie posąg bogini *Felicitas*, który Lukullus (konsul roku 74 p.n.e.) zamówił u Arkesilaosa. O dziele tym wspomina Pliniusz. Przekaz encyklopedysty jest niestety niejasny, gdyż informuje on, że rzeźbiarz zmarł przed końcem pracy nad statua¹⁰³⁷. Jednak kilka wersów wcześniej wspominał, iż był znany również z późniejszych zamówień. Jego autorstwa był m. in. posąg Wenus Rodzicielki, który znalazł się na Forum Cezara, w świątyni *Venus Genetrix*. W takim wypadku należy przyjąć, że artysta ukończył statua *Felicitas*, która znalazła się w jej świątyni wzniesionej *in Velabro*, podobnie jak wiele innych posągów¹⁰³⁸. Według Cyclerona *aedes* była jednym z najwspanialszych miejsc w Rzymie, gdzie prezentowano zdobyte dzieła¹⁰³⁹. Niestety przy obecnym stanie źródeł możemy podać tylko przybliżoną lokalizację świątyni, która musiała znajdować się gdzieś w obszarze *vicus Iugarius*

¹⁰³³ Weigel 1998: 135.

¹⁰³⁴ Cass. Dio., 22. 76. 2, również Strabon, zob., Strab., 8. 6. 23, dzieła sztuki umieszczone w świątyni omawiam szerzej w Rozdziale 4.

¹⁰³⁵ Pietilä – Castrén 1987: 128.

¹⁰³⁶ Strab., 8. 6. 23, Bravi 2014: 42 – 43, sceptycznie do fundacji portyku podchodzi jednak Pietilä – Castrén, zob., Pietilä – Castrén 1987: 125 – 126.

¹⁰³⁷ Plin., *NH.*, 35. 156.

¹⁰³⁸ Suet., *Iul.*, 37. 2, Cass. Dio., 43. 21. 1, Häuber 2005: 9, uważa, że odkryty w osuwisku na zboczu Kapitolu fragment posągu pochodził ze świątyni *Felicitas*. Inaczej jednak sądzi Coarelli, który identyfikuje te pozostałości z posągiem kultowym z przybytku *Fides*, zob., Coarelli 2008: 35.

¹⁰³⁹ Cic., *Verr.*, 2. 4. 126.

i *vicus Tuscus*¹⁰⁴⁰. *Aedes* spłonęła bowiem w okresie panowania Klaudiusza i prawdopodobnie nie została już odbudowana¹⁰⁴¹.

Wspomniany już wielokrotnie Kwintus Cecyliusz Metellus także był odpowiedzialny za budowę świątyni. Przybytek ten określano w źródłach jako *Metelli aede qua campus petitur, aede Iovi Metellinae* lub *Metelli Iovis Statoris*, czyli *aedes* Jowisza Statora wzniesiona w *porticus Metelli*¹⁰⁴². Niestety nie wiemy dokładnie, w którym momencie wódz ślubował świątynię jednak prawdopodobnym jest, że uczynił to podczas bitwy przeciwko Andriskosowi w 148 r. p.n.e., gdy zapobiegł ucieczce własnej kawalerii, przechylając ostatecznie szalę zwycięstwa na swoją korzyść¹⁰⁴³. Również w przypadku *locatio* i *dedicatio* nie posiadamy żadnych konkretnych informacji, dlatego przypuszcza się, że do rozpoczęcia budowy mogło dojść podczas konsulatu Metellusa przypadającego na rok 143 p.n.e., a do jej poświęcenia w roku 131 p.n.e., kiedy został wybrany cenzorem¹⁰⁴⁴.

Wellejusz Paterkulus podkreśla, że przybytek ten był pierwszą rzymską budowlą wzniesioną z marmuru¹⁰⁴⁵. Badacze nie są jednak zgodni, czy *aedes* w całości została wykonana z tego materiału czy tylko poszczególne jej elementy. Gwyn – Morgan uważał, że jedynie pewne partie świątyni zrobiono z marmurowych płyt, podium zaś było wykonane z tufu. Z kolei Pierre Gros jest zdania, że budowla w całości była wzniesiona z tego kamienia¹⁰⁴⁶. Ponieważ żadne pozostałości tej fazy budowy nie zachowały się, zmuszeni jesteśmy tylko do spekulacji. Nie wiemy również jaki marmur został wykorzystany podczas prac, jednak zważywszy na fakt, że dopiero Juliusz Cezar zaczął wykorzystywać powszechnie italski marmur z Luni, prawdopodobnym jest, że Metellus korzystał z greckich kamieniołomów.

¹⁰⁴⁰ LTUR 2: 244, Richardson jr. 1992: 150.

¹⁰⁴¹ Plin., *NH.*, 34. 69.

¹⁰⁴² Vell. Pat., 1. 11. 5, Vitr., 3. 2. 5, Plin., *NH.*, 36. 40, Fest., 496, Coarelli 2008: 271, Bernard 2010: 35, *contra* Richardson jr. 1992: 221.

¹⁰⁴³ Zonar., 9. 28, Gwyn – Morgan 1971: 486, Pietilä – Castrén 1987: 129, na temat klęski i pojmania Andriskosa, zob., Liv., *Per.*, 50.

¹⁰⁴⁴ MRR 1: 500, Gwyn – Morgan 1971: 502 – 504.

¹⁰⁴⁵ Vell. Pat., 1. 11. 5.

¹⁰⁴⁶ Gwyn – Morgan 1971: 505, Gros 1978: 39.

Architektem odpowiedzialny za wykonanie *aedes* był bowiem Hermodoros, który zaszcześcić mógł na rzymskim gruncie hellenistyczne wzorce¹⁰⁴⁷.

Według pierwotnego założenia przybytek był perypterossem z sześcioma kolumnami na krótszych bokach i z jedenastoma na dłuższych¹⁰⁴⁸. W okresie Augusta został on jednak przebudowany w *peripteros sine postico* (widać to m. in. na *Forma Urbis* 31u i 31ggz) [foto 48]. Zmiana formy mogła wynikać z dobudowania za przybytkiem *schola Octaviae*¹⁰⁴⁹. Według Pliniusza za restaurację *aedes* odpowiadali spartańscy architekci – Sauras i Batrachos, którzy umieścili na bazach kolumn *signa* w postaci jaszczurki i żaby (σαύρα i βάτραχος). Ponieważ w ten sposób mogli zaznaczyć swój udział w budowie tej świątyni¹⁰⁵⁰. Badacze jednak nie są zgodni, co do autentyczności tego przekazu uważając, że równie dobrze Pliniusz stworzył aitiologiczną historię do znajdujących się na bazach znaków¹⁰⁵¹.

Podobnie jak w przypadku *aedes* Junony Królowej, również świątynia Jowisza została odbudowana w okresie Sewerów, a pozostałości tej fazy budowy zlokalizowano pod kościołem S. Maria in Campitelli¹⁰⁵². Wewnątrz przybytku znajdował się posąg kultowy autorstwa Dionizjosa i Poliklesa, a także statuy Pana i Olymposa w scenie zapasów, oraz Wenus¹⁰⁵³. Niestety Pliniusz nie informuje w jaki sposób dzieła te trafiły do Rzymu, jednak zważywszy na ilość posągów, które przywiózł Metellus po swojej kampanii jest możliwe, że część z nich została wywieziona z Grecji jako łup wojenny. Podobnie zresztą jak ustawiona w okalającym świątynie Jowisza Statora i Junony Królowej portyku, grupa macedońskich jeźdźców autorstwa Lizypa¹⁰⁵⁴.

¹⁰⁴⁷ Plin., *NH.*, 36. 48, Bernard 2010: 36.

¹⁰⁴⁸ Vit., 3. 2. 5.

¹⁰⁴⁹ LTUR 3: 158.

¹⁰⁵⁰ Plin., *NH.*, 36. 42, według Pliniusza w ten symboliczny sposób architekci zaznaczyli swoją pracę, gdyż nie pozwolono im umieścić inskrypcji.

¹⁰⁵¹ Gwyn – Morgan 1971: 491.

¹⁰⁵² Richardson jr. 1992: 225 – 226.

¹⁰⁵³ Plin., *NH.*, 36. 35 – 36, Richardson jr. 1992: 225.

¹⁰⁵⁴ Na temat zagrabionych przez Metellusa posągów, zob., Rozdział 4.

Dies natalis świątyni przypadało piątego września, jednak po odbudowie przybytków oraz portyku, który został przemianowany na *porticus Octaviae* data została przesunięta na dzień urodzin pierwszego princepsa – dwudziesty trzeci września¹⁰⁵⁵.

W okresie aktywności budowlanej Metellusa również dwóch innych wodzów starało się podkreślić swój sukces militarny poprzez fundację świątyni. Zarówno w przypadku Publiusza Korneliusza Scypiona Emiliusza jak i Lucjusza Mummiusza ich dedykacje związane były z Herkulesem. Niestety zachowane źródła na temat tych budowli są niejednoznaczne¹⁰⁵⁶.

Świątynia wzniesiona przez zdobywcę Kartaginy wzmiankowana jest w trzech przekazach narracyjnych. Według Festusa (fragment jego tekstu jest niestety uszkodzony) na *Forum Boarium* w miejscu, gdzie stał *Pudicitiae signum*, znajdowała się *aedes Aemiliana Herculis*¹⁰⁵⁷. Informację tę można uzupełnić passusem z *Moraliów* Plutarcha. Grecki autor zaznaczył, że Scypion Emiliusz został skrytykowany przez lud za to, że nie zaprosił na uroczystość z okazji konsekracji przybytku Mummiusza, z którym w roku 142 p.n.e. wspólnie sprawował urząd cenzora¹⁰⁵⁸. Pliniusz z kolei odnotował, że wewnątrz świątyni znajdowały się obrazy autorstwa Pakuwiusza, który był również odpowiedzialny za stworzenie *fabula praetexta* dla Emiliusza Paulusa – ojca Scypiona Emiliusza¹⁰⁵⁹. Niestety nie wiemy, w którym dokładnie okresie *aedes* była ślubowana, jednak zważywszy na charakter boga, wydaje się, że mogło mieć to miejsce podczas kampanii Scypiona Emiliusza w Afryce, kiedy zdobył on Kartaginę¹⁰⁶⁰.

¹⁰⁵⁵ Inscr. Ital., 13. 2: 508, 512, *Iovi Stator(i), Iun(oni) Reg(inae) ad cir(cum) Flam(inium)*.

¹⁰⁵⁶ Bastien 2008: 33, według Plutarcha Scypion Emiliusz był również odpowiedzialny za budowę świątyni *Virtus*, jednak nic więcej nie wiadomo na temat tej budowli, zob., Plut., *Fort. Rom.*, 5, Astin 1967: 23, 79.

¹⁰⁵⁷ Fest., 282 L, według Scaligera: *Pudicitiae signum in foro Bovario est, ubi Aemiliana aedis est Herculis. Eam quidam Fortunae esse existimant*. Inną lekcję tego tekstu proponuje m. in. Palmer: *ubi Flaminini aedis est Herculis*. O lokalizacji świątyni Herkulesa wspomina Liwiusz, zob., Liv., 10. 23. 3, Pietilä – Castrén 1987: 136.

¹⁰⁵⁸ Plut., *Mor.*, 816, Coarelli 2008: 319.

¹⁰⁵⁹ Plin., *NH.*, 35. 19.

¹⁰⁶⁰ Popkin 2016: 193.

Przybytek ten znany jest tylko z renesansowych rysunków Baldassare Peruzziego [foto 49], ponieważ jego pozostałości zostały rozebrane w XV wieku w czasie pontyfikatu Sykstusa IV. Znajdował się on prawdopodobnie na północ od współczesnego kościoła S. Maria Cosmedin i miał okrągłą formę. Z kolei budowlę obiegała stojąca na wysokim podium kolumnada w porządku tokańskim¹⁰⁶¹.

Niestety nie znamy konkretnej daty *dies natalis* świątyni. Badacze przypuszczają jednak, że mogła ona przypadać dwunastego lub trzynastego sierpnia, kiedy to dedykowane były dwie inne *aedes* Herkulesa znajdujące się w tym obszarze miasta [foto 50]¹⁰⁶². Nieopodal świątyni *Aemilana Herculis*, pomiędzy *Ara Maxima* i *Circus Maximus* stała bowiem fundacja poświęcona dla herosa z przydomkiem *Invictus*, którą po latach odbudował Pompejusz Wielki (*Pompeiana Herculis*)¹⁰⁶³.

Blżej zaś Tybru znajdowała się (i znajduje obecnie) kolejna budowla dedykowana Herkulesowi, którą Ziółkowski utożsamia ze ślubowaną w Grecji przez Lucjusza Mummiusza świątynią *Herculis Victor (ad Portam Trigeminam)* [foto 51]¹⁰⁶⁴. Coarelli uważa jednak, że budowla ta została ufundowana przez handlarza oliwą Marka Oktawiusza Herennusa (*Hercules Olivarius*) z dziesięciny zgromadzonych przez niego środków¹⁰⁶⁵. Identyfikuje on ten przybytek w oparciu o odnalezioną nieopodal bazę z fragmentem inskrypcji: *O OLIVARIVS OPVS SCOPAE MINORIS*, według której Skopas Młodszy był autorem posągu dedykowanego herosowi z przydomkiem *Olivarius*¹⁰⁶⁶.

Taka interpretacja napisu skłoniła włoskiego archeologa do poszukania innej lokalizacji świątyni Mummiusza. Podobnie jak Pietilä – Castrén uważa on, że wódz ufundował *aedes* na wzgórzu *Caelius*, ponieważ w tym miejscu odnaleziona została

¹⁰⁶¹ LTUR 3: 11 – 12, Ziółkowski 1988b: 313 – 314, w kryptach znajdujących się pod kościołem S. Maria Cosmedin, odnaleziona została z kolei platforma 21 x 18 m wykonana z bloków tufu z Anio, którą część badaczy łączy z *Ara Maxima*, zob., Coarelli 2008: 319, Claridge 2010: 290.

¹⁰⁶² Inscr. Ital., 13. 2: 181, LTUR 3: 20 – 21, *dies natalis* świątyni *Herculis Invictus* przypadało 12 sierpnia. Dzień później *Herculis Victori*.

¹⁰⁶³ Plin., *NH.*, 34. 57, App., *B.C.*, 2. 319, Plut., *Pomp.*, 69, Ziółkowski 1992: 45 – 49.

¹⁰⁶⁴ Ziółkowski 1988b: 309 – 333.

¹⁰⁶⁵ Serv., *Aen.*, 8. 362, Macrobian., *Sat.*, 3. 6. 10, Coarelli 1988: 95 – 97.

¹⁰⁶⁶ CIL, 6. 33936.

przytaczana już w poprzednim rozdziale inskrypcja¹⁰⁶⁷. Na napis ten natrafiono w XVIII wieku, podczas rozbiórki ogrodzenia przy Ospedale del Celio. Fińska badaczka sugeruje ponadto, iż umieszczona na tablicy tytulatura *imperator dedicat* sugeruje, że wódz ufundował przybytek jeszcze przed swoim drugim triumfem (145 p.n.e.). Ponieważ gdyby uczynił to po *pompa triumphalis*, to nie mógłby poświęcić przybytku jako osoba prywatna. W takim wypadku do konsekracji *aedes* musiałoby dojść dopiero w roku 142 p.n.e. kiedy Mummiusz został wybrany cenzorem, a więc zapewne ten ostatni urząd zostałby przedstawiony na inskrypcji. Pietilä – Castrén zaznacza również, że konstrukcja ta była niezbyt dużych rozmiarów świątynką i została wykonana w stylu etrusko – italijskim, a jej budowę mógł nadzorować brat Mummiusza¹⁰⁶⁸.

Koncepcje te mają jednak kilka słabych punktów. Po pierwsze podkreślenie, że Mummiusz poświęcił przybytek jako wódz, nie musi wcale sugerować, że uczynił to przed swoim triumfem. Napis ten miał bowiem na celu informować, że świątynia oraz posąg Herkulesa były ślubowane herosowi podczas kampanii w Grecji, której kulminacyjnym punktem było zburzenie Koryntu. Po drugie, fakt odnalezienia inskrypcji na wzgórzu *Caelius* nie musi jeszcze świadczyć, iż w miejscu tym wzniesiony został przybytek. Wtórne wykorzystanie elementów architektonicznych czy inskrypcji było bowiem już w czasach antycznych powszechnie stosowane.

Argumenty Coarellego, również są nieprzekonujące, gdyż odnaleziony na *Forum Boarium* napis (*O OLIVARIVS OPVS SCOPAE MINORIS*) nic nam nie mówi o fundacji samej świątyni. Wątpliwe jest również to, że handlarz oliwą, który w młodości był flecistą mógł sfinansować wykonaną z drogiego greckiego marmuru świątynię. Makrobiusz określa bowiem Herennusa jako jednego z *mercatores*, którzy to w przeciwieństwie do *negotiatores*, dysponowali ograniczonymi środkami

¹⁰⁶⁷ CIL, 12. 626, Pietilä – Castrén 1987: 140 – 143, Coarelli 2008: 215, (*L. Mummi(us) L. f. cos. duct(u) auspicio imperioque eius Achaia capt(a) Corinto deleto Romam rediit triumphans. ob hasce res bene gestas quod in bello voverat hanc aedem et signu(m) Herculis Victoris imperator dedicat*). Przekład inskrypcji zamieściłem w poprzednim rozdziale.

¹⁰⁶⁸ Pietilä – Castrén 1987: 140 – 143.

finansowymi. Niektórzy z tych handlarzy mogli zdobyć spory majątek, ale zapewne niewystarczający, aby ufundować tak okazały przybytek jak ten znajdujący się *ad Portam Trigemina*¹⁰⁶⁹. Autor Saturnaliów wspomina również, że Herennus ufundował *aedes* po tym jak pokonał piratów, jednak jak zauważył Ziółkowski do końca II wieku p.n.e. Rzymianie względnie tolerowali korsarzy, którzy dostarczali na Półwysep Apeniński niewolników. Sytuacja zmieniła się dopiero w czasie I wojny pontyjskiej, kiedy to Pompejusz Wielki rozgromił ich flotę. Prawdopodobnie to dopiero w tym okresie mógł stawić im czoła również Herennus¹⁰⁷⁰. Kolejnym argumentem świadczącym przeciwko możliwości wzniesienia przybytku przez handlarza oliwą jest fakt, że był on osobą prywatną, podczas gdy za dedykację świątyni zawsze odpowiadali urzędnicy: konsulowie, cenzorzy bądź duumwirowie.

Argumenty te są wystarczająco mocnymi dowodami, aby odrzucić tezę Coarellego, jakoby Herennus był odpowiedzialny za fundację tego przybytku. W takim wypadku uważam podobnie jak Ziółkowski, że okrągłą świątynię Herkulesa *ad Portam Trigemina* ufundował *ex manubiis* Mummiusz. Herennus z kolei mógł umieścić w *aedes* bądź nieopodal niej posąg herosa, który stał na odnalezionej bazie z inskrypcją zrekonstruowaną w następujący sposób: [Hercules Victor volg]o *Olivarius opus Scopae minoris*¹⁰⁷¹.

Niestety o historii fundacji oprócz tego, że była ona ślubowana podczas kampanii w Grecji nie posiadamy zbyt wielu informacji. Badacze przypuszczają, że została ona dedykowana w czasie przypadającej na 142 r. p.n.e. cenzury Mummiusza¹⁰⁷². Jednak zważywszy na fakt, iż pierwszą świątynią wzniesioną w Rzymie z marmuru była *aedes* Jowisza Statora, nad którą prace trwały prawdopodobnie aż do końca lat 30 – II w. p.n.e. bezpiecznie jest przyjąć, że również przybytek Herkulesa był wznoszony w tym przedziale czasowym, a mianowicie w latach 145 – 131 p.n.e.¹⁰⁷³

¹⁰⁶⁹ Macrobius, *Sat.*, 3. 6. 10.

¹⁰⁷⁰ Ziółkowski 1988b: 321.

¹⁰⁷¹ Ziółkowski 1988b: 327, Popkin 2016: 194 – 196.

¹⁰⁷² Ziółkowski 1988b: 327.

¹⁰⁷³ Pietilä – Castrén 1987: 134.

Niewykluczone również, że za jego budowę mógł odpowiadać Hermodoros, który w tym okresie wykonywał również inne projekty budowlane (m. in. dla Metellusa).

Znajdująca się *ad Portam Trigeminam* świątynia Herkulesa została wzniesiona na wykonanym z tufu z Grotta Oscura okrągłym podium o średnicy 16. 5 m. Cela miała zaś średnicę 9. 91 m, a jej ściany zostały wykonane z marmuru pentelickiego, podstawa zaś z trawertynu. Z pozyskiwanego w Grecji materiału zrobiono również dwadzieścia kolumn korynckich, które obiegały *aedes* (10. 66 m wysokości)¹⁰⁷⁴. Część z nich uległa jednak zniszczeniu na początku I wieku n.e. (prawdopodobnie podczas powodzi w roku 15 n.e.) a do ich odbudowy wykorzystano marmur z Luni. Przybytek jest pozbawiony w całości architrawu. Pewne elementy głowic kolumn również zostały utracone. Niemniej jednak świątynia zachowana jest w dobrym stanie, zapewne dlatego, że w XII wieku przekształcono ją w kościół S. Stefano della Carrozze¹⁰⁷⁵.

Wspomniany już powyżej Hermodoros był również odpowiedzialny za projekt trzeciej świątyni, która podobnie jak *aedes* Mummiusza i Metellusa została ufundowana *ex manubiis*¹⁰⁷⁶. Architekt ten nadzorował bowiem pracę przy przybytku dedykowanym Marsowi w obrębie *Circus Flaminius* (*Aedis Martis est in circo Flamínio architectata ab Hermodoro Salaminio*)¹⁰⁷⁷. Budowla ta była ślubowana przez konsula roku 138 p.n.e. Decymiusza Juniusza Brutusa Galeckiego i jest obecnie identyfikowana z pozostałościami odnalezionymi pod kościołem S. Salvatore in Campo¹⁰⁷⁸. Na jej budowę wykorzystano łupy zagarnięte *de Callaecis et Lusitanis*, nad którymi to ludami triumfował w roku 133 p.n.e. Brutus¹⁰⁷⁹.

¹⁰⁷⁴ Coarelli 2008: 316.

¹⁰⁷⁵ Stamper 2005: 70 – 71, Coarelli 2008: 316 – 317, z dwudziestu kolumn obiegających świątynię, jedenaście zostało postawionych ponownie w I w. n.e. z marmuru z Luni. Kwestie dyskusyjne, co do datowania świątyni, zob., Ziółkowski 1988b: 328 – 329. Część badaczy uważa, że przybytek powstał dopiero na początku I w. p.n.e., zob., Strong, Ward – Parkings 1960: 30 – 31.

¹⁰⁷⁶ Val. Max., 8. 14. 2, (*Similiter honoratus animus erga poetam Accium D. Bruti suis temporibus clari ducis extitit, cuius familiari cultu et prompta laudatione delectatus versibus templorum aditus, quae ex manubiis consecraverat, adornavit [...]*).

¹⁰⁷⁷ Nep., *Prisc.*, 17, Orlin 2002: 201.

¹⁰⁷⁸ Zevi 1976: 1055, Coarelli 2008: 273 – 274, Bernard 2010: 37 – 38.

¹⁰⁷⁹ Rich 2014: 250.

Świątynia została zaplanowana jako heksastylos, o czym świadczyć mogą odnalezione pozostałości archeologiczne. Odkryte w XIX wieku elementy krepidomy, stylobatu, wykonanych z marmuru pentelickiego kolumn, a także zachowany fragment *Forma Urbis* (238b) [foto 52], sugerują że przybytek miał typowo grecki charakter. *Aedes* nie miała bowiem pronaosu. Ponadto składała się tylko z głębokiej celi prowadzącej do adytonu, w którym znajdowały się prawdopodobnie kolosalne posągi autorstwa Skopasa przedstawiające siedzącego Marsa, oraz Wenus¹⁰⁸⁰. Niestety proveniencja tych dzieł nie jest znana.

Według Cyserona fronton przybytku był ozdobiony wersami poematów Lucjusza Akcjusza, którego patronem był Brutus¹⁰⁸¹. Arpinata pisząc o tym, wymienia fundacje wodza w liczbie mnogiej (*templorum ac monumentorum*), co może sugerować, że ufundował on również inne monumenty, jednak nie posiadamy żadnych innych informacji na ich temat.

Niestety brak źródeł nie pozwala nam przeanalizować, czy w latach 130 – 101 p.n.e. powstały w Rzymie jakieś świątynie ufundowane *ex manubiis*. Wiemy tylko, że w tym okresie dwóch wodzów wykorzystało zdobycz wojenną na renowację starszych *aedes*. W taki sposób w roku 117 p.n.e. sfinansował pracę nad przybytkiem Kastora na *Forum Romanum* Lucjusz Cecyliusz Metellus Dalmacki¹⁰⁸². Według Bastiena również z *manubiae* Gajusza Cecyliusza Metellusa Kaprariusza została odbudowana świątynia *Magna Mater*, która spłonęła w roku 111 p.n.e.¹⁰⁸³ Musimy mieć jednak na uwadze, że takie fundacje powstawały prawdopodobnie również w tym okresie, gdyż tradycja ta była cały czas kultywowana. W roku 101 p.n.e. ślubowane zostały bowiem dwa przybytki na budowę, których wykorzystano łupy wojenne.

¹⁰⁸⁰ Plin., *NH.*, 36. 26, LTUR 3: 226.

¹⁰⁸¹ Cic., *Pro Arch.*, 27.

¹⁰⁸² Cic., *Verr.*, 1. 154, Cic., *Scaur.*, 46, Coarelli 2008: 74.

¹⁰⁸³ Ov., *Fast.*, 4. 348, Bastien 2008: 33, Owidiusz podaje lakonicznie, że za odbudowę tego przybytku odpowiedzialny był Metellus. Richardson uważa jednak, że świątynię tą odbudował dopiero Kwintus Cecyliusz Metellus Numidyjski, konsul roku 109 p.n.e., zob., Richardson jr. 1992: 242.

Podczas walk z Cymbrami i Teutonami, prokonsul Kwintus Lutacjusz Katulus obiecał zbudować przybytek dla Fortuny (*Fortunae Huiusce Diei*). Drugi z wodzów Gnejusz Mariusz wzniósł w tym samym czasie świątynię dedykowaną dla Męstwa i Honoru (*Honos et Virtus Mariana*)¹⁰⁸⁴. Katulus wykorzystał zdobyte podczas wojny *spolia* do dekoracji wspomnianego już wyżej portyku. Jednak to ufundowana przez niego świątynia cieszyła się większą popularnością, ponieważ w jej obrębie wystawiono wspaniałe dzieła sztuki¹⁰⁸⁵.

Przybytek Fortuny wzniesiono na Polu Marsowym. Został on dedykowany w rocznicę bitwy pod Vercellae¹⁰⁸⁶. Identyfikuje się go jako *aedes* (B) z *Area Sacra* (Largo di Torre Argentina)¹⁰⁸⁷. Mimo tego, że świątynię zaplanowano na planie koła, to nie była ona typowym greckim tolosem, tak jak chociażby fundacja Mummiusza. Została ona wzniesiona bowiem na tradycyjnym dla architektury Półwyspu Apenińskiego wysokim podium. Podstawa ta miała 2. 50 m wysokości i została wykonana z bloków tufu wulkanicznego z Anio¹⁰⁸⁸. *Aedes* obiegała koryncka kolumnada, z której obecnie zachowało się sześć kolumn. Do wnętrza przybytku prowadziły masywne schody, na szczycie których znajdował się wykonany z trawertynu pronaos. Cella miała 9 metrów średnicy, a w jej wnętrzu na bazie stały dwie statuy autorstwa Fidiasza, a także posąg kultowy, którego monumentalna głowa została odnaleziona nieopodal przybytku¹⁰⁸⁹. Dwie dużych rozmiarów podstawy flankowały także schody. Ustawiono na nich prawdopodobnie posągi przedstawiające nagich mężczyzn, które identyfikowane są jako wizerunki tzw. *Siedmiu przeciw Tebom*¹⁰⁹⁰. Przed świątynią mógł stać z kolei – wspomniany już

¹⁰⁸⁴ Plut., Mar., 26. 2, CIL, 11. 1831, Weigel 1998: 136.

¹⁰⁸⁵ Cic., Verr., 4. 126.

¹⁰⁸⁶ Inscr. Ital., 13. 2: 488.

¹⁰⁸⁷ Varro., R.R., 3. 5. 12, Coarelli 2008: 277 – 278.

¹⁰⁸⁸ Popkin 2016: 90.

¹⁰⁸⁹ Głowa ta wykonana została z marmuru i ma 1. 46 m wysokości. Obecnie znajduje się w Palazzo dei Conservatori, numer inwentarza: 2279, zob., Coarelli 2008: 277.

¹⁰⁹⁰ Plin., NH., 34. 54, 34. 60, Bravi 2014: 61.

w poprzednim rozdziale – posąg Minerwy, który Emiliusz Paulus przywiózł z Grecji do Rzymu¹⁰⁹¹, a także Palladium, o którym informuje Prokopiusz¹⁰⁹².

W połowie I wieku p.n.e. cela przybytku została powiększona poprzez zamurowanie przestrzeni między kolumnami. Od tego czasu miała ona 15. 05 m średnicy. Automatycznie powiększono także podstawę, którą podobnie jak ściany obłożono płytami z tufu wulkanicznego (Peperino). Niewykluczone, że w tym właśnie okresie dobudowany został do *aedes* pronaos. Kolejne przebudowy nastąpiły pod koniec I wieku n.e., kiedy przybytek ucierpiał podczas pożaru. W tym czasie płyty z tufu zostały zastąpione przez cegły¹⁰⁹³.

W przypadku fundacji Gajusza Mariusza ustalenie jej dokładnej lokalizacji jest niemożliwe, ponieważ nie dysponujemy żadnymi pozostałościami archeologicznymi owej budowli. Według zachowanego elogium wódz zbudował *aedes Honos et Virtus: De manubiis Cimbris et Teuton*¹⁰⁹⁴. Witruwiusz podaje, że był to przykład świątyni *sine postico*, za którego budowę odpowiadał architekt Mucjusz. Prawdopodobnie została ona wzniesiona z tufu wulkanicznego i trawertynu, ponieważ autor *De Architectura* zaznaczył, iż gdyby zbudowano ją z marmuru, to zyskałaby jeszcze większy splendor¹⁰⁹⁵. Przybytek musiał być stosunkowo dużych rozmiarów, gdyż w jego wnętrzu odbyło się posiedzenie senatu, podczas którego obradowano nad powrotem Cyncerona z wygnania¹⁰⁹⁶.

Festus zaznaczył że *summissiorem aliis aedem Honoris et Virtutis C. Marius fecit ne si forte officeret auspiciis publicis augures eam demoliri cogerent*, co sugeruje, iż świątynia musiała znajdować się na zboczu wzgórza, aby nie przeszkadzać podczas auspicjów¹⁰⁹⁷. Platner przyjmuje, że górą tą był Kapitol¹⁰⁹⁸. Jednak Richardson analizując raz jeszcze przekaz Festusa postawił tezę, że przybytek został

¹⁰⁹¹ Zob., Rozdział 4.

¹⁰⁹² Procop., *Goth.*, 1. 15. 11.

¹⁰⁹³ Coarelli 2008: 278, Claridge 2010: 243, LTUR 2: 269.

¹⁰⁹⁴ CIL, 11. 1831 = ILS, 59.

¹⁰⁹⁵ Vitr., 3. 2. 5, 7. *praef.* 17.

¹⁰⁹⁶ Cic., *Sest.*, 116.

¹⁰⁹⁷ Fest., 344 – 346.

¹⁰⁹⁸ Platner, Ashby 1929: 260.

ufundowany nieco dalej na wschód od Kapitolu i wierzchołka *Arx*, na którym zbierali się augurowie. Badacz ten uważa, że *aedes* wzniesiono na zboczu *Velia*, usytuowanym w prostej linii od *Arx*. Zaznaczył ponadto, iż przybytek musiał znajdować się w dolnej części tego zbocza (gdzie wzniesiono również dom wodza), gdyż w innym wypadku przeszkadzałby podczas auspicjów¹⁰⁹⁹.

Nieco inną tezę postawił z kolei Coarelli. Włoski archeolog uważa, że świątynia była zlokalizowana na wzgórzu *Velia*, jednak nie na zboczu, tylko na szczycie, a jej wysokość została ograniczona, w taki sposób, aby nie przeszkadzać augurom. Na tej podstawie umieszcza tę budowlę w okolicach łuku Tytusa przy *via Sacra* (w miejscu gdzie w II wieku n.e. stała świątynia Wenus i Romy)¹¹⁰⁰. Przybytek ten był często określany w źródłach jako *Monumenta Mariana*, których w Rzymie znajdowało się zdecydowanie więcej. Wiemy bowiem, że wódz uczcił swój triumf nad Cymbriami, Teutonami oraz Jugurtą szeregiem trofeów. Dzieła te usunął po latach wróg Mariusza, Sulla. Częściowo przywrócił je zaś Juliusz Cezar¹¹⁰¹. Niestety monumenty te nie zachowały się, podobnie jak i sama świątynia.

W I wieku p.n.e. przybytki fundowane *ex manubiis* były często powiązane z większymi projektami budowlanymi. W taki sposób w swój monumentalny teatr i portyk wkomponował *aedes Venus Victrix* Gnejusz Pompejusz. Nie inaczej zachowali się Juliusz Cezar oraz August, których świątynie *Venus Genetrix* oraz Marsa Ultora były częścią *Forum Iulium* i *Forum Augustum*. Dlatego budowle te przeanalizuję szerzej w kolejnych podrozdziałach. W tym miejscu cichłabym skupić się jeszcze na dwóch przybytkach, które zostały ufundowane za pośrednictwem łupów wojennych w pierwszej połowie I wieku p.n.e. i nie stanowiły części monumentalnych kompleksów. Mam tu na myśli świątynię Kastora i Polluksa

¹⁰⁹⁹ Richardson jr. 1992: 190, na temat *domus* Mariusza, zob., Plut., *Mar.*, 36. 2,

¹¹⁰⁰ LTUR 2: 137, LTUR 3: 33 – 35, aby obniżyć wysokość świątyni zrezygnowano prawdopodobnie z tradycyjnego podium, zob., McDonnell 2006: 275.

¹¹⁰¹ Val. Max., 1. 7. 5, 4. 9. 14, Vell. Pat., 2. 43, Cic., *Or.*, 2. 266, Suet., *Iul.*, 11, Prop., 3. 11. 45, Itgenshorst 2005: 315, *Monumenta Mariana*, nie należy łączyć ze znajdującymi się na piazza Vittorio Emanuele pozostałościami, które od Średniowiecza były zwane Trofei di Mario. Ta monumentalna budowla jest bowiem *Nymphaeum Alexandri* z III wieku n.e.

wzniesioną w obrębie Cyrku Flaminiusza oraz kapliczkę dedykowaną dla Minerwy przez Gnejusza Pompejusza.

Na temat fundacji *aedes Castoris et Pollucis* dysponujemy trzema przekazami. O formie architektonicznej i lokalizacji tej budowli wspomina m. in. Witruwiusz. Autor ten informuje, że znajdowała się ona *in Circo Flaminio*, a jej kształt był zbliżony do przybytku Vediovisa na Kapitolu¹¹⁰². Miała ona bowiem celę szerszą od przedsionka, co widać m. in. na zachowanym fragmencie odkrytego przy via Anicia w 1983 planu miasta [foto 53]¹¹⁰³. Do wnętrza *aedes* prowadziły masywne schody oraz pronaos z czterema kolumnami od frontu i pojedynczym rzędem filarów na krótszych bokach. Pusty plac przy świątyni jest uważany za przestrzeń *Circus Flaminius*, co sugeruje, że budowla znajdowała się przy południowej krawędzi tej fundacji. Przed *aedes* stały prawdopodobnie dwa monumentalne posągi Dioskurów (odkryte również w okolicach via Anicia), które stanowią obecnie część balustrady na Piazza del Campidoglio¹¹⁰⁴. W miejscu przed przybytkiem umieszczono również ołtarz, który także został zaznaczony na planie. Za świątynią z kolei znajdowały się stojące nad Tybrem magazyny.

Według *Fasti Antiates Maiores* – *aedes* poświęcono trzynastego sierpnia. Informacja zawarta w kalendarzu może być traktowana jako *terminus ante quem*. *Fasti* to powstało bowiem przed 46 r. p.n.e., a według Degrassiego wszystkie przybytki, które zostały przedstawione pod datą trzynastego sierpnia wpisano w porządku chronologicznym¹¹⁰⁵. Jeśli więc przyjmiemy koncepcję włoskiego badacza za słuszną, to konstrukcja ta musiała powstać później niż świątynia Fortuny *Equestris* (173 r. p.n.e.), której rok konsekracji stanowi *terminus post quem*. W takim wypadku fundacja dla Kastora i Polluksa przy Cyrku Flaminiusza została wzniesiona

¹¹⁰² Vit., 4. 8. 4.

¹¹⁰³ Castagnoli 1985: 205 – 211, Tucci 2013: 92 – 93, plan ten częściowo pokrywa się z fragmentami *Forma Urbis* (32h – i), na których zaznaczone są magazyny znajdujące się za świątynią.

¹¹⁰⁴ Coarelli 1997: 508.

¹¹⁰⁵ Inscr. Ital., 13. 2: 191.

prawdopodobnie pomiędzy 173 a 46 r. p.n.e. Jednak tą szeroką rozbieżność czasową można zawęzić¹¹⁰⁶.

Plutarch informuje bowiem, że w przybytku Kastora i Polluksa, umieszczone zostały z inicjatywy Metellusa dzieła sztuki, w tym także obraz młodej hetery Flory, która była kochanką Gnejusza Pompejusza¹¹⁰⁷. Niestety autor ten nie precyzuje, który z przedstawicieli rodu Cecyliusza dokonał dedykacji. Zwykło się przyjmować, że obraz znajdował się w świątyni Kastora, którą w 117 r. p.n.e. odbudował na *Forum Romanum*, wspominany już Metellus Dalmacki¹¹⁰⁸. Jednak pogląd ten stoi w sprzeczności z chronologią, gdyż biograf z Cheronei zaznaczył jednoznacznie, że hetera została przedstawiona w młodym wieku. Zważywszy na fakt, iż Pompejusz urodził się w 106 r. p.n.e. *tabula* jego kochanki musiała zostać zamówiona na początku I wieku p.n.e. Na tej podstawie Coarelli uważa, że przekaz ten nie dotyczy świątyni na Forum, a przybytku znajdującego się przy *Circus Flaminius*, który mógł powstać w I wieku p.n.e. W takim wypadku za jego fundację prawdopodobnie odpowiadał Kwintus Cecyliusz Metellus Pius, który wspierał poczynania Pompejusza podczas wojny z Sertoriuszem¹¹⁰⁹. Co za tym idzie świątynia mogła zostać ślubowana w czasie pobytu Metellusa Piusa w Hiszpanii, gdzie dowodził armią od 79 p.n.e., aż do momentu triumfalnego powrotu do Rzymu¹¹¹⁰. W związku z tym Coarelli uważa, że *aedes* powstała po *pompa triumphalis* wodza, a pracę nad nią zostały sfinansowane *ex manubiis*¹¹¹¹.

Badacze nie są jednak zgodni, co do konkretnej lokalizacji świątyni. Według Marisy Conticello De Spagnolis *aedes* stała na miejscu współczesnego kościoła S. Tommaso Ai Cenci, gdzie odkryto kilka murów z okresu Cesarstwa, interpretowanych jako ściany pronaosu przybytku Kastora i Polluksa¹¹¹². Sceptycznie

¹¹⁰⁶ Coarelli 1997: 505.

¹¹⁰⁷ Plut., *Pomp.*, 2. 8.

¹¹⁰⁸ Cic., *Verr.*, 1. 154, Cic., *Scaur.*, 46, Coarelli 2008: 74.

¹¹⁰⁹ MRR 2: 122, Coarelli 1997: 505 – 507.

¹¹¹⁰ MRR 2: 83.

¹¹¹¹ Coarelli 1997: 507, triumf wodza odbył się w roku 71 p.n.e., zob., Rich 2014: 251.

¹¹¹² Conticello De Spagnolis 1986: 91 – 96.

jednak do tego materiału podchodzi Tucci, który uważa, że odnalezione mury są pozostałościami po magazynach, znajdujących się w tej okolicy. Badacz ten analizując dokładnie odkryty przy via Anicia fragment planu miasta, przesuwając lokalizację *aedes* kilka metrów na wschód od kościoła w miejsce, w którym stoją obecnie budynki mieszkalne (*villini*), a gdzie w 1910 roku odkryto fragmenty wykonanych z tufu ścian¹¹¹³. Tucci równie sceptycznie podchodzi do ostatnich wyników prac archeologicznych, które prowadzili Paolo Ciancio Rossetto oraz Massimo Vitti. Według tych badaczy odkryte pozostałości murów oraz podłogi (*opus signinum*) na Piazza delle Cinque Scole, są częścią przybytku Kastora i Polluksa¹¹¹⁴. Jednak jak zauważył Tucci, Vitti chcąc dopasować odkrytą strukturę do fragmentu planu z via Anicia, zmienił jego skalę z 1:240 na 1:290, co implikuje szereg błędów (m. in. wielkość jej celi)¹¹¹⁵. Do wyników tych badań należy podchodzić więc z ostrożnością, co zdaje się zauważyli również redaktorzy LTUR, gdzie umieszczono dwa różne apendyksy na temat lokalizacji świątyni Kastora i Polluksa. Jeden autorstwa Tucciego, drugi Ciancio Rossetto¹¹¹⁶.

Niemniej jednak pomimo rozbieżności w kwestii miejsca, w którym znajdował się przybytek należy stwierdzić, że była to kolejna fundacja wzniesiona w Rzymie z *manubiae*, podobnie jak kapliczka dedykowana przez Gnejusza Pompejusza dla Minerwy.

Według Pliniusza pogromca Mitrydatesa VI wzniósł *delubro Minervae, quod ex manubiis dicabat*¹¹¹⁷. Niestety nic więcej na temat tej fundacji nie wiemy. Palmer analizując inskrypcję z czasów Klaudiusza znaną w północnej części *Campus*

¹¹¹³ Tucci 2013: 91 – 127, sceptycznie do lokalizacji zaproponowanej przez Conticello De Spagnolis podchodzi również Coarelli, który przesuwając miejsce świątyni bliżej na wschód, gdzie ongiś znajdowała się Scuola Catalana, a obecnie budynki mieszkalne, zob., Coarelli 1997: 507 – 508.

¹¹¹⁴ Vitti 2010: 22 – 26.

¹¹¹⁵ Tucci 2013: 97.

¹¹¹⁶ LTUR 5: 234 – 235.

¹¹¹⁷ Plin., NH., 7. 97, (*hos ergo honores urbi tribuit in delubro Minervae, quod ex manubiis dicabat: CN·POMPEIVS MAGNVS IMPERATOR BELLO XXX ANNORVM CONFECTO FVSIS FVGATIS OCCISIS IN DEDITIONEM ACCEPTIS HOMINVM CENTIENS VICIENS SEMEL LXXXIII DEPRESSIS AVT CAPTIS NAVIBVS DCCCXLVI OPPIDIS CASTELLIS MDXXXVIII IN FIDEM RECEPTIS TERRIS A MAEOTIS AD RVBRVM MARE SVBACTIS VOTVM MERITO MINERVAE [...]*).

Martius (Regio VII), na której wymieniona jest *vico Minervi* sugeruje, że w obszarze tym mogła znajdować się również ufundowana przez Pompejusza kapliczka¹¹¹⁸. Przestrzeń ta była bowiem zajmowana przez należące do wodza *horti superiores*¹¹¹⁹. Sceptycznie do tej fundacji podchodzi jednak Orlin, który uważa, że przekaz Pliniusza uzupełniony o Diodora Sycylijskiego sugeruje tylko, że wódz umieścił w istniejącym już przybytku Minerwy zdobyte podczas wschodnich kampanii łupy¹¹²⁰. Skłaniam się jednak do koncepcji przedstawionej przez Palmera i uważam, że kapliczka Minerwy, była kolejną z budowli, którą ufundował Pompeusz. Nie należy bowiem zapominać, że wódz ten był odpowiedzialny za fundację *aedes Venus Victrix*, teatru wraz z portykiem, a także za odbudowę na *Forum Boarium* przybytku Herkulesa¹¹²¹. W związku z tym, uważam że przekaz Pliniusza, co do budowy przybytku Minerwy jest dowodem, że była to kolejna fundacja wzniesiona *ex manubiis*.

Na koniec tego podrozdziału chciałbym jeszcze zasygnalizować, że w I wieku p.n.e. wiele *aedes* zostało również odbudowanych z łupów wojennych. Swetoniusz wspomina m. in., że stronnicy Augusta wykorzystali część swoich *manubiae* dla ozdoby miasta¹¹²². W taki sposób została odrestaurowana przez Lucjusza Munacjusza Plankusa świątynia Saturna¹¹²³. Z kolei Lucjusz Kornificjusz przebudował przybytek Diany na Awentynie¹¹²⁴, Azyniusz Pollion z łupów iliryskich atrium Wolności (*atrium Libertatis*)¹¹²⁵. Natomiast ze zdobyczy hiszpańskiej Gnejusz Domicjusz Kalwinus po pożarze z roku 36 p.n.e. odbudował Regię¹¹²⁶, zaś Lucjusz Marcjusz Filippus

¹¹¹⁸ CIL, 6. 766, Palmer 1990: 9 – 13, Richardson jr. 1992: 225.

¹¹¹⁹ LTUR 3: 253, zwrot *superiores* sugeruje, iż ogród podzielony był na część górną i dolną. Znajdował się on na zboczu Pincio po wschodniej stronie via Lata.

¹¹²⁰ Diod. Sic., 40. 4, Orlin 2002: 133, na temat łupów dedykowanych Minerwie, zob., Rozdział 4.

¹¹²¹ Vitr., 3. 3. 5, LTUR 3: 20 – 21.

¹¹²² Tac., *Ann.*, 3. 72.

¹¹²³ Suet., *Aug.*, 29. 5, ILLRP, 431, (L. Plancus L. f. consul imperator iterum de manubiis).

¹¹²⁴ Suet., *Aug.*, 29. 5.

¹¹²⁵ Suet., *Aug.*, 29. 5, Cass. Dio., 48. 41. 7.

¹¹²⁶ Cass. Dio., 48. 42. 4, CIL, 6. 1301 (Cn. Domitius M.f. Calvinus pontifex, consul iterum imperator de manibieis).

przybytek *Herculis Musarum*¹¹²⁷. Gajusz Sozjanus, triumfator *ex Iudaea*, który pod Akcjum walczył jeszcze u boku Marka Antoniusza odbudował przybytek Apollina, ku pamięci Augusta, umieszczając wewnątrz *aedes* fryz przedstawiający triumf princepsa¹¹²⁸.

6. 2. Akwedukty

Drugą kategorię fundacji publicznych powstałych z wykorzystania *manubiae* stanowią budowle o świeckim charakterze, które wznoszono w Rzymie od III wieku p.n.e., czego przykładem był m. in. wspomniany już w poprzednim rozdziale akwedukt *Anio Vetus* ufundowany przez Maniusza Kuriusza Dentatusa. Według Frontyna, w roku 272 p.n.e.:

*M'. Curius Dentatus, qui censuram cum Lucio Papirio Cursore gessit, Anionis qui nunc Vetus dicitur aquam perducendam in urbem ex manubiis de Pyrro captis locavit [...]*¹¹²⁹

*M. Kuriusz Dentatus, sprawujący urząd cenzora z Lucjuszem Papiriuszem Kursorem*¹¹³⁰, zapoczątkował budowę doprowadzającego wodę do miasta [akweduktu – A. J.] *Anio*, który teraz zwie się *Vetus*, z łupów zdobytych na Pyrrusie [...]

Budowa akweduktu została ukończona w roku 270 p.n.e., jednak nie przez Dentatusa, który po śmierci drugiego cenzora musiał złożyć urząd (wkrótce również sam zmarł), a przez specjalnie do tego celu mianowanego duumwira (*aquae perducendae*), którym wybrano Marka Fulwiusza Flakkusa¹¹³¹.

¹¹²⁷ Suet., *Aug.*, 29. 5.

¹¹²⁸ Plin., *NH.*, 13. 53, 36. 28, La Rocca 1988: 122 – 123, Zanker 1999: 76.

¹¹²⁹ Front., *Aq.*, 1. 6, również *Vir. ill.*, 33. 8 – 9, Aberson 1994: 193 – 196.

¹¹³⁰ MRR 1: 198, pomyłka Frontyna, gdyż L. Papiriusz Cursor był w roku 272 p.n.e. konsulem. Cenzorem tego roku był prawdopodobnie L. Papiriusz Praetextatus, który zmarł podczas sprawowania urzędu.

¹¹³¹ MRR 1: 199.

Konstrukcja ta rozpoczynała swój bieg w dolinie Anio w pobliżu miejscowości Varia, około 261 m. n. p. m. Podobnie jak *Aqua Appia* większa jej część umieszczona została pod ziemią. Tylko około 300 metrów z mierzącej 63 km długości budowli znajdowało się na powierzchni (*substructio super terram*). Główne ujęcie umiejscowiono zaś w najwyższym punkcie *mons Esquilinus* przy *Spes Vetus* i kończyło się w obszarze współczesnego dworca Termini, w obrębie którego w XIX wieku odkryto jego pozostałości, m. in. bloki z tufu (*opus quadratum*)¹¹³². Nieopodal stacji w okolicach kościoła S. Vito, odnaleziony został w latach 70 – XX wieku, *specus* wyłożony płytami z kamienia Peperino, a także cysterna z czasów pierwszego princepsa z *opus caementicium*¹¹³³. Z tego miejsca woda była rozprowadzana w kierunku *Forum Romanum*, a także Pola Marsowego. Według Frontyna ujęcie to obsługiwało większą część miasta, oprócz Palatynu, Awentynu i *Circus Maximus*¹¹³⁴. Akwedukt kilkakrotnie przebudowywano, dlatego trudno jest ustalić, które jego elementy są pozostałościami pierwotnej budowy, a które wynikami napraw¹¹³⁵. Dziennie dostarczał on do miasta około 175. 920 m³ wody¹¹³⁶.

Część badaczy uważa również, że także akwedukt *Aqua Marcia*, za którego budowę odpowiadał w latach 144 – 140 p.n.e. Kwintus Marcjusz Rex, został sfinansowany z łupów¹¹³⁷. Konstrukcja ta była bowiem najdroższym projektem budowlanym doby Republiki, na którą wydano 180 mln sestercji (= 45 mln denarów)¹¹³⁸. Według Tenneya Franka tak monumentalne prace publiczne (wzniesienie nowego akweduktu oraz renowacja dwóch starszych) zostały podjęta

¹¹³² Coarelli 2008: 447, akwedukt zaczynał swój bieg wzdłuż rzeki, by skrócić w kierunku via Praenestina i dalej na wysokości Gabii w via Latina. Następnie zaś wzdłuż via Labicana ciągnął się w stronę Porta Praenestina (dzisiejsza Porta Maggiore), gdzie wchodził do miasta.

¹¹³³ Evans 1997: 75, Coarelli 2008: 446, LTUR 1: 44 – 45.

¹¹³⁴ Front., *Aq.*, 2. 80, Evans 1997: 77.

¹¹³⁵ Bernard 2012: 355, już w roku 144 p.n.e. pewnych renowacji dokonał Kwintus Marcjusz Rex, następnie zaś w 33 r. p.n.e. Marek Agryppa. W kolejnych latach tj. między 11 a 4 r. p.n.e. August. Pierwszy princeps dobudował ponadto część zwaną *specus Octavianus*, doprowadzając wodę do *Horti Asiniani*.

¹¹³⁶ Front., *Aq.*, 1. 21, 2. 66.

¹¹³⁷ Frank 1959: 226 – 227, Rosenstein 2011: 149.

¹¹³⁸ Front., *Aq.*, 1. 7. 4.

na skutek napływu do Rzymu licznej zdobyczy, którą w tym okresie zagarnięto z Koryntu i Kartaginy¹¹³⁹. Niestety żadne z zachowanych źródeł nie informuje, czy *Aqua Marcia* został sfinansowany *ex manubiis*, jednak taka ewentualność wydaje się całkiem prawdopodobna.

6. 3. Forniksy

Forniksy były kolejnymi monumentami publicznymi przypominającymi o czynach poszczególnych wodzów, na budowę których wykorzystano zdobycz wojenną. W roku 199 p.n.e. oddelegowano do Hiszpanii Bliższej z władzą prokonsularną Gnejusza Korneliusza Blasjona, zaś do Hiszpanii Dalszej Lucjusza Stertyniusza¹¹⁴⁰. Wodzowie wrócili do Rzymu w roku 196 p.n.e. przywożąc do miasta sporo łupów. Blasjon pomimo tego, że za swą działalność nie otrzymał triumfu, to celebrował owację, podczas której niesiono wiele kruszcu oraz monet bitych w denarach¹¹⁴¹. Drugi z dowódców nie miał możliwości odbycia triumfalnego wjazdu do Rzymu, jednak swój sukces uczcił w inny sposób¹¹⁴². Według Liwiusza oprócz przekazania do *aerarium* zdobyczy Lucjusz Stertyniusz:

*et de manubiis duos fornices in foro bouario ante Fortunae aedem et matris Matutae, unum in maximo circo fecit et his fornicibus signa aurata imposuit [...]*¹¹⁴³

za pieniądze ze sprzedaży łupów dał zrobić dwa forniksy na Forum Boarium przed świątynią Fortuny i Mater Matuty, a nadto jeden w Circus Maximus. Na tych forniksach ustawił złote posągi [...] (przeł. M. Brożek – ze zmianami autora).

¹¹³⁹ Frank 1959: 226.

¹¹⁴⁰ Liv., 31. 50. 10, MRR 1: 328, Liwiusz błędnie nazywa Blasjona Lentulusem. Szerzej na temat charakteru imperium tych wodzów, zob., Brennan 2000: 162.

¹¹⁴¹ Liv., 33. 27. 1 – 2, Deglassi 1954: 102.

¹¹⁴² Pietilä – Castrén 1987: 71, fińska badaczka uważa, że Blasjon otrzymał owację tylko dlatego, że był członkiem starego rodu Korneliuszów, podczas gdy Stertyniusz nie mógł poszczycić się tak wpływowymi przodkami, dlatego nawet nie starał się ubiegać o jakiekolwiek zaszczyty.

¹¹⁴³ Liv., 33. 27. 2.

Jest to pierwszy odnotowany w źródłach przypadek fundacji tego typu monumentów w Rzymie. Dwa forniksy wódz wzniósł przy *Forum Boarium*, jeden w *Circus Maximus*. Niestety żadne źródła nie informują kogo przedstawiały wystawione na nich pozłacane posągi. Pietilä – Castrén zasugerowała, że dzieła te mogły pochodzić z hiszpańskich łupów lub zostać wykonane z przetopionej broni wrogów, jednak są to tylko spekulacje¹¹⁴⁴. Anne Hrychuk – Kontokosta uważa natomiast, iż na forniksach były ustawione statuy przedstawiające wodza, a nie jak sądzono wcześniej, wizerunki bogów. Na potwierdzenie swoich tez badaczka przywołuje przykłady ustawiania posągów *duces* na innych monumentach publicznych już pod koniec IV wieku p.n.e., m. in. na kolumnach¹¹⁴⁵.

Lokalizacja forniksów została wybrana przez Stertyniusza zapewne nieprzypadkowo, ponieważ wzniesiono je przy *via triumphalis* i mimo tego, że wodza nie uhonorowano triumfem czy owacją, to według Abersona monumenty te były traktowane jako: *ersatz de symbole triumphal*¹¹⁴⁶.

Według jednej z teorii, konstrukcje z *Forum Boarium* zostały wzniesione na miejscu zniszczonego w czasie pożaru z roku 213 p.n.e. donarium, na którym swoje łupy z Volsinii zdeponował w połowie III w. p.n.e. Flakkus¹¹⁴⁷. Coarelli identyfikuje jednak tę budowlę z podwójną bramą (*Porta Carmentalis*), uważaną również za *Porta Triumphalis*, którą w późniejszym okresie przebudował Domicjan¹¹⁴⁸. Archeolog sądzi także, że odnalezione między świątyniami z Area di Sant' Omobono dwie podstawy wykonane w *opus caementicium*, są świadectwami odbudowy *duplex ianus* będących

¹¹⁴⁴ Pietilä – Castrén 1987: 72, wzrost *signa* mający wiele znaczeń, był przez pisarzy antycznych często wykorzystywany do określenia zdobytych przez Rzymian dzieł sztuki, zob., Flor., *Epit.*, 1. 13. 25, Plin., *NH.*, 34. 33, Liv., 27. 21.

¹¹⁴⁵ Hrychuk – Kontokosta 2013: 18 –19, zwolennikiem koncepcji, że na forniksach znajdowały się wizerunki bogów jest m. in., Kleiner, zob., Kleiner 1985: 64.

¹¹⁴⁶ Aberson 1994: 152.

¹¹⁴⁷ Pietilä – Castrén 1987: 71 – 74, na temat donarium Flakkusa, zob., Rozdział 4.

¹¹⁴⁸ LTUR 2: 267.

republikańskimi *fornices Stertini*¹¹⁴⁹. Sceptycznie jednak do tej koncepcji podchodzą inni badacze, m. in. Richardson, który zwrócił uwagę, że przy obecnym stanie źródeł oraz badań nie jest możliwe określenie, gdzie znajdowała się *Porta Carmentalis*, a co za tym idzie również *Porta Triumphalis* oraz forniksy¹¹⁵⁰. Häuber uważa ponadto, że podstawy z *opus cementaticum* nie są pozostałościami po bramie, ale stanowią elementy z kolumnady, która ciągnęła się wzdłuż drogi z *Circus Flaminius* ku *Forum Holitorium*¹¹⁵¹. Ponadto jak zauważyła Popkin jest mało prawdopodobne, że odkryte podstawy są elementami bramy lub forniksów, ponieważ znajdują się zbyt blisko siebie. Tym samym ich rozstaw uniemożliwiałby ewentualne przejście pod tą konstrukcją m. in. podczas pochodu triumfalnego¹¹⁵². W takim wypadku dokładna lokalizacji forniksów z *Forum Boarium* (oraz *Porta Triumphalis*) nadal pozostaje otwarta.

Trzeci z monumentów wystawionych przez Stertyniusza znajdował się w *Circus Maximus*. Według obecnie przyjmowanej koncepcji stał on przy wschodniej krawędzi tej budowli i stanowił bramę, pod którą przechodzono podczas procesji triumfalnej. Monument ten został zastąpiony w okresie Cesarstwa przez trójprzelotowy *Arcus Titi*, i jest on łączony z odkrytymi pozostałościami bazy z tufu Peperino (*opus quadratum*), którą odnaleziono w obrębie *Circus*¹¹⁵³.

Sześć lat po fundacjach Stertyniusza został wzniesiony w Rzymie kolejny forniks¹¹⁵⁴. Za jego budowę odpowiedzialny był Publiusz Korneliusz Scypion Afrykański, który według Liwiusza:

¹¹⁴⁹ Mart., Ep., 8. 65, (*Hic ubi Fortunae Reducis fulgentia late / templa nitent, felix area nuper erat... grande loci meritum testantur et altera dona: / stat sacer et domitis gentibus arcus ovat...haec est digna tuis, Germanice, porta triumphis: / hos aditus urbem Martis habere decet [...]*). Coarelli identyfikuje wspomnianą przez Marcjalisa świątynię *Fortunae Reducis* z przybytkiem Fortuny z *Forum Boarium*, dlatego utożsamia tę bramę z *porta triumphalis*, zob., LTUR 2: 267, Hrychuk – Kontokosta 2013: 11.

¹¹⁵⁰ Richardson jr. 1992: 153, 301.

¹¹⁵¹ Häuber 2005: 53, Claridge 2010: 282.

¹¹⁵² Popkin 2016: 28.

¹¹⁵³ LTUR 2: 267, według starszych teorii m. in. Hülsena, forniks ten był wolnostojącą konstrukcją ustawioną w spinie cyrku. Humphrey z kolei uważa, że monument ten stał przy zachodniej stronie *circus* i był częścią tzw. *carceres*, zob., Hrychuk – Kontokosta 2013: 14.

¹¹⁵⁴ LTUR 2: 266 – 267, Hrychuk – Kontokosta 2013: 16.

*priusquam proficisceretur, fornicem in Capitolio adversus viam, qua in Capitolium escenditur, cum signis septem auratis et equis duobus et marmorea duo labra ante fornicem posuit [...]*¹¹⁵⁵

przed wyruszeniem w drogę postawił na Kapitolu, u wylotu wiodącej na Kapitol drogi, forniks z siedmiu złożonymi posągami i dwoma końmi, a przed łukiem dwa marmurowe zbiorniki na wodę [...] (przeł. M. Brożek – ze zmianami autora).

Monument ten został ufundowany przy *clivus Capitolinus*, jednak użyty przez Liwiusza zwrot *adversus viam*, nie precyzuje dokładnej orientacji forniksu. Tym samym koncepcje badaczy dotyczące możliwego ustawienia budowli są różne. Według Richardsona fundacja ta flankowała drogę na Kapitol, Coarelli natomiast uważa, że konstrukcja ta była bramą prowadzącą do *Area Capitolina*¹¹⁵⁶. Również fakt, że autor *Ab Urbe Condita* nie precyzuje okoliczności, w jakich monument ten został wystawiony, skłania uczonych do dyskusji. Marion Roehmer zasugerowała m. in., że na budowę forniksu mogły mieć wpływ niepomyślne *prodigia*, które pojawiły się przed wyjazdem Publiusza Scypiona i jego brata na wojnę przeciwko Antiochowi III. Celem tej fundacji miało być w takim wypadku przebłaganie bogów¹¹⁵⁷. Koncepcja ta jednak nie jest przekonująca. Jeśli faktycznie motywem budowy monumentu byłyby nieprzychylne znaki, to dziwić może fakt, że wódz zdecydował się na budowę forniksu, a nie świątyni bądź kapliczki. Skłaniam się zatem ku innej teorii, według której konstrukcja miała na celu upamiętnić i przypomnieć o sukcesach militarnych Publiusza Scypiona, odniesionych w Hiszpanii i Afryce¹¹⁵⁸. W takim wypadku nie

¹¹⁵⁵ Liv., 37. 3. 7.

¹¹⁵⁶ Richardson jr. 1992: 154, LTUR 2: 266 – 267.

¹¹⁵⁷ Roehmer 1997: 11.

¹¹⁵⁸ Bastien 2008: 34, Sawiński 2014: 114, Hrychuk – Kontokosta uważa, że forniks ten powstał: *the use of other Republican fornices as family memorials it is more plausible to think that this monument was constructed, at a critical moment for the gens Cornelia, to remind Rome of the importance of Scipio's family and of his ongoing involvement in significant political and military affairs*, zob., Hrychuk – Kontokosta 2013: 29.

można wykluczyć, że forniks ten został wzniesiony z *manubiae* mimo, że powstał on kilka lat po zwycięskich kampaniach wodza, gdyż jak zaznaczyłem w rozdziale drugim, *duces* mogli swobodnie dysponować zdobyczą i wykorzystać ją w dowolnym czasie¹¹⁵⁹.

Podobnie jak w przypadku fundacji Stertyniusza badacze nie są również zgodni, co do rodzaju połączonych posągów, które zdobiły monument. Według Freda Kleinera statuy te przedstawiały bogów. Dwa posągi konne były wizerunkami Kastora i Polluksa, zaś w centralnej części miał znajdować się Jowisz. Z kolei marmurowe zbiorniki, o których wspominał Liwiusz, to według badacza fontanny¹¹⁶⁰.

Coarelli, a za nim m. in. Tanja Itgenshort uważa natomiast, że dzieła te ukazywały poszczególnych członków *gens Cornelia*¹¹⁶¹. Hrychuk – Kontokosta sugeruje ponadto, iż statuy *equis duobus* mogły zostać dodane do monumentu już po kampanii przeciwko Antiochowi III i przedstawiały samego Publiusza Scypiona oraz jego brata Lucjusza¹¹⁶². Uważam podobnie jak Coarelli, że na forniksie znajdowały się posągi ukazujące przedstawicieli *gens Cornelia*, ponieważ wiele z zachowanych przekazów źródłowych wspomina, że członkowie tego rodu często wystawiali swoje wizerunki bądź swoich przodków na Kapitolu. W samej tylko świątyni Jowisza znajdowało się bowiem *imago* Publiusza Scypiona¹¹⁶³ - ustawione pośmiertnie, a na wzgórzu posąg i obrazy przedstawiające jego brata podczas kampanii przeciwko Antiochowi III¹¹⁶⁴. W kolejnych latach natomiast Kwintus Cecyliusz Metellus Scypion w *Area Capitolina* wystawił kilka połączonych posągów swoich znamienitych przodków¹¹⁶⁵.

W II wieku p.n.e. wzniesiono w Rzymie jeszcze dwa forniksy. Na temat pierwszego z nich mamy tylko wzmiankę autorstwa Orozjusza, który zaznaczył, że

¹¹⁵⁹ Szerzej łupy Publisza Scypiona przedstawił Shatzman, zob., Shatzman 1975: 246 – 247.

¹¹⁶⁰ Kleiner 1985: 16.

¹¹⁶¹ LTUR 2: 267, Itgenshort 2005: 126 – 130.

¹¹⁶² Hrychuk – Kontokosta 2013: 20.

¹¹⁶³ Liv., 38. 56. 13, Val. Max., 8. 15. 1, App., *Iber.*, 23.

¹¹⁶⁴ Plin., *NH.*, 35. 22, Cic., *Rab. Post.*, 27.

¹¹⁶⁵ Cic., *Att.*, 6. 17. 1, na temat pozostałych donacji *gens Cornelia* na Kapitolu, zob., Itgenshort 2005: 126 – 130.

nieopodal stojącego na Kapitolu *Calpurnium fornicem* w roku 133 p.n.e. został zamordowany Tyberiusz Grakchus¹¹⁶⁶. Okoliczności wystawienia tego monumentu nie są znane, jednak część badaczy sugeruje, że mógł on być wzniesiony przez któregoś z triumfujących wodzów z *gens Calpurnia*¹¹⁶⁷. Przed rokiem 133 p.n.e. tylko jeden z przedstawicieli Kalpurniuszów odbył triumf. Był nim Gajusz Kalpurniusz Pizon, który w roku 184 p.n.e. celebrował zwycięstwo *de Lusitanis Celtiberisque*¹¹⁶⁸. W takim wypadku nie można wykluczyć, że to ten wódz był odpowiedzialny za budowę tego monumentu. Jednak Coarelli na podstawie odnalezionej na Kapitolu inskrypcji uważa, że forniks ten wzniosł nieznany bliżej pretor Marek Kalpurniusz Pizon w latach 166 – 133 p.n.e. na mocy *senatus consultum*. Napis informuje także, że monument ten został w czasach cesarza Trajana odrestaurowany¹¹⁶⁹. Według Bronisława Bilińskiego konstrukcję tę przedstawiono na *Forma Urbis* (31 a – c), jednak Rodriguez – Almeida, uważa że na fragmencie tym umieszczono bramę w murze serwiliańskim. Z uwagi na brak wcześniejszych źródeł niż przekaz Orazjusza wszelkie kwestie na temat tej fundacji pozostają nadal w sferze spekulacji¹¹⁷⁰.

Ostatnim republikańskim forniksem, o którym wspominają źródła była konstrukcja wzniesiona przez Kwintusa Fabiusza Maksimusa, który w roku 121 p.n.e. prowadził kampanię przeciwko Allobrogom¹¹⁷¹. Jak zaznaczył Florus wódz już na polu bitwy postanowił uczcić swoje zwycięstwo, wystawiając *armis hostilibus tropaea fixerunt*¹¹⁷². W samym Rzymie zaś po triumfie, w którym poprowadzony był

¹¹⁶⁶ Oros., 5. 9. 2, (*Ti. Sempronius Gracchus per gradus, qui sunt super Calpurnium fornicem, detracto amiculo fugiens ictus fragmento subsellii conruit rursusque adsurgens alio ictu clavae cerebro impactae exanimatus est [...]*).

¹¹⁶⁷ Sawiński 2014: 114, Popkin 2016: 57.

¹¹⁶⁸ Liv., 39. 42. 2.

¹¹⁶⁹ CIL, 6. 1275, LTUR 2: 263.

¹¹⁷⁰ LTUR 2: 263.

¹¹⁷¹ Degrassi 1954: 106, LTUR 2: 264 – 266, Hrychuk – Kontokosta sugeruje, że budowa monumentu mogła przypaść dopiero na rok 108 p.n.e., kiedy Fabiusz Maksimus został wybrany cenzorem, zob., Hrychuk – Kontokosta 2013: 9.

¹¹⁷² Flor., *Epit.*, 1. 37. 2.

król Bituitus ufundował forniks, ozdobiony licznymi panopliami oraz posągami wodzów¹¹⁷³. Był to zatem pierwszy znany nam „łuk triumfalny” *sensu stricto*¹¹⁷⁴.

Monument ten znajdował się na *Forum Romanum* przy *via Sacra*, o czym często wspominał w swoich mowach m. in. Ciceron¹¹⁷⁵. Konstrukcja ta została odrestaurowana przez wnuka wodza w roku 57 p.n.e.¹¹⁷⁶ Na szczycie forniksu znajdowały się trzy statuy. Według odnalezionych inskrypcji pierwsza z nich przedstawiała Emiliusza Paulusa, który był dziadkiem Fabiusza, druga jego wuja Scypiona Emiliusza¹¹⁷⁷, trzecia natomiast samego fundatora monumentu¹¹⁷⁸. Pozostałości tego napisu zostały odkryte w południowej części *Forum Romanum* już w XVI wieku [foto 54], jednak zważywszy na dewastację tego obszaru miasta w okresie Renesansu oraz wtórne wykorzystywanie wielu elementów architektonicznych, nie należy przywiązywać wielkiej wagi do miejsca odkrycia owej bazy. Andreae uważał bowiem, że forniks został wzniesiony na wschód od wystawionego w czasach Augusta łuku partyjskiego, gdzie odnaleziono m. in. fragmenty wykonanej z tufu podstawy¹¹⁷⁹. Większość badaczy skłania się jednak do innej lokalizacji i uważa, że fundacja Fabiusza została umieszczona na północ bądź północny – zachód od Regii. Niemniej jednak pomimo rozbieżności, co do ostatecznej lokalizacji monumentu, należy zaznaczyć, iż był on ważnym punktem podczas *pompa triumphalis*, gdyż znajdując się przy *via Sacra*, która z *Forum* prowadziła przez *clivus Capitolinus* do świątyni Jowisza¹¹⁸⁰.

¹¹⁷³ Ps – Asc., schol. ad Cic. *Verr.*, 1. 19, Richardson jr. 1992: 154, na temat znaczenia króla w pochodzie triumfalnym, zob., Östenberg 2009: 35 – 36.

¹¹⁷⁴ Sawiński 2014 :115.

¹¹⁷⁵ Cic., *Orat.* 2. 267; Cic., *Planc.*, 17; Cic., *Verr.*, 1. 1.19.

¹¹⁷⁶ CIL, 6. 1303.

¹¹⁷⁷ CIL, 6. 1303 = ILLRP, 392, a): [Q.]Fabius Q.f. Maxsumus aed(ilis) cur(ulis); b) : L.Aem[ilius] L.f. Paullus, co[(n)s(ul)], cens(or), augur, triumphavit ter; c) : P.Cornelius Paulli f. Scipio Africanus, co(n)s(ul) II, cens(or), augur, triumphavit (bis), d : Q.Fabius Q.f. Maxsumus aed(ilis) cur(ulis) rest(ituit). Prawdopodobnie wnuk wodza edyl kurulny Fabiusz Maksimus dodał swoją statwę w roku 57 p.n.e., kiedy odrestaurował monument.

¹¹⁷⁸ CIL, 1. 607, Q. Fabio Allobrogicino Maximo.

¹¹⁷⁹ Andreae 1957: 166, na temat lokalizacji łuku partyjskiego, zob., Sawiński 2016: 183 - 202.

¹¹⁸⁰ LTUR 2: 264 - 266, Hrychuk – Kontokosta 2013: 16.

6. 4. Portyki

Na początku II wieku p.n.e. w Rzymie zaczęto wznosić także portyki. Pierwszą z fundacji tego rodzaju był *porticus Aemilia*, który został ufundowany przez edylów Lucjusza Emiliusza Paulusa i Lucjusza Emiliusza Lepidusa w roku 193 p.n.e. z pieniędzy uzyskanych z grzywien nałożonych na handlarzy¹¹⁸¹. W kolejnych latach na budowę tego rodzaju monumentów zaczęto wykorzystywać również zdobyte podczas kampanii łupy wojenne. Pierwszym portykiem, który został ufundowany *ex manubiis* był wzniesiony na Polu Marsowym przez Gnejusza Oktawiusza *porticus Octavia*¹¹⁸².

Prace nad tą budowlą musiały się rozpocząć zapewne po morskim triumfie wodza *ex Macedonia et rege Perse*, który odbył się w roku 167 p.n.e. i zostały zakończone prawdopodobnie przed jego wyjazdem do Azji w roku 163 p.n.e., gdzie go zamordowano¹¹⁸³. Na temat fundacji dysponujemy kilkoma przekazami źródłowymi. Według Pliniusza:

*invenio et a Cn. Octavio, qui de Perseo rege navalem triumphum egit, factam porticum duplicem ad circum Flaminium, quae Corinthia sit appellata a capitulis aereis columnarum [...]*¹¹⁸⁴

Według posiadanych przeze mnie informacji Gnejusz Oktawiusz, ten który świętował triumf, z okazji zwycięstwa morskiego nad królem Perseuszem, wybudował również podwójny portyk, przy cyrku Flaminiusza, nazwany korynckim od brązowych kapiteli kolumn [...]
(przeł. I. i T. Zawadzcy).

¹¹⁸¹ Liv., 35. 10. 12.

¹¹⁸² Pietilä – Castrén 1987: 118 – 123, Bastien 2008: 34, Popkin 2016: 190.

¹¹⁸³ Liv., 45. 42. 2, Degrassi 1954: 104, LTUR 3: 139, na temat śmierci Oktawiusza, zob., App., Syr., 46.

¹¹⁸⁴ Plin., NH., 34. 13.

Festus z kolei zaznaczył, że:

*Octaviae porticus duae appellantur, quarum alteram, theatro Marcelli propriorem, Octavia soror Augusti fecit; alteram theatro Pompei proximam Cn. Octavius, Cn. filius qui fuit aedilis curulis, praetor, consul, decem virum sacris faciendis triumphavitque de rege Perse navali triumpho: quam combustam reficiendam curavit Caesar Augustus [...]*¹¹⁸⁵

Znajdują się tam [na Polu Marsowym – A. J.] dwa portyki, z których jeden nieopodal teatru Marcellusa, zbudowała Oktawia, siostra Augusta. Drugi przy teatrze Pompejusza wzniosł Gnejusz Oktawiusz syn Gnejusza, edyl kurulny, pretor, konsul, decemwir sacris faciendis, ze zwycięstwa nad flotą Perseusza odbył triumf. Po pożarze odbudował go August [...]

Przekazy te można uzupełnić jeszcze o wzmiankę znajdującą się w *Res gestae divi Augusti*, gdzie princeps wspominał, że odbudował *ad circum Flaminium* portyk Oktawiusza¹¹⁸⁶. Nieco inną lokalizację podaje natomiast Wellejusz Paterkulus, który zaznaczył, że konstrukcję tę zbudowano *in circo* i była ona jedną z najwspanialszych budowli swego czasu (*publicamque magnificentiam*)¹¹⁸⁷.

Splendor budowla ta zyskała zapewne za sprawą wykonanych z brązu kapiteli korynckich, ponieważ w II wieku p.n.e. wykorzystanie metali do zdobienia elementów architektonicznych było w Rzymie swego rodzaju *novum*. Prawdopodobnie wódz zaczerpnął wzorce ze świata hellenistycznego, gdyż tego rodzaju dekoracje były – choć rzadko – wykorzystywane w greckich sanktuariach m. in. w świątyni Ateny w Sparcie czy w Egipcie Ptolemeuszy¹¹⁸⁸. Niewykluczone, że

¹¹⁸⁵ Fest., 188 L.

¹¹⁸⁶ Mon. Anc., 4. 19, (*porticum ad circum Flaminium, quam sum appellari passus ex nomine eius qui priorem eodem in solo fecerat, Octaviam [...]*).

¹¹⁸⁷ Vell. Pat., 2. 1. 2.

¹¹⁸⁸ Paus., 3. 17. 2.

Oktawiusz zdobył owe kapitele podczas grabieży bogatego miasta Meliboeae, bądź jak sugeruje Gros na Samotrace¹¹⁸⁹.

Niestety brak odkrytych pozostałości archeologicznych oraz niejednoznaczne przekazy źródłowe skłaniają badaczy do dyskusji na temat dokładnej lokalizacji oraz formy portyku Oktawiusza. Björn Olinder zasugerował, że *porticus* swoim kształtem przypominał grecką stołę, która znajdować się miała przed świątyniami *Herculis Musarum* i *Iuno Regina*. Według szwedzkiego badacza, tylna ściana budynku była zamurowana, od frontu znajdowała się natomiast dorycka kolumnada. Wewnątrz z kolei umieszczono kolumny korynckie z brązowymi kapitelami. Użyty przez Pliniusza termin *porticus duplex* określałby w takim wypadku pojedynczą prostokątną budowlę, która została podzielona na dwie nawy. Olinder sugeruje ponadto, iż portyk został uszkodzony przez piorun w 156 r. p.n.e., a za jego odbudowę odpowiadać miał Metellus, który zaadoptował go w strukturze *porticus Metelii*¹¹⁹⁰.

Tezy te zostały jednak szybko zakwestionowane m. in. przez Wisemana oraz Zeviego. O ile badacze zgodzili się co do tego, że portyk miał tylko jedno skrzydło i był konstrukcją niezbyt dużych rozmiarów z rzędem kolumn dzielących całość na dwie nawy, to w kwestiach lokalizacji mieli odmienne zdanie. Uważali bowiem, że *porticus* należy powiązać z pozostałościami znajdującymi się przy via S. Maria dei Calderari 23, które do 1960 były utożsamiane z tzw. *Crypta Balbi*¹¹⁹¹. Zevi jednak już na początku lat 90 – XX wieku wycofał się ze swojej pierwotnej koncepcji sądząc obecnie, że pozostałości z via S. Maria dei Calderari 23, to *porticus Minucia*

¹¹⁸⁹ Pietilä – Castrén 1987: 123, Gros 1996: 98, Senseney 2011: 426, Pietilä – Castrén uważa, że wewnątrz portyku umieszczono również tekstylia, które zostały zdobyte w tym słynącym z handlu purpurą mieście.

¹¹⁹⁰ Olinder 1974: 89 – 90, podobną lokalizację zaproponował również Richardson jr. 1976: 57.

¹¹⁹¹ Zevi 1976: 34 – 36, Wiseman 1976: 247, *Crypta Balbi* obecnie jest już identyfikowana z pozostałościami odnalezionymi pod via Caetani, via dei Delfini oraz via delle Botteghe Oscure, zob., Coarelli 2008: 282.

Frumentaria. Pozostawiając przy tym kwestię związaną z lokalizacją portyku Oktawiusza otwartą¹¹⁹².

Coarelli, analizując raz jeszcze wszystkie dowody literackie zauważył, że przekaz Pliniusza oraz Festusa można pogodzić. Archeolog uważa, że portyk Oktawiusza stał przy północno – zachodniej krawędzi *Circus Flaminius*, która znajdowała się nieopodal teatru Pompejusza. W takim wypadku bliżej wschodniej strony cyrku przy *Theatrum Marcelli* znajdował się portyk Oktawii (przebudowany portyk Metellusa), natomiast przy zachodniej republikański *porticus* wzniesiony przez Oktawiusza w II wieku p.n.e. Taka lokalizacja odpowiada obszarowi pomiędzy współczesną *via della Reginella* i *piazza del Monte*. Coarelli uważa ponadto, iż fragment krawędzi (murów, kolumnady (?)) który widoczny jest na *Forma Urbis* (31 hh), może przedstawiać przylegający do północno – zachodniej krawędzi *porticus Philippi*, portyk Oktawiusza. Badacz zasugerował również, że budowla ta mogła mieć formę zbliżoną do *quadriportico*, który znajdowałby się przy świątyni Neptuna¹¹⁹³. Niewykluczone jednak, że portyk miał mniejszą ilość skrzydeł, wzniesionych m. in. w formie odwróconej litery L. Brak źródeł archeologicznych nie pozwala jednak na udzielenie jednoznacznej odpowiedzi¹¹⁹⁴.

Niemniej jednak konstrukcja ta musiała być istotnym monumentem tej części *Campus Martius*, gdyż w jej wnętrzu po latach młody Cezar zdeponował m. in. odzyskane w Dalmacji znaki legionowe¹¹⁹⁵. Pietilä – Castrén określiła zaś portyk Oktawiusza jako *political art museum*, w którego wnętrzu znajdowały się zarówno republikańskie łupy jak i zdobycz princepsa¹¹⁹⁶. Nie bez powodu więc Wellejusz Paterkulus scharakteryzował tę budowlę jako *publicamque magnificentiam*, którą

¹¹⁹² Zevi 1993: 691.

¹¹⁹³ Coarelli 1997: 519 – 521, Tucci 1997: 15 – 42.

¹¹⁹⁴ Senseney 2011: 421 – 441.

¹¹⁹⁵ App., *Illyr.*, 28, znaki te utracił w roku 48 p.n.e. Aulus Gabinius.

¹¹⁹⁶ Pietilä – Castrén 1987: 123.

reprezentował także drugi z portyków wzniesionych w tym okresie, a mianowicie *porticus Metelli*¹¹⁹⁷.

Portyk ten podobnie jak świątynia Jowisza Statora został ufundowany przez Kwintusa Cecyliusza Metellusa z *manubiae* zdobytych w Macedonii¹¹⁹⁸. Jego budowa przypadła na lata 143 – 131 r. p.n.e. Badacze nie są jednak zgodni czy za projekt odpowiedzialny był architekt Hermodoros. Zważywszy jednak na grecki charakter budowli taka ewentualność jest możliwa¹¹⁹⁹. Kolumnada miała formę *quadriportico* o wymiarach 105 x 92 m, który obiegał świątynie Jowisza Statora i Junony Reginy¹²⁰⁰. Wzniesiony został on na dwóch osiach północ – południe, wschód – zachód, które ograniczała znajdująca się w tej części *Campus Martius*, starsza zabudowa. Kolumny, które umieszczono wewnątrz portyku zostały wykonane w porządku jońskim i dzieliły każde ze skrzydeł na dwie nawy. Jednak nie były one wykonane z marmuru jak elementy *aedes*, a z tufu wulkanicznego (Peperino) pokrytego stiukiem, który w swym założeniu miał prawdopodobnie imitować marmur¹²⁰¹. Fundamenty i podstawa tej budowli zostały wykonane zaś z tufu Monteverde w technice *opus incertum*, o czym świadczyć mogą zachowane pozostałości kamiennych bloków¹²⁰².

W jego wnętrzu oprócz wspomianej już grupy jeźdźców Aleksandra Wielkiego, znajdował się także posąg Kornelii – matki Grakchów, z którego do naszych czasów przetrwała tylko baza¹²⁰³. Portyk był kilkakrotnie przebudowywany. Pierwszy raz w latach 27 – 23 p.n.e., kiedy to został odrestaurowany przez Augusta

¹¹⁹⁷ Vell. Pat., 2. 1. 2.

¹¹⁹⁸ Coarelli 1997: 529.

¹¹⁹⁹ Calcani 1989: 23 – 24.

¹²⁰⁰ Vell. Pat., 1. 11. 13, (*Hic est Metellus Macedonicus, qui porticus, quae fuerunt circumdatae duabus aedibus sine inscriptione positae, quae nunc Octaviae porticibus ambiuntur, fecerat, quique hanc turmam statuarum equestrium, quae frontem aedium spectant, hodieque maximum ornamentum eius loci, ex Macedonia detulit* [...]). Na temat rozmiarów budowli, zob., Coarelli 1997: 536.

¹²⁰¹ Pietilä – Castrén 1987: 131.

¹²⁰² Coarelli 2008: 272, LTUR 4: 130 – 131.

¹²⁰³ CIL, 6. 31610, Plin., NH., 34. 31, baza ta jest prawdopodobnie kopią z czasów dynastii Sewerów, kiedy to portyk został ponownie odbudowany.

i dedykowany jego siostrze Oktawii¹²⁰⁴. Od tego też czasu znany jest w źródłach jako *porticus Octaviae*¹²⁰⁵. Prawdopodobnie na jego odbudowę princeps wykorzystał łupy zdobyte w Dalmacji¹²⁰⁶. Konstrukcja ta w I wieku p.n.e. została powiększona i odtąd mierzyła około 132 x 119 m, a do jej odbudowy wykorzystano m. in. tuf z Anio, którego to pozostałości zostały odnalezione wzdłuż południowo – wschodniego skrzydła¹²⁰⁷.

We wnętrzu portyku w I wieku p.n.e. powstała także *curia Octaviae*, oraz biblioteka, ufundowana przez Oktawię ku czci Marcellusa, przedwcześnie zmarłego zięcia Augusta¹²⁰⁸. W nowopowstałych gmachach ustawiono, z kolei wiele dzieł sztuki, m. in. obrazy pędzla Atyfilosa, przedstawiające: Aleksandra, Filipa i Atenę, apoteozę Herkulesa autorstwa Artemona, oraz Posejdona¹²⁰⁹. Oprócz malarstwa, w portyku znajdowały się również statuy, m. in. Wenus autorstwa Fidiasza¹²¹⁰, a także posągi przedstawiające Erosa z piorunem w ręku, Satyrów niosących Libera i Ariadnę¹²¹¹. Dzieła te podobnie jak sama budowla uległy zniszczeniu podczas pożaru z roku 80 n.e., po którym *porticus* był jeszcze kilkakrotnie remontowany. Monumentalny propylon, oraz kilka fragmentów kolumn przy jego południowej stronie jest wynikiem odbudowy kompleksu przez Septymiusza Sewera [foto 55]¹²¹².

Wellejusz Paterkulus wspominając o fundacjach Metellusa oraz Oktawiusza, zaznaczył również, że w tym samym okresie w Rzymie został ufundowany jeszcze jeden portyk: *Tum Scipio Nasica in Capitolio porticus*¹²¹³. Żadne inne źródło nie wspomina o tej fundacji. Jednak zważywszy na charakter dwóch poprzednich

¹²⁰⁴ Suet., *Aug.*, 29.

¹²⁰⁵ Vit., 3. 2. 5, Cass. Dio., 49. 43, Witruwiusz pisząc o portyku około 27 r. p.n.e. określa go jako *porticus Metelli*. Kassjusz Dion, gdy przybliża wydarzenia z roku 23 p.n.e. wspomina już o *porticus Octaviae*. Dlatego przypuszcza się, że do odbudowy doszło w tym okresie, zob., Coarelli 2008: 272.

¹²⁰⁶ Cass. Dio., 49. 43.

¹²⁰⁷ LTUR 4: 131 – 132.

¹²⁰⁸ Plut., *Marc.*, 30.

¹²⁰⁹ Plin., *NH.*, 35. 114, 35. 139.

¹²¹⁰ Plin., *NH.*, 36. 15.

¹²¹¹ Plin., *NH.*, 36. 28 – 29.

¹²¹² Coarelli 2008: 272.

¹²¹³ Vell. Pat., 2. 1. 2.

budowli badacze przypuszczają, że również i ten portyk został ufundowany przez triumfującego wodza. Prawdopodobnie przez Publiusza Korneliusza Scypiona Nazykę, który w roku 155 p.n.e. odbył triumf po kampanii w Dalmacji¹²¹⁴.

W ostatnim dziesięcioleciu II wieku p.n.e. swoje *manubiae* na budowę portyku (*porticus Minucia „Vetus”*) wykorzystał także Marek Minucjusz Rufus, który jak zaznaczył Wellejusz Paterkulus:

*Per eadem tempora clarus eius Minucii, qui porticus, quae hodieque celebres sunt, molitus est, ex Scordiscis triumphus fuit [...]*¹²¹⁵

Głośny był w tym czasie triumf nad Skordyskami Minucjusza, który wybudował portyk, do dziś chętnie odwiedzany przez publiczność [...] (przeł. E. Zwolski).

Budowla ta podobnie jak dwie poprzednie została ufundowana na Polu Marsowym około 106 r. p.n.e. Jednak jej dokładna lokalizacja przez wiele lat była tematem dyskusji¹²¹⁶. Poglądy badaczy, co do określenia położenia *porticus* przedstawiłem już podczas dyskusji o *aedes Lares Permarini*, dlatego w tym miejscu skupię się tylko na formie architektonicznej samej budowli.

Portyk, który znajdował się pomiędzy *diribitorium* i współczesną *via delle Botteghe Oscure* miał formę *quadriportico* z podwójnym rzędem kolumn, co widać m. in. na fragmencie *Forma Urbis* (35 dd). Był nieco większy niż *porticus Metelli*, gdyż mierzył około 150 x 115 m i pierwotnie został wykonany z tufu wulkanicznego (Peperino)¹²¹⁷. W jego wnętrzu znajdowała się świątynia *Lares Permarini*, którą po

¹²¹⁴ Liv., *Per.*, 47, Degrassi 1954: 105, MRR 1: 448, Itgenshort 2005: 127.

¹²¹⁵ Vell. Pat., 2. 8. 3.

¹²¹⁶ Zevi 2007: 451 – 464, *contra* Coarelli 2008: 279 – 281.

¹²¹⁷ Richardson jr. 1992: 315 – 316, opis tego portyku przybliży również Coarelli. Jednak badacz ten uważa, że jest to *porticus Minucia Frumentatia*, który powstał w I w. n.e., zob., Coarelli 2008: 281.

latach podobnie jak i cały kompleks odbudował Domicjan. W obrębie portyku stał także posąg wystawiony dla Herkulesa¹²¹⁸.

Jak wspominałem już w poprzednim podrozdziale zdobyte podczas wojny z Cymbrami i Teutonami w roku 101 p.n.e. *spolia* Kwintus Lutacjusz Katulus wykorzystał do wzniesienia na Palatynie portyku¹²¹⁹. Dlatego w tym miejscu nie będę powielał wcześniej przedstawionych tez, a skupię się na ostatnim *porticus*, który na *Campus Martius* ufundował Lucjusz Marcjusz Filippus (*porticus Philippi*). Pasierb Atii i przyrodni brat princepsa zbudował tę fundację po triumfie *ex Hispania*, który przypadł na 33 r. p.n.e.¹²²⁰ Budowla ta została wzniesiona przy zachodniej stronie portyku Oktawii i zaplanowano ją jako *quadriportico*, z podwójnym rzędem kolumn, które obiegały przybytek *Herculis Musarum* (także odrestaurowany przez Filippusa)¹²²¹.

Portyk przedstawiono na *Forma Urbis* (31bb), gdzie jedno ze skrzydeł przylegało do zachodniej krawędzi *porticus Octaviae*. Na planie widać, że wewnętrzna i zewnętrzna kolumnada została oddzielona linią. Co jak wykazały ostatnie badania archeologiczne oznacza, iż zewnętrzne kolumny znajdowała się kilka metrów wyżej, niż wewnętrzna¹²²².

Podobnie jak w portyku Oktawii, konstrukcja ufundowana przez Filippusa została ozdobiona wieloma dziełami sztuki. Oprócz wspomnianych już wyżej Muz oraz posągu Herkulesa, który jak zauważyła Bravi miał teraz symbolizować sukces Rzymu odniesiony na zachodnich rubieżach imperium (w Hiszpanii)¹²²³, w *porticus* znajdował się także obraz Heleny autorstwa Zeuksisa, Młodego Aleksandra, Libera oraz Hipolita, pędzla Antyfilosa oraz cykl scen z wojny trojańskiej, namalowany

¹²¹⁸ LTUR 4: 137.

¹²¹⁹ Cic., *Dom.*, 38. 102, 43. 114, Val. Max., 6. 3. 1, Plin., *NH.*, 17. 2.

¹²²⁰ Ov., *Fast.*, 6. 799 – 809, Suet., *Aug.*, 29. 5, Plin., *NH.*, 35. 66, LTUR 4: 146, Bravi 2014: 147 – 149.

¹²²¹ Suet., *Aug.*, 29. 5, Coarelli 1997: 452 – 484.

¹²²² LTUR 4: 147, swego czasu uważano, że kropki znajdujące się wewnątrz portyku mogą oznaczać drzewa, gdyż nie leżały one równolegle do zewnętrznego portyku. Obecnie jednak odrzuca się taką ewentualność. Różnica w położeniu portyków miała chronić przed powodzią.

¹²²³ Mart., *Ep.*, 5. 49, Bravi 2014: 147.

przez Teorosa¹²²⁴. *Tabula* przedstawiająca Helenę jest wspominana również przez Cyserona, który zaznaczył, że obraz ten znajdował się pierwotnie w Krotonie¹²²⁵. Na tej podstawie część badaczy uważa, że dzieło to zostało zdobyte przez Pyrrusa i wywiezione do Ambrakii (gdzie umieszczono m. in. posągi autorstwa Zeuksisa). Po grabieży epirockiej stolicy przez Nobiliora obraz ten trafił do Rzymu. Druga z hipotez zakłada, że dzieło to zostało przekazane Rzymianom przez mieszkańców Krotony zaraz po wojnie z Pyrrusem¹²²⁶. Proweniencja innych obrazów znajdujących się w *porticus Philippi* jest niestety nieznana.

6. 5. Teatry/ Amfiteatr

Rzymianie na swój pierwszy stały teatr musieli czekać, aż do połowy I wieku p.n.e. Pomimo tego, że we wcześniejszych latach powstawały w mieście nad Tybrem okazałe budynki sceniczne, często dekorowane przywiezionymi z Grecji dziełami sztuki – m. in. monumentalny teatr Marka Emiliusza Skaurusa, który ozdobiony był licznymi marmurowymi kolumnami, a także posągami i obrazami skonfiskowanymi prawdopodobnie z Sykionu – to były to budowle czasowe, wystawiane tylko na kilka dni¹²²⁷. O pierwszym stałym teatrze możemy mówić dopiero w przypadku fundacji Gnejusza Pompejusza, który na Polu Marsowym wzniósł monumentalny kompleks zwany *Theatrum Pompeianum*, *Marmoreum* lub *Magnum*¹²²⁸.

Zachowane źródła nie wspominają bezpośrednio o tym, iż fundacja ta została w całości zbudowana *ex manubiis*, jednak jeden z przekazów Plutarcha sugeruje, że w znajdującej się w obrębie monumentu świątyni *Venus Victrix* wódz umieścił liczne łupy¹²²⁹. Pracę nad teatrem rozpoczęły się prawdopodobnie zaraz po triumfie nad

¹²²⁴ Plin., *NH.*, 35. 66, 35. 114, 35. 144.

¹²²⁵ Cic., *Invent.*, 2. 1. 1.

¹²²⁶ Pape 1975: 188.

¹²²⁷ Plin., *NH.*, 35. 127, 37. 11.

¹²²⁸ Plin., *NH.*, 7. 158, 34. 40, LTUR 5: 35.

¹²²⁹ Plut., *Pomp.*, 68. 2 – 3, Ziółkowski 1980: 385, Hölscher 2006: 42, kwestie majątku Pompejusza dokładnie przedstawił m. in. Shatzman, zob., Shatzman 1975: 389 – 391.

Mitrydatesem VI w roku 61 p.n.e., a jego budowa zakończyła się w roku 55 p.n.e. Z tej okazji Pompejusz zorganizował igrzyska. Podczas tych uroczystości z wielkim przepychem wystawiono sztuki teatralne, w których jako rekwizyty wykorzystano zdobyte przez wodza łupy m. in. trzy tysiące kraterów¹²³⁰.

Teatr był tylko jedną z części monumentalnego kompleksu zaplanowanego przez Pompejusza, w skład którego wchodził także portyk, świątynia, kapliczki oraz kuria¹²³¹. Aby obejść obowiązujące od 154 r. p.n.e. prawo zabraniające wystawiania stałych budowli teatralnych¹²³², Pompejusz postanowił wznieść na szczycie *cavea* przybytek poświęcony dla *Venus Victrix*¹²³³. *Cavea* (o średnicy 150 m), która pierwotnie miała imitować schody prowadzące do *aedes*, mogła pomieścić blisko 18 tysięcy widzów¹²³⁴. Badacze nie są natomiast zgodni czy *scaenae frons* (95 m szerokości) została od razu wykonana z trwałych materiałów czy początkowo była tylko z drewna¹²³⁵. Jeśli przyjmiemy tę drugą ewentualność, to cały kompleks w swoim pierwotnym założeniu byłby fundacją dedykowaną Wenus, której Pompejusz zawdzięczał swoje militarne zwycięstwo, a nie teatrem *sensu stricto*¹²³⁶.

Żadne pozostałości świątyni i teatru nie zachowały się, jednak w piwnicach pod Campo dei Fiori odnaleziono pozostałości platformy, na której stać mógł ów przybytek. Fragmenty ścian *theatrum*, wykonane w technice *opus reticulatum*, zostały odkryte ponadto przy via del Biscione i można je oglądać m. in. w restauracji Grotta

¹²³⁰ Cic., *Fam.*, 7. 1. 2, na temat wykorzystania łupów do dekoracji republikańskich scen teatralnych, zob., Kocur 2005: 131, Klar 2006: 162 – 184. Znajdującą się na szczycie *cavea* świątynię konsekrowano dopiero w roku 52 p.n.e., zob., Gell., *NA.*, 10. 1, Coarelli 2008: 283.

¹²³¹ Inscr. Ital., 13. 2: 493, wewnątrz kompleksu Pompejusza znajdowały się jeszcze kapliczki poświęcone dla *Honos*, *Virtus* oraz *Felicitas*, *Victoriae*.

¹²³² Val. Max., 2. 4. 2, w tym roku Publiusz Korneliusz Scypion Nazyka zablokował pracę przy budowie teatru, który ufundowali Longinus i Messala, stwierdzając, że taka budowla byłaby bezużyteczna i szkodliwa dla moralności publicznej.

¹²³³ Gell., *NA.*, 10. 1. 7, Tert., *Spect.*, 10.

¹²³⁴ Coarelli 2008: 283, przekaz Pliniusza, który wspomina, że na widowni mogło zasiąść blisko 40 tys. widzów jest z całą pewnością przesadzony, zob., Plin., *NH.*, 36. 115.

¹²³⁵ Sear 1993: 687, polski badacz Ostrowski uważa jednak, że budynek sceniczny powstał dopiero w następnych latach, zob., Ostrowski 1999: 151.

¹²³⁶ Hölscher 2006: 42.

del Teatro Pompeo. *Aedes* zaś przedstawiono prawdopodobnie również na fragmencie *Forma Urbis* (39f) [foto 56]¹²³⁷.

Do teatru przylegał także monumentalny portyk o wymiarach 180 x 135 m, który jak zaznaczył Witruwiusz został wzniesiony przez Pompejusza, aby chronić widzów przed deszczem¹²³⁸. W niszach widniejących m. in. na *Forma Urbis* (37a) znajdowały się prawdopodobnie dzieła sztuki¹²³⁹. Plac wewnątrz *porticus* był z kolei ozdobiony fontannami oraz wieloma drzewami, które miały zostać przycięte równo z jego wysokością¹²⁴⁰. Przy północnej części portyku znajdowała się druga kolumnada tzw. *Hecatostylum*, którą Coarelli utożsamia z *porticus Lentulorum* wzniesionym prawdopodobnie przez stronnika Pompejusza, Publiusza Korneliusza Lentulusa¹²⁴¹.

We wschodnim skrzydle *porticus Pompeia* znajdowała się eksedra (20 x 24 m), której pozostałości (*opus quadratum*), zostały odkryte za znajdującą przy *Area Sacra* (Largo di Torre Argentina) świątynią Fortuny *Huiusce Diei*. Miejsce to łączone jest z kurią, w której 15 marca 44 r. p.n.e. przy posągu Pompejusza został zamordowany Juliusz Cezar¹²⁴². Pomieszczenie to po latach zamurowano i przekształcono w publiczne latryny. Statuę Pompejusza przeniesiono z rozkazu Augusta bliżej teatru i od tego czasu stała *marmoreo iano superposuit*, który znajdował się prawdopodobnie w centralnej części zachodniej krawędzi portyku¹²⁴³.

Na latryny została przekształcona również eksedra znajdująca się w portyku (*Crypta Balbi*), która przylegała do wzniesionego *ex manubiis* Teatru Balbusa¹²⁴⁴. Za tę fundację odpowiedzialny był stronnik Augusta, Lucjusz Korneliusz Balbus, który

¹²³⁷ LTUR 5: 120, sceptycznie jednak do interpretacji tego fragmentu podchodzi Richardson, który uważa, że przedstawia on prawdopodobnie aleję prowadzącą do domu Pompejusza, zob., Richardson jr. 1987: 126. Na temat rzymskich posiadłości Pompejusza, zob., Shatzman 1975: 389.

¹²³⁸ Vitr., 5. 9. 1.

¹²³⁹ Zob., Rozdział 4.

¹²⁴⁰ Prop., 2. 32.

¹²⁴¹ Mart., Ep., 2. 14. 9, LTUR 3: 9 – 10.

¹²⁴² Cic., Div., 2. 23, Liv., Per., 116, Suet., Iul., 80. 4, Coarelli 2008: 284, na temat miejsca śmierci Juliusza Cezara, zob., Ruciński 2008: 39 – 51.

¹²⁴³ Cass. Dio., 47. 19, o przeniesieniu posągu Pompejusza informuje zaś Swetoniusz, zob., Suet., Aug., 31. 5.

¹²⁴⁴ Tac., Ann., 3. 72, Coarelli 2008: 282, LTUR 5: 30.

rozpoczął budowę swojego teatru po triumfie *ex Africa* (19 r. p.n.e.)¹²⁴⁵. Pracę zakończyły się w roku 13 p.n.e., jednak podczas inauguracyjnych igrzysk do budowli można było dostać się tylko łodzią, gdyż pieszy dostęp ograniczał wylew Tybru¹²⁴⁶. *Theatrum Balbi* był trzecim i zarazem najmniejszym z teatrów (po *theatrum Pompeianum* i *Marcelli*) wzniesionym w obszarze *Campus Martius*. Mógł on pomieścić bowiem tylko około 11 tysięcy widzów¹²⁴⁷. Jednak pomimo mniejszej formy został on wykończony z niezwykłym przepychem, co nie umknęło uwadze m. in. Pliniusza, który zaznaczył, że cztery kolumny znajdujące się na scenie wykonano z egipskiego onyksu¹²⁴⁸.

Aż do roku 1960 sądzono, że teatr należy łączyć z pozostałościami ruin znajdujących się przy Monte dei Cenci (obecnie znanych tylko z rysunków autorstwa Piranesiego) i via S. Maria dei Calderari. Ich położenie sugeruje, że *theatrum* został wzniesiony na osi północ – południe, z *cavea* znajdującą się zaraz przy Tybrze¹²⁴⁹. Jednak jak wykazał Guglielmo Gatti taka lokalizacja jest niemożliwa. Analizując raz jeszcze *Forma Urbis* (30abc) uzupełniony o fragmenty (30def) [foto 57], badacz ten stwierdził, iż *theatrum* wraz z przylegającym do niego portykiem został zbudowany, podobnie jak Teatr Pompejusza, na osi wschód – zachód. Na tej podstawie Gatti zasugerował, że *Theatrum Balbi* znajdował się w obszarze pomiędzy współczesną via delle Botteghe Oscure (po południowej stronie ulicy)¹²⁵⁰, via Caetani, via Paganica i Piazza Mattei. Badacz ten przekonująco odrzucił również możliwość, że odkryte w tym obszarze pozostałości należą do *Circus Flaminius*, przesuując jego położenie bardziej na południe¹²⁵¹. Większość uczonych akceptuje obecnie lokalizację Teatru Balbusa zaproponowaną przez włoskiego archeologa¹²⁵².

¹²⁴⁵ Degrassi 1954: 110, Suet., *Aug.*, 29. 5, Cass. Dio., 54. 18. 2, 54. 25. 2.

¹²⁴⁶ Cass. Dio., 54. 25. 2.

¹²⁴⁷ Coarelli 2008: 281, Teatr Pompejusza: około 18 tys widzów, Teatr Marcellusa: około 20 tys widzów.

¹²⁴⁸ Plin., *NH.*, 36. 60, Claridge 2010: 247.

¹²⁴⁹ Piranesi 1762: tab. 28, Platner, Ashby 1929: 513.

¹²⁵⁰ Przy północnej zaś stronie via delle Botteghe Oscure znajdują się bowiem pozostałości *Porticus Minucia „Vetus”* oraz przybytku *Lares Permarini*, zob. Zevi 1997: 81 – 115.

¹²⁵¹ Gatti 1960: 3 – 12, zob., Rozdział 1.

¹²⁵² Richardson jr. 1992: 381, Coarelli 2008: 281 – 283, Claridge 2010: 247, LTUR 5: 30 – 31.

Odnalezione pozostałości sugerują bowiem, że konstrukcja ta została wzniesiona z tufu wulkanicznego w technice *opus reticulatum* oraz trawertynu. Promień *cavea* miał około 30 m, średnica teatru natomiast blisko 90 m¹²⁵³.

Za sceną znajdował się portyk (*Crypta Balbi*), którego fragmenty ścian odkryto w piwnicach wzdłuż *via delle Botteghe Oscure* oraz *via dei Delfini* (blisko 40 metrów długości). Wykonane zostały one z tufu wulkanicznego w technice *opus quadratum* oraz z trawertynu. Przy wschodniej krawędzi portyku znajdowała się zaś wspomniana już wyżej eksedra, którą w okresie panowania Hadriana przekształcono w latrynę¹²⁵⁴. Na placu wewnątrz portyku mogła być położona świątynia Wulkana, jednak kwestie jej dokładnej lokalizacji nadal pozostają tematem dyskusji¹²⁵⁵. *Crypta Balbi* była również miejscem, znanym z działalności rzemieślników. Bowiem produkowano tutaj popularne w Rzymie tzw. brązy korynckie, o czym świadczyć może epitafium niejakiego Lucjusza Aufidiusza Apriliusza, który określony został na nim jako: *corintharius de theatro Balbi*¹²⁵⁶. W dobie Średniowiecza przestrzeń portyku była zagospodarowana zaś przez powroźników¹²⁵⁷.

Ze wspomnianym już obszarem przy Monte dei Cenci, część badaczy łączy z kolei inną fundację *ex manubiis*, a mianowicie pierwszy kamienny amfiteatr, który na Polu Marsowym ufundował Tytus Statyliusz Taurus¹²⁵⁸. W miejscu tym były bowiem widoczne aż do schyłku XVIII wieku, fragmenty *cavea*, o czym wzmiankował Piranesi¹²⁵⁹. Jak wspominałem już wyżej do 1960 roku pozostałości te były łączone z Teatrem Balbusa, jednak po przesunięciu jego lokalizacji bliżej *via delle Botteghe Oscure* i Piazza Mattei, uważa się obecnie, że w tym miejscu (Monte dei Cenci) mógł

¹²⁵³ Coarelli 2008: 282, teatr oraz portyk zostały przebudowane w okresie Domicjana, który dokonał renowacji tego terenu po pożarze z roku 80 n.e.

¹²⁵⁴ Claridge 2010: 247 – 248.

¹²⁵⁵ Liv., 24. 10. 9, 32. 29. 1, Ziółkowski 1992: 179, Coarelli 2008: 283.

¹²⁵⁶ CIL, 6. 1676, AE 1977: 25.

¹²⁵⁷ LTUR 5: 30 – 31, obecnie pozostałości tego kompleksu są dostępne dla zwiedzających, gdyż stanowią jedną z części Museo Nazionale Romano (*via delle Botteghe Oscure* 31).

¹²⁵⁸ Suet., *Aug.* 29. 4, Tac., *Ann.*, 3. 72, Dio Cass., 51. 23. 1, LTUR 1: 36 – 37.

¹²⁵⁹ Piranesi 1762: tab. 28.

stać amfiteatr Taurusa¹²⁶⁰. Tym bardziej, że Strabon wspomina, iż wspólnie z trzema teatrami (Pompejusza, Marcellusa i Balbusa) w przestrzeni *Circus Flaminius* znajdował się także amfiteatr¹²⁶¹.

Budowla ta została ukończona w roku 29 p.n.e., a prace sfinansowano z łupów wojennych zdobytych przez wodza podczas kampanii w Afryce, za którą został uhonorowany triumfem w 34 r. p.n.e.¹²⁶² W czasie inauguracji Taurus zorganizował w amfiteatrze walki gladiatorów. Również August wykorzystywał tę przestrzeń jako arenę, na której polowano na dzikie zwierzęta, jednak przez następnych cesarzy konstrukcja ta była często pomijana¹²⁶³. Dlatego nie może dziwić fakt, że nie została ona odbudowana po pożarze z roku 64 n.e.¹²⁶⁴ Badacze sugerują ponadto, że konstrukcja nie cieszyła się popularnością, gdyż była niezbyt dużych rozmiarów, jak na potrzeby organizacji igrzysk. Niestety poza wzmianką Kasjusza Diona, który informuje, że budowla ta została wzniesiona z kamienia, nic więcej na temat jej formy nie wiemy, choć fakt, że spłonęła może świadczyć, że jej spora część była wykonana z drewna¹²⁶⁵.

6. 6. Fora

Fora stanowią ostatnią kategorię monumentów publicznych, na których fundację wykorzystywano łupy wojenne. W tym miejscu skupię się tylko na dwóch założeniach tego typu, a mianowicie Forum Juliusza Cezara oraz Augusta, których budowa rozpoczęła się w ostatnich latach Republiki.

¹²⁶⁰ Welch 2007: 120 – 125, według starszych koncepcji amfiteatr ten mógł znajdować się w północnej części Pola Marsowego przy Monte Giordano. Richardson z kolei umieszcza budowlę Taurusa w obszarze *Aemiliana*. Te dwie koncepcje mają jednak jeden słaby punkt, a mianowicie nie lokalizują monumentu w przestrzeni *circus*. Kwestie dyskusyjne, zob., LTUR 1: 36 – 37, Richardson jr. 1992: 11.

¹²⁶¹ Strab., 5. 3. 8.

¹²⁶² Degrassi 1954: 110, Suet., *Aug.*, 29. 4, Tac., *Ann.*, 3. 72, Cass. Dio., 51. 23. 1, Shatzman 1975: 399, Welch 2007: 108.

¹²⁶³ Cass. Dio, 51. 23. 1, Mon. Anc., 22, Kasjusz Dion wspomina dosłownie, że Kaligula pogardzał tym miejscem, zob., Cass. Dio, 59. 10. 5.

¹²⁶⁴ Cass. Dio., 62. 18. 2, LTUR 1: 36 – 37.

¹²⁶⁵ LTUR 1: 36 – 37.

O fundacji *Forum Iulium* wspominał już w roku 54 r. p.n.e. Ciceron, który w korespondencji z Attykiem zaznaczył, że Cezar przeznaczył 60 milionów sestercji, na wykupienie gruntu od prywatnych właścicieli pod nową fundację¹²⁶⁶. Koszty tej budowy z biegiem czasu zapewne wzrosły, gdyż piszący po latach Swetoniusz odnotował, że: *forum de manubiis incohavit, cuius area super sestertium milies constitit*¹²⁶⁷. Niestety ostateczny koszt tego projektu nie jest znany. Jednak Cezar, którego majątek został zasilony o *manubiae* z podbitej Galii i Brytanii, bez trudu mógł pokryć wszelkie sumy związane z fundacją tego założenia budowlanego¹²⁶⁸.

Kompleks ten został wzniesiony przy północnej krawędzi *Forum Romanum* pomiędzy *clivus Argentarius*, *Argiletum* i rozciągał się na planie osiowym w kierunku *Atrium Libertatis*. Jak zaznaczył Appian miał on być przeznaczony jako miejsce dla omawiania spraw publicznych, a nie do celów handlowych¹²⁶⁹. Zajmował on przestrzeń 160 x 75 m, która otoczona była z trzech stron portykiem z podwójną kolumnadą. Wejście na plac znajdowało się na krótszym boku przy *Argiletum*¹²⁷⁰. Do zewnętrznej strony narożnika południowo – zachodniego przylegała *Curia Iulia*, która flankowana była przez wzniesione przez Augusta *Chalcidicum*, mogące stanowić południową kolumnadę Forum Cezara. Jednak kwestia ostatecznej lokalizacji tego portyku, nadal pozostaje otwarta¹²⁷¹.

Na drugim krańcu *Forum Iulium* wzniesiono świątynię *Venus Genetrix* ślubowaną przez Cezara podczas bitwy pod Farsalos w 48 r. p.n.e. Pomimo tego, że budowa rynku nie została jeszcze ostatecznie ukończona przybytek bogini poświęcono już dwa lata później – 26 września 46 r. p.n.e. podczas *ludi victoriae*¹²⁷². *Aedes*

¹²⁶⁶ Cic., *Att.*, 4. 16. 8, Richardson jr. 1992: 165 – 166, Coarelli 2008: 103, LTUR 2: 306.

¹²⁶⁷ Suet., *Iul.*, 26. 2, (*Z łupów wojennych rozpoczął budowę forum, którego sam teren kosztował ponad sto milionów sestercji*) (przeł. J. Niemirska – Pliszczyńska). O wysokich kosztach zakupu gruntu pod forum wspominał również Pliniusz, zob., *Plin.*, *NH.*, 36. 103.

¹²⁶⁸ Suet., *Iul.*, 25. 1, Shatzman 1975: 348 – 350, szerzej źródła na temat łupów Cezara omawiam w poprzednim rozdziale.

¹²⁶⁹ App., *B. C.*, 2. 102.

¹²⁷⁰ Coarelli 2008: 105.

¹²⁷¹ *Mon. Anc.*, 19, LTUR 2: 299 – 306, Claridge 2010: 168.

¹²⁷² Suet., *Iul.*, 26, *Plin.*, *NH.*, 35. 156, App., *B. C.*, 2. 68, Cass. Dio., 43. 22, Forum Cezara zostało ukończone dopiero przez Augusta, zob., *Mon. Anc.*, 20. Podczas bitwy pod Farsalos Cezar ślubował

zaplanowano jako stojący na wysokim podium (*opus caementicium*), marmurowy *peripteros sine postico* (23 x 33 m) z ośmioma korynckimi kolumnami od frontu oraz na dłuższych bokach¹²⁷³. Przednią fasadę flankowały z trzech stron schody, przed którymi ustawiono dwie fontanny¹²⁷⁴. Wzdłuż ścian celi znajdowały się kolumny z marmuru (*giallo antico*), nad którymi umieszczono architrav przedstawiający orszak złożony z Erosów niosących łupy wojenne dedykowane Wenus [foto 58], której posąg autorstwa Arkesilaosa stał w półkolistej absydzie zwieńczonej sklepieniem¹²⁷⁵. We wnętrzu świątyni znajdowały się także inne dzieła sztuki, m. in. poślaczany posąg Kleopatry (*synnaos*), *dactyliotheca*, a także statua Cezara w pancerzu¹²⁷⁶.

W centralnej części placu przed świątynią został ustawiony zaś posąg konny dyktatora, który według Stacjusza:

Cedat equus Latiae qui contra templa Diones

Caesarei stat sede fori quem traderis ausus

Pellaeo, Lysippe, duci; mox Caesaris ora

*mirata cervice tulit [...]*¹²⁷⁷

Niech tu ustąpi koń, co stoi naprzeciw Łatyńskiej Diony

Na Forum Cezara! Tego jak mówią, tyś ważył się stworzyć, Lizypie,

Dla wodza Pelli, po którym kark wielce zdziwiony

Dźwiga dziś głowę Cezara [...] (przeł. S. Śnieżewski).

wznieść przybytek dla Wenus *Victrix*. Jednak ostatecznie wznosił ją dla bogini z przydomkiem *Genetrix*, która była traktowana jako pramatka rodu julijskiego.

¹²⁷³ Vitr., 3. 3. 2, Ov., *Ars. Am.*, 1. 81, Richardson jr. 1992: 166.

¹²⁷⁴ Ov., *Ars Am.*, 1. 82, 3. 452, według Owidiusza na fontannach tych znajdowały się dzieła Stefanosa przedstawiające Apiady. Pliniusz uważa jednak, że dzieła te wzbogacały kolekcję Azyniusza Polliona w *atrium Libertatis*, zob., Plin., *NH.*, 36. 33, Coarelli 2008: 106.

¹²⁷⁵ Plin., *NH.*, 35. 153, Coarelli 2008: 106 – 107, Claridge 2010: 167.

¹²⁷⁶ Plin., *NH.*, 34. 18, 37. 11, App., *B.C.*, 2. 102, Cass. Dio., 51. 21. 8, na temat posągu Kleopatry i innych dzieł sztuki znajdujących się w świątyni, zob., Rozdział 4.

¹²⁷⁷ Stat., *Silv.*, 1. 1. 84.

Piszący o tym dziele Pliniusz oraz Swetoniusz nic nie wspominają jednak o wizerunku Cezara¹²⁷⁸. Stąd część badaczy uważa, że posąg ten pierwotnie przedstawiał tylko wierzchowca. Statua jeźdźca mogła zostać dodana w późniejszym okresie, kiedy *Forum Iulium* zostało odrestaurowane¹²⁷⁹. Nie można również wykluczyć, że dzieło to początkowo znajdowało się w Portyku Metellusa i stanowiło część słynnej *Turma Alexandrii* autorstwa Lizypa, jednak żadne źródło o tym nie wspomina¹²⁸⁰.

Dzięki badaniom archeologicznym prowadzonym w lat 1930 – 1932 oraz 1996 odsłoniętych zostało blisko dwie trzecie *Forum Iulium* z zachowanymi fragmentami portyku (narożnik północno – zachodni). Jak również elementy podium świątyni Wenus z trzema marmurowymi kolumnami, które pochodzą z okresu ponownej dedykacji przybytku przez Trajana z roku 113 n.e.¹²⁸¹ Niestety północny bok portyku, na skutek pośpiechu w pracach archeologicznych z lat 30 – XX wieku, związanych z budową *via dei Fori Imperiali* nie został nigdy dobrze zbadany¹²⁸². Tym samym korelacje pomiędzy przejściem łączącym rynek ufundowany przez Cezara, a opisanym poniżej *Forum Augusti* nie są do końca wyjaśnione¹²⁸³.

Forum zbudowane przez Augusta, wraz ze świątynią Marsa Ultora zostało sfinansowane podobnie jak *Forum Iulium* z łupów wojennych: *In privato solo Martis Ultoris templum forumque Augustum ex manibiis feci*¹²⁸⁴. Na ten cel princeps zakupił podobnie jak Cezar grunty od prywatnych właścicieli, jednak jak zaznaczył Swetoniusz, jego kompleks został wzniesiony zbyt wąski, gdyż nie chciał wyburzyć sąsiednich kamienic¹²⁸⁵. Autor ten podaje nam również motywy, którymi kierował się princeps, fundując nowe forum. Stwierdził bowiem, że rynek ten powstał głównie

¹²⁷⁸ Plin., *NH.*, 8. 155, Suet., *Iul.*, 61.

¹²⁷⁹ Richardson jr. 1992: 144, prawdopodobnie w czasach odbudowy forum przez Domicjana, bądź jeszcze później w okresie Trajana.

¹²⁸⁰ Ostrowski 1999: 164.

¹²⁸¹ CIL, 14. 4543.

¹²⁸² Coarelli 2008: 105.

¹²⁸³ Richardson jr. 1992: 161.

¹²⁸⁴ Mon. Anc., 21, (*Na moim własnym gruncie z łupów wojennych świątynię Marsa Mściciela oraz forum*).

¹²⁸⁵ Suet., *Aug.*, 56. 2.

w celach sądowych oraz aby odciążyć przepełnione *Forum Iulium* i *Forum Romanum*¹²⁸⁶. Niestety nie wiemy kiedy rozpoczęły się pierwsze prace. Jeśli wierzyć jednak Makrobiuszowi, były one prowadzone w opieszałym tempie¹²⁸⁷. O czym najlepiej może świadczyć fakt, iż świątynia Marsa, którą Oktawian ślubował pod Filippi już w roku 42 p.n.e., została dedykowana dopiero czterdzieści lat później, mimo że nie była ona jeszcze ukończona¹²⁸⁸.

Forum zaplanowano pomiędzy Suburrą, *Argiletum* oraz *Forum Iulium*, zajmując plac mierzący 125 x 118 m, który zamknięty był portykiem. W miejscu jego południowej części przebiega obecnie *via dei Fori Imperiali*. Odsłonięta została natomiast północna krawędź kompleksu, przy której stała świątynia Marsa Ultora¹²⁸⁹.

Przybytek ten od Suburry oddzielał wysoki mur (33 m wysokości) z tufu wulkanicznego (Peperino) wzniesiony w technice *opus quadratum*, w którym znajdowały się dwa wejście (m. in. tzw. Łuk Pantani)¹²⁹⁰. Podobnie jak świątynia dedykowana przez Cezara dla Wenus również i fundacja wzniesiona dla Marsa została zaplanowana jako marmurowy *peripteros sine postico*, zbudowany na wysokim podium (*opus caementicium*) o wymiarach 36 x 50 m. Zarówno na krótszych jak i dłuższych bokach przybytku ustawiono po osiem kolumn, zwieńczonych korynckimi głowicami. W pronaosie znajdował się także dodatkowy rząd trzech kolumn flankujących wejście do celi z każdej strony¹²⁹¹. Kolumnada znajdująca się wewnątrz *aedes* zwieńczona została w innowacyjny sposób przez skrzydlate pegazy. W absydzie na końcu celi ustawiono, według jednej z hipotez, trzy posągi przedstawiające Marsa, Wenus z Amorkiem oraz Juliusza Cezara, którego miecz zdeponowano także w tym miejscu¹²⁹². Kolekcję tę również uzupełnił żelazny kubek,

¹²⁸⁶ Suet., *Aug.*, 29. 1, Cass. Dio., 55. 10. 1 – 5.

¹²⁸⁷ Macrob., *Sat.*, 2. 4. 9, Richardson uważa jednak, że budowa forum rozpoczęła się po kampanii Augusta w Germanii i Hiszpanii, czyli około 25 – 24 r. p.n.e., zob., Richardson jr. 1992: 160.

¹²⁸⁸ Suet., *Aug.*, 29. 1, Ov., *Fast.*, 5. 569 – 578, Vell. Pat., 2. 100, Cass. Dio., 55. 10.

¹²⁸⁹ LTUR 2: 289.

¹²⁹⁰ Coarelli 2008: 109.

¹²⁹¹ Stamper 2005: 132 – 133, Coarelli 2008: 110.

¹²⁹² Suet., *Vit.*, 8. 1, Richardson jr. 1992: 162, m. in. wyobrażenie tej grupy daje relief z Musee Nationale d' Antiquites z Algerii, zob., Zanker 1999 : 200.

który princeps dedykował prawdopodobnie bogu wojny¹²⁹³. Wizerunek Marsa był także centralną postacią umieszczoną na tympanonie, gdzie znajdował się w asyście Wenus, Romulusa oraz Fortuny¹²⁹⁴. Po konsekracji świątyni w jej wnętrzu umieszczono ponadto odzyskane w roku 20 p.n.e. od Partów znaki legionowe, które do tego czasu były przechowywane *in templo* Marsa Ultora na Kapitolu¹²⁹⁵. Przedmioty te były jedynie częścią bogatej kolekcji, która znalazła się w obszarze Forum Augusta.

W dwóch eksedrach znajdujących się po obu stronach portyku flankującego świątynię Marsa, wystawione zostały bowiem statuy wybitnych Rzymian (*summi viri*) m. in. Eneasza, Askaniusza i Anchizesa, królów z Alba Longa oraz przedstawicieli rodu julijskiego (nisza północna)¹²⁹⁶. Po przeciwnej stronie stał zaś posąg Romulusa, którego ukazano w momencie triumfu ze *spolia opima* pokonanego króla Akrona¹²⁹⁷. Oprócz statui wybitnych wodzów oraz legendarnych założycieli miasta w portyku wystawiono również dzieła sztuki, które August wywioził jako łup z greckich miast¹²⁹⁸. Na krańcu skrzydła północnego znajdowało się jeszcze jedno pomieszczenie określane obecnie jako Sala del Colosso, w której ustawiono monumentalny (około 12 m wysokości) marmurowy posąg przedstawiający prawdopodobnie Augusta¹²⁹⁹. Princeps został także uhonorowany jako *pater patriae* statua w kwadrydze, którą wystawiono z inicjatywy senatu na środku placu przed świątynią¹³⁰⁰.

¹²⁹³ Plin. *NH.*, 34. 141, Rutledge 2012: 251.

¹²⁹⁴ Zanker 1999: 111, dekoracja tympanonu znana jest z późniejszych zabytków m. in. z reliefu z ołtarza cesarza Klaudiusza.

¹²⁹⁵ Cass. Dio., 54. 8. 3, RIC, 105a, Zanker 1999: 190, 198.

¹²⁹⁶ Shaya 2013: 85, ostatnie wykopaliska prowadzone bliżej via dei Fori Imperiali wykazały, że w portyku mogły znajdować się jeszcze dwie mniejsze eksedry. Posągi wybitnych Rzymian przedstawiały m. in. Appiusza Klaudiusza, Fabiusza Maksimusa, Emiliusza Paulusa, Lucjusza Lukullusa, Mariusza, zob., CIL, 6.40943, 6.40953, 6. 40957, 11. 1832, 11. 1828.

¹²⁹⁷ Ov., *Fast.*, 5. 563, Suet., *Aug.*, 31. 5.

¹²⁹⁸ Zob., Rozdział 4.

¹²⁹⁹ Richardson jr. 1992: 162.

¹³⁰⁰ Mon. Anc., 35.

Sam portyk również był bogato zdobiony. W jego attyce ustawiono bowiem szereg Kariatyd, które flankowały znajdujące się między nimi tarcze z głową Jowisza – Amona. Kolumnada koryncka, wykonana została z marmuru z Luni, zaś na samą dekorację poszczególnych elementów wykorzystano różne rodzaje kamieni (m. in. Cipollino i Pavonazzo), pochodzące z całego basenu Morza Śródziemnego¹³⁰¹.

Jak zauważył Karl Galinsky użycie materiału z wielu zakątków imperium, w połączeniu ze zdeponowaną na forum sztuką, było wyraźnym sygnałem podkreślającym rzymską dominację nad pokonanymi ludami, a także nad ich zasobami materialnymi i naturalnymi¹³⁰². Cały kompleks natomiast w swym założeniu miał stać się wyraźnym symbolem gloryfikacji militarnych czynów princepsa, który mszcząc śmierć Cezara, a także odzyskując po latach utracone znaki legionowe został jedynym władcą rzymskiego imperium, wykorzystując wszelkie *manubiae*, tylko i wyłącznie na chwałę własną bądź innych członków *domus Augusti*¹³⁰³.

Reasumując w okresie od schyłku IV w. do końca I w. p.n.e. powstało w Rzymie blisko pięćdziesiąt świątyń wzniesionych *ex manubiis*, o których źródła wzmiankują w sposób bezpośredni bądź pośredni. Dodając do tego również inne monumenty publiczne ufundowane przy udziale łupów tj. akwedukty, kolumny, forniksy, portyki, teatry czy fora, liczba ta jest jeszcze większa¹³⁰⁴. Podkreśla to tym samym w jak dużym stopniu przestrzeń republikańskiego Rzymu zmieniła się dzięki zdobyczy wojennej. Oczywiście nie wszystkie monumenty były wzniesione w całości z *manubiae*, jednak spora ich część została ozdobiona splądrowanymi dziełami sztuki tj. *signa*, *tabulae*, obrazami wykonanymi na zlecenie wodzów czy bronią, która

¹³⁰¹ Coarelli 2008: 107 – 108.

¹³⁰² Galinsky 1998: 203.

¹³⁰³ Coarelli 2008: 108, na temat splendoru jakim w antyku cieszyło się Forum Augusta, zob., Plin., *NH.*, 36. 102.

¹³⁰⁴ Bastien 2008: 32 – 33, zob., również aneksy na końcu pracy.

stanowiła swoisty symbol rzymskiej potęgi i zwierzchnictwa nad pokonanymi ludami.

Sama przestrzeń miasta była zabudowywana od IV w. p.n.e. w nieprzypadkowy sposób¹³⁰⁵. Początkowo najwięcej monumentów *ex manubiis* powstawało w obszarze najważniejszych dróg prowadzących do Rzymu (m. in. przybytek Kwiryna, przy *Alta Semita*, która skręcała w *via Salaria*, czy *Honos et Virtus* przy *via Appia*), a także przy najstarszym rzymskim rynku *Forum Romanum* (m. in. *Columna Rostrata C. Duilii*). Taka lokalizacja była wybierana przez fundatorów celowo, ponieważ monumenty upamiętniające ich zwycięstwa miały oddziaływać na jak największą liczbę obywateli – wyborców. Wraz ze wzrostem rzymskich sukcesów militarnych zwiększała się także liczba mieszkańców Rzymu, a co za tym idzie zmniejszała się przestrzeń, w której można było ufundować poszczególne budowle *ex manubiis*. Stąd aż tak wiele fundacji zaczęło powstawać w II wieku p.n.e. w obszarze *Campus Martius*, które do tej pory wybierano rzadziej na ten cel¹³⁰⁶. Aż do końca okresu Republiki na Polu Marsowym, głównie w obszarze *Circus Flaminius* wzniesiono kilka z najwspanialszych budowli ówczesnego Rzymu, które sfinansowano dzięki łupom wojennym. Monumenty te flankowały z każdej niemal strony przebiegającą w tym miejscu *via triumphalis*, którą do Rzymu wprowadzono *manubiae*, *praedae* i *spolia* po większości kampanii wojennych. Za ich pośrednictwem w drugiej połowie I wieku p.n.e. mogły powstać tak śmiałe projekty budowlane jak *Forum Iulium* oraz *Forum Augusti*, które rozplanowano na gruntach publicznych zakupionych *ex manubiis*.

Należy mieć również na uwadze, że podbój prowincji przez Rzymian wpłynął także na zmiany w samej architekturze. I tak o ile na przełomie IV i III wieku p.n.e. podstawowym materiałem budowlanym wszelkich monumentów publicznych był głównie tuf wulkaniczny, pozyskiwany nieopodal Rzymu, o tyle w następnych

¹³⁰⁵ Muccigrosso 2006: 187 – 194, dlatego specjalnie pomijano najbiedniejsze regiony Rzymu jak chociażby Suburę.

¹³⁰⁶ Ziółkowski 1992: 291, w okresie pomiędzy IV a końcem III w. p.n.e. na ogólną liczbę blisko 40 świątyń (mam tu na myśli wszystkie fundacje, nie tylko te wzniesione *ex manubiis*), jedynie 5 znalazło się w obrębie Pola Marsowego. Pomijanie tego terenu wynikać mogło z przyczyn religijnych bądź niechęci do fundacji przybytków na ziemi należącej ongiś do rzymskich królów.

stuleciach budulec ten ustąpił miejsca. W II wieku p.n.e. został on bowiem zastąpiony m. in. przez marmur pozyskiwany m. in. w Grecji¹³⁰⁷.

W tym też okresie Rzymianie zaczęli wykorzystywać metale szlachetne do dekoracji poszczególnych elementów architektonicznych, czego jednym z przykładów mogą być brązowe kapitele kolumn umieszczone w portyku Oktawiusza. Natomiast w I wieku p.n.e. napływ budulca z całego imperium widoczny był już praktycznie w całym mieście, a w szczególności na Forum Augusta, na którego budowę wykorzystano kamień z tak odległych zakątków jak Azja Mniejsza.

¹³⁰⁷ Bernard 2010: 35 – 54.

- Zakończenie -

Kwestie dotyczące grabieży dzieł sztuki zostały przedstawione w rozprawie na kilku płaszczyznach. Dzięki analizie poszczególnych terminów dotyczących łupów możemy przyjąć, że *manubiae* stanowiły zdobycz znajdująca się pod kuratelą wodzów, którzy dysponowali nią w dowolny sposób. Termin ten jednak – wbrew opinii m. in. Mommsena¹³⁰⁸ – nie odnosił się tylko do pieniędzy zarobionych ze sprzedaży łupów, ale miał zdecydowanie szersze zastosowanie. Mógł on bowiem określać zagarnięte podczas wojny dzieła sztuki, broń czy inne wartościowe przedmioty¹³⁰⁹.

Ponadto w zachowanych źródłach nie znajdziemy żadnej bezpośredniej wzmianki informującej, iż zasady dystrybucji zdobyczy byłyby w jakikolwiek sposób regulowane prawnie. W konsekwencji czego to *duces* suwerennie dokonywali jej podziału przekazując część do *aerarium* (m. in. pieniądze, kruszec) bądź poświęcając bogom w (nowo)ufundowanych monumentach publicznych (m. in. posągi, obrazy broń), czy we własnych domach.

Pomimo to przez cały niemal okres Republiki starano się ograniczyć wodzom możliwość swobodnego wykorzystania *manubiae*. Świadczą o tym m. in. mowy Marka Porcjusza Katona, który oskarżał ich o niewłaściwe wykorzystanie zdobyczy. Jednak wszelkie takie próby nie odnosiły pożądanego skutku, gdyż ostatecznie spora ilość zagarniętych dzieł trafiała do prywatnych domów *duces* (m. in. jeden z globów Archimedesesa był eksponowany w domu Marcellusa)¹³¹⁰.

W mojej dysertacji również starałem się dowieść, że wszelkie oskarżenia dowódców o świętokradztwo były bezpodstawne i wynikały głównie z zawiści części senatorów, którzy podczas swej kampanii nie mieli możliwości zdobycia dzieł sztuki, uświetniających ich parady triumfalne czy budowle ufundowane *ex manubiis*.

¹³⁰⁸ Zob., Rozdział 2.

¹³⁰⁹ Cic., *Pro Arch.*, 27, *Vitr.*, 5. 5. 8, *Flor.*, *Epit.*, 2. 18.

¹³¹⁰ Zob., Rozdział 3 i 4.

Zdobyte przedmioty przekazywano członkom rodzin, najbliższym przyjaciołom, a także rzymskim koloniom zamieszkanym przez licznych klientów (m. in. Parma, Italika), gdzie podobnie jak w Rzymie podkreślały zasługi danego fundatora. Zdobyta wojenna umożliwiła także wodzom zgromadzenie wielkich majątków, które były wykorzystywane przez nich samych bądź przedstawicieli ich rodów, m. in. w czasie organizacji igrzysk czy też kampanii wyborczych. Dobrym przykładem dowódcy, który spożytkował łupy na wielu płaszczyznach i pod różną postacią jest m. in. Gnejusz Pompejusz. *Dux* ten bowiem w pierwszej kolejności ufundował dzięki zdobytym na Wschodzie pieniądzom (*ex manubiis*) świątynię, a także monumentalny teatr. Podczas wystawianych w nim sztuk z kolei artyści jako atrybuty sceniczne wykorzystywali zagrabione przez Pompejusza wazy stanowiące jego *manubiae* z wyprawy przeciwko Mitrydatesowi VI, którego splądrowany z Pontu posąg eksponowany był prawdopodobnie w portyku przylegającym do teatru¹³¹¹.

Zanim jednak dzieła sztuki zostały rozdysponowane w przestrzeni miasta, były traktowane jako łup wojenny prezentowany podczas wystawnych triumfów, stając się symbolem zwycięstwa danego dowódcy i jego armii. Niezmiennie od czasu zdobycia Wejów *duces* prześcigali się w organizacji, co wspanialszych parad. Dowodem tego może być fakt, iż praktycznie od *ovatio* Marka Klaudiusza Marcellusa, każdy kolejny triumfalny wjazd wodza do miasta uświetniały coraz wymyślniejsze dzieła. Począwszy od posągów i obrazów, a skończywszy na królewskich meblach i szatach wykonanych z wielką dbałością o szczegóły i przepychem.

Nie należy jednak zapominać, że przedmioty te swą wartość zyskiwały głównie dzięki materiałowi i kruszczowi, z którego były wykonane, czego najlepszym przykładem jest chociażby opis triumfu Marka Fulwiusza Nobiliora. *Dux* ten zabrał m. in. z epirockiej Ambrakii tylko posągi wykonane z marmuru i brązu, których

¹³¹¹ Zob., Rozdział 6.

łączna ilość przekraczała tysiąc sztuk. Pozostawił w mieście natomiast liczne dzieła terakotowe, mimo tego, że zostały one wykonane przez Zeuksisa.

Faktu zostawienia tych posągów nie należy tłumaczyć jednak przekonaniem religijnym czy też obawami związanymi z oskarżeniami o świętokradztwo, gdyż wszelkie przedmioty zdobyte na terytorium wroga (według prawa wojny) nie stanowiły dla Rzymian *sacrum* (nawet te pierwotnie znajdujące się w świątyniach). W związku z tym można było grabić je bez większych konsekwencji. To dowodzi, że jedynym kryterium wyboru takich, a nie innych dzieł był rodzaj kruszcu, z którego je wykonano. Z kolei wartość artystyczna owych przedmiotów znajdowała się natomiast na drugim planie.

Znamienny jest również fakt, że autorzy antyczni, nie podkreślali bądź marginalizowali wartości artystycznej zdobytych dzieł, wspominając głównie historię poszczególnych posągów i obrazów lub samego fundatora danego monumentu. Widać to m. in. w przypadku tzw. grupy jeźdźców Aleksandra Wielkiego, która po latach została wywieziona z Dion do Rzymu. Pomimo tego, że dzieło to było wykonane przez Lizypa, to w żadnym z zachowanych przekazów nie znajdziemy wzmianki na temat wyglądu tych posągów. Poszczególni autorzy zaznaczają tylko, że grupę tę wykonano na zlecenie macedońskiego władcy, by po latach stać się częścią łupu Kwintusa Cecyliusza Metellusa, który umieścił ją w swoim portyku na *Campus Martius*¹³¹².

Po triumfach przywiezione *signa tabulaeque*, a także broń stawały się swego rodzaju ozdobami miasta (*ornamenta urbis*), których celem było podniesienie prestiżu stolicy nowego imperium (*publica magnificentia*). Same zaś dzieła miały reprezentować poszczególne wartości kreowane przez najważniejsze rody Republiki, tj. *virtus*, *dignitas* czy *honor*.

Takie wykorzystanie zdobytej sztuki można prześledzić na przykładzie wspomnianego wyżej Nobiliora, który przeniósł do Rzymu oprócz posągu Herkulesa, także statuy przedstawiające Muzy, ustawione po kampanii w obrębie

¹³¹² Cic., *Verr.*, 2. 4. 126, Vell. Pat., 1. 11. 4, Plin., *NH.*, 34. 64, Plut., *Alex.*, 16.8, Arr., *Anab.*, 1. 16. 4.

świątyni *Herculis Musarum*. Za pośrednictwem tych monumentów, zdobywca Ambrakii, zaprezentował w przestrzeni miasta zarówno kult walecznego herosa, który był czczony przez wielu rzymskich wodzów (m. in. Lucjusza Mummiusza), a także szacunek dla nauki i sztuki reprezentowanej przez wizerunki Muz.

Należy mieć jednak na uwadze, że nie wszystkie dzieła zdeponowane w Rzymie przez wodzów pochodziły z grabieży. Część przedmiotów bowiem tj. m. in. obrazy były wykonywane dopiero po powrocie z kampanii wojennych. Jednak ich tematyka bezpośrednio nawiązywała do tych wydarzeń (*commemorative paintings*)¹³¹³. Nawet jeśli przekazy te nie przedstawiały rzeczywistych scen z pola walki, to symbolizowały podobnie jak zdobyte dzieła sztuki takie wartości jak *virtus*, *honor* czy *clementia*. Przykładem takiego wykorzystania *tabulae* może być m. in. obraz wykonany na zlecenie Tyberiusza Semproniusza Grakchusa, ukazujący dowodzone przez niego oddziały *volones*, którym po zwycięskiej bitwie przyznano wolność. Scena ta nie przedstawiała jednak legionistów na polu bitwy, tylko w czasie zwycięskiej uczty zorganizowanej przez mieszkańców Beneventum, gdzie wódz uhonorował swoich najdzielniejszych żołnierzy. Takie eksponowanie wartości w przestrzeni miasta zacieśniało relacje między *nobilitas*, a pozostałymi obywatelami.

Te same cechy były wyrażane także za pośrednictwem zdobytej na polu walki broni. Już od czasów legendarnego Romulusa, była ona jedną z najważniejszych kategorii zdobyczy, podkreślających prestiż nie tylko dowódców ale i jego legionistów, a co za tym idzie hegemonię Rzymu nad pokonanymi ludami czy też poszczególnymi władcami. W przestrzeni miasta *arma* stanowiła także istotny element większości fundacji wzniesionych *ex manubiis* – *monumentum imperatoris (victoriae)*.

Proces budowy świątyń z łupów wojennych również należy rozpatrywać na wielu płaszczyznach. O ile w większości przedstawionych przypadków to wodzowie bądź członkowie ich rodzin odpowiedzialni byli za konsekrację danego przybytku (który w ten sposób podkreślał chwałę całego rodu), to zdarzały się również sytuacje, gdy

¹³¹³ Östenberg 2009: 195.

duces byli odsuwani od tego ostatniego aktu fundacji (m. in. Lucjusz Furiusz Purpureo). Podobnie jak w przypadku oskarżeń o świętokradztwo, uniemożliwienie wodzom poświęcenia ufundowanej świątyni, nie wynikało z przekroczenia przez obowiązujących norm prawnych¹³¹⁴, tylko z wewnętrznych konfliktów w rzymskim senacie, gdzie ścierały się między sobą interesy poszczególnych rodów.

Wzniesione zaś przez wodzów świątynie miały podkreślać podobnie jak ustawione w przestrzeni miasta dzieła sztuki, poszczególne wartości tak istotne dla zmilitaryzowanego rzymskiego społeczeństwa. Dlatego nie może dziwić fakt, że wielu wodzów decydowało się ufundować przybytek dla Herkulesa (Nobilior, Mummiusz, Scypion Emiliusz, Pompejusz), Marsa (Brutus, August) bądź dla poszczególnych personifikacji *Honos*, *Virtus* i Wiktorii (Fabiusz Maksimus, Marcellus, Mariusz, Megellus, Katon). Nie wspominając już o licznych świątyniach samego Jowisza, który był najważniejszym patronem wszystkich rzymskich triumfów¹³¹⁵.

Aedes nie były jednak jedynymi monumentami, które wzniesiono w ten sposób. Oprócz nich wodzowie finansowali *ex manubiis* również budowę portyków, forniksów, kolumn czy akweduktów. Oczywiście nie we wszystkich tych fundacjach prezentowano zdobyte dzieła sztuki, jednak przestrzeń świątyń czy portyków była, jak zauważyła Pietilä – Castrén swego rodzaju *the political art museum*¹³¹⁶. Reprezentowną według Giovaniego Becattiego za pośrednictwem *dai capolavori dei Grandi maestri del passato, che affluiscono nelle collezioni romane come preda di guerra*¹³¹⁷.

Na przełomie er zdobycz ta podkreślała już chwałę tylko jednego wodza, a mianowicie Augusta. Od tego czasu również prezentacja łupów wojennych, parady triumfalne czy poszczególne fundacje publiczne, skupiały się już tylko w obrębie jednej osoby bądź pozostałych członków *domus Augusti*. Podbój został natomiast zastąpiony przez integrację z członkami lokalnych elit, co rzutowało także

¹³¹⁴ Liv., 9. 46. 7.

¹³¹⁵ Beard, North, Price 1998: 90.

¹³¹⁶ Pietilä – Castrén 1987: 123.

¹³¹⁷ Becatti 1951.

na podejście do kwestii grabieży poszczególnych prowincji, które w tym okresie stały się częścią imperium.

- Aneksy -

a) Katalogi budowli wzniesionych z wykorzystaniem łupów wojennych (*ex manubiis*)

Tab. 1 Świątynie

Świątynia	Rok ślubu	Rok dedykacji	Fundator	Lokalizacja	Źródła
Świątynia Kwiryna (aedes Quirinus)	325 p.n.e.	293 p.n.e.	Lucjusz Papiriusz Kursor	Kwirynał	Liv., 10. 46. 4, Plin., NH., 7. 213, Varro., L.L. 5. 52, Vitr., 3. 2. 7.
Świątynia Ocalenia (aedes Salus)	311 p.n.e.	302 p.n.e.	Gajusz Juniusz Babulkus Brutus	Kwirynał	Liv., 9. 43. 25, 10. 1. 9, Varro., L.L. 5. 52, Plin., NH., 35. 19, Val. Max., 8. 14. 6.
Świątynia Wiktorii (aedes Victoria)	305 p.n.e. (?)	294 p.n.e.	Lucjusz Postumiusz Megellus	Palatyn	Liv., 10. 33. 9.
Świątynia Bellony (aedes Bellona)	296 p.n.e.	?	Appiusz Klaudiusz Caecus	Pole Marsowe	Liv. 10. 19. 17, Ov., Fast., 6. 201 - 206, CIL, 6. 40943, FUR 31d
Świątynia Jowisza Zwycięzcy (aedes Iovis Victor)	295 p.n.e.	?	Fabiusz Maksymus Rullianus	Kwirynał	Liv., 10. 29. 14, Ov., Fast., 4. 621, CIL, 6. 438
Świątynia Jowisza Statora (aedes Iovis Stator)	294 p.n.e.	?	Marek Atyliusz Regulus	przy Bramie Palatyńskiej (ad Porta Mugonia)	Liv., 10. 36. 11, 10. 37. 15.
Świątynia Fors Fortuna (aedes Fors Fortuna)	293 p.n.e.	?	Spuriusz Karwiliusz	via Campana	Liv., 10. 46. 14, Inscr. Ital., 13. 186
Świątynia Konsus (aedes Consus)	272 p.n.e. (?)	?	Lucjusz Papiriusz Kursor	Awentyn	Fest., 228 L.
Świątynia Tellus (aedes Tellus)	268 p.n.e.	?	Publiusz Semproniusz Sofus	Carinae	Varro, R.R., 1. 2. 1, Suet., Gram., 15, Serv. Aen., 8. 361, Flor., Epit., 1. 14. 2, Val. Max. 6. 3. 1b, Dion. Hal., Ant. Rom., 8. 79. 3.
Świątynia Pales (aedes Pales)	267 p.n.e.	?	Marek Atyliusz Regulus	Palatyn	Flor., Epit. 1. 15.

Świątynia Vertumnusa (aedes Vertumnus)	264 p.n.e. (?)	?	Marek Fulwiusz Flakkus	Awentyn	Fest., 228 L.
Świątynia Janusa (aedes Ianus)	260 p.n.e.	258 p.n.e. (?)	Gajusz Duiliusz	Forum Holitorium	Liv., Per., 17, Plin., NH., 34. 11. 20, Tac., Ann., 2. 49, Serv., Aen., 7.607.
Świątynia Pogody (aedes Tempestates)	259 p.n.e.	258 p.n.e. (?)	Lucjusz Korneliusz Scypion	via Appia (extra Portam Capenam)	Ov., Fast., 6. 191 - 194, CIL, 1 ² 9.
Świątynia Zaufania (aedes Fides)	258 - 254 p.n.e. (?)	?	Aulus Atyliusz Kalatyn	Kapitol	Cic., Nat. Deo., 2.61, Plin. NH., 35. 100, CIL, 16. 26.
Świątynia Nadziei (aedes Spes)	258 - 254 p.n.e. (?)	?	Aulus Atyliusz Kalatyn	Forum Holitorium	Cic., de Leg., 2.28, Tac., Ann., 2.49.
Świątynia Ops Opifera (templum Ops Opifera)	250 p.n.e. (?)	?	Lucjusz Cecyliusz Metellus	Kapitol	Plin., NH., 11. 174.
Świątynia Juturny (templum Iuturna)	242 p.n.e.	?	Gajusz Lutacjusz Katulus	Pole Marsowe	Serv., Aen., 12. 139, Ov., Fast., 1. 463.
Świątynia Junony (Iuno Curitis)	241 p.n.e.	?	Kwintus Lutacjusz Katulus Cerko (?) Aulus Manliusz Torkwatus (?)	Pole Marsowe	Inscr. Ital., 13. 2: 36
Świątynia Neptuna (aedes Neptunus)	257 - 241 p.n.e. (?)	?	?	Pole Marsowe (w obrębie Cyрку Flaminiusza)	CIL, 6. 8423.
Świątynia Honoru (aedes Honos)/ Honoru i Męstwa (aedes Honos et Virtus) od 205 p.n.e.	233 p.n.e. Honos 222 p.n.e. Honos et Virtus	230 p.n.e. Honos 205 p.n.e. Honos et Virtus	Fabiusz Maksimus Kunktator Marek Klaudiusz Marcellus	przy Bramie Kapeńskiej (ad Portam Capenam)	Cic., Nat. Deo., 2. 61, Liv., 25. 40, 3. 26. 32. 4, 27. 25. 7, Val. Max., 1. 1. 8, Plut., Marc., 28.
Kapliczka Źródła (delubrum Fons)	231 p.n.e.	?	Gajusz Papiriusz Maso	za Bramą Fontinalis (extra Portam Fontinalem)	Cic., Nat. Deo., 3. 52.
Świątynia Feronii (Feronia)	225 p.n.e. (?)	?	Lucjusz Emiliusz Papus (?)	Pole Marsowe	Inscr. Ital., 13. 2: 42 - 43.

Świątynia Młodości (aedes Iuventas)	207 p.n.e.	191 p.n.e.	Marek Liwiusz Salinator	zbocze Awentynu przy Circus Maximus	Liv., 36. 36. 5.
Świątynia Fortuny (aedes Fortuna Primigenia)	204 p.n.e.	194 p.n.e.	Publiusz Semproniusz Tuditanus	Kwirynał	Liv., 29.36. 8, 34. 53. 2.
Świątynia Vediovis (Vediovis in Insula)	200 p.n.e.	194 p.n.e.	Lucjusz Furiusz Purpureo	wyspa na Tybrze (in Insula)	Liv., 31. 21.12, 34.53. 7.
Świątynia Junony (aedes Iuno Sospita)	197 p.n.e.	194 p.n.e.	Gajusz Korneliusz Cetegus	Forum Holitorium	Liv., 32. 30. 10, 34.53. 3.
Świątynia Vediovis	196 p.n.e.	192 p.n.e.	Lucjusz Furiusz Purpureo	Kapitol	Liv., 35. 41. 4 – 5. Vitr., 4. 8. 4.
Świątynia/ Kapliczka Wiktorii Virgo (aedicula Victoria Virgo)	195 p.n.e.	193 p.n.e.	Marek Porcjusz Katon	Palatyn	Liv., 35. 9. 6.
Świątynia Pietas (aedes Pietas)	191 p.n.e.	181 p.n.e.	Maniusz Acyliusz Glabion	Forum Holitorium	Liv., 40. 34. 4, Val. Max., 2. 5. 1, Plin., NH., 7. 121, Obs., 54.
Świątynia Larów (aedes Lares Permarini)	190 p.n.e.	179 p.n.e.	Lucjusz Emiliusz Regillus	Pole Marsowe	Liv., 37. 58. 4, 40. 52. 4. Macrobian., Sat., 1. 10. 10.
Świątynia Herkulesa przewodnika Muz (aedes Herculis Musarum)	189 p.n.e. (?)	179 p.n.e.	Marek Fulwiusz Nobilior	Pole Marsowe (w obrębie Cyрку Flaminiusza)	Cic., Pro Arch., 27, Plin., NH., 35.66, Serv., Aen., 1. 8, Eumen., Panegy., 7. 3.
Świątynia Diany (aedes Diana)	187 p.n.e.	179 p.n.e.	Marek Emiliusz Lepidus	Pole Marsowe (w obrębie Cyрку Flaminiusza)	Liv., 39. 2. 8, 40. 52.
Świątynia Junony Królowej (aedes Iuno Regina)	187 p.n.e.	179 p.n.e.	Marek Emiliusz Lepidus	Pole Marsowe (w obrębie Cyрку Flaminiusza)	Liv., 39. 2. 8, 40. 52, Obs., 27.
Świątynia Wenus Erycynskiej (aedes Venus Erycina)	184 p.n.e.	181 p.n.e.	Lucjusz Porcjusz Licynus	za Bramą Kolińską (extra Portam Collinam)	Liv., 40. 34. 4, Strab., 6. 2. 6, App., B.C., 1. 93.
Świątynia Fortuny Jeździeckiej (aedes Fortuna Equestris)	180 p.n.e.	173 p.n.e.	Kwintus Fulwiusz Flakkus	Pole Marsowe	Liv., 40. 40. 10, 40. 44. 8, 42. 3. 1. 42. 10. 5, Vitr., 3. 3. 2.

Świątynia Felicitas (aedes Felicitas)	151 - 150 p.n.e.	146 - 142 p.n.e. (?)	Lucjusz Licyniusz Lukullus	Velabrum	Strab., 8. 6. 23, Suet., Iul., 37. 2, Plin., NH., 34. 69, Cass. Dio., 22. 76, 43. 21. 1.
Świątynia Jowisza Statora (aedes Metelli Iovis Statoris)	148 p.n.e. (?)	131 p.n.e. (?)	Kwintus Cecyljusz Metellus	Pole Marsowe (w obrębie Cyрку Flaminiusza)	Vell. Pat., 1. 11. 5, Vit., 3. 2. 5, Plin., NH., 36. 40, Fest., 496.
Świątynia Aemiliana Herculis (aedes Aemiliana Herculis)	146 p.n.e. (?)	142 p.n.e.	Publiusz Korneliusz Scypion Emiljusz	Forum Boarium	Fest., 282 L, Plin., NH., 35. 19, Plut., Mor., 816.
Świątynia Herkulesa Victora (aedes Hercules Victor)	146 p.n.e.	?	Lucjusz Mummjusz	przy Bramie Trigemina (ad Portam Trigemina)	CIL, 1 ² 626, Serv., Aen., 8.363.
Świątynia Marsa (aedes Mars in Circo)	138 p.n.e. (?)	?	Decymjusz Juniusz Brutus Galecki	Pole Marsowe (w obrębie Cyрку Flaminiusza)	Val. Max., 8. 14. 2, Nep., Prisc., 17, Plin., NH., 36. 26.
Świątynia Fortuny Huiusce Diei (aedes Fortunae Huiusce Diei)	101 p.n.e.	100 p.n.e.	Kwintus Lutatjusz Katulus	Pole Marsowe	Varro, R.R., 3. 5. 12, Plut., Mar., 26. Plin., NH., 34. 60.
Świątynia Honoru i Męstwa (aedes Honos et Virtus Mariana)	101 p.n.e.	?	Gajusz Mariusz	Welia	CIL, 11. 1831 = ILS, 59, Vit., 3. 2. 5, Fest., 466.
Świątynia Kastora i Polluksa (aedes Castor et Pollux)	?	71 p.n.e. (?)	Kwintus Cecyljusz Metellus Pius	Pole Marsowe (w obrębie Cyрку Flaminiusza)	Plut., Pomp., 2. 8, Vit., 4. 8. 4, Inscr. Ital., 13. 2: 494.
Kapliczka Minerwy (delubrum Minervae)	66 p.n.e. (?)	61 p.n.e. (?)	Gnejusz Pompejusz	Pole Marsowe (?)	Plin., NH., 7. 97.
Świątynia Wenus Victrix (aedes Venus Victrix)	61 p.n.e. (?)	52 p.n.e. (?)	Gnejusz Pompejusz	Pole Marsowe (w obrębie Teatru Pompejusza)	Gel., NA., 10. 1. 7, Tert., Spect., 10.
Świątynia Wenus Genetrix (aedes Venus Genetrix)	48 p.n.e.	46 p.n.e.	Juliusz Cezar	w obrębie Forum Cezara	Vitr., 3. 3. 2, Suet., Iul., 26, Plin., NH., 35. 156, App., B. C., 2. 68, Cass. Dio., 43. 22.
Świątynia Marsa Ultora (aedes Mars Ultor)	42 p.n.e.	2 p.n.e.	August	w obrębie Forum Augusta	Suet., Aug., 29, Ov., Fast., 5. 569 - 578, Vell. Pat., 2. 100, Cass. Dio., 55. 10.

Tab. 2 Pozostałe budowle publiczne ufundowane *ex manubiis*

Budowla	Rok rozpoczęcia prac	Rok zakończenia prac	Fundator	Lokalizacja	Źródła
Akwedukt Anio Vetus (Aqua Anio Vetus)	272 p.n.e.	270 p.n.e.	Maniusz Kuriusz Dentatus	Od rzeki Anio, wzdłuż Tybru przez via Latina, do ujścia na Eskwilinie	Front., Aq., 1. 6, Vir. ill., 33. 8 - 9.
Kolumna Duiliusza (Columna Rostrata C. Duilii)	260 p.n.e.	?	Gajusz Duiliusz	Forum Romanum	Serv., Georg., 3. 29. CIL., 1 ² . 25.
Kolumna Duiliusza (Columna Rostrata C. Duilii)	260 p.n.e.	?	Gajusz Duiliusz	przy Circus Maximus	Serv., Georg., 3. 29.
Kolumna Paulusa (Columna Rostrata)	255 p.n.e.	?	Marek Emiliusz Paulus	Kapitol	Liv., 42. 20.
Forniks (Fornix Stertinii)	196 p.n.e.	?	Lucjusz Stertyniusz	Forum Boarium (przed świątynią Fortuny)	Liv., 33. 27. 2.
Forniks (Fornix Stertinii)	196 p.n.e.	?	Lucjusz Stertyniusz	Forum Boarium (przed świątynią Mater Matuta)	Liv., 33. 27. 2.
Forniks (Fornix Stertinii)	196 p.n.e.	?	Lucjusz Stertyniusz	Circus Maximus	Liv., 33. 27. 2.
Forniks (Fornix Scipionis)	?	190 p.n.e.	Publiusz Korneliusz Scypion Afrykański	Kapitol (Clivus Capitolinus)	Liv., 37. 3. 7.
Portyk Oktawiusza (Porticus Octavia)	167 p.n.e.(?)	163 p.n.e. (?)	Gnejusz Oktawiusz	Pole Marsowe (w obrębie Cyrku Flaminiusza)	Mon. Anc., 4. 19, Vell. Pat., 2. 1. 2, Plin., NH., 34. 13, Fest., 188L.

Portyk Metellusa (Porticus Metelli)/ Portyk Oktawii (Porticus Octaviae) od 23 p.n.e.	143 p.n.e.(?) (Oktawii) – 27 p.n.e.	131 p.n.e. (?) (Oktawii) – 23 p.n.e.	Kwintus Cecylusz Metellus August	Pole Marsowe (w obrębie Cyrku Flaminiusza)	Vell. Pat., 1. 11. 13, 2.1. 2, Plin., NH., 36. 40, Fest., 188L
Forniks (Fornix Fabianus)	121 p.n.e.	?	Kwintus Fabiusz Maksimus	Forum Romanum	Cic., Orat., 2.267, Cic., Planc., 17, Cic., Verr. 1. 1.19, Ps – Asc., schol. ad Cic. Verr., 1. 19, CIL., 1. 607
Portyk Minucjusza (Porticus Minucia "Vetus")	106 p.n.e.	?	Marek Minucjusz Rufus	Pole Marsowe	Vell. Pat., 2. 8. 3.
Portyk Katulusa (Porticus Catuli)	101 p.n.e.	?	Kwintus Lutacjusz Katulus	Palatyn	Cic., Dom., 38. 102, 43. 114, Val. Max., 6. 3. 1, Plin., NH., 17. 2.
Teatr i Portyk Pompejusza (Theatrum Pompeianum, Porticus Pompei)	61 p.n.e. (?)	55 p.n.e.	Gnejusz Pompejusz	Pole Marsowe	Plin., NH., 7. 158, 34. 40, Tac., Ann., 6. 45, Suet., Tib., 47. 1, Gel., NA., 10. 1. 7, Tert., Spect., 10, CIL., 12. 244.
Forum Juliusza Cezara (Forum Iulium)	54 p.n.e.	44 p.n.e.	Juliusz Cezar	Siodło między wzgórzem Arx i Kwirynałem, przy clivus Argentarius i Argiletum	Cic., Att., 4. 16. 8, Plin., NH., 36. 103. Suet., Iul. 26. 2, Cass. Dio., 43. 22. 2, 45. 6. 4
Forum Augusta (Forum Augusti)	42 p.n.e. (?)	2 p.n.e.	August	Siodło między wzgórzem Arx i Kwirynałem, przy Argiletum	Suet., Aug., 29, 31, Plin., NH., 22. 13, 36. 102, Cass. Dio., 55. 10. 3.
Amfiteatr Taurusa (Amphitheatrum Statilius Taurus)	34 p.n.e. (?)	29 p.n.e.	Tytus Statyliusz Taurus	Pole Marsowe	Suet., Aug., 29, Tac., Ann., 3. 72, Dio Cass. 51. 23. 1.
Portyk Filippusa (Porticus Philippi)	33 p.n.e. (?)	29 p.n.e. (?)	Lucjusz Marcjusz Filippus	Pole Marsowe (w obrębie Cyrku Flaminiusza)	Ov., Fast., 6. 799 - 809, Suet., Aug., 29. 5, Plin., NH., 35. 66.

Teatr Balbusa (Theatrum Balbi)	19 p.n.e. (?)	13 p.n.e.	Lucjusz Korneliusz Balbus	Pole Marsowe	Suet., Aug, 29, Plin., NH, 36. 60, Cass. Dio., 54. 18. 2, 54. 25. 2.
--------------------------------	---------------	-----------	---------------------------	--------------	--

b) Katalog zagrabionych podczas kampanii wojennych dzieł sztuki

Tab. 3 Zdobyte przez Rzymian dzieła sztuki w okresie VI – I w. p.n.e.

Dzieła sztuki	Data wykonania dzieła	Miejsce grabieży	Kto zdobył (evocatio/ grabież)	Miejsce eksponowania w Rzymie	Data przeniesienia do Rzymu	Źródła
Posąg Junony	?	świątynia w Wejach	Marek Furiusz Kamillus	świątynia Junony na Awentynie	396 p.n.e.	Liv., 5. 21. 1 - 3, Plut., Cam., 5. 4 - 6. 2.
Posąg Jowisza Imperatora	?	Praeneste	Tytus Kwinkcjusz Kapitoliniński	Kapitol	380 p.n.e.	Liv., 6. 29. 9.
Posąg Heraklesa	?	Bowianum (?)	Lucjusz Postumiusz, Tyberiusz Minucjusz	Kapitol	305 p.n.e.	Liv., 9. 44. 5 - 16.
Posągi, obrazy i purpura	?	obóz Pyrrusa pod Beneventum (?)	Maniusz Kuriusz Dentatus	?	274 p.n.e.	Flor., Epit., 1. 13. 25.
2000 posągów (signa Tuscunica)	?	Volsinii	Marek Fulwiusz Flakkus	Przed świątyniami Fortuny i Mater Matuta (Area di Sant' Omobono)	264 p.n.e.	Plin., 34. 33, CIL., 6. 40895
Posąg Janusa i Minerwy	?	Faleria	Aulus Maniliusz Torkwatus Kwintus Lutatjusz Katulus Cerkon	Posąg Minerwy na wzgórzu Celius (Caeroliensis)	241 p.n.e.	Ov., Fast., 3. 843, Serv., Aen., 7. 607.

Posąg Herkulesa (?)	?	Kampania bądź Samnium (?)	Marek Minucjusz Rufus	?		217 p.n.e.	CIL, 1 ² 607.
Posągi, obrazy i ornamenta urbis	?	Syrakuzy	Marek Klaudiusz Marcellus	świątynia Honos et Virtus		212 p.n.e.	Polyb., 9. 10, Cic., Nat. Deo., 2. 61, Liv., 25. 23, 27. 25, Plut., Marc 21. 4, 28, Val. Max., 1. 1. 8.
Posągi z brązu (?)	?	Kapua	Appiusz Klaudiusz Pulcher Kwintus Fulwiusz Flakkus	?		211 p.n.e.	Liv., 26. 34. 12.
Posąg Heraklesa oraz grupa posągów i obrazów	posąg Heraklesa IV w. p.n.e. autor: Lizyp	Tarent	Fabiusz Maksimus Kunktor	Kapitol		209 p.n.e.	Liv., 27. 16, Strab., 6. 3. 1, Plin., NH., 34. 40 - 1, Plut., Fab., 22. 5.
Meble (?)	?	Afryka	Publusz Korneliusz Scypion Afrykański	?		201 p.n.e.	Eutr., 3. 23.
Posąg Jowisza Imperatora oraz grupa posągów i obrazów	?	Eretia i Leukas	Tytus Kwinkcjusz Flamininus Lucjusz Kwinkcjusz Flamininus	Posąg Jowisz na Kapitolu, część łupów zdeponowano także w Praeneste		194 p.n.e.	Liv., 32. 16. 15, 33. 17. 1, CIL, 1 ² 613.
Naczynia (vasa Gallica)	?	Obóz Bojów (?)	Publusz Scypion Nazyka	?		191 p.n.e.	Liv., 36. 40. 12.
Posągi Nixae, złote i srebrne naczynia	?	Herakleia, Skarfei, Lamia	Maniusz Acyliusz Glabrion	Posąg Nixae na Kapitolu, pozostałe łupy w świątyni Pietas (?) oraz w Luni		190 p.n.e.	Liv., 36. 19. 3, Plut., Cato, 13 – 14, Fest., 182 L, App., Syr. 19, Just., Epit., 31. 6. 6, ILLRP, 321a.
Złote i srebrne wazy, meble i tekstylia, (kość słoniowa)	?	Azja	Lucjusz Korneliusz Scypion	?		189 p.n.e.	Liv., 37. 59. 2 – 4, Plin., NH., 33. 148.

Złote i srebrne wazy, meble i tekstylia	?	Azja (Galacja)	Gnejusz Maniliusz Wulso	?	187 p.n.e.	Liv., 39. 6. 7, Plin., NH., 34. 8. 14, Val. Max., 9. 1. 5.
785 posągów z brązu, 230 z marmuru, w tym statuy Heraklesa i Muz	?	Ambrakia	Marek Fulwiusz Nobilior	Świątynia Herculis Musarum oraz Tuskulum	187 p.n.e.	Polyb., 21. 30. 4, Liv., 39. 5. 5 - 6, Cic., Pro Arch., 27, Plin., NH., 35. 66, CIL, 1 ² 615, 1 ² 616.
Posągi, obrazy i ornamenta urbis	?	Chalkida, Haliartos	Gajusz Lukrecjusz Gallus	Świątynia Eskulapa (Ancjum)	170 p.n.e.	Polyb., 27. 5. 3, Liv., 42. 63. 3 – 12, 43. 7. 2.
Brązowe głowy kolumn, tekstylia (?)	?	Meliboae (?)	Gnejusz Oktawiusz	Portyk Oktawiusza, część łupów zdeponowano prawdopodobnie w domu wodza	167 p.n.e.	Liv., 44. 46. 2, Vell. Pat., 2. 1. 2, Plin., NH., 34. 13, Fest., 188L.
Posągi, obrazy, naczynia bogato zdobione ze złota, srebra i kości słoniowej	Posąg Minerwy (Ateny) V w. p.n.e. autor: Fidiasz	Macedonia	Lucjusz Emilusz Paulus	?	167 p.n.e.	Liv., 45. 33. 4, Plin., NH., 34. 54.
Meble (?)	?	Szkodra (?)	Lucjusz Ancjusz Gallus	?	166 p.n.e.	Liv., 45. 43. 1.
Dwadzieścia sześć posągów przedstawiających Aleksandra Wielkiego i jeźdźców	Grupa posągów IV w. p.n.e. autor: Lizpy	Dion	Kwintus Cecyliusza Metellus	portyk Metellusa	146 p.n.e.	Cic., Verr., 2. 4. 126, Vell. Pat., 1. 11. 4, Plin., NH., 34. 64, Plut., Alex., 16. 8, Arr., Anab., 1. 16. 4.
Posągi, obrazy, posąg Apollina i Herkulesa	?	Kartagina	Publiusz Korneliusz Scypion Emilusz	Circus Maximus (część odzyskanych posągów zwrócona na Sycylię)	146 p.n.e.	Plin., NH., 33. 141, Plut., Flam., 1. 1, App., Pun., 135, IG, 14. 315, ILLRP, 326.

Posągi, obrazy i ornamenta urbis	Obraz Dionizosa i Ariadny IV w. p.n.e. autor: Arystydes, Wenus i Tespijki IV w. p.n.e. autor: Praksyteles	Korynt, Tespie	Lucjusz Mummiusz	Świątynia Cerery, świątynia Felicitas, świątynia Luny, świątynia Hercules Victor (część łupów zdeponował w wielu prowincjonalnych miastach)	145 p.n.e.	Polyb. 39. 2, Liv., Per., 52, Plin., NH. 35. 24, Strab., 8. 6. 23, Cic., Verr., 2. 2. 4, CIL, 1 ² 626.
Posągi, obrazy, kolumny, depozyty świątynne	Obraz rodziny Centaurów V - IV w. p.n.e. autor: Zeuksis, posąg Dionizosa IV wiek p.n.e. autor: Lizyp	Epidauros, Olimpia, Delfy, Orchomenos, Ateny	Lucjusz Korneliusz Sulla	Świątynia Jowisza Kapitońskiego (kolumny), posąg Dionizosa autorstwa Lizypa dedykowany na Helikonie	81 p.n.e.	Diod. Sic., 38. 9. 7, Plut., Sull., 12. 4 - 9, Paus., 9. 7. 5, 9. 30. 1, App., Mith., 54.
Posągi i obrazy	?	Licja i Cylicja	Publiusz Serwiliusz Watia	?	74 p.n.e.	Cic., Verr., 2. 1. 57, CIL, 1 ² 2954.
Posąg Apollina	V w. p.n.e. autor: Kalamis	Apollonia	Marek Terencjusz Warron Lukullus	Kapitol	71 p.n.e.	Strab., 7. 6. 1, Plin., NH., 34. 38, App., III., 30.
Posąg Heraklesa	?	Herakleja Pontyjska	Marek Aureliusz Kotta	Posąg zatonał podczas transportu grabieży	71 p.n.e. (rok grabieży)	FGrH, 434 F1, 35.7 - 8.
Posągi i obrazy, Glob Billarosa	Posąg Autolykosa IV w. p.n.e. autor: Sthenis	Synopa	Lucjusz Licyniusz Lukullus	Forum Romanum (posąg Herkulesa), część łupów umieszczono w horti bądź w willach prywatnych (?)	66 p.n.e.	Cic., Man., 21, Strabo., 12. 3. 11, Plin., NH., 34. 93, Plut., Luc., 23. 2, App., Mith., 83, FGrH, 434 F1, 35.7 - 8
Posągi (Minerwy, Marsa, Apollina) meble, wazy oraz kolekcja gemm	?	Symphoreion, Kainon Chorion, Talaura	Gnejusz Pompejusz	Kapitol, portyk Pompejusza (?)	62 p.n.e.	Vell. Pat. 2. 40, Plin., NH., 37. 11-18, Plut., Pomp., 45, App., Mith., 116 - 117, Cass. Dio, 37. 21.

Posąg personifikacji Oceanu	?	Galia, Brytania (?)	Juliusz Cezar	?	46 p.n.e.	Flor., Epit., 2. 13.
Posągi	?	Rodos	Gajusz Kasjusz Longinus	Dzieła te nie trafiły do Rzymu zostały sprzedane w celu sfinansowania kampanii przeciwko Markowi Antoniuszowi i Oktawianowi	44 – 42 p.n.e. (rok sprzedaży)	Val. Max., 1. 5. 8, Plut. Brut., 32, Cass. Dio., 47. 33.
Posąg Ajaksa, Ateny i Heraklesa, Apollina	Posąg Ateny, Heraklesa, Apollina V w. p.n.e. autor: Myron	Rhoition, Samos, Efez	Marek Antoniusz	Dzieła te nie trafiły do Rzymu zostały wystawione w Egipcie i odesłane po 31 p.n.e. przez Oktawiana do miast, z których zostały zagrabione	40 – 32 p.n.e.	Strab., 13. 1. 30, 14. 1. 14, Plin., NH., 34. 58, Mon. Anc., 24.
Posągi, obrazy, naczynia w tym statua Ateny Alea oraz obrazy Apellesa	Obraz Hiacynta IV w. p.n.e. autor: Nikiasz, posąg Ateny Alea: autor: Endojos, obrazy Aleksandra Wielkiego IV w. p.n.e. autor: Apelles	Aleksandria, Grecja	August	Część łupów została zdeponowana w świątyni Cezara, a także na Kapitolu, Forum Augusta czy świątyni Apollina na Palatynie (Tybeiusz umieścił obraz Hiacynta w świątyni Boskiego Augusta)	29 p.n.e.	Suet. Aug., 71, Plin., NH., 7. 183, 35. 130, 35. 93 - 94 Plut., Ant., 86. 3, Paus., 8. 46. 1 - 5, Cass. Dio., 51. 21. 8.

- Zdjęcia -

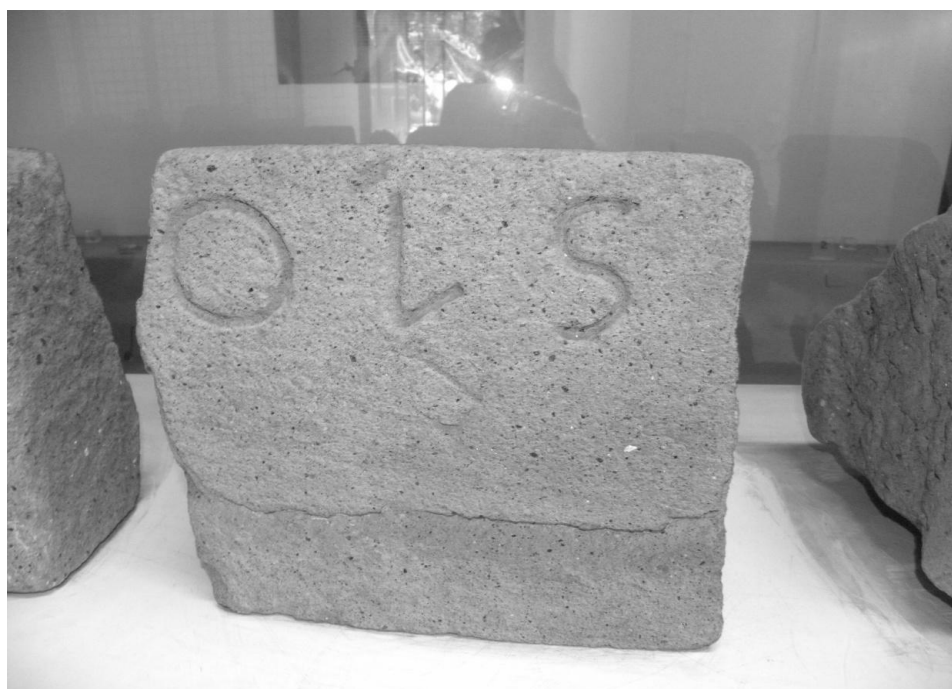
[foto 1] Wykonane z tufu wulkanicznego donarium z Area di Sant' Omobono z wyraźnie zaznaczonymi śladami po posągach umieszczonych przez M. Flakkusa w roku 264 p.n.e. (foto H. Becker).

[foto 2,3,4,5] Bloki wulkaniczne z Area di Sant' Omobono z inskrypcją M. Flakkusa:
M. Fulv[io(s) G. f. cos]ol // d[edet] Volsi[nio] cap[to] (foto H. Becker).

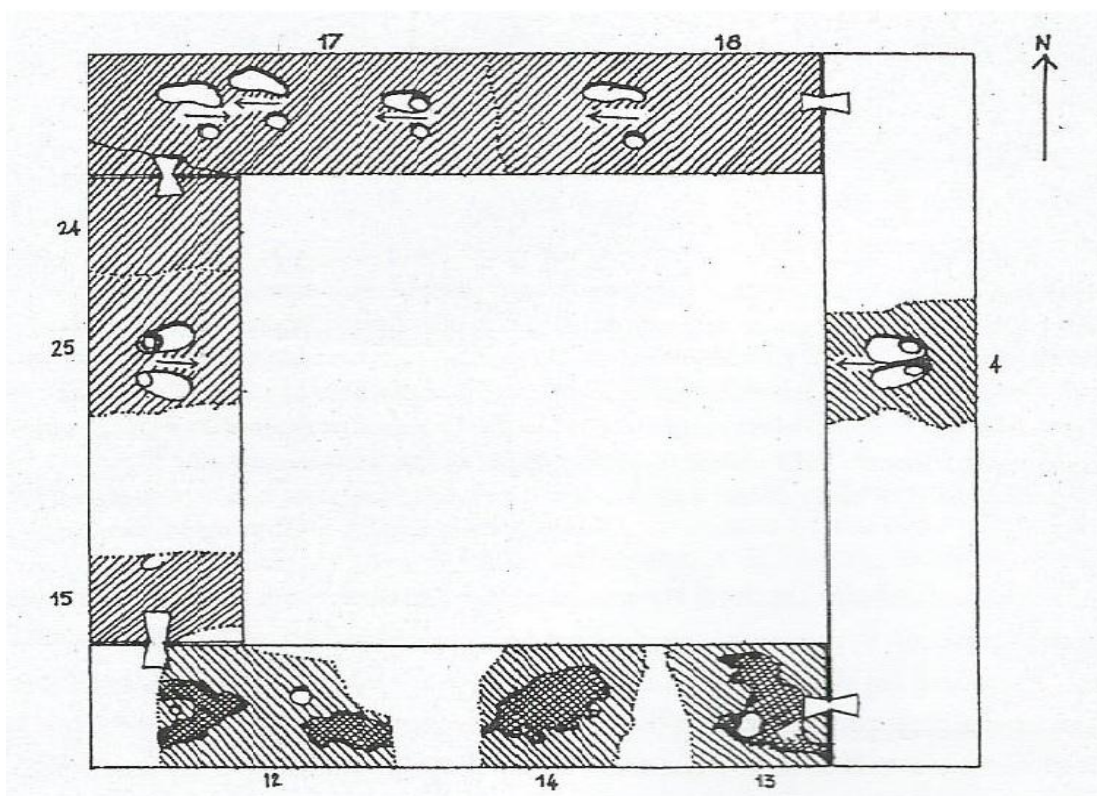
[foto 3]

[foto 4]

[foto 5]

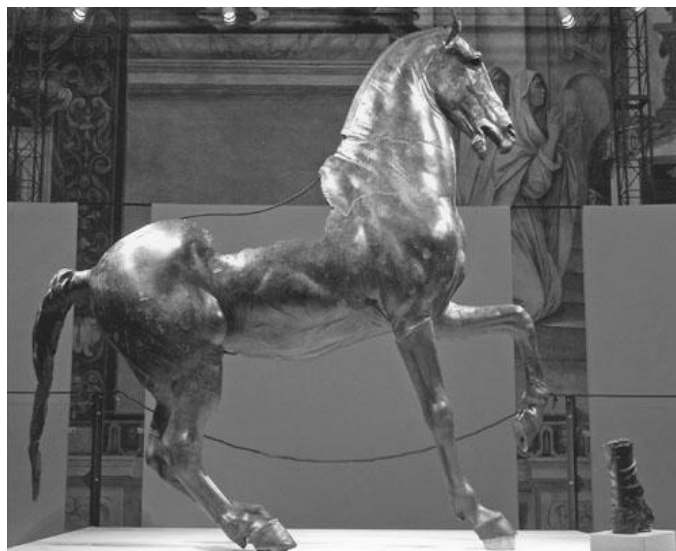
[foto 6] Rekonstrukcja donarium przy świątyni Fortuny i Mater Matuty (Za G. Ioppolo, *Due monumenti repubblicani*, 1963 – 64).

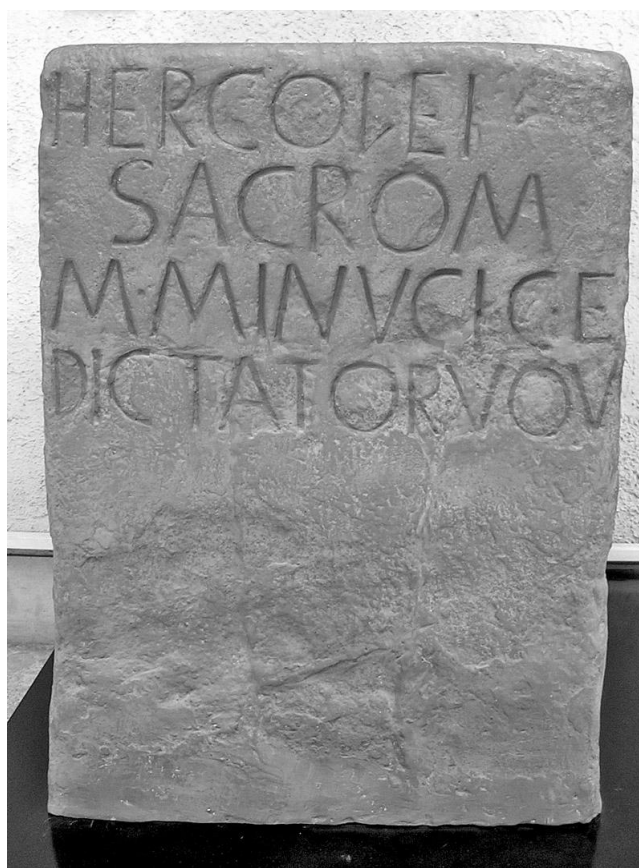
[foto 7] *Minerva Capta*, posąg odnaleziony przy via Caelimontana podczas badań prowadzonych przez Bendinello w 1926 roku. Wymiary: 1. 30 m wysokości (foto DAI Inst. Neg. Rom 63.832).

[foto 8] Posągi „Męstwa i Honoru” na monecie cesarza Galby. Być może wzorowane na dziełach ustawionych przez Marcellusa w świątyni *Honos et Virtus* (RIC, Galba 474) (foto www.forumancientcoins.com).

[foto 9] Brązowy posąg konny z Palazzo dei Conservatori odkryty w połowie XIX wieku przy vicolo dell' Atleta. Na jego udzie wyryta została inskrypcja „inwentarzowa” z przełomu III i II wieku p.n.e. Wymiary: 1. 90 x 1. 95 m (foto www.en.museicapitolini.org).

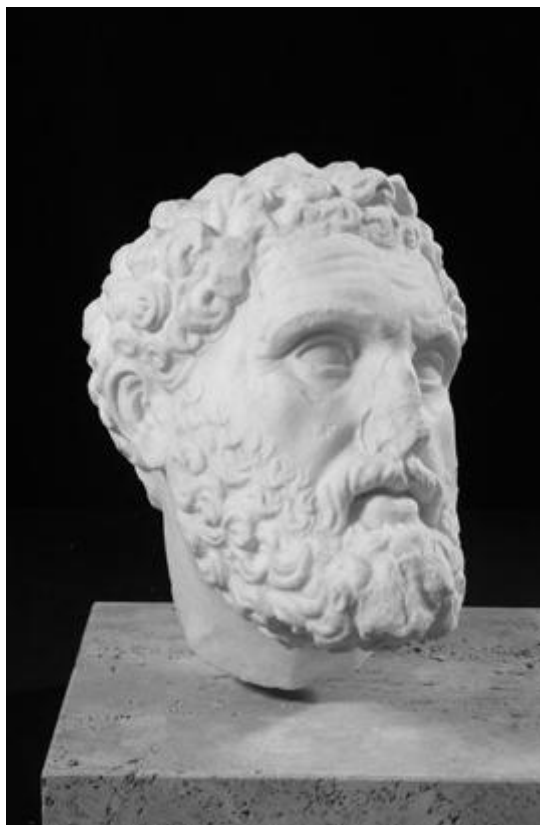
[foto 10] CIL, 1² 607, kopia bazy z basilica San Lorenzo, na której umieszczony został przez M. Rufusa w roku 217 p.n.e. posąg Heraklesa. Zdobyty być może jako łup wojenny podczas działań w Kampanii bądź przeciwko Samnitom. Wymiary: 0. 94 x 0. 70 m (foto www.drc.ohiolink.edu).

[foto 11] CIL, 1² 609 = ILLRP, 218, kopia inskrypcji Marka Klaudiusza Marcellusa z dedykacją dla boga Marsa (foto [www. drc.ohiolink.edu](http://www.drc.ohiolink.edu)).

[foto 12] Brązowa figurka Lizypa przedstawiająca Herkulesa (Epitrapezios). Wymiary: 0. 75 m wysokości (Muzeum Archeologiczne w Neapolu) (foto <https://www.pinterest.com>).

[foto 13] Marmurowa kopia Heraklesa autorstwa Lizypa. Prawdopodobnie wzorowana na monumentalnym posągu herosa wywiezionego przez Fabiusza Maksimusa z Tarentu. Wymiary: 0. 31 m wysokości (Muzeum Archeologiczne w Tarencie) (foto <http://www.museotaranto.org>).

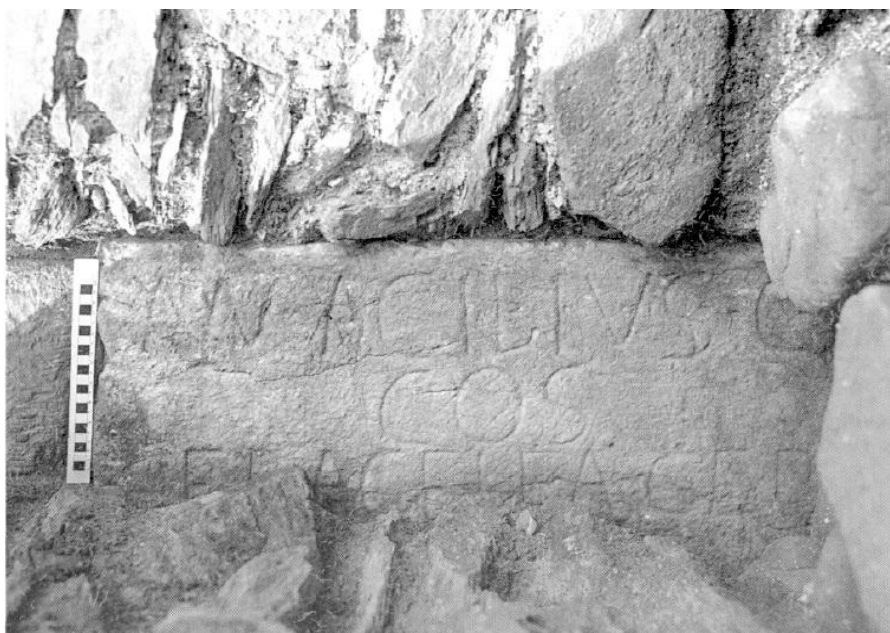
[foto 14] CIL, 1² 613, wapienny abakus z dedykacją Lucjusza Kwinkcjusza Flamininusa. Łupy zdeponowane zostały w roku 192 p.n.e., kiedy Lucjusz został wybrany konsulem. Wymiary 0. 24 x 0. 57 m (foto [www. drc.ohiolink.edu](http://www.drc.ohiolink.edu)).

[foto 15] Fragment kobiecego posągu odkrytego w roku 2004 w Palestrinie przy piazza Regina Margherita. Według Demmy mógł on być częścią donacji Lucjusza Kwinkcjusza Flamininusa z roku 192 p.n.e. (foto F. Demma).

[foto 16] ILLRP, 321a = AE 1953: 161, inskrypcja M'. Acyliusza Glabriona z koloni rzymskiej w Luni. Napis wspomina o grabieży Skarfei. II wiek p.n.e. Wymiary 0. 76 x 0. 63 m (foto www.drc.ohiolink.edu).

[foto 17] Numer inwentarzowy: 82622, inskrypcja M'. Acyliusza Glabriona z koloni rzymskiej w Luni, wykorzystana wtórnie w I wieku n.e. Napis potwierdza grabież Heraklei. II wiek p.n.e. Wymiary 0. 77 x 0. 43 m (foto [www. drc.ohiolink.edu](http://www.drc.ohiolink.edu)).

[foto 18] RRC, 410/ 7c, rewers monety wybitej przez Kwintusa Pomponiusza Musę przedstawiający posąg Heraklesa grającego na lirze, zdobyty przez Nobiliora w Ambrakii (foto www.cngcoins.com).

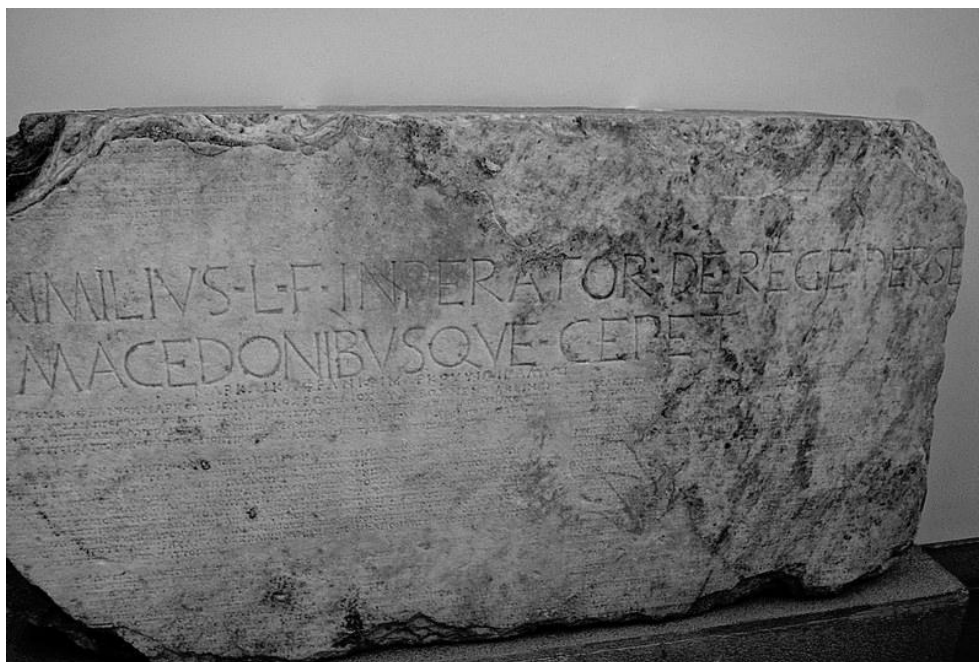
[foto 19] RRC, 410/3, rewers monety wybitej przez Kwintusa Pomponiusza Musę przedstawiający posąg Muzy historii Klio, która w ręce trzyma zwój. Zdobył Nobiliora z Ambrakii.
(foto www.cngcoins.com).

[foto 20] CIL, 1² 615, inskrypcja Nobiliora odnaleziona przy via S. Ambrogio. Napis wspomina o grabieży Ambrakii i zdeponowaniu posągów w obrębie świątyni *Herculis Musarum*. Wymiary 1.04 x 0.54 m (foto www.drc.ohiolink.edu).

[foto 21] CIL, 1² 616, inskrypcja Nobiliora odnaleziona na forum w Tuskulum (kopia z czasów Augusta). Napis wspomina o dedykacji łupów zdobytych na Etolach (foto. [www. drc.ohiolink.edu](http://www.drc.ohiolink.edu)).

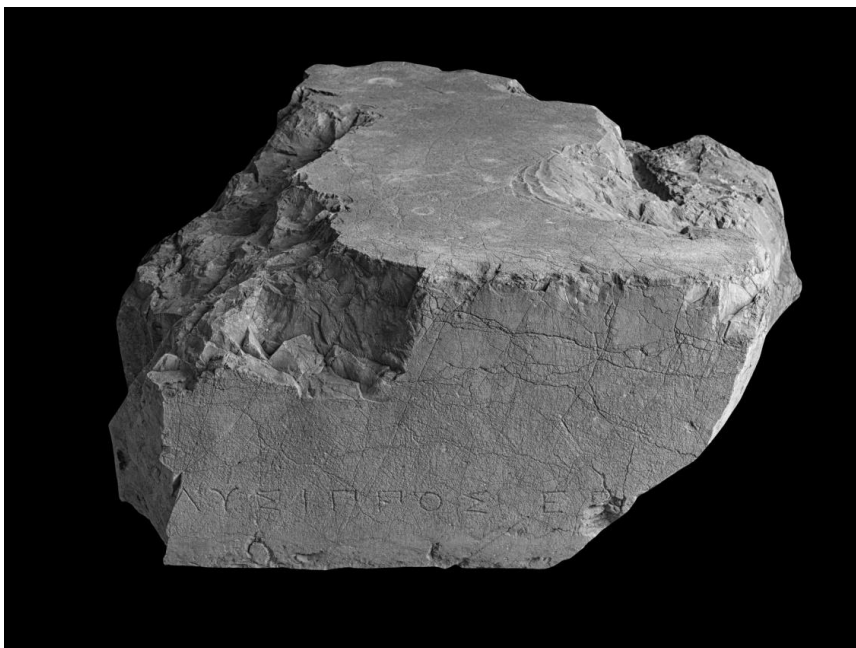
[foto 22] CIL, 1² 622, inskrypcja Lucjusza Emiliusza Paulusa z Delf połowa II wieku p.n.e. (Muzeum Archeologiczne w Delfach) (foto [www. db.edcs.eu](http://www.db.edcs.eu)).

[foto 23] Fragment fryzu z monumentu L. Emiliusza Paulusa z Delf. Scena batalistyczna przedstawiająca walczących Rzymian z Macedończykami. Wymiary 0.31 x 6. 50 m (Marmur) (Muzeum Archeologiczne w Delfach) (foto <http://www.scalarchives.com>).

[foto 24] Statuetka przedstawiająca Aleksandra Wielkiego. Dzieło odkryte w Herkulanum, być może kopia grupy ustawionej przez Metellusa w jego portyku. Wysokość 0. 50 m (Muzeum Archeologiczne w Neapolu) (foto <http://www.getty.edu>).

[foto 25] Fragment bazy odnalezioniej podczas badan archeologicznych na początku XX wieku w Koryncie. Według inskrypcji na postumencie znajdował się posąg Lizypa, który prawdopodobnie został zagrabiony przez Mummiusza (foto <http://www.nga.gov>).

[foto 26] CIL, 1² 626, inskrypcja Lucjusza Mummiusza, odnaleziona na wzgórzu Celius. Napis potwierdza dedykację świątyni oraz posągu. Wymiary 0.55 x 0.60 m (foto www.ancientrome.ru).

[foto 27] Oskijska inskrypcja Lucjusza Mummiusza z Pompejów. Napis wyryty na bazie, na której umieszczony był posąg Apollina. Wymiary 1.26 x 0. 61 m (foto www.pompeiiinetworks.wordpress.com).

[foto 28] Brązowy posąg Apollina. Według De Caro mógł stanowić część zdobyczy Mummiusza. Wymiary 1. 47 x 0. 55 m (Muzeum Archeologiczne w Neapolu, numer inwentarzowy 5629) (foto <http://www.getty.edu>).

[foto 29] Brązowy posąg Ateny odkryty w roku 1959 w porcie w Pireusie. Prawdopodobnie część łupy zdobytego przez Sullę podczas szturm na Ateny w roku 87/86 p.n.e. Wymiary 2. 35 m (Muzeum Archeologiczne w Pireusie, numer inwentarzowy 4646) (foto www.piraeus-greece.org/piraeus-museum).

[foto 30] Brązowy posąg bogini Artemidy odkryty w roku 1959 w porcie w Pireusie. Wymiary 1. 55 m (Muzeum Archeologiczne w Pireusie, numer inwentarzowy 4648) (foto www.piraeus-greece.org/piraeus-museum).

[foto 31] Brązowy krater Mitrydatesa VI, zdobyty prawdopodobnie przez Sullę bądź Pompejusza na Wschodzie. Odnaleziony w willi cesarza Nerona w Anzio. Datowany na przełom II – I wieku p.n.e. Wymiary 0. 70 m (Muzeum Kapitolińskie, numer inwentarzowy MC, 1068) (foto A. Jarych).

[Foto 32] Statua Apollina przedstawiona na rewersie tetradrachmy z Apollonii. II w. p.n.e. (Topalov, Apollonia: 98) (foto www.wildwinds.com).

[foto 33] Posąg Apollina na Palatynie przedstawiony na denarze wybitym w 16 r. p.n.e. Bóg ustawiony został na bazie ozdobionej dziobami okrętów. Według Pollitta dzieło to Oktawian zagrabił z Attyki po bitwie pod Akcjum. RIC, 1. 366. (foto www.wildwinds.com).

[foto 34] Denar z 50 r. p.n.e. z przedstawieniem Marka Kluadiusza Marcellusa składającego *spolia opima* w świątyni Jowisza Feretryjskiego. RRC, 1/ 439. (foto www.wildwinds.com).

[foto 35] Denar z 45 r. p.n.e., z przedstawieniem republikańskiej mównicy z dziobami okrętów. RRC, 1/ 473 (foto www.wildwinds.com).

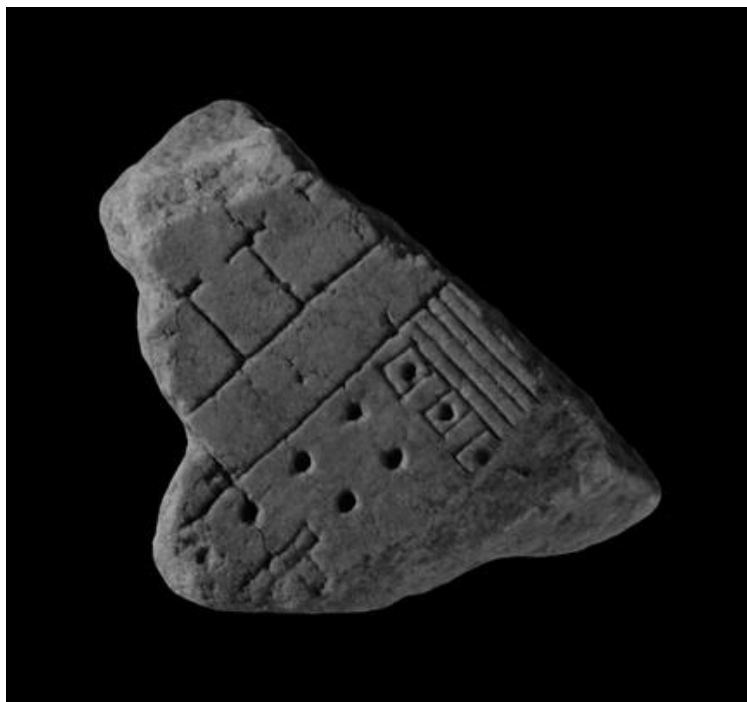
[foto 36] Inskrypcja Gajusza Duiliusza, która znajdowała się na bazie *Columna Rostrata*. Wymiary 1. 15 x 1. 32 x 0. 78 m. Kopia z czasów Augusta (foto A. Jarych).

[foto 37] Fragment świątyni Kwiryna na reliefie z Palazzo Massimo. Wymiary: 0. 40 x 0. 31. II wiek n.e.
Numer inwentarza: 310251 (foto exhibitions.kelsey.lsa.umich.edu).

[foto 38] Podium świątyni Wiktorii na Palatynie (*opus quadratum*) (foto P. Pansabene).

[foto 39] *Forma Urbis* 31d z fragmentem schodów, podium oraz kolumn świątyni Bellony (foto formaurbis.stanford.edu).

[foto 40] Pozostałości świątyni Janusa wkomponowane w północną ścianę kościoła San Nicola in Carcere (foto A. Jarych).

[foto 41] Pozostałości świątyni *Spes* wkomponowane w południową ścianę kościoła San Nicola in Carcere (foto A. Jarych).

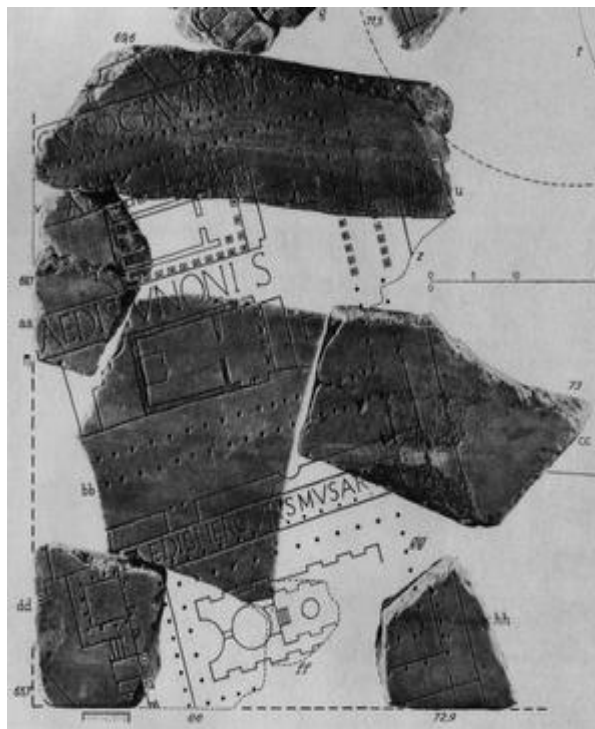
[foto 42] Fragmenty pięciu kolumn oraz korynckiego kapiteła odkryte przy via del Portico d' Ottavia i casa di Lorenzo Manlio, stanowiące część świątyni Neptuna z Pola Marsowego. II wiek p.n.e. Marmur (foto S. Bernard).

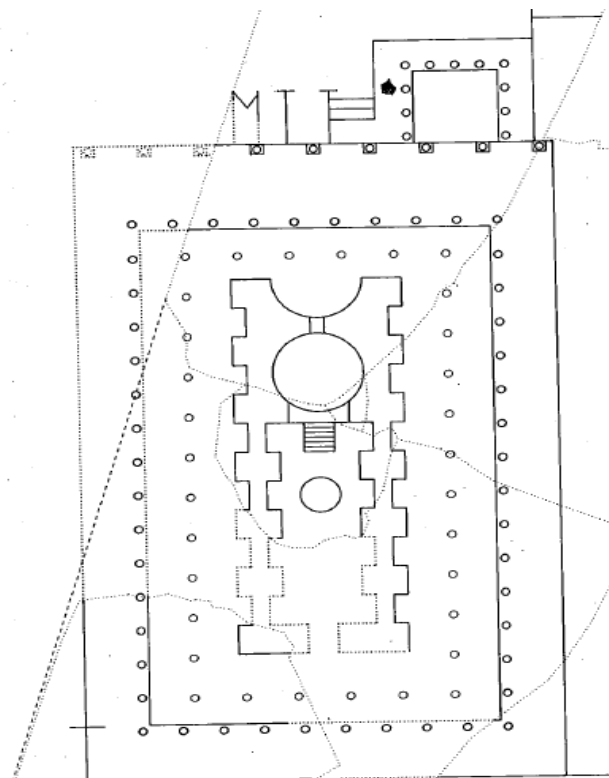
[foto 43] Fragment *Forma Urbis* (31h) z zaznaczoną świątynią Junony (prawa strona) oraz Janusa (lewa strona) (foto formaurbis.stanford.edu).

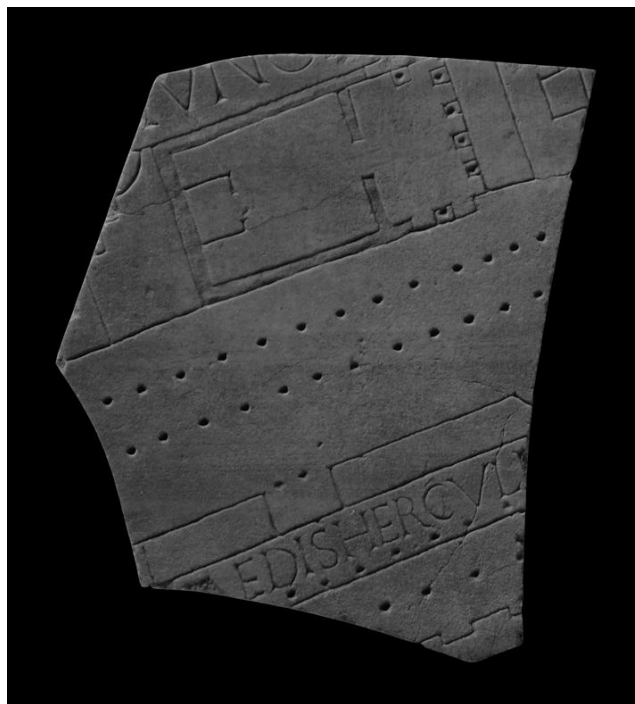
[foto 44] Pozostałości świątyni przy via delle Botteghe Oscure, identyfikowane przez Zeviego jako przybytek *Lares Permarini* (foto A. Jarych).

[foto 45] Fragmenty *Forma Urbis* (31a – 31vaa) z obszaru Pola Marsowego przestrzeń pomiędzy Teatrem Marcellusa, Portykiem Oktawii oraz świątynią *Herculis Musarum* (foto formaurbis.stanford.edu).

[foto 46] Plan świątyni *Herculis Musarum* z otaczającym ją portykiem. (Za Coarelli, *Il Campo Marzio...* (1997)).

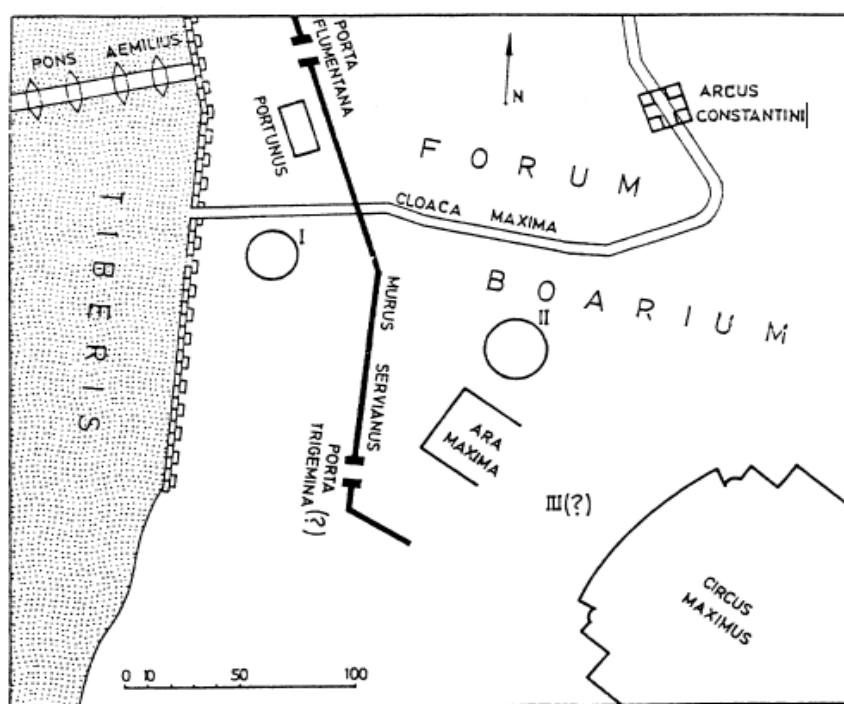
[foto 47] Fragment *Forma Urbis* (31 bb) z zaznaczoną świątynią Junony Królowej i *Herculis Musarum* z Pola Marsowego (foto formaurbis.stanford.edu).

[foto 48] Fragment *Forma Urbis* (31 u) z zaznaczoną świątynią Jowisz Statora z Pola Marsowego (foto formaurbis.stanford.edu).

[foto 49] Szkic świątyni *Aemiliana Herculis* autorstwa B. Perruziego (Ze Zbiorów Bibliotheque Nationale de France, Paris, Cod. Ital. 1129).

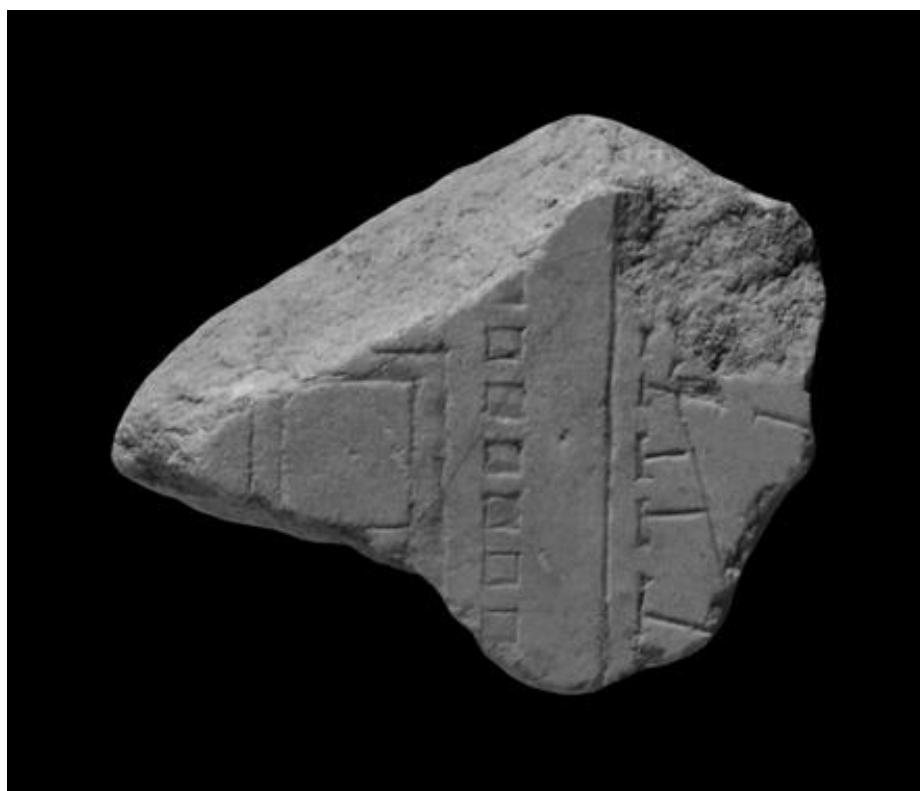

- I Hercules Victor ad Portam Trigeminam
- II Hercules Victor in Foro Boario = aedes Aemiliana Herculis
- III Hercules Invictus ad Circum Maximum = Hercules Pompeianus

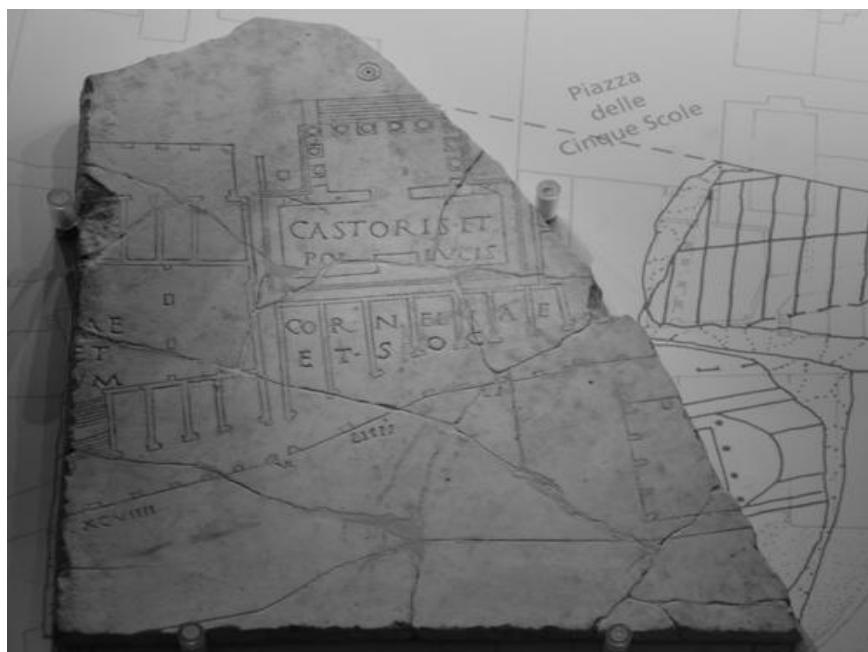
[foto 50] Rekonstrukcja Forum Boarium z zaznaczonymi poszczególnymi świątyniami Herkulesa (Za Ziółkowski, *Mummius Temple of Hercules Victor...* (1988).

[foto 51] Świątynia *Herculis Victor* (*ad Portam Trigeminam*) (foto A. Jarych).

[foto 52] Fragment *Forma Urbis* (238b) zidentyfikowany jako świątynia Marsa *in Circo*, której pozostałości zostały odnalezione w obrębie kościoła S. Salvatore in Campo (foto formaurbis.stanford.edu).

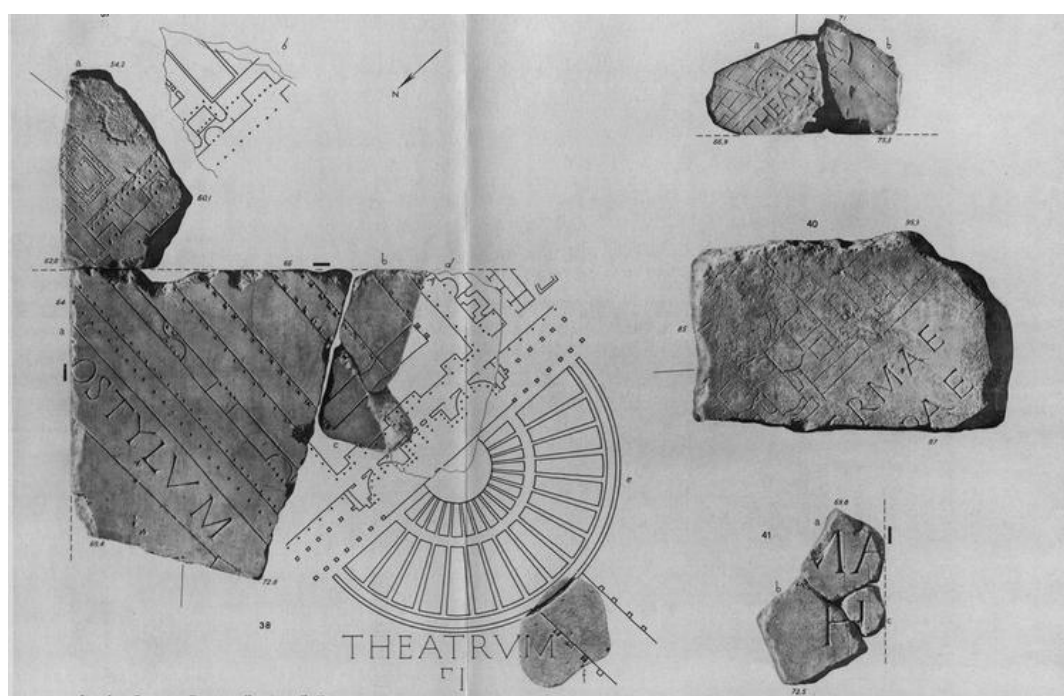
[Foto 53] Świątynia Kastora i Polluksa przy Cyrku Flaminiusza na planie miasta odnalezionym przy via Anicia. Obecnie w Museo Nazionale Romano, w Termach Dioklecjana.
(foto archeoroma.beniculturali.it).

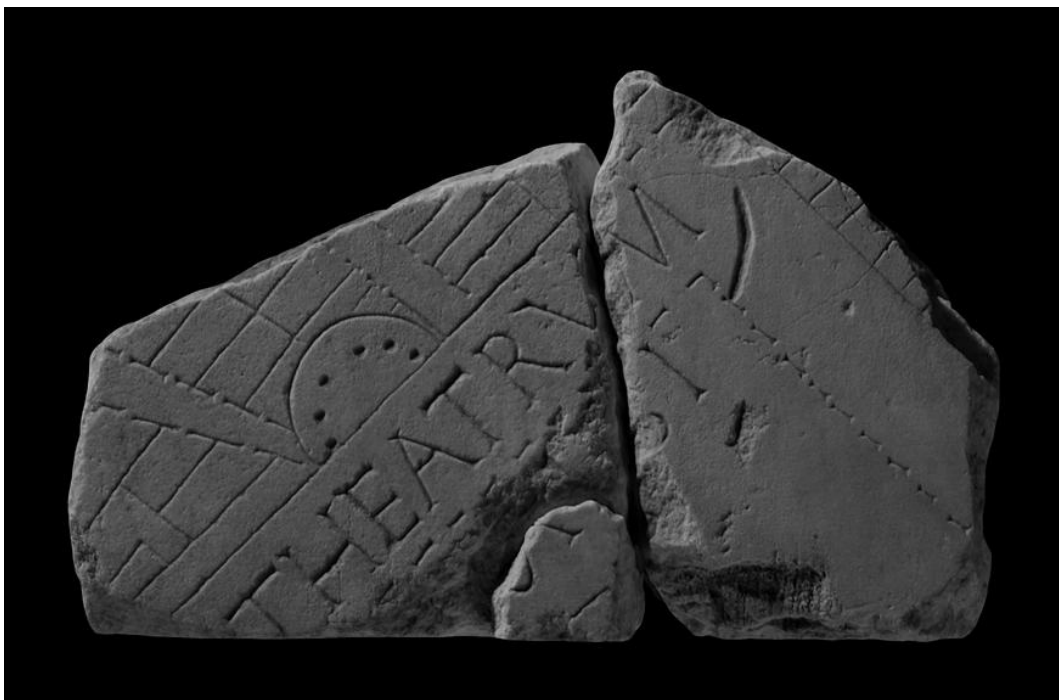
[Foto 54] Fragment inskrypcji umieszczonej na forniksie Kwintusa Fabiusza Maksimusa (foto Fototeca Unione, American Academy in Rome).

[Foto 55] Propylon portyku Oktawii – stan obecny (foto A. Jarych).

[Foto 56] Zachowane fragmenty *Forma Urbis* (37 – 39) i wykonany na ich podstawie plan Teatru i Portyku Pompejusza (foto formaurbis.stanford.edu).

[Foto 57] *Forma Urbis* (30abc) z zachowanym fragmentem portyku (*Crypta Balbi*) znajdującego się przy Teatrze Balbusa (foto formaurbis.stanford.edu).

[Foto 58] Fragment architrawu ze świątyni Wenus *Genetrix* z przedstawieniem Erosów niosących łupy wojenne dla bogini. Marmur (obecnie w Museum Trajan's Markets) (foto A. Jarych).

- Bibliografia -

Źródła (wydania i edycje):

Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*, ed. J. C. Rolfe, Cambridge 1935 – 1940 (wyd. polskie: Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, t. I – II, przeł. I. Lewandowski, Warszawa 2002).

Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, ed. C. Hosius, Leipzig 1903.

Lucius Ampelius, *Liber Memorialis*, ed. E. Wölfflin 1854 (wyd. polskie: Ampeliusz, *Repozytorium czyli co mały Rzymianin powinien wiedzieć o świecie*, przeł. B. Kołoczek, Poznań 2016).

Appianus, *Historia Romana*, ed. E. Capps, T. Pege, W. H. Rouse, Cambridge 1992 (wyd. polskie: Appian z Aleksandrii, *Historia rzymska*, t. I – II, przeł. L. Piotrowicz, Warszawa 1957).

Arrian, *Anabasis*, ed. A. G. Roos, Leipzig 1907 (wyd. polskie: Arian, *Wyprawa Aleksandra Wielkiego*, przeł. H. Gesztoft – Gasztold, Wrocław 1983).

Athenaeus Naucratis, *Deipnosophistae*, ed. Ch. Gulick, Cambridge 1927 (wyd. polskie: Atenajos, *Uczta mędrców*, przeł. K. Bartol, J. Danielewicz, Poznań 2010).

Cassius Dio, *Historiae Romanae*, ed. E. Cary, H. Foster, W. Heinemann, London – New York 1914 (wyd. polskie: Kasjusz Dion, *Historia rzymska*, t. I, przeł. W. Madyda, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967. *Historia rzymska*, Księgi 41 – 50, przeł. I. Ptaszek, Kraków 2008).

Cicero, *De re publica*, ed. K. Ziegler, Leipzig 1969 (wyd. polskie: Cyceon, *O państwie*, przeł. I. Żółtowska, Warszawa 2010).

De Oratore, ed. Wilkins 1902 (wyd. polskie: Cyceon, *O mówcy*, przeł. B. Awianowicz, Kęty 2010).

De officiis, ed. C. F. W. Müller, W. Friedrich, Leipzig 1904.

Epistulae, ed. S. Shuckburg, London 1908 – 1909 (wyd. polskie: Cyceon, *Wybór listów*, przeł. G. Pianko, Wrocław – Warszawa, Kraków 1962).

Natura Deorum, ed. W. Ax, Leipzig 1949.

Orationes, ed. A. Clark 1908 – 1908, A. Clark, W. Peterson, Oxford 1917 (wyd. polskie: Cyceon, *Mowy*, przeł. S. Kołodziejczyk, J. Mrukówna, D. Turkowska, Kęty 2013).

Tusculanae Disputationes, ed. M. Pohlenz, Leipzig 1918 (wyd. polskie: *Cyceron, Rozmowy Tuskulańskie i inne pisma*, przeł. Z. Cierniakowska, J. Śmigaj, Warszawa 2010).

Corpus Glossariorum Latinorum, ed. G. George, Leipzig 1849 – 1937.

Diodorus, *Bibliotheca historica*, ed. C. H. Oldfather, Cambridge 1989.

Dionysius Halicarnassensis, *Antiquitates Romanae*, ed. K. Jacoby, Leipzig 1885. *Antiquitates Romanae*, ed. E. Cary, Harvard 1937 – 1950.

Dio Chrysostomus, *Orationes*, ed. J. de Arnim, Berlin 1893.

Eutropius, *Breviarium ad Urbe condita*, ed. F. Rühl, Leipzig 1887 (wyd. polskie: *Eutropiusz, Breviaria od założenia miasta*, [w:] *Breviaria dziejów rzymskich*, przeł. P. Nehring, B. Bibik, Warszawa 2010).

Festus, *De verborum significatu*, ed. W. M. Lindsay, Leipzig 1913.

Fragmente der griechischen Historiker, ed. F. Jacoby, Leiden 1957.

Florus, *Epitome Rerum Romanorum*, ed. O. Rossbach, Leipzig 1896 (wyd. polskie: *Florus, Zarys dziejów rzymskich*, przeł. I. Lewandowski, Wrocław – Warszawa, Kraków 1973).

Frontinus, *De aquis urbis Romae*, ed. F. Krohn, Leipzig 1922.

Strategmata, ed. R. I. Ireland, Leipzig 1990.

Gaius Iulius Caesar, *Commentarii de bello civili*, ed. A. Klotz, Leipzig 1969 (wyd. polskie: *Cezar, Pamiętniki o wojnie domowej*, przeł. E. Konik, W. Nowosielska - Konikowa, Wrocław 1992).

Commentarii de bello Gallico, ed. W. Hering, Leipzig 1987 (wyd. polskie: *Cezar, Pamiętniki o wojnie galijskiej*, przeł. E. Konik, Wrocław 2004).

Gaius, *Institutes*, ed. E. Seckel, B. Kübler, Leipzig 1909 – 1938.

Grammaticae Romanae Fragmenta, ed. H. Funaioli, Leipzig 1907.

Horatius, *Carmina*, ed. F. Klinger, Leipzig 1982.

Epistules, ed. O. Keller, A. Holder, Leipzig 1869 (wyd. polskie: Horacy, *Dzieła wszystkie*, przeł. A. Lam, Warszawa 2010).

Iosephus Flavius, *Antiquitates Iudaicae*, ed. B. Niese, Berlin 1887 – 1892 (wyd. polskie: Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, przeł. Z. Kubiak, J. Radożycki, Poznań 1962).

De Bello Judaico, ed. B. Niese, Berlin 1895 (wyd. polskie: Józef Flawiusz, *Wojna żydowska*, przeł. J. Radożycki, Warszawa 2010).

Iuvenalis, *Saturae*, ed. J. Willis, Leipzig 1995.

Iustinus, *Epitome Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, ed. O. Seel, Leipzig 1935 (wyd. polskie: Justynus, *Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Trogusa*, przeł. I. Lewandowski, Warszawa 1988).

Livius, *Ab urbe condita libri*, ed. W. Weissenborn, H. Müller, Berlin 1962 (wyd. polskie: Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, przeł. A. Kościółek, M. Brożek, oprac. J. Wolski, Księgi I – V, Wrocław 1968, Księgi VI – X, Wrocław 1971, Księgi XXI – XXVII, Wrocław 1974, Księgi XVIII – XXXIV, Wrocław 1976, Księgi XXXV – XL, Wrocław 1981, Księgi XLI – XLV, Wrocław 1982).

Lucanus, *Pharsalia*, ed. C. H. Weise, Leipzig 1935 (wyd. polskie: Lukan, *Wojna domowa*, przeł. M. Brożek, Kraków 1994).

Lucian, *Zeuxis*, ed. K. Jacobitz, Leipzig 1896.

Macrobius, *Saturnalia*, ed. J. Willis, Leipzig 1963.

Martialis, *Epigrammaton Libri*, ed. W. Heraeus, J. Borovskij, Leipzig. 1925 – 1976.

Marcus Minucius Felix, *Octavius*, ed. G. Rendall, W. C. A. Kerr, W. Heinemann, Cambridge 1931.

Monumentum Ancyranum, ed. E. G. Hardy, Oxford 1923 (wyd. polskie: *Monumentum Ancyranum*, przeł. zbiorowe, Meander 27 (1972), 278 – 292).

Nepos, *De viris illustribus*, ed. A. Fleckeisen, Leipzig 1886 (wyd. polskie: Korneliusz Nepos, *Żywoty wybitnych mężów*, przeł. L. Winniczuk, Warszawa 1974).

Ovidus, *Fasti*, ed. J. Frazer, Cambridge 1933 (wyd. polskie: Owidiusz, *Fasti – Kalendarz poetycki*, przeł. E. Wesołowska, Wrocław 2008).

Tristia, ed. A. Wheeler, Cambridge 1939.

Ars Amatoria, ed. R. Ehwald, Lipzig 1907.

Orosius, *Historiarum libri VII adversus paganos*, ed. C. Zangemeister, Lipzig 1889.

Oratorium Romanorum Fragment, ed. E. Malcovati, Torino 1955.

Onosander, *Strategikos*, ed. Illinois Greek Club, London 1928.

Pausanias, *Graeciae descriptio*, ed. M. H. Rocha-Pereira, Leipzig 1973–1977 (wyd. polskie: Pauzaniasz, *Wędrówki po Helladzie*, przeł. J. Niemirska – Pliszczyńska, H. Podbielski, Księgi IV – VI, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968, Księgi I, II, III i VI, Wrocław – Warszawa, Kraków, Gdańsk 1973, Księgi VIII – X, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1989).

Plautus, *Comediae*, ed. M. H. Rocha-Pereira, Leipzig 1973–1977.

Plinius Maior, *Naturalis Historia*, ed. E. Capps, T. Page, W. H. D. Rouse, L. Post, E. Warmington, Cambridge 1938 – 1962 (wyd. polskie: Pliniusz, *Historia naturalna* (wybór), przeł. I. i T. Zawadcy, Wrocław – Kraków 1961).

Plutarchus, *Vitae parallelae* I – V, ed. C. Sintenis, Leipzig 1864–1884 (wyd. polskie: Plutarch, *Żywoty równoległe*, t. I – III, przeł. K. Korus, L. Trzcionkowski, Warszawa 2004 – 2008. Plutarch, *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), t. I – III, przeł. M. Brożek, Wrocław 2004 – 2006).

Polybius, *Historiae*, ed. L. Dindorf, Leipzig 1882–1904 (wyd. polskie: Polibiusz, *Dzieje*, t. I – II, przeł. S. Hammer, M. Brożek, Wrocław 1956 – 1962).

Procopius, *De aedificiis*, ed. H. Dewing, Cambridge 1940 (wyd. polskie: Prokopiusz, *O budowlach*, przeł. P. Grotowski, Warszawa 2006).

Bellum Gothicum, ed. H. Bronson, Cambridge 1914 – 1928.

Sextus Propertius, *Elegies*, ed. V. Katz, Los Angeles, 1995.

Sallustius, *Catilina. Iugurtha. Fragmenta ampliora*, ed. A. Kurfess, Leipzig 1981 (wyd. polskie: Salustiusz, *Sprzysiężenie Katyliny, Wojna z Jugurtą*, przeł. K. Kumaniecki, Wrocław 2006).

Scholia in Ciceronis Orationes Bobiensia, ed. P. Hildebrandt, Stuttgart 1971.

Scholia Bernensia ad Vergili Bucolica atque Georgica, ed. H. Hagen, Leipzig 1867.

Seneca, *Natural Questions*, I – III, ed. T. Corcoran, Cambridge 1971.

Servius, *In Vergilii Aeneidos libros*, ed. G. Thilo, H. Hagen, Leipzig 1881.

Silius Italicus, *Punica*, ed. W. Summers, J. Postgate, Londyn 1905.

Symmachus, *Epistulae*, ed. O. Seeck, Berlin 1883.

Statius, *Silvae*, ed. J. H. Mozley, New York 1928 (wyd. polskie: Stacjusz, *Sylwy*, przeł. S. Śnieżewski, Kraków 2010).

Strabo, *Geographia*, ed. A. Meineke, Leipzig 1904 – 1909.

Suetonius, *De vita Caesarum*, ed. J. Rolfe, London 1951 (wyd. polskie: Swetoniusz, *Żywoty cesarów*, przeł. J. Pliszczyńska – Niemirska, Wrocław 1987).

Tacitus, *Annales*, ed. E. Koestermann, Leipzig 1971.

Historiae, ed. E. Koestermann, Leipzig 1950 (wyd. polskie: Tacyt, *Dzieła*, przeł. S. Hammer, Warszawa 2004).

Tibullus, *Elegiae*, ed. L. Mueller, Lipsiae 1898 (wyd. polskie: Tibullus, *Elegie*, przeł. A. Arndt, Kraków 2016).

Tatianus, *Oratore ad Graecos*, ed. J. Ryland, Manchester 1903.

Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium*, ed. C. Kempf, Leipzig 1888.

Varro, *De Lingua Latina*, ed. G. Goetz, F. Schoell, Leipzig 1910.

De Rerum Rusticarum, ed. G. Goetz, Leipzig 1929.

Vegetius, *Epitoma rei militaria*, ed. C. Lang, Stuttgart 1967.

Velleius Paterculus, *Historiae Romanae*, ed. W. S. Watt, Leipzig 1986 (wyd. polskie: Wellejusz Paterkulus, *Historia rzymska*, przeł. E. Zwolski Wrocław 1970).

Vergilius, *Aeneis*, ed. ed. G. B. Conte, Leipzig 2012 (wyd. polskie: Wergiliusz, *Eneida*, przeł. T. Karyłowski, Wrocław 2004).

Vitruvius, *De Architectura*, ed. F. Krohn, Leipzig 1912 (wyd. polskie: Witruwiusz, *O architekturze*, przeł. K. Kumaniecki, Warszawa 1956).

De viris illustribus urbis Romae, ed. F. Pichlmayr, R. Gruendel, Leipzig 1970.

Katalogi inskrypcji:

Corpus Inscriptionum Graecarum, ed. A. Boeckh, J. Franz, E. Curtius, A. Krichhoff, Berlin 1828 –

Corpus Inscriptionum Latinarum, ed. Preuss, Berlin 1853 –

Inscriptiones Graecae. (1847 -)

Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berlin 1892 – 1916.

Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae, ed. A. Degrassi, Florence 1957 – 1963.

Inscriptiones Italiae 13 – *Fasti et elogia*, fasc. 2 – *Fasti ann Numani et Iuliani*, ed. A. Degrassi, Roma 1963.

Fasti Capitolini, ed. A. Degrassi, Roma 1954.

Supplementum Epigraphicum Graecum, ed. Various 1923 –

Katalogi monet:

Roman Republican Coinage, vol. I – II, ed. M. H. Crawford, Cambridge 1974.

The Roman Imperial Coins, ed. H. Mattingly, London 1984.

Coins of the Roman Republic in British Museum, ed. H. A. Grueber, London 1910.

Literatura naukowa:

Aberson 1994 = M. Aberson, *Temples votifs et butin de guerre dans la Rome republicaine*, Rome 1994.

Alföldy 1991 = G. Alföldy, *Historia Społeczna Starożytnego Rzymu*, przeł. A. Gierlińska, Poznań 1991.

Anti 1920 = C. Anti, *Monumenta Policletei*, "Monumenti antichi" 26 (1920), 501 – 784.

Astin 1967 = E. Astin, *Scipio Aemilianus*, Oxford 1967.

Astin 1978 = E. Astin, *Cato The Censor*, Oxford 1978.

Astin 1990 = E. Astin, *The Role of Censor in Roman Economy Life*, "Latomus" 49 (1990), 20 – 36.

Badian 1958 = E. Badian, *Foreign Clientelae (264 – 70 B.C.)*, Oxford 1958.

Badian 1967 = E. Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic*, Oxford 1967.

Badian 1971 = E. Badian, *The Family and Early Career of T. Quinctius Flamininus*, "JRS" 61 (1971), 102 – 111.

Balbuza 2005 = K. Balbuza, *Triumfator. Triumf i ideologia zwycięstwa w starożytnym Rzymie epoki cesarstwa*, Poznań 2005.

Bandinelli 1988 = R. B. Bandinelli, *Archeologia klasyczna jako historia sztuki*, przeł. W. Dobrowolski, Warszawa 1988.

Barnes 2000 = R. Barnes, *Bookworms in the Chicken-Coop of the Muses: The Ancient Library of Alexandria*, [w:] *The Library of Alexandria: Centre of Learning in the Ancient World*, red. R. MacLeod, London 2000, 61 – 78.

Basanoff 1947 = V. Basanoff, *Evocatio: étude d'un rituel militaire romain*, Paris 1947.

Bassett 1991, *The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople*, "Dumbarton Oaks Papers" 45 (1991), 87 – 96.

Bassett 2004, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge 2004.

Bastien 2008 = J. Bastien, *Les temples votifs de la Rome républicaine : monumentalisation et célébration des cérémonies du triomphe*, "Roma illustrata. Représentations de la ville" PUC 2008, 29 – 48.

Beard, North, Price 1998 = M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome*, vol. 1, Cambridge 1998.
(= Beard, North Price 2017 = M. Beard, J. North, S. Price, *Religia Rzymu, Historia*, tł. zbiorowe, Oświęcim 2017).

Beard 2007 = M. Beard, *The Roman Triumph*, London 2007.

Becatti 1951 = G. Becatti, *Arte e gusto negli scrittori latini*, Firenze 1951.

Becker 2009 = H. Becker, *The Economic Agency of the Etruscan Temple: Elites, Dedications and Display* [w:] *Votives, Places, and Rituals in Etruscan Religion*, red. H. Becker, M. Gleba, Leiden, Boston 2009, 87 – 101.

Bendinelli 1926: G. Bendinelli, *Statua alabastrina acefala di Minerva, rinvenuta presso la via Celimontana*, "NSc" 1926, 58 - 61.

Berger 1953 = A. Berger, *Encyclopedia Dictionary of Roman Law*, New York 1953.

Bernard 1985 = P. Bernard, *Les rhytons de Nisa. I. Poetesses Grecques*, "Journal des savants" (1985), 25 – 118.

Bernard 2010 = S. Bernard, *Pentelic marble in architecture at Rome and the Republican marble trade*, "JRA" 23 (2010), 35 – 54.

Bernard 2012 = S. Bernard, *Men at Work: Public Construction, Labor, and Society at Middle Republican Rome, 390-168 B.C.* (maszynopis w zbiorach University of Pennsylvania).

Bloy 1999 = D. Bloy, *Greek War Booty at Luna And the Afterlife Of Manius Acilius Glabrio*, "MAAR", 43 – 44 (1999), 49 – 61.

Bona 1960 = F. Bona, *Sul concetto di "manubiae" e sulla responsabilita del magistrato in ordine alla preda*, "SDHI" 24 (1960), 105 – 175.

Bocatti 1931 = G. Bocatti, *Arte e gusto negli scrittori latini*, Florence 1931.

Bonfante – Warren 1970 = L. Bonfante – Warren, *Roman Triumphs and Etruscan Kings: The Changing Face of the Triumph*, "JRS" 60 (1970), 49-66.

Bonfante, Bonfante 2002 = G. Bonfante, L. Bonfante, *The Etruscan Language, An Introduction*, Manchester, New York 2002.

Bradford – Churchill 1999 = J. Bradford – Churchill, *Ex qua quod vellent facerent: Roman Magistrates' Authority over Praeda and Manubiae*, „TAPA" 129 (1999), 85 – 116.

Bradford – Churchill 2000 = J. Bradford – Churchill, *Cato Orationes 66 and the Case against M. Acilius Glabrio*, "AJPH", 121 (2000), 549 – 557.

Bravi 2014 = A. Bravi, *Griechische Kunstwerke im Politischen Leben Roms und Konstantinopels*, Berlin, New York 2014.

Brennan 2000 = T. C. Brennan, *The Praetorship in the Roman Republic*, Oxford 2000.

Brennan 2006 = T. C. Brennan, *Power and Process Under The Republican "Constitution"*, [w:] *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, red. H. I. Flower, Cambridge 2006, 31 – 66.

Briscoe 2012 = J. Broscoe, *A Commentary on Livy Books XLI – XLV*, Oxford 2012.

Brunt 1971 = P. A. Brunt, *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*, Oxford 1971.

Brunt, Moore 1983 = P. A. Brunt, J. M. Moore, *Res Gestae Divi Augusti, The Achievements of the Divine Augustus*, Oxford 1983.

Bruun 1972 = P. Bruun, *Evocatio deorum some notes on the Romanization of Etruria*, [w:] *The myth of the state*, red. H. Biezais, Stockholm 1972, 109 – 120.

Cadario 2005 = M. Cadario, *I Claudio Marcelli: Strategie Di Propaganda In Monumenti Onorari E Dediche Votive Tra III E I Sec. A.C.*, “*Rivista Di Antichita*” 2 (2005), Napoli, 147 – 177.

Cadario 2014 = M. Cadario, *Preparing for Triumph. Graecae Artes as Roman Booty in L. Mummius' Campaign (146 BC)* [w:] *The Roman Republican Triumph Beyond the Spectacle*, red. C. Hjort - Lange, F. J. Vervaet, Roma 2014, 83 – 101.

CAH 7 = *The Cambridge Ancient History. The Rise of Rome to 220 B.C.*, red. F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, vol. 7 (2) (2006).

CAH 8 = *The Cambridge Ancient History. Rome and the Mediterranean to 133 BC*, red. F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, vol. 8 (2) (2008).

Calcani 1989 = G. Calcani, *Cavalieri di bronzo: la torma di Alessandro opera di Lisippo*, Rome 1989.

Canina 1849 = L. Canina, *Scavi nel vicole delle Palme in Trastevere*, “*Bullettino dell'Istituto di corrispondenza archeologica*” (1849).

Carandini 2007 = A. Carandini, *Cercando Quirino: traversata sulle onde elettromagnetiche nel suolo del Quirinale*, Turin 2007.

Carandini 2012 = A. Carandini, *Atlante di Roma antica*, Roma 2012.

Castagnoli 1948 = F. Castagnoli, *Il Campo Marzio nell'antichità*, “*Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Memorie della Classe di Scienze Morali*” 1948, 91 – 193.

Castagnoli 1961 = F. Castagnoli, *La pianta marmorea di Roma antica: forma urbis Romae*, by G. Caretino, M. Colini, L. Cozza, G. Gatti (Reviwe), “*Gnomon*” 33 (1961), 604 – 610.

Castagnoli 1985 = F. Castagnoli, *Un nuovo documento per la topografia di Roma antica*, “*StRom*” 33 (1985), 205 – 211.

Celani 1998 = A. Celani, *Opere d'arte greche nella Roma di Augusto*, Naples 1998.

Champeaux 1982 = J. Champeaux, *Fortuna. Le culte de la Fortune à Rome et dans le monde romain. I - Fortuna dans la religion archaïque*, Roma 1982.

Christopoulou, Gadolou, Bouyia 2012 = A. Christopoulou, A. Gadolou, P. Bouyia, *The Antikythera Shipwreck. The technology of ship the cargo the Mechanism*, Athens 2012.

Claridge 2010 = A. Claridge, *Rome, An Oxford Archaeological Guide*, Oxford 2010.

Clark 2014 = J. H. Clark, *Triumph in Defeat, Military Loss and the Roman Republic*, Oxford 2014.

Coarelli 1965/1967 = F. Coarelli, *Il Tempio di Bellona*, "Bull.Comm." 80 (1965-67), 37-72.

Coarelli 1970/1971 = F. Coarelli, *Classe dirigente romane e arti figurative*, "Dialoghi di Archeologia" (1970 – 1971), 241 – 265.

Coarelli 1981 = F. Coarelli, *Topografia e storia. L'area sacra di Largo Argentina I*. Rome: Roma 1981.

Coarelli 1985 = F. Coarelli, *Il Foro Romano II: periodo repubblicano e augusteo*, Rome 1985.

Coarelli 1988 = F. Coarelli, *Il Foro Boario: dalle origini alla fine della repubblica*, Rome 1988.

Coarelli 1997 = F. Coarelli, *Il Campo Marzio: dalle origini alla fine della Repubblica*, Roma 1997.

Coarelli 2000 = F. Coarelli, *Guida Archeologica di Roma*, Roma 2000.

Coarelli 2008 = F. Coarelli, *Rome and Environs*, London 2008.

Combès 1966 = R. Combès, *Imperator: Recherches sur l'emploi et la signification du titre d'Imperator dans la Rome républicaine*, Paris 1966.

Conticello De Spagnolis 1986 = M. Conticello De Spagnolis, *Nuove osservazioni sull'area del tempio dei Dioscuri in circo Flaminio*, "BullComm." 91 (1986), 91 – 96.

Coudry 2009 = M. Coudry, *Partage et gestion du butin dans la Rome républicaine: procédures et enjeux*, [w :] Praeda. Butin de guerre et société dans la Rome républicaine, red. M. Coudry, M. Humm, Stuttgart 2009, 21 – 80.

Crawford, Coarelli 1977 = M. Crawford, F. Coarelli, *Public Building in Rome Between The Second Punic War and Sulla*, "PBSR" 45 (1977), 1 – 23.

Crawford 1977 = M. Crawford, *Rome and the Greek World: Economic Relationships*, "Economic History Review", 30 (1977), 42–52.

Crawford 2004 = M. Crawford, *Rzym w okresie republiki*, przeł. J. Rohoziński, Warszawa 2004.

Daut 1975 = R. Daut, *Imago. Untersuchungen zum Bildbegriff der Römer*, Heidelberg 1975.

Demma 2011 = F. Demma, *Leucado Cepit: Praeneste, Roma e la Conquista Dell' Oriente*, "Rend. Pont. Acc. Rom. Arch" 83 (2011), 1 – 58.

de Caro 1994 = S. de Caro, *Il Museo Archeologico Nazionale di Napoli*, Electa 1994.

de Blois 2000 = L. de Blois, *Army and society in the late Roman republic: Professionalism and the role of the military middle cadre*, [w:] Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit, red. G. Alföldi, B. Dobson, and W. Eck, Stuttgart 2000, 11–30.

de Blois 2007 = L. de Blois, *Army and General in the Late Republic*, [w:] A Companion to the Roman Army, red. P. Erdkamp, Cambridge 2007.

De Nuccio 2011 = M. De Nuccio, *La decorazione architettonica del tempio di Bellona*, "Bull. Comm." 2011, 191 – 226.

DeRose Evans 1992 = J. De Rose Evans, *The Art of Persuasion: Political Propaganda from Aeneas to Brutus*, Michigan 1992.

de Souza = P. de Souza, *Piraci w świecie grecko – rzymskim*, przeł. J. Lang, Zakrzewo 2008.

Diaz Arino, Gorostidi 2010 = B. Diaz Arino, D. Gorostidi, *Tusculum en época medio-republicana: la gens Furia*, "Archeologia Classica" (2010), 161 – 193.

Dzino 2010 = D. Dzino, *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*, Cambridge 2010.

Eckstein 1976 = A. M. Eckstein, *T. Quinctius Flaminius and the Campaign against Philip in 198 B. C.*, "Phoenix" 30 (1976), 119 – 142.

ERA = *The Encyclopedia of Roman Army*, red. Y. Le Bohec, vol. I, Chicester 2015.

Fabia 1904 = P. Fabia, *Manubiae* [w:] Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines, vol. III, Paris 1904, 1583 – 1584.

Fant 1997 = J. Fant, *Das Wrack: Die antike Schiffsfund von Mahdia I-II*, by G. Hellenkemper-Salies, H. von Prittwitz und Ga. Bauchhenß Ge. Bauchhenß, (Reviwe), „AJA” 101 (1997), 182 – 184.

Faszczka 2014 = M. N. Faszczka, *Bunt w późnorepublikańskiej armii rzymskiej (88 – 30 przed Chr.)*, Warszawa 2014 (maszynopis w zbiorach bibliotecznych Uniwersytetu Warszawskiego).

Ferri 2006 = G. Ferri, *L'evocatio romana – i problemi*, "Studi e Materiali di Storia delle Religioni" 72 (2006), 205 – 244.

Ferri 2011 = G. Ferri, *Due divinit  di Falerii Veteres: Giunone Curite e Minerva Capta*, "MEFRA" 123 (2011), 145 -156.

Flaig 2013 = E. Flaig, *Zrytualizowana Polityka, Znaki, gesty i w adza w staro ytnym Rzymie*, prze . L. Mrozewicz, A. Pawlicka, Pozna  2013.

Franci 2015 = M. Franci, *Towards the Museum: Perceiving the Art of "Others" in the Ancient Near East* [w:] *Museum Archetypes and Collecting in the Ancient World*, red. M. W.Gahtan, D. Pegazzano, Leiden – Boston 2015, 19 – 24.

Frank 1919 = T. Frank, *The Columna Rostrata of C. Duilius*, "CP" 14 (1919), 74 – 82.

Frank 1959 = T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome – Roma and Italy of the Republic*, vol. I, New York 1959.

Flower 1995 = H.I. Flower, *Fabulae Praetextae in Context: When Were Plays on Contemporary Subjects Performed in Republican Rome?*, "CQ" 45 (1995), 170 – 190.

Flower 1996 = H. I. Flower, *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*, Oxford 1996.

Flower 1998 = H. I. Flower, *The significance of an inscribed breastplate captured at Falerii in 241 B.C.*, "JRA" 11 (1998), 224 -232.

Flower 2000 = H. I. Flower, *The Tradition of the Spolia Opima: M. Claudius Marcellus and Augustus*, "CA", 19 (2000), 34-64.

Flower 2006a = H. I. Flower, *The Art of Forgetting: Disgrace and Oblivion in Roman Political Culture*, North Carolina 2006.

Flower 2006b = H. I. Flower, *Spectacle and Political Culture in the Roman Republic*, [w:] *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, red. H. I. Flower, Cambridge 2006, 322 – 347.

Gabba 1976 = E. Gabba, *Republican Rome, the Army and the Allies*, Los Angeles 1976.

Galinsky 1998 = K. Galinsky, *Augustan Culture*, New York 1998.

Galsterer 1994 = H. Galsterer, *Kunstraub und Kunsthandel im republikanischen Rom* [w:] Das Wrack: Die antike Schiffsfund von Mahdia I – II red., G. Hellenkemper-Salies, H. von Prittwitz, Ga. Bauchhenß, Ge. Bauchhenß, Cologne 1994, 857 – 866.

Gatti 1960 = G. Gatti, *Dove erano situati il Teatro di Balbo e il Circo Flaminio?*, "Capitolium" 35. 7 (1960), 3 - 12.

Gianfrotta 1985 = P. Gianfrotta, *Indagini nell'area della porticus Philippi*, "Bietti Sestieri" 2 (1985), 376 – 384.

Girard 1989 = J. Girard, *Minerva capta: Entre Rome et Faleris*, "RE'L" 67 (1989), 163–9.

Grainger 1995 = J. Grainger, *The Campaign of Cn. Manlius Vulso in Asia Minor*, "Anatolian Studies" 45 (1995), 23 – 42.

Gros 1976 = P. Gros, *Aurea Templi: Recherches sur l'architecture religieuse de Rome à l'époque d'Auguste*, Rome 1976.

Gros 1978 = P. Gros, *Architecture et société à Rome et en Italie centro-méridionale aux deux derniers siècles de la République*, Bruxelles 1978.

Gros 1979 = P. Gros, *Les Statues de Syracuse et les dieux de Tarente*, "RE'L" 57 (1979), 85 – 114.

Gros 1996 = P. Gros, *L'architecture romaine: du début du IIIe siècle avant J.-C. à la fin du Haute- Empire. Les monuments publics*, Paris 1996.

Grigoropoulos 2005 = D. Grigoropoulos, *After Sulla: A study in the settlement and material culture of the Piraeus peninsula in the Roman and Late Roman period* (Maszynopsis w zbiorach University of Durham).

Gruen 1992 = E. Gruen, *Culture and National Identity in Republican Rome*, Ithaca 1992.

Gruen 1996 = E. Gruen, *The Roman Oligarchy: Image and Perception*, [w:] Imperium Sine Fine: T. R. S. Broughton and the Roman Republic, red. J. Linderski, Stuttgart 1996, 215.

Gurval 1998 = R. A. Gurval, *Actium and Augustus: The Politics and Emotions of Civil War*, Michigan 1998.

Gustafsson 2000 = G. Gustafsson, *Evocatio Deorum: Historical and Mythical Interpretations of Ritualised Conquests in the Expansion of Ancient Rome*, Uppsala 2000.

Gwyn – Morgan 1971 = M. Gwyn – Morgan, *The Portico of Metellus: A Reconsideration*, "Hermes" 99 (1971), 480 – 505.

Hansen 1999 = M. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa. Struktura, zasady i ideologia*, przeł. R. Kulesza, Warszawa 1999.

Häuber 2005 = C. Häuber, *Das Archäologische Informationssystem "AIS ROMA": Esquilin, Caelius, Capitolium, Velabrum, Porta Triumphalis*, "BCAR" (2005), 9 – 59.

Habicht 1997 = C. Habicht, *Athens from Alexander to Antony*, Cambridge 1997.

Hallett 2005 = C. H. Hallett, *The Roman Nude: Heroic Portrait Statuary 200 BC – AD 300*, Oxford 2005.

Harris 1979 = W. V. Harris, *War and Imperialism In Republican Rome 327-70 B.C.*, Oxford 1979.

Hemingway 2004 = S. Hemingway, *The Horse and Jockey from Artemision: A Bronze Equestrian Monument of the Hellenistic Period*, Los Angeles 2004.

Henrichs 1995 = A. Henrichs, *Graecia Capta: Rome Views of Greek Culture*, "HSCP" 97 (1995), 243 – 261.

Himmelmann 1994 = N. Himmelmann, *Mahdia und Antikythera*, [w:] *Das Wrack: Die antike Schiffsfund von Mahdia I – II*, G. Hellenkemper-Salies, H. von Prittwitz, Ga. Bauchhenß, Ge. Bauchhenß, Cologne 1994, 849 – 855.

Hoff 1997 = M. Hoff, *Laceratae Athenae: Sulla's siege of Athens in 87/86 BC*, [w:] *The Romanization of Athens*, red. M. Hoff, S. Rotroff, Oxford 1997, 33 – 51.

Holliday 1997 = P. J. Holliday, *Roman Triumphal Painting: Its Function, Development, and Reception*, "The Art Bulletin" 79 (1997), 130 – 147.

Holliday 2002 = P. J. Holliday, *The Origins of Roman Historical Commemoration in the Visual Art*, Cambridge 2002.

Holz 2009 = S. Holz, *Praeda und Prestige – Kriegsbeute und Beutekunst im (Spät-)Republikanischen Rom*, [w:] *Praeda. Butin de guerre et société dans la Rome républicaine*, red. M. Coudry, M. Humm, Stuttgart 2009, 187 – 206.

Hölkeskamp 1993 = K. J. Hölkeskamp, *Conquest, Competition and Consensus: Roman Expansion in Italy and the Rise of the "Nobilitas"*, "Historia" 42 (1993), 12 – 39.

Hölkeskamp 2005 = K. J. Hölkeskamp, *Images of Power: Memory, Myth and Monuments in the Roman Republic*, "SCI" 24 (2005), 249 – 271.

Hölkeskamp 2006 = K. J. Hölkeskamp, *Under Roman Roofs: Family, House, And Household*, [w:] The Cambridge Companion to the Roman Republic, red. H. I. Flower, Cambridge 2006, 113 – 138.

Hölscher 1994 = T. Hölscher, *Hellenistische Kunst und römische Aristokratie*, [w:] Das Wrack: Die antike Schiffsfund von Mahdia I – II, red. G. Hellenkemper-Salies, H. von Prittwitz, Ga. Bauchhenß, Ge. Bauchhenß, Cologne 1994, 875 – 888.

Hölscher 2003 = T. Hölscher, *Images of War in Greece and Rome: Between Military Practice, Public Memory, and Cultural Symbolism*, "JRS" 93 (2003), 1 – 17.

Hölscher 2006 = T. Hölscher, *The Transformation of Victory into Power: From Event to Structure*, [w:] Representation of war in ancient Rome, red. S. Dillon, K. Welch, Cambridge 2006, 27 – 48.

Hölscher 2011 = T. Hölscher, *Sztuka rzymska: język obrazowy jako system semantyczny*, przeł. L. Olszewski, Poznań 2011.

Hrychuk – Kontokosta 2013 = A. Hrychuk – Kontokosta, *Reconsidering the arches (fornices) of the Roman Republic*, "JRA" 26 (2013), 7 – 35.

HülSEN, Jordan 1907 = C. Hülsen, H. Jordan, *Topographie der Stadt Rom in Alterthum*, Berlin 1907.

Humm 2009 = M. Humm, *Exhibition et "monumentalisation" du butin dans la Rome médio-républicaine*, [w:] Praeda. Butin de guerre et société dans la Rome républicaine, red. M. Coudry, M. Humm, Stuttgart 2009, 117 – 152.

Humm 2014 = M. Humm, *Numa and Pythagoras: The Life and the Death of a Myth*, [w:] The Roman Historical Tradition Regal and Republic Rome, red. J. H. Richardson, F. Santangelo, Oxford 2014, 35 – 53.

Isaac 1986 = B. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest*, Leiden 1986.

Isager 1991 = J. Isager, *Pliny on Art and Society. The Elder Pliny's Chapters on the History of Art*, Odense 1991.

Ioppolo 1963 – 1964 = G. Ioppolo, *Area sacra di S. Omobono, Esplorazione della fase repubblicana. Due monumenti repubblicani*, "Bull. Comm" 79 (1963 – 1964), 68 – 90.

Itgenshorst 2005 = T. Itgenshorst, *Tota Illa Pompa: Der Triumph in der römischen Republik: Katalog der Triumphe von 340 bis 19 vor Christus*, Göttingen 2005.

Jarych 2015a = A. J. Jarych, *How The Romans Looted Works Of Art. From The Third To The First Century B.C – The Case Of Ambracia's Plunder in 189 B.C.*, [w:] *Cult And Votive Monuments In The Roman Provinces*, red. G. Alexandrescu, Cluj – Napoca 2015, 315 – 320.

Jarych 2015b = A. J. Jarych, *Fundacje ex manubiis w okresie republiki na przykładzie portyków Gnejusza Oktawiusza i Kwintusa Metellusa (Oktawii)*, [w:] *Armia, systemy obronne i ideologiczno – religijny aspekt wojny w imperium rzymskim*, red. H. Kowalski, P. Madejski, Lublin 2015, 215 – 229.

Jarych 2016 = A. J. Jarych, *Manubiae, praedae, spolia – określenia rzymskiej zdobyczy wojennej*, „Gnieźnieńskie Studia Europejskie” 14 (2016), 31 – 51.

Jastrzębowska 2014 = E. Jastrzębowska, *Podziemia Antycznego Rzymu*, Poznań – Gniezno 2014.

Jucker 1950 = H. Jucker, *Von Verhältnis der Römer zur bildenden Kunst der Griechen*, Frankfurt 1950.

Kähler 1965 = H. Kähler, *Der Fries vom Reiterdenkmal des Aemilius Paulus in Delphi*, Berlin 1965.

Karlowa 1901 = O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, vol. II, Leipzig 1901.

Kay 2014 = F. Kay, *Rome's Economic Revolution*, Oxford 2014.

Kendall 2009 = J. Kendall, *Scipio Aemilianus, Lucius Memmius and the Politics of Plundered Art in Italy and Beyond in the 2nd Century B.C.E.*, „Etr. St.” 12 (2009), 169 – 184.

Kent 1952 = J. Kant, *The victory monument of Timoleon at Corinth*, „Hesperia” 21 (1952), 9 – 18.

Kleiner 1976 = F. S. Kleiner, *The Agora Excavations and Athenian Bronze Coinage 200 – 86 B.C.*, „ASCSA” 45 (1976), 1 – 40.

Kleiner 1985 = F. S. Kleiner, *The Arch of Neron in Rome. A Study of the Roman Honorary Arch before and under Nero*, Roma 1985.

Kloppenborg 2005 = J. S. Kloppenborg, *Evocatio deorum and the date of Mark*, „JBL” 124/3 (2005), 419 – 450.

Kondratieff 2004 = E. Kondratieff, *The Column and Coinage of C. Duilius: Innovations in Iconography in Large and Small Media in the Middle Republic*, [w:] „SCI” (2004), 1 – 39.

Köves-Zulauf 1993 = T. Köves-Zulauf, *Minerva capta: Eine gefangene Göttin?* [w:] *Religio Graeco-romana: Festschrift für Walter Pötscher*, red. J. Dalfen, G. Petersmann, F. F. Schwarz, Graz-Horn 1993, 159–176.

Kuttner 2006 = A. Kuttner, *Roman Art during the Republic*, [w:] *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, red. H. I. Flower, Cambridge 2006, 294 – 321.

Lanciani, Visconti 1884 = R. Lanciani, C. L. Visconti, *Il busto di Anacreonte scoperto negli Orti di Cesare*, “Bull. Comm.” 12 (1884), 25-38.

Lanciani 1897 = R. Lanciani, *The Ruins and Excavations of Ancient Rome*, Boston, New York 1897.

Lapatin 2010 = K. Lapatin, *The “Art” of Politics*, “*Arethusa*” 43 (2010), 253 – 265.

Latte 1960 = K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960.

Lazzeretti 2015 = A. Lazzeretti, *Verres, Cicero and Other Collectors in Late Republican Roma* [w:] *Museum Archetypes and Collecting in the Ancient World*, red. M. W. Gahtan, D. Pegazzano, Leiden – Boston 2015, 91 – 101.

La Regina 1991 = A. La Regina, *Tabulae signorum urbis Romae* [w:] *Rotunda Diocletiani Sculpture decorative delle terme nel Museo Nazionale Romano*, red. G. Bulian, D. Candilio, M. R. Di Mino, Roma 1991.

La Regina 2007 = A. La Regina, *Archaeological guide to Rome*, Roma 2007.

La Rocca, Tittoni 1984 = E. La Rocca, M. E. Tittoni, *Capitoline Museum Rome*, Roma 1984.

La Rocca 1984 = E. La Rocca, *Fabio o Fannio*, “*DArch*” 3. 2 (1984), 31 – 54.

La Rocca 1985 = E. La Rocca, *Amazzonomachia. Le sculture frontonali del tempio di Apollo Sosiano*, Rome 1985.

La Rocca 1987 = E. La Rocca, *L’adesione senatoriale al ‘consensus’: i modi della propaganda augustea e tiberiana nei monumenti ‘in circo Flaminio*, “*L’Urbs*” (1987), 347-72.

La Rocca 1988 = E. La Rocca, *Der Apollo-Sosianus-Tempel*, “*Kaiser Augustus*” (1988), 121-29.

La Rocca 2012 = E. La Rocca, *La bellezza di Roma, ovvero gli spazi della memoria e dell'identità. Alcuni aspetti urbanistici tra Repubblica e Impero*, „Buletтино della Commissione Archeologica Comunale di Roma (2012), 43 – 79.

Le Glay, Voisin, Le Bohec 2001 = M. Le Glay, J. L. Voisin, Y. Le Bohec, *History of Rome*, Cambridge 2001.

Leen 1991 = A. Leen, *Cicero and the Rhetoric of Art*, „AJPH” 112 (1991), 229 – 245.

Lippolis 2004 = E. Lippolis, *Triumphata Corinto. La preda bellica e i doni di Lucio Mummio Acaico*, „Archeologia Classica” 55 (2004), 25-81.

Liverani 2015 = P. Liverani, *The Culture of Collecting in Roma: Between Politics and Administration* [w:] *Museum Archetypes and Collecting in the Ancient World*, red. M. W. Gahtan, D. Pegazzano, Leiden – Boston 2015, 72 – 77.

LTUR = *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, red. E. M. Steinby, vol. I – VI (1993 – 2000).

Martelli 2002 = A. Martelli, *Per una nuova lettura dell' iscrizione vetter 61 nel contesto del santuario di Apollo a Pompei*, „Eutopia 2/2”, 71 – 81.

Martin 1987 = H. Martin, *Römische Tempelkultbilder Eine Archäologische Untersuchung Zur Späten Republik*, Roma 1987.

Marzano 2009 = A. Marzano, *Hercules and the triumphal feast for the Roman people*, [w:] *Transforming Historical Landscapes in the Ancient Empires*, red. B. Antela – Bernárdes, T. Ñaco del Hoyo, Oxford 2009.

Mastrocinque 2009 = A. Mastrocinque, *The Antikythera Shipwreck and Sinope's Culture during the Mithridatic Wars*, [w:] *Mithridates VI and The Pontic Kingdom*, red. J. M. Højte, Denmark 2009.

MAR = *Digital Augustan Rome*, red. L. Haselberger, D. Gilman, E. Dumser (2002).

Mattusch 2003 = K. Mattusch, *Corinthian Bronze: famous but elusive*, [w:] *Corinth, the Centenary 1896-1996* (Corinth XX), Athens 2003, 219-232.

Maxfield 1981 = V. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, Los Angeles 1981.

McDonnell 2006a = M. McDonnell, *Roman aesthetic and the spolia of Syracuse*, [w:] *Representation of war in ancient Rome*, red. S. Dillon, K. Welch, Cambridge 2006, 68 – 90.

McDonnell 2006b = M. McDonnell, *Roman Manliness, Virtus and the Roman Republic*, Cambridge 2006.

Merlin 1906 = A. Merlin, *L'Aventin dans l'Antiquité*, "BEFAR" 97, Paris 1906.

Merlin 1956 = A. Merlin, *Elements architecturaux teouves en mer pres de Mahdia*, "Karthago" 7 (1956), 59 – 125.

Milczanowski 2013 = M. Milczanowski, *W cieniu boskiego Juliusza. Imię Cezara w propagandzie u schyłku Republiki*, Kraków 2013.

Miller 2013 = R. Don Miller, *Monumental Rome*, [w:] *The Cambridge Companion to Ancient Rome*, ed. P. Erdkamp, Cambridge 2013, 191 – 206.

Millar 2002 = F. Millar, *Rome, the Greek World and the East, the Roman Republic and the Augustan Revolution*, vol. I, London 2002.

Miles 2008 = M. Miles, *Art as plunder, the ancient origins of debate about cultural property*, Cambridge 2008.

Melfi 2010 = M. Melfi, *Uestigiis reuolsorum donorum, tum donis diues erat (Livy XLV, 28): the Early Roman Presence in the Asklepia of Greece*, "Bollettino di Archeologia" (2010), 19 – 27.

Mommsen 1879 = T. Mommsen, *Römische Forschungen*, vol. II, Berlin 1879.

Moormann 2011 = E. M. Moormann, *Divine Interioris Mural Paintings in Greek and Roman Sanctuaries*, Amsterdam 2011.

Morawiecki 2014 = L. Morawiecki, *Władza charyzmatyczna w Rzymie w schyłku Republiki*, Poznań – Gniezno 2014.

MRR = *The Magistrates of the Roman Republic*, red. T. R. S. Broughton, vol. I – II, New York (1951 – 1952).

Muccigrosso 2006 = J. D. Muccigrosso, *Religion and politics: did the Romans scruple about the placement of their temples* [w:] *Religion in the Republican Rome*, red. E. Schultz, P.B. Harvey, Cambridge 2006, 181 – 206.

Nicolet 1980 = C. Nicolet, *The World of the Citizen in Roman Republic*, Los Angeles 1980.

North 2000 = J. A. North, *Roman Religion*, Cambridge 2000.

- Oakley 1985 = S. Oakley, *Single Combat in the Roman Republic*, "CQ" 35 (1985), 392 – 410.
- Oakley 1993 = S. Oakley, *The Roman Conquest of Italy*, [w:] *War and Society in the Roman World*, red. J. Rich, G. Shipley, London, New York 1993, 9 – 38.
- Oakley 1997 = S. Oakley, *A Commentary on Livy Books VI–X, Introduction and Book VI*, Oxford 1997.
- Olinder 1974 = B. Olinder, *Porticus Octavia in Circo Flaminio. Topographical Studies in the Campus Region of Rome*, Stockholm 1974.
- Orlin 2002 = E. Orlin, *Tempels, Religion, and Politic in the Roman Republic*, Boston 2002.
- Orlin 2010 = E. Orlin, *Foreign Cults in Rome, Creating a Roman Empire*, Oxford 2010.
- Östenberg 2009 = I. Östenberg, *Staging the World Spoils, Captives, and Representations in the Roman Triumphal Procession*, Oxford 2009.
- Östenberg 2014 = I. Östenberg, *Triumph and Spectacle. Victory Celebrations in the Late Republican Civil Wars*, [w:] *The Roman Republican Triumph Beyond the Spectacle*, red. C. Lange, F. Vervaet, Roma 2014, 181 – 193.
- Ostrowski 1999 = J. A. Ostrowski, *Starożytny Rzym Polityka i Sztuka*, Warszawa – Kraków 1999.
- Palagia 1990 = O. Palagia, *Two Statues of Hercules in Forum Boarium in Rome*, „OJA“ 9 (1990), 51 – 70.
- Palagia 1997 = O. Palagia, *Reflections on the Piraeus Bronze*, [w:] *Greek Offerings Essays on Greek Art in honour of John Boardman*, Oxford 1997, 177 – 195.
- Palmer 1981 = R. E. Palmer, *The topography and social history of Rome's Trastevere (southern sector)*, "ProcPhilSoc." 125 (1981), 368-97.
- Pape 1975 = M. Pape, *Griechische Kunstwerke aus Kriegsbeute und ihre öffentliche Aufstellung in Rom. Von der Eroberung von Syrakus bis in augusteische Zeit*, Hamburg 1975.
- Panvinio 1558 = O. Panvinio, *Fastorum libri V a Romulo rege usque ad Imp. Caesarem Carolum V Austrum Augustum*, Venice 1558.
- Parisi Presicce 2013 = C. Parisi Presicce, *Ein Bronzepferd für mehrere Reiter. Die Entdeckung eines griechischen Originals in Rom* [w:] *Zurück zur Klassik. Ein neuer Blick auf das alte Griechenland*, Exhibition catalogue, red. V. Brinkmann, Frankfurt 2013, 169–179.

- Picard 1957 = G. Charles- Picard, *Les Trophees romains*, Paris 1957.
- Pietilä – Castrén 1982 = L. Pietilä – Castrén, *New Man and the Greek War Booty in the 2nd Century BC*, "Arctos" 12 (1982), 121 – 144.
- Pietilä – Castrén 1987 = L. Pietilä – Castrén, *Magnificentia publica, the Victory Monuments of the Roman Generals in the Era of the Punic Wars*, Helsinki 1987.
- Platner, Ashby 1929 = S. Ball Platner, T. Ashby, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford 1929.
- Pleket 1958 = H. W. Pleket, *Greek Inscriptions in the Rijksmuseum van Oudheden at Leyden*, Leiden 1958.
- PM = *La pianta marmorea di Roma antica. Forma urbis Romae*, red. G. Carettoni, A. Colini L. Cozza, G. Gatti, Rome 1960.
- Poccetti 1982 = P. Poccetti, *Sulle dediche tuscolane del tribuno militare M.Furio*, "MEFRA" 94 (1982), 656 - 674.
- Pollitt 1978 = J. J. Pollitt, *The Impact of Greek Art on Rome*, "TAPA" 108, (1978), 155 – 174.
- Pollitt 1983 = J. J. Pollitt, *The Art of Rome c. 753 B.C. – A.D. 337: Sources and Documents*, Cambridge 1983.
- Pollitt 1990 = J. J. Pollitt, *The Art of Ancient Greece: Sources and Documents*, Cambridge 1990.
- Pollitt 2006 = J. J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge 2006.
- Popławski 2011 [1923] = M. Popławski, *Bellum Romanum, Sakralność wojny i prawa rzymskiego*, Lublin 2011.
- Popkin 2016 = M. Popkin, *The Architecture of the Roman Triumph: Monuments, Memory, and Identity*, Cambridge 2016.
- Rehak 2006 = P. Rehak, *Imperium and Cosmos, Augustus and the Northern Campus Martius*, Wisconsin 2006.
- Reynolds 1971 = J. Reynolds, *Roman Inscriptions 1966 – 1970*, "JRS" 61 (1971), 136 -152.
- Rich 1993 = J. Rich, *Fear, greed and glory: the causes of Roman war – making in the middle Republic*, [w:] *War and Society in the Roman World*, red. J. Rich, G. Shipley, London, New York 1993, 38 – 68.

Rich 2014 = J. Rich, *The Triumph in the Roman Republic: Frequency, Fluctuation and Policy*, [w:] *The Roman Republican Triumph Beyond the Spectacle*, red. C. Hjort – Lange, F. J. Vervaeke, Roma 2014, 197 – 257.

Richardson jr. 1977 = L. Richardson jr., *Hercules Musarum and the Porticus Philippi in Rome*, "AJA" 81 (1977), 355-61.

Richardson jr. 1992 = L. Richardson jr., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, London 1992.

Ridgway 1995 = B. S. Ridgway, *The Wreck of Mahdia, Tunisia, and the Art Market in the Early First Century BC*, "JRA" 8 (1995), 340 – 347.

Roller 2011 = M. B. Roller, *The consul(ar) as exemplum: Fabius Cunctator's paradoxical glory*, [w:] *Consuls and Res Publica, Holding High Office in the Roman Republic*, red. H. Beck, A. Dupla, M. Jehne, F. Pina Polo, Cambridge 2011, 182 – 210.

Rosenstein 2004 = N. Rosenstein, *Rome at War, Farms, Families and Death in the Middle Republic*, London 2004.

Rosenstein 2011 = N. Rosenstein, *War, wealth and consuls*, [w:] *Consuls and Res Publica, Holding High Office in the Roman Republic*, red. H. Beck, A. Dupla, M. Jehne, F. Pina Polo, Cambridge 2011, 133 – 152.

Rotroff 1997 = S. I. Rotroff, *The Athenian Agora, Hellenistic Pottery Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, vol. I, New Jersey 1997.

Rutledge 2012 = S. Rutledge, *Ancient Rome as a museum: identity and the culture of collecting*, Oxford 2012.

Rüpke 1990 = J. Rüpke, *Domi militiae: die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Stuttgart 1990.

Rüpke 2012 = J. Rüpke, *Religion in Republican Rome: Rationalization and Ritual Change*, Pennsylvania 2012.

Russell 2016 = A. Russell, *The Politics of Public Space in Republican Rome*, Cambridge 2016.

Sartre 1997 = M. Sartre, *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e. – 235 n.e.)*, przeł. S. Rościcki, Wrocław, Warszawa, Kraków 1997.

Savage 1940 = S. M. Savage, *The cults of ancient Trastevere*, "MAAR" 17 (1940), 26 – 56.

Sawiński 2014 = P. Sawiński, *Łuki triumfalne i honoryfikacyjne jako forma uczczenia członków rodziny cesarskiej w okresie pryncypatu Augusta i Tyberiusza*, „Meander” 2014, 109 – 139.

Sawiński 2016 = P. Sawiński, *Łuki triumfalne Augusta na Forum Romanum: honoryfikacja i architektura*, [w:] August i Rzym, Pamięć, Rytuał i Praktyka Życia Codziennego, red. L. Olszewski, P. Sawiński, A. Ziółkowski, Poznań – Gniezno 2016, 183 – 202.

Sciarrino 2004 = E. Sciarrino, *A Temple for the Professional Muse: The Aede Herculis Musarum and Cultural Shifts in Second Century B.C.*, [w:] *Rituals in Ink, A Conference on Religion and Literary Production in Ancient Rome*, red. A. Barchiesi, J. Rüpke, S. Stephens, München 2004, 45 – 56.

Sciarrino 2011 = E. Sciarrino, *Cato the Censor and the Beginning of Latina Prose, From Poetic Translation to Elite Transcription*, Columbus 2011.

Sehlmeyer 1999 = M. Sehlmeyer, *Stadtrömische Ehrenstatuen der republikanischen Zeit*, Stuttgart 1999.

Senseney 2011 = J. Senseney, *Adrift toward Empire*, "JSAH" 70 (2011).

Shatzman 1972 = I. Shatzman, *The Roman General's Authority over Booty*, "Historia" 21 (1972), 177-205.

Shatzman 1975 = I. Shatzman, *Senatorial Wealth and Roman Politics*, Brussels 1975.

Shaya 2005 = J. Shaya, *The Greek Temple as Museum: The Case of the Legendary Treasure of Athena from Lindos*, "AJA" 109, 3 (2005), 423 – 442.

Shaya 2013 = J. Shaya, *The Public Life of Monuments: The Summi Viri of the Forum of Augustus*, "AJA" 117 (2013), 83 – 110.

Sickler 1803 = F. Sickler, *Geschichte der Wegnahme und Abführung vorzüglicher Kunstwerke aus den eroberten Ländern in die Länder der Sieger*, Gotha 1803.

Skiles 1942 = J. W. Skiles, *The Etymology of "Manubiae"*, "CJ" 37 (1942), 298.

Springer 1954 = L. A. Springer, *The Cult and Temple of Jupiter Feretrius*, "CJ", 50 (1954), 27-32.

Stambaugh 1978 = J. Stambaugh, *The Function of Roman Temples*, "ANRW" (1978), 554 – 608.

Stamper 2005 = J. W. Stamper, *The Architecture of Roman Temples: The Republic to the Middle Empire*, Cambridge 2005.

Stangl 1909 = T. Stangl, *Pseudoasconiana*, Paderborn 1909.

Steck 2009 = T. D. Stek, *Cult Places and cultural change in Republican Rome*, Amsterdam 2009.

Steinhauer 2007 = G. Steinhauer, *The Piraeus Bronze Statues*, [w:] *Great Moments in Greek Archaeology*, red. P. Valavanis, Los Angeles 2007.

Stewart 2003 = P. Stewart, *Statues in Roman Society Representation and Response*, Oxford 2003.

Strong, Ward – Perkins 1960 = D. Strong, J. Ward – Parkins, *The round temple in the Forum Boarium*, “PBSR” 28 (1960), 7 – 31.

Szczygieł 2011 = S. Szczygieł, *Marek Porcjusz Katon, Rzymski Tradycjonalista Czy Polityk Realista*, Warszawa 2011.

Talbert 2006 = R. J. Talbert, *Timoleon and the Revival of Greek Sicily 344 – 317 B.C.*, Cambridge 2006.

Tarpin 2009 = M. Tarpin, *Les manubiae dans la procédure d'appropriation du butin*, [w:] *Praeda. Butin de guerre et société dans la Rome républicaine*, red. M. Coudry, M. Humm, Stuttgart 2009, 81 – 102.

Torelli 1968 = M. Torelli, *Il Donario di M. Fulvio Flacco nell' area di S. Omobono*, “QuadTopAnt” 5 (1968), 71 – 76.

Torelli 1986 = M. Torelli, *History, Land and People*, [w:] *Etruscan Land and Afterlife, A Handbook of Etruscan Studies*, ed. L. Bonfante, Detroit 1986.

Torelli 1995 = M. Torelli, *Studies in the Romanization of Italy*, Edmonton 1995.

Toynbee 1965 = A. Toynbee, *Hannibal's Legacy*, Oxford 1965.

Tucci 1997 = P. L. Tucci, *Dov'erano il tempo di Nettuno e la nave di Enea?*, “Bull. Comm.” 98 (1997).

Tucci 2013 = P. L. Tucci, *The marble plan of the Via Anicia and the Temple of Castor and Pollux in Circo Flaminio: the state of the question*, “PBSR” 81 (2013), 91-127.

Tuck 2015 = S. Tuck, *A History of Roman Art*, Oxford 2015.

Tziphopoulos 1993 = Y. Tziphopoulos, *Mummius' dedications at Olympia and Pausanias' attitude to the Romans*, “GRBS” 34 (1993), 93 – 100.

Yarrow 2006 = L. Yarrow, *Lucius Mummius and the spoils of Corinth*, “SCI” 25 (2006), 57–70.

Van Doren 1954 = M. Van Doren, *Peregrina sacra. Offizielle Kultübertragungen im alten Rom*, „Historia“ 3 (1954), 488-497.

Vanderpool 1960 = E. Vanderpool, *News Letter from Greece* „AJA“ 64 (1960), 265 – 271.

Versnel 1976 = H. S. Versnel, *Two Typs of Roman devotion*, „Mnemosyne“ 29 (1976), 365 – 410.

Vessberg 1941 = O. Vessberg, *Studien zur Kunstgeschichte der römischen Republik*, Leipzig 1941.

Veyne 1990 = P. Veyne, *Bread and Circuse, Historical Sociology and Political Pluralism*, London 1990.

Vitti 2010 = M. Vitti, *Aedes Castoris et Pollucis in Circo*, „Bollettino di Archeologia“ 2010, 74 – 85.

Vogel 1948 = K. H. Vogel, *Zur rechtlichen Behandlung der römischen Kriegsgewinne*, „ZSS“ 66 (1948), 394 – 423.

Völkel 1798 = L. Völkel, *Über die Wegführung der Kunstwerke aus den eroberten Ländern nach Rom*, Leipzig 1798.

Wallace – Hadrill 1989 = A. Wallace – Hadrill, *Patronage in Roman Society* [w:] *Patronage in Ancient Society*, red. A. Wallance – Hadrill, Londyn 1989.

Waurick 1975 = G. Waurick, *Kunstraub der Römer: Untersuchungen zu seinen Anfängen anhand der Inschriften*, [w:] *Festschrift Hans-Jurgen Hundt zum 65. Geburtstag*, dargebracht vom Kollegium des romisch-germanischen Zentralmuseums, ii. Romerzeit, Mainz 1975, 1 – 46.

Weigel 1998 = R. Weigel, *Roman Generals and the Vowing of Temples, 500 – 100 B.C.*, „ClMed“ 49 (1998), 119 – 142.

Weinberg, Grace, Edwards 1965 = G. Weinberg, V. Grace, G. Edwards, *The Antikythera Shipwreck Reconsidered*, „TAPA“ 55 (1965), 3 – 48.

Weis 2003 = H. A. Weis, *Gaius Verres and the Roman Art Market:Consumption and Connoisseurship in Verrine II 4*, [w:] *Römische Werte und römische Literatur in den letzten Jahrzehnten der Republik*, red. A. Haltenhoff, A.Heil, F. Mutschler, Leipzig 2003, 355 – 400.

Welch 2006a = K. Welch, *Domi Militiaequae: Roman domestic aesthetics and war booty in the republic*, [w:] *Representation of was in ancient Rome*, red. S. Dillon, K. Welch, Cambridge 2006, 91 – 161.

Welch 2006b = K. Welch, *Art and Architecture in the Roman Republic*, [w:] *A Companion to the Roman Republic*, red. N. Rosenstein, R. Morstein – Marx, Oxford 2006, 496 – 542.

Welch 2007 = K. Welch, *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum*, Cambridge 2007.

Wiseman 1974 = T. P. Wiseman, *The Circus Flaminius*, "PBSR" 42 (1974), 3-26.

Wiseman 1976 = T. P. Wiseman, *Porticus Octavia in Circo Flamini: Topographical Studies in the Campus Region of Rome by Björn Olinder* (Review), "JRS" 66 (1976), 246 – 247.

Wiseman 1987 = T. P. Wiseman, *Conspicui postes tectaque digna deo: the public image of aristocratic and imperial houses in the late Republic and early Empire*, "L'Urbs: Espace urbain et histoire" 98 (1987), 393 – 413.

Wiseman 1994 = T. P. Wiseman, *Historiography and Imagination: Eight Essays on Roman Culture*, United Kingdom 1994.

Wiseman 2013 = T. P. Wiseman, *The Palatine From Evander to Elagabalus*, "JRS" 103 (2013), 234 – 268.

Woźniak 1983 = E. Woźniak, *Werres jako kolekcjoner posągów greckich*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 9 (1983), 147 – 157.

Woźniak 1985 = E. Woźniak, *Kolekcjonerstwo dzieł sztuki greckiej w okresie później Republiki Rzymskiej* (Maszynopis w zbiorach bibliotecznych Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej w Lublinie).

Woźniak 1994 = E. Woźniak, *Marek Tulliusz Cyceon a sztuka grecka*, „Anales Universitatis Mariae Curie – Skłodowska” 49 (1994), 97 – 114.

Woźniak 2010 = E. Woźniak, *Publiczne ekspozycje i zbiory sztuki greckiej w republikańskim Rzymie narzędziem manifestowania prestiżu i bogactwa*, [w:] *Zbytek i ubóstwo w starożytności i średniowieczu*, red. L. Kostuch, K. Ryszewska, Kielce 2010, 149 – 171.

Zevi 1976 = F. Zevi, *L' identificazione del tempio sotto S. Salvatore in Campo*, "Hellenismus in Mittelitalien" 1 (1976), 34 – 36.

Zevi 1993 = F. Zevi, *Per l'identificazione della Porticus Minucia frumentaria*, "MEFRA" 1993, 661 – 708.

Zevi 1997 = F. Zevi, *Il tempio dei Lari Permarini, la Roma degli Emilii e il mondo greco*, "RömMitt" 104 (1997) 81-115.

Zevi 2007 = F. Zevi, "*Minucia frumentaria, crypta Balbi, circus Flaminius: note in margine*", [w:] *Res Bene Gestae*, red. D. Palombi, S. Walker, A. Leone, Rome 2007, 451 – 464.

Zimmermann 1986 = J. L. Zimmermann, *La fin de Falerii Veteres: Un témoignage archéologique*, "The J. Paul Getty Museum Journal" 14 (1986), 37 – 42.

Ziółkowski 1980 = A. Ziółkowski, *Łupy wojenne Rzymian III – I wiek p.n.e. Pochodzenie, podział, sposób wykorzystania*, (Maszynopis w zbiorach bibliotecznych Uniwersytetu Warszawskiego).

Ziółkowski 1988a = A. Ziółkowski, *Urbs direpta, los miast zdobytych przez Rzymian w okresie wielkich podbojów*, [w:] *Świat antyczny. Stosunki społeczne, ideologia, polityka i religia*, Warszawa 1988, 87 – 116. (Ziółkowski 1993 = A. Ziółkowski, *Urbs direpta, or how the Romans sacked cities*, [w:] *War and Society in the Roman World*, red. J. Rich, G. Shipley, London, New York 1993, 69 – 91).

Ziółkowski 1988b = A. Ziółkowski, *Mummius' Temple of Hercules Victor and the Round Temple on the Tiber*, "Phoenix" 42 (4), 309–333.

Ziółkowski 1992 = A. Ziółkowski, *The Temples of Mid – Republica Rome and Their Historical and Topographical Context*, Roma 1992.

Ziółkowski 1999 = A. Ziółkowski, *Rzym ostatnich królów*, Poznań 1999.

Ziółkowski 2003 = A. Ziółkowski, „Mur Palatyński” i Porta Mugonia, „Roczniki Humanistyczne” 51 (2003), 20 – 51.

Ziółkowski 2010 = A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, Poznań 2010.

